

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

LVI. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1932.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

A Budapesti Philologiai Társaság 1932-ben.

Tiszteleti tagok

<i>Amandos Konstantin</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Négyesy László</i> egyet. tan., Budapest.
<i>Bees A. Nikos</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Petz Gedeon</i> egyet. tanár, Budapest.
<i>Berzeviczy Albert</i> a Magy. Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.	<i>XI. Pius</i> pápa, <i>Ratti Achille</i> a vati- káni könyvtár v. prefektusa, Róma.
<i>Burány Gergely</i> csornai prépost, Csorna.	<i>Ruszt József</i> udvari tan. Budapest.
<i>Chatzidakis N. György</i> ny. egyet. tanár, Athén.	<i>Sir Stein Aurél</i> , archaeologiai fel- ügyelő, London.
<i>Dörpfeld Vilmos</i> ny. egyet. tanár, München.	<i>Szász Károly</i> volt képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Fináczy Ernő</i> egyet. tanár, Budapest.	<i>Szinnyei József</i> ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtár., Budapest.
<i>Kukules Phaidon</i> , egyet. tanár, Athén.	<i>Takács Menyhért</i> jászói prép., Jászó.
<i>Kornis Gyula</i> áll.-titk. egy. tan., Bpest.	<i>Werner Adolf</i> zirci apát, Zirc.
	<i>Wilhelm Adolf</i> egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza*. Elsőtitkár: *Pukánszky B.* Pénztáros: *Császár Ernő*.
Alelnökök: *Eckhardt S.* Másodtitkárok: *Schröder Szerk.:* *Kerényi Károly*
és *Hornyánszky Gy.* *Imre* és *Schwartz E.* és *Koszó János*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alföldy A.	Finály Gábor	Hóman Bálint	Pintér Jenő
Alszeghy Zsolt	Friml Aladár	Horváth János	Pröhl Vilmos
Balogh József	Garda Samu	Kuzsinszky Bálint	Szidarovszky János
Baros Gyula	Gombocz Zoltán	Melich János	Szinnyei Ferenc
Binder Jenő	Gyulai Ágost	Moravcsik Gyula	Vári Rezső
Bleyer Jakab	Heinlein István	Papp Ferenc	Vayer Lajos
Császár Elemér	Hittrich Ödön	Pauler Akos	Wagner József
Egry Gyula			Zlinszky Aladár

Vidékiek:

Birkás Géza	Gyomlay Gyula	Lajti István	Schmidt Henrik
Csengery János	Hankiss János	Lám Frigyes	Thienemann T.
Darkó Jenő	Husztai József	Láng Nándor	Tolnai Vilmos
Dézi Lajos	Jirka Alajos	Marót Károly	Vietorisz József
Förster Aurél	Kastner Jenő	Módi Mihály	Zolnai Béla
Gálos Rezső	Kemenes Illés	Pap Károly	Zoltvány Irén
Gulyás József	Kövendi Dénes	Prácsér Albert	Zsigmond Ferenc
	Kristóf György	Rác Lajos	

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1932-ben:

Bariska Mihály	Hirschler Imre	Moravcsik Gyula	Rác Lajos
Belohorszky F.	Kastner Jenő	Müller Gyula	Sáfrány István
Dobó Arpád	Kerényi Károly	Nagy Ferenc	Schwartz Elemér
Eckhardt Sándor	Koszó János	Nagy Lajos	Skala István
Elek Oszkár	Kövendi Dénes	Neubart Flóra	Tóth Dénes
Gärtner Jenő	Lajti István	Ny. Nagy László	Tremml Lajos
György József	Luzsénszky V.	Ország László	Wagner József
Hankiss János	Lux Gyula	Pap Károly	Waldapfel Imre
Heller Bernát	Marót Károly	Paulovics István	Waldapfel József.
	Mály Ferenc	Rados Tamás	

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Hankiss János</i> : Prévost abbé és Magyarország	37, 121
<i>Kastner Jenő</i> : A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom....	203
<i>Kerényi Károly</i> : Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei	1
<i>Kerényi Károly</i> : A római irodalom szelleme	77
<i>Koszó János</i> : „Nyugat-alkonya“-hangulat a XIX. század első felében és Magyarország	212
<i>Kövendi Dénes</i> : Platon anyagelmélete. (II.)	16
<i>Marót Károly</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus“. (IV.)	175
<i>Nagy Lajos</i> : Az aquincumi orgona feliratos bronztablája	92
<i>Nagy Ferenc</i> : Északi nyelvrokonaink Tacitusnál	99
<i>Schwartz Elemér</i> : Haydn az újabb kutatások tükrében	128
<i>Tóth Dénes</i> : Plotinos esztétikája	161

APRÓ CIKKEK.

<i>Belohorszky Ferenc</i> : Bessenyei és a francia gondolat	133
<i>Dobó Árpád</i> : Pannóniai vonatkozású külföldi feliratok .. 26, 116,	188
<i>Elek Oszkár</i> : Magyarország a XVI. és XVII. sz. francia regényeiben	68
<i>György József</i> : Buddenbrook — Buddenbrook	139
<i>Málly Ferenc</i> : Boiardo Orlando Innamoratójának magyar vonatkozásai	230
<i>Neubart Flóra</i> : Verseghy forrásaihoz	137
<i>Waldapfel József</i> : Balog István egykorú Karagyorgye-drámája	221

NAGYOBB ÉS CSOPORTOS KÖNYVISMERTETÉSEK.

<i>Eckhardt Sándor</i> : Goethe és a franciák	57
<i>Eckhardt Sándor</i> : Van Tieghem, La littérature comparée	67
<i>Heller Bernát</i> : Euphemismus és kakophemia	21
<i>Koszó János</i> : Az ünnepi év Goethe-irodalma	59, 147, 234
<i>Koszó János</i> : A hetvenéves G. Hauptmann	150, 237
<i>Lajti István</i> : Két nagy hellénista görög vallástörténete	20
<i>Luzsénszky Vilmos</i> : Latin irod. nyelv stb.	108
<i>Moravcsik Gyula</i> : Újabb külföldi munkák a bizantinológia köréből	120, 199
<i>Ny. Nagy László</i> : Módszertani széljegyzetek stb.	53
<i>Országh László</i> : Angol könyvek az iskolai irodalomtanításról	239
<i>Pap Károly</i> : Voinovich G. Arany János-életrajza	51
<i>Waldapfel Imre</i> : Humanizmus-kutatás stb.	110

VEGYES.

	Lap
<i>Koszó János</i> : Korunk szellemi helyzetképe	69
<i>Skala István</i> : Arany és Csokonai viszonyához	73
<i>Apró ismertetések és közlemények</i> 25, 49, 51, 56, 65, 66, 114, 140— 146, 152, 183, 233, 238.	
<i>Beküldött és új könyvek</i> 74, 152, 155, 238, 242.	

INHALT.

ABHANDLUNGEN.

J. Hankiss: Abbé Prévost und Ungarn	37, 121
E. Kastner: Jókai-Kodex und Observanz-Literatur	203
K. Kerényi: Die Philologie von Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorf und die antiken Denkmäler Ungarns	1
K. Kerényi: Geist der römischen Literatur	77
J. Koszó: „Untergang des Abendlandes“=Stimmung in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts und Ungarn	212
D. Kövendi: Platons Theorie der Materie. (II.)	16
K. Marót: Addenta recentiora ad „Homerus comparatus“. (IV.) ..	175
L. Nagy: Die Inschrift der Orgel von Aquincum	92
F. Nagy: Unsere nordischen Sprachverwandten bei Tacitus	99
E. Schwartz: Haydn im Lichte der neueren Forschungen	128
D. Tóth: Plotins Ästhetik	161

KLEINE BEITRÄGE.

F. Belohorszky: Bessenyei und der französische Gedanke	133
A. Dobó: Inschriftliche Zeugnisse über Pannonien und Pannonien ausserhalb Ungarns	26, 116
O. Elek: Ungarn im französischen Roman des XVI. und XVII. Jh. ..	68
J. György: Buddenbrook — Buddenbrock	139
F. Málly: Die ungarischen Beziehungen in Boiardos Orlando Inna- morato	230
F. Neubart: Verseghy's Quellen	137
J. Waldapfel: Das Karagyorgye-Drama Stephan Balog's	221

GRÖSSERE UND GRUPPEN-BUCHBESPRECHUNGEN.

A. Eckhardt: Goethe und die Franzosen	57
A. Eckhardt: Van Tieghem, La littérature comparée	67
B. Heller: Euphemismus und Kakophemie (zu Zlinskys „Euphe- mismus“)	21
J. Koszó: Goethe-Schrifttum des Jubiläumjahres	59, 147, 234
J. Koszó: Der 70-jährige G. Hauptmann	150, 237
St. Lajti: Griechische Religionsgeschichte zweier grossen Helle- nisten (Zielinsky u. Wilamowitz)	20

W. Luzsénszky: Literatur über lateinische Umgangss- und Vulgärsprache	108
J. Moravesik: Neuerscheinungen auf dem Gebiete der Byzantologie	120, 199
L. v. Nagy: Methodische Randbemerkungen zur neuesten Ernte unserer Literaturwissenschaft	53
L. Országh: Englische Bücher über Literaturunterricht	239
K. Pap: G. Voinovich's Arany-Biographie	51
E. Waldapfel: Humanismus-Forschung	110

VARIA.

J. Koszó: Die geistige Lage unseres Zeitalters	69
St. Skala: Csokonai's Wirkung auf Arany	73
<i>Kleinere Besprechungen und Mitteilungen</i> 25, 49, 51, 56, 65, 66, 114, 140—146, 152, 183, 233, 238.	
<i>Eingesandte und neue Bücher</i> 74, 152, 155, 238, 242.	



TÁRGYMUTATÓ.

- I. Klasszika-filologia.**
- Aestiorum gentes 105 k.
állatsymbolumok 106 kk.
annales 88.
Appius Claudius Caecus 85.
aquincumi orgona 92 kk.
archaeologia 8., 80.
- bizantinológia 120 kk., 199 kk.
borostyánkő 106 kk.
Brigetio 183 kk.
- Caesar 169 kk.
- Dio Chrysostomos 107.
dráma 86.
- epigraphika 9.
epikus történetírás 89.
eposzfordítás 87.
Eratosthenes 104.
Északi Jeges tenger 104.
északi nyelvrokonaink 99 kk.,
168 kk.
etnográfia 101 kk.
etruszk hatás 82.
etymologiai szótár 115 187.
- fabula Atellana 86.
fabula palliata 91.
fabula praetextata 90.
fabula togata 91.
Fenni 170 kk.
Fescenninus-vers 86.
fogcsikorgatás 114 k.
- Germania 99 kk., 168 kk.
görög vallástörténet 20 k.
- Hekataios 101.
Herodotos 101 k.
Hippokrates 101 k.
Homeros 101, 175 kk.
Horatius 108 k.
humanitas 84.
humanizmus-kutatás 110 kk.
- interpretatio Romana 106.
- Janus Pannonius 110 kk.
- kelták 107 k.
Krisztus keresztje 25.
kultúrhédonizmus 83, 91.
- latin szellem 79.
Livius Andronicus 85 k,
magyar föld antik emlékei 1 kk.
- Naevius 89.
napisten 104 k.
Nietzsche 4 k.
- ókortudományi intézet 15.
ó-testamentum 187 k.
- pannoniai Diana-vallás 12.
pannoniai feliratok 26 kk., 116 kk.,
188 kk.
Peucini 169 k.
Platon anyagelmélete 16 kk.
Plautus 77, 91.
Plotinos 161 kk.
Pomponius Mela 169 kk.
Poseidonios 101 k.
prózai történetírás 88.
Prudentius 185 kk.
Ptolemaeus 171.
puritánizmus 83.
Pytheas 104.
- Rohde 5.
Róma 79 kk.
római irodalom szelleme 77 kk.
római naptár 81.
romanizmus 84, 90.
- Sabinusok 81.
Satura 91.
Saturnius-vers 87.
Sitonum gentes 168 k.
szellem-történet 6 k.
- Tacitus 99 kk., 168 kk.
- új-testamentum 26.
- váci felirat 11.
Venedi 170.
vulgáris nyelv 108 k.
- Wilamowitz filológiája 1 kk.

II. Modern filológia.

- Arany János 51—53, 73.
 Attila 156, 230.
- Balassa 49.
 Balog István 221.
 Bartels, A. 148.
 Bessenyei 133—137, 153.
 Bleyer J. 150.
 Buddenbrook 139—40.
- Calvin 152.
 Cassirer, E. 236.
 Csokonai 73.
- Dilthey 155, 216.
- Ernyey József 154.
- Fénelon 75.
 Szent Ferenc 203—11.
 Fessler 215.
- Gellert 152.
 Goethe 59—65, 74, 147—50, 152,
 234—37.
 Grimm, H. 65.
 Gryphius 157.
 Gyöngyösi 55.
- Haller, A. v. 137—39.
 Hauptmann, C. 158.
 Hauptmann, G. 150—2, 237—8.
 Haydn 128—137, 156.
 Hegel 218.
 Herder 214 s köv. II.
- Immermann 217.
 irodalomtanítás 239.
- Jókai 152.
 Jókai-kódex 203—11.
- Karagyorgye 221.
 Kazinczy 55.
 Kindermann 61.
 Klabund 152.
 Szent Klára 210.
 Klopstock 156.
- Lenau 220.
 Lessing 157.
 Linden, W. 160.
 littérature comparée 67, 75.
- Mann, Th. 139—40.
 Marót 234.
 Molière 152.
 Montesson, Mme de 66.
 Muckle, Friedr. 147.
- Nicolai 155.
 Novalis 152.
 nyelvpedagógia 238.
- oláh szótárak 146.
 Ossian 51, 152.
- Petersen, Jul. 148.
 Péterfy 153.
- Raabe 158.
 Rákóczi 76, 121—7.
 romantika 51, 157.
 Rosty K. 153.
 Robinet 133—37.
 Rousseau 133—37, 152, 214.
- Sambucus, Jean 141.
 Sand, George 140.
 Schiller 65, 152, 156.
 Schopenhauer 212, 217.
 Soret 59, 74.
 Szabó Lőrinc 234.
 Széchenyi 51.
- Tolsztoj 217.
 Thököly 37 s köv. II.
 Turóczi-Trostler 60, 234.
- Ungern-Sternberg 220.
- Verseghy 137—39.
 Vigny, A. de 58, 216.
 Voltaire 133—37.
 Vörösmarty 152.
- Weinhandl 235.
 Wickram 156.

1932. JAN.—FEBR.

LVI. ÉVFOLYAM

I.—II. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS



BUDAPEST, 1932

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *ókortudományi* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők.

Fölolvasások az első titkárnál, **Pukánszky Bélánál** jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

	Lap
<i>Kerényi Károly</i> : Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei	1
<i>Kövendi Dénes</i> : Platon anyagelmélete II.	16
<i>Lajti István</i> : Két nagy hellénista görög vallástörténete (Zielinsky: La religion de la Grèce antique; v. Wilamovitz: Der Glaube der Hellenen I.)	20
<i>Heller Bernát</i> : Euphemismus és kakopheia (Zlinszky: Az euphemismus)	21
<i>Apró ismertetések és közlemények</i> : Heigl, Ecce lignum crucis. <i>Wagner J.</i> — Zorell, Lexicon Graecum Novi Testamenti. <i>k.</i>)	25
<i>Dobó Árpád</i> : Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok	26

INHALT

	Seite
<i>K. Kerényi</i> : Die Philologie von Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff und die antiken Denkmäler Ungarns	1
<i>D. Kövendi</i> : Platons Theorie der Materie	16
<i>St. Lajti</i> : Griechische Religionsgeschichte zweier grossen Hellenisten (Zielinsky und Wilamowitz)	20
<i>B. Heller</i> : Euphemismus und Kakopheia (zu Zlinskys 'Euphemismus') ..	21
<i>Kleine Besprechungen und Mitteilungen</i>	25
<i>A. Dobó</i> : Inschriftliche Zeugnisse über Pannonien und Pannonien ausserhalb Ungarns	26

Deutscher Auszug folgt in einem der nächsten Hefte.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny ebben az évben előreláthatólag még májusban, júniusban, októberben, novemberben és decemberben fog megjelenni.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

WILAMOWITZ FILOLOGIÁJA ÉS A MAGYAR FÖLD ANTIK EMLÉKEI.

— Előadás Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff emlékezetére.¹ —

Magyar ókortudományért.

Tisztelt Társaság.

Talán nem rossz szokás az, ha közgyűléseinket alkalomnak tekintjük az eszmélkedésre, mintegy hangos gondolkodásra tudományunk céljáról, feladatairól, vagy — az önelemző pszichológus magatartásával — tudós élményeink természetéről, filológiánk filozófiájáról. ... Most, hogy tekintetünket a halhatatlan Geniusznak járó tisztelettel az elmúlt esztendőben elhunyt nagy filológus felé fordítjuk, az ő történelmivé lett alakja készlet ismét hasonló tárgyú elmélkedésre. Nincs ma az ókorral foglalkozó tudományok területén dolgozó ember, aki valamit ne kapott volna Wilamowitztól — állapítják meg róla helyesen — s ezért ahány filológiai stílus és jellem van ma, annyiféle Wilamowitz-hatás és következképpen annyi Wilamowitz-kép is.² Amiről ez alkalommal beszélnünk kell, az nem is alapulhat pusztán egyéni vonatkozason. Halandó ember heroizálása is erősen Wilamowitz ízlése ellen való volna. Erről életében elég határozottan nyilatkozott. Filológiájának részleteredményeit felsorolni és jelentőségükben megértetni jókora kötetre való tudománytörténeti munkát adna, amelynek fontos részét alkotná Wilamowitz szövegkiadásainak és a tőle megalapított 'Textgeschichte'-nek méltatása. Külön foglalkozhatnánk Wilamowitz-cal a fordítóval. 'Műfordítót' nem szívesen mondanék, mert az, amit Wilamowitz a görög költészetnek, különösen a tragikusoknak, a német nyelv számára való meghódításában elért, művészi értékben, hűségben és igazán megértető tolmácsolásban magasan felette áll annak, amit rendszerint műfordításnak neveznek. Azonban erről is és Wilamowitzról, a szónokról is, akinek „Beszédei és előadásai”³ bevonulóban vannak a német műpróza mintaképei közé, csak honfitársra szólhatna hivatottan. Görög

¹ A budapesti Philológiai Társaság 1932 január 15-én tartott közgyűlésén.

² R. Harder, *Gnomon* 7, 1931, 557.

³ *Reden und Vorträge*. 4. kiadás, két kötetben. 1925.

költeményei és prózája tisztaságáról, melegségéről, kifejező erejéről nehéz volna nem hellénista közönségnek fogalmat adni. De megszólaltathatjuk Wilamowitzot, a tanító és utat mutató filológust. Engedjük magunkra hatni azt, ami e harcos és munkás tudóselet tanulságaiból éppen hozzánk, magyar filológusokhoz szólhat, s beszéljünk az ő szellemében megoldható feladatainkról mintegy az ő jelenlétében.

Természetesen, aki 83 esztendejével olyan nesztori kort ért meg, mint Wilamowitz, arról nemcsak egyéenkint örzünk különböző szellemi képet, hanem annak testben élő valóságára is másképp emlékeznek különböző nemzedékek. Akik ma harmincas éveinkben vagyunk, már csak több mint száz szemeszteren át tartott egyetemi előadásainak legutolsóin láthattuk a háború utáni Wilamowitzot, azt, akinek 1918-ban Platon-könyvéhez írt utószava a legidegenebb olvasónak is a szívébe kellett, hogy markoljon: „Az ochlokrafiában és a gyáva vagy megvásárolható hízelgők között, amilyenek minden társadalmi osztályban vannak, nincs helye többé egy öreg embernek — írja —, aki porosz becsületét a szívéből kiszakítani sem istennek, sem embernek nem engedi meg. *Er hat nur abzusterben.*“⁴ Idézzük fel képét egy magyar hölgy leveléből, aki tíz évvel később meglátogatta. Nem lesz ez méltatlan annak a Wilamowitznak emlékéhez, aki oly szívesen tartott éveken át előadásokat a berlini Viktoria-líceumban művelt hölgyközönség előtt: „Előttük és számukra komolyan beszélni oly magas dolgokról, amelyeket éppen a hellénista értet meg velük, szép és hálás feladat“, — írja erről.⁵ A Wilamowitznál tett látogatást így mondja el a levélíró: „Egy csupakönyv szobában fogadott egy csodálatosan szép fehérhajú grandseigneur, soha életemben ehhez hasonló Platon-átvilágított arcot nem láttam. És aztán dadogtam és ő beszélgetett és végtelenül finom és kedves volt. Ez a magányos Sziget maga, a szellem előkelősége az ujsa hegyéig, az utolsó humanista... ‚Ich weiss nichts mehr von lebendigen Dingen, kleines Fräulein‘ — mondotta beszélgetés közben... Egy nagy plus érzésével mentem el onnan. Az ember hűvös, okos és jó lesz a közelében, úgy hat, mint valami nagy, megdönthetetlen Igazság.“ Ez a 80 éves Wilamowitz, tudós írói termékenységének utolsó nagyszerű korszakában. Fiatalabb férfikorának legnagyobb könyve „Aristoteles und Athen“ volt 1893-ban. A világháború első évében elesett fia emlékének szentelt „Ilias und Homer“-ral 1916-ban kezdődött azután egy csodálatos sorozat: a már említett „Platon“, amely 1929-ben 3. kiadást ért, 1921-ben „Griechische Verskunst“, 1922-ben „Pindaros“, 1924-ben „Hellenistische Dichtung“, 1925-ben Menandros „Epitrepontes“-ének, 1926-ban Euripides „Ion“-ájának, 1927-ben Aristophanes „Lysistrate“-ájának, 1928-ban Hesiodos „Erga“-inak igazi Wilamowitz-féle példaszzerű

⁴ Platon² 1920 VI.

⁵ Erinnerungen 2. kiadás 226.

magyarázó feldolgozása, közben 1927-ben „Die Heimkehr des Odysseus“ — hogy az alkalmi előadásokat s olvasmányaihoz fűzött megjegyzéseit, a kifogyhatatlan „Lesefrüchte“-t ne is említsem —, végül 1931-ben a „Der Glaube der Hellenen“ első kötete; 1932 tavaszára ígérte a másodikát. Egy fejezet híján el is készült vele. (Ez az egy lett volna, amelyért az egész művet írta!) Majdnem mind hatalmas kötetek ezek: öregkori munkák az öregkor gyengeségei nélkül, vigasztaló ajándékai egy örökké friss alkotó szellemnek, amely nem szűnik meg soha tanulni és önmagát helyesbíteni, a másoktól jövő igazi helyesbítést készséggel elfogadni, megrovástól se magát, se mászt nem kímélni. Elismerésre és bátorításra a hozzáküldött nyomtatványok óriási tömege ellenére sem volt rest. „Auf dem Wege kommen wir vorwärts“ — írta egy hónappal halála előtt filológiánk egy szerény kísérletéről. S ő maga az, aki 1928-ban megjelent emlékirataival visszavezet annak a filológiának a hőskorába, amely ma már — éppen Wilanowitz erőt és világosságot sugárzó életének eredményeképpen — régen vérünk-ké vált és amelyet ezért az elméleti alapítók és úttörők sérelme nélkül nevezhetünk itt röviden *Wilanowitz filológiájának*.

Mi az, amit a fiatal Ulrich v. Wilanowitz-Moellendorff, a Lengyelországtól elfoglalt Kujáviában megtelepedett porosz bárói család fia, a schulpfortei komoly humanisztikus középiskola után a bonni és berlini egyetemen a filológiai tudományokból kapott? „Más irányban elég ösztönzést — írja⁶ —, ami az antik grammatika szűkebb értelmében vett filológiának is javára vált, főképp az archaeologia irányában, habár ez csupán művészet-történet volt... De mi volt a filológia, amelybe az embert bevezették? Szövegkritika; minden egyéb csak mellékesen járult ehhez, amennyiben a szövegkritikának szolgált, mint Epikuros tana Lachmann Lucretius-kommentárjában... Az ókori népek életéről, szokásairól, vallásáról nem tudott meg az ember semmit... És emellett a filológiának a legmagasabb véleménye volt önmagáról, mivel 'módszer' tanított, s ezt egyedül tanította tökéletesen. Methodus, via ac ratio, ez volt a jelszó. Ezt tartották a boszorkánymesterségnek, amely minden elzárt ajtót megnyit, ez volt a fődolog; tudás mellékes volt. A lachmannianusok berlini iskolája nyílt harcban állt a ritschliánusokkal, de az egyedül üdvözítő 'módszerben' való hit mindnyájuk elfogultsága volt.“ Nem mintha Wilanowitz a 'módszer' nagy mestereinek nem adná meg az őket megillető tiszteletet. „Lachmann és korának filológusai — mondja de Lagarde fölött tartott búcsúztató beszédében⁷ — még abban a boldog hitben éltek, hogy az egyes ember iszonyú erőfeszítéssel elérheti a lehetetlent. Bizonyára nagyobb és szerencsésebb tudósok voltak, mint mi utódok; de a célt, reméljük, biztosabban elérjük, ha szerények va-

⁶ Erinnerungen 99.

⁷ Erinnerungen 233.

gyunk, ha az emberfeletti magánvívomány helyére szervezett munkaközösség lép.“ A marathoni ütközet példáján mutatja meg Wilamowitz,⁸ hogy mint kell a Polygnotos-féle festmény archaeologus-rekonstruálójának, Herodotos és a későbbi források filológus-magyarázójának, a helyszínt ismerő topográfusnak és a katonailag tájékozott historikusnak együttműködnie, hogy a történeti valóságot megközelíthessük. „Milyen otromba némezy historikus elbizakodottsága — teszi hozzá Wilamowitz —, ha azt hiszi, hogy filológia, archaeologia stb. csupán ancillae historiae... Egyikük azt merete nekem mondani (bocsánat, hogy Wilamowitz közvetlen stílusának jellemzésére ezt is idézem): „Ti sütétek nekünk a beefsteaket, amelyet mi eszünk meg.“ Nem akarom a képet tovább fűzni — folytatja Wilamowitz —, mert hát mi is lenne a sültből a történész gyomrában?“ Egyelőre a filológia, archaeologia, história együttműködésére vonatkozó intellem az, amelyet ne bocsássunk el fülünk mellett.

Wilamowitz csak a filológiai módszer mindenhatóságába vetett hitnek kérlelhetetlen ellensége. De épp e módszer védelemzőjeként lép először a nyilvánosság elé maga is, mint az 1870-es német-francia háborúból visszatérő fiatal dr. phil. „Nietzsche «Geburt der Tragödie»-je megjelent és lángoló haragra lobbantott.“⁹ Így ír a nagy bírálati harc kezdetéről a 80 éves Wilamowitz, amelyet 23 esztendő korában «Zukunftphilologie!» c. támadó iratával indított a nem sokkal idősebb bázeli filológus-professzor ellen. Erre felelt «Afterphilologie» címen Nietzsche jóbarátja, a görög vallásnak Wilamowitztól is nagyrabecsült úttörő kutatója: Erwin Rohde. Álljunk meg itt egy pillanatra, mert semmi sem világítja meg annyira a tudományunkban rejlő emberi haladás lehetőségeit, mint e három rendkívüli szellemű fiatal tudós harcias találkozásának tanulságai. Wilamowitz maga így ítél akkori fellépéséről:¹⁰ „A történeti tényeken s a filológiai módszeren elkövetett cröszak nyilvánvaló volt (t. i. a «Geburt der Tragödie»-ben) s fenyegedett tudományomért való harcra serkentett. Ez kétségbeesetten naiv dolog volt. Hiszen itt nem tudományos megismerés volt a cél; tulajdonképen egyáltalán nem az attikai tragédia forgott szóban, hanem Wagner zenedrámája, amelyről viszont nekem nem volt fogalmam. Már megint a görögöknek kellett, mint a művészet abszolút példaadó népének, megélniök, megérezniök és megteremteniök azt, amit a modern elmélet abszolút tökéletesnek akart bebizonyítani. „Apolloni“ és „dionysosi“ ugyanolyan esztétikai absztrakciók, mint „naiv és szentimentális költészet“ Schillernél, és a régi istenek csak hangzatos nevet kölcsönöztek egy olyan ellentét számára, amelyben van valami igazság, bármennyi triviális ostobaságot szokott e megjelölésekkel fel-

⁸ Erinnerungun 101.

⁹ Erinnerungun 128.

¹⁰ Erinnerungun 129.

tálalni a mások után fecsegő félműveltség... Bizonytal az is igaz, hogy azokban a magukkal ragadó költeményekben, amelyekig később Nietzsche felemelkedett, dionysosi szellem lehellete leng... De bármennyi gyerekeség is volt bírálatomban, a végeredményben célba találtam. Nietzsche megtette, amire felszólítottam, tanszéket és tudományt feladott és próféta lett, prófétája egy vallástalan vallásnak és egy böleselettelen bölcsesletnek. Ehhez daimonja jogot adott neki; megvolt hozzá a szelme és az ereje.“ Wilamowitznak ez az ítélete a «Geburt der Tragödie»-ről és az ifjú bíráló tévedéséről kétségtelenül igaz éppen abban a pontban, amelyet ehhez a munkájához írt későbbi előszavában (1886-ban) maga Nietzsche emel ki diadalmasan: „*Énekelnie* kellett volna annak az „új léleknek“ — nem beszélnie! Milyen kár, hogy ami akkor mondanivalóm volt, azt nem mertem mint költő elmondani: talán tudtam volna! Vagy legalább mint filológus...“ Tehát Nietzsche sem tartja a «Geburt der Tragödie»-t jó filológiai munkának. De igaza volt Rohdenak is, amikor e munkában azt látta, hogy „a filológiai tudományt többre is fel lehet használni, mint pusztán az élelméljűség és emlékezőtehetség gyakorlására“ s hogy „e becses és nélkülözhetetlen képességeken túl egy magasabb megismerési képességhez kell folyamodnunk“, Rohde e Nietzschét védő szavai¹¹ mennyire ugyanabból az alapfelfogásból indulnak ki, mint Wilamowitznak a „filológiai módszer“ mindenhatósága ellen intézett támadásai — de az előrehaladás útját más irányban mutatják. Az az „új lélek“, amelyről Nietzsche az idézett későbbi előszóban vallomást tesz, új érzékenységet jelent, új fogékonyságot és új igényeket az antik anyaggal szemben — azt, amiben filológiai tudományunk haladásának legfőbb mozgató ereje és biztosítéka rejlik.¹² Nietzsche — az antik anyagtól csakhamar elszakadva — a felfogó *lélekre* vetette rá magát, fejlesztette, kényesítette és nevelte azzá, aminek ma a wilamowitzi filológia alapján álló legjelentékenyebb, művészi és tudós görög istenábrázolást köszönhetjük: Walter F. Otto «Die Götter Griechenlands»-át.

Wilamowitz elsősorban az antik anyagot látta maga előtt, de alapjában véve ő is az „új lélek“ szomjúságával, mert ez a lélek élt benne is, nem nietzschei, minden megkötöttséget szétrobbantó romantikus nyugtalanságban, hanem határozott és éles, szinte nagyfrigyesi franciás-porosz formában, egy katonás tudóstípus hódító és rendteremtő kedvével és erejével. Kísérjük el legelső olaszországi útjára s rögtön tanui leszünk a Wilamowitz-féle filológia kialakulásának. Milanóban tekintett be először kézirataiba. Veronában a káptalani könyvtárt elkerülte, de Maffei lapidáriumában — domborművek és feliratok kö-

¹¹ Afterphilologie 11.

¹² Szándékosan ismétlek e szavakkal két év előtti közgyűlési előadásomban mondottakat.

zött —, ott először csapta meg arcát görög lehellet...¹³ S azután Flórencben:¹⁴ mindennél fontosabbnak találja, „hogy a történeti élet egysége itt mindenkinek felötlik, aki figyelemmel kíséri az épületeket és ékességeiket, a magas művészetet és kisugárzásait minden polgári ház életébe s ehhez olvassa a város történetét Dino Compagni-nál és Macchiavellinél, nem felejt el Dantet és Boccacciót s méltányolni tudja Poliziano és Lorenzo il Magnifico költeményeit... Egy áramlata ez az életnek, amely az etruszk Faesulae és a római Florentia ellentétével kezdődik... Ennek a felismerésnek köszönhetem — írja tovább Wilamowitz —, hogy ekkor világos lett előttem annak a történeti filológiai tudománynak a feladata, amelyért egész életemben küzdöttem. A Hermann—Lachmann-féle filológia már előbb sem volt elég nekem, Jahn archaeológiája azonban több volt, mint pusztán művészettörténet. Hála az ásatásoknak, szerencsésében is fejlődött tovább, mint a régi philologia classica, s ezért joga van a vezetőszerepre, de abban a veszedelemben forog, hogy elfelejti: a monumentális hagyományban is a belőle szóló szellem az, amely a legfontosabb, bármilyen szükséges is figyelemmel kísérni a stílust, a művészet nyelvét, éppen úgy, mint az irodalomban a grammatikát és a nyelvet.“ Talán zökkenőnek tetszik, hogy épp ezekhez a szavakhoz csatlakozik Wilamowitznak a „szellemtörténetről“ szóló intő megjegyzése: „Szellemtörténet lehet sublimisen hangzó, lehet valóban sublimis: az a veszély megvan, hogy a szellem modern szavakban sekélyesedik el, ha az életet, amely nemzette, nem fogjuk fel mint egészet, s nem követjük és értjük meg valamennyi testi megnyilvánulásában szerettettel, sőt talán lemondással is.“ Hogy kell ezt magyaráznunk?

Az a kifogás, amelyet a szellemtörténeti irány joggal emelhet az ú. n. pozitivisták ellen — ha emelheti, amint pl. a szintén pozitivistának kikiáltott Wilamowitz esetében *nem* teheti — a régi szemrehányás: „Die Teile habt ihr in eurer Hand, fehlt leider nur das geistige Band.“ Wilamowitznak a filológiai tárgyról adott leírása még göttingai rektori beszédéből ismeretes nálunk:¹⁵ „Az *äv* szócska és Aristoteles entelecheiája, Apollon szent barlangjai s a Besbálvány, Sappho dala és Szt. Thekla beszéde, Pindaros verstana és a pompeii-i mérőasztal, a Dipyilon-vázák figurái és Caracalla thermái, az abderai városbírák rendeletei és az isteni Augustus tettei, Apollonios kúpszeletei és Petosiris asztrológiája: ez mind, mind a filológiához tartozik, mert a tárgyához tartozik, amelyet meg akar érteni, s ehhez egyet sem nélkülözhet.“ Filológiája tárgyát, a görög „kulturát“ (ezt az összefoglaló nevet használja) Wilamowitz egységessé látja — „az élet és szellem minden változása ellenére“,

¹³ Erinnerungen 132.

¹⁴ Erinnerungen 135.

¹⁵ Reden und Vorträge 3. kiadás 105. k.; EphK. 1905, 437.

amint mondja — a legkülönbözőbb elemeket mindig az „egész”-ből kívánja megérteni, tehát mindig kezében van, vagy legalább is arra törekszik, hogy kezében legyen a «geistiges Band». Amikor 28 éves korában Greifswaldban azzal kezdi professzori pályafutását, hogy elődjének a „görög államrégiségekről” hirdetett kollégiumát kell átvennie, nem örül ennek, mert — írja¹⁶ — nem szívesen mutatkozott be hallgatói előtt oly tárggyal, „amely már címe szerint is az idézetekkel való tudóskodásnak ahhoz a fajtájához tartozott, amely jobban illett Meursius, mint Mommsen korához”. Hogy mivel tudta azután Wilamowitz ezt a régi stílusú, „szellemi kapocs” nélküli „államrégiségtant” helyettesíteni, azt «Staat und Gesellschaft der Griechen» c. összefogó állam- és társadalomábrázolása mutatja (Kultur der Gegenwart IV 1; 1910). Erről annál szívesebben emlékezem meg ebben az összefüggésben, mert ezen a Wilamowitztól először járt úton haladó magyar tervezettel éppen múlt közgyűlésünkön ismerkedtünk meg.¹⁷ Az irodalomtörténetről is ez volt Wilamowitz felfogása: „Amit a német filológusok mint antik irodalomtörténetet kézikönyvekben és előadásaikban kimértek — írja¹⁸ — az nevek és számok csontváza volt (és sajnos gyakran az még ma is), jellemzésül aszott antik és modern „Schlagwort”-ok és olyan bibliographia, amelynek legtöbb darabját nem olvassák már, de nem is érdemes olvasni.” Wilamowitz a saját görög irodalomtörténetével sem volt megelégedve (Kultur der Gegenwart I 8; 1905 és több újabb kiadásban), éppen azért, mert a körülmények arra kényszerítették, hogy a filozófiát és vallást elválassza az irodalomtól.¹⁹ Egész tudományos működését így jellemzi a berlini akadémián tartott bemutatkozó beszédében:²⁰ „Mein Sinn ist immer auf die ganze Wissenschaft vom Hellenentum gerichtet gewesen.” Meggyőződése az egyetemi tanár hivatásáról is az, hogy oktató tevékenységének mindig az egészre kell irányulnia, még akkor is, ha a kutatást csak egyes tárgyon taníthatja. „Persze — teszi hozzá — az egyetem sem nélkülözheti a specialistákat; de ezek csak rendkívüli tanárai, s azoknak kell maradniok.”²¹

Az „egésznek”, a nagy szellemi egységnek állandó szem

¹⁶ Erinnerungun 192.

¹⁷ Lásd Hornyánszky Gyula, Görög társadalomrajz. Szeged, 1931. Helyesen emeli ki Hornyánszky, hogy „kész idegen rendszert nem erőszakolhatunk rá a klasszika-filológiára” (6. l.); előbbi közgyűlési előadásomban én is csak ezt óhajtottam hasonló kapcsolatban hangsúlyozni. Minden különbség a részletekben szellemi típusunk különbözőségéből ered. Rám pl. idegenszerűen hat, ha valakinek az antikvitás-szeretet melegebb hangjait a „közgyűlés lázából” kell magyaráznia. De ilyesmire és más nyilvánvaló félreértésekre kár visszatérni.

¹⁸ Erinnerungun 202.

¹⁹ Erinnerungun 203.

²⁰ Erinnerungun 304.

²¹ Erinnerungun 300.

előtt való tartása, ennek a végső gyakorlati következtetésekig menő megkövetelése magától és másoktól: cz tagadhatatlanul 'szellemtörténeti' magatartás. A 'szellemtörténet' jelszavával ebben a tekintetben nem hoznánk semmi újat Wilamowitz filológiájába. Emellett ő csak arra figyelmeztet, hogy a 'kultúra', 'élet', 'szellem' — vagy bárminek nevezzük — anyagban testet öltve jelentkezik, s ebben a formában követel értelmezőjétől önfeláldozó szeretettel teljes odaadást. Ez a Nietzsche-féle 'új lélektől', Rohde 'magasabb megértési képességétől' elválaszthatatlan *másik oldala* ugyanannak az éremnek: éppen tudománya *anyagával* szemben van a kor színvonalán álló filológusnak új felfogó készsége, lelki magatartása. Ennek a romantika korához viszonyított előrehaladását magán állapította meg Wilamowitz első görög utazásával kapcsolatban: „*die geistige Einstellung*“ — így nevezi ezt²² — „most már mássá lett, mint pl. Bachofen romantikájában volt, történelmivé, tehát mindenütt ásatást kívánt“. 'Szellemi beállítottságunk' azóta ismét változhatott, de komoly történeti tudomány ennek ellenére sem vethet kisebb súlyt a megfogható anyaggal való érintkezésre és ennek szaporítására. Az ókorral foglalkozó tudósnak mindkettőre az archeologia nyújt módot a legbőségesebben. Megértjük tehát, hogy Wilamowitz ennek a tudománynak szánja az ókor kutatása területén a vezérszerepet, s ez ismét olyan intelem, amelyet nekünk, filológusoknak meg kell szívlelnünk.

Az is fontos azonban, hogy milyenek képzeletben Wilamowitz azt az archaeológiát, amelynek méltán adja át a vezéri rangot. Görögországi utazásai közben alakult ki az a meggyőződése, „hogy — amint írja²³ — az archeologia, mint minden monumentális hagyomány tudománya, belefoglalva azt is, ami tanulsággal az ország egész természetének megismerése szolgál, jelentőségben legalább is egyenlő értékű a régi, csupán nyelvre és irodalomra irányuló filológiával, de mint pusztán a művészet és művészek története, még a régi grammatikánál is elégtelenebb.“ A talajban rejlő nyomokra esik itt nagy súly — Wilamowitz pl. a görög csatatereken is a németországi limes-kutatás mintájára való ásatásokat követel²⁴ —, de általában mindarra, amit az antik föld alakulása mutat, méhe rejt és színe hordoz, még virágdíszére is. Wilamowitz pontosan följegyzi:²⁵ „Thorikos és Sunion közt a mező bíborszínű volt a legszebb anemonáktól, amilyeneket az ember bent Athénben nem ismert meg. Thespiacnál nárciszoktól volt sárga a mező: Narkissos itt van otthon, tehát a virágnév azonosítása is bizonyára helyes.“ Ha Thespiac fölött a Helikon két csúcsa közti gerincen is átlövagolt volna Wilamowitz — sajnálattal említi, hogy nem tette meg²⁶ —,

²² Erinnerungun 157.

²³ Erinnerungun 220.

²⁴ Erinnerungun 158.

²⁵ Erinnerungun 213.

²⁶ Erinnerungun 214.

akkor az is feltűnt volna neki, hogy odafent csoportosan fordul elő a kerek, kútszerű forrás (πηγάδι) éppen olyan, amilyenben Narkissos a Pausanias-nál olvasható helyi hagyomány szerint (IX 31, 7) meglátta magát, míg más vidékeken inkább a csövön át vezetett, vagy szabadon folyó forrás (βούσι) a gyakori... Apróság, s a monda tősgyökerességének megítélésénél mégsem jelentéktelen. A fiatal Wilamowitz a Kithairon hágóján, nyeregből való autopsia alapján javította ki Sophokles Oidipus királyának egy megromlott sorát (az 1108.-ban említett „helikoni” nymphákat; Sophokles kardalait kívülről tudta). Megjegyzi hozzá:²⁷ „Olyan emberek számára, akik, mint Wagner, a famulus, dolgozószobájukhoz vannak kötve, ez nem meggyőző.” Valóban, az archaeologia már csak azért is megérdemli a vezető szerepét, mert a napfényes antik világ kutatóit kiviszi könyvtárszobáikból, s kényszeríti, hogy ott állják meg a helyüket: a napfényes antik föld halhatatlan valósága előtt. Joggal mutat rá Wilamowitz arra is, hogy milyen éltetően hat az ókori tanulmányokra az archaeologia Amerikában, Svédországban. Ő maga, ameddig csak az Archäologisches Institut igazgatásában résztvett, mindig arra törekedett, hogy a német régészetnek ez a mintaszerű szervezete szintén az „egészre” nézzen. Ezt a tanácsot hagyta számára mintegy végrendeletül.²⁸

A részlettanulmányok közül az epigraphika jövőjéért volt legnagyobb a gondja: „Majdnem félelemre ad okot — írja²⁹ —, hogy Németországban hiányzanak az epigraphikusok, mert bár a nyelvtudomány, történelem és archaeologia nem nélkülözhetik, de mindnyájan csak segédtudománynak tekintik; a modernebb papyrologia is jobban csábít mostanában. Göttingában még eredményesen tarthattam epigraphikai gyakorlatokat, itt (t. i. Berlinben) ez már nem volt lehetséges. Gyakorlatokra, nem rendszeres előadásokra van szükség, hogy epigraphikusokat képezzünk. Ha erről nem történik gondoskodás, félttem a jövőt.” Ez az a pont, tisztelt Közgyűlés, amelynél valamivel hosszabb időre kell megállapodnunk. Wilamowitz aggodalma a német viszonyokból fakad, figyelmeztetése honfitársaihoz szól. Ez az intelmé azonban ismét olyan, amely bennünket, magyar filológusokat is felelősségre kell, hogy bírjon. Nem mintha a budapesti egyetemen görög feliratok szövegei nem szolgálnának olykor gyakorlatok tárgyául, sőt a magyar föld archaeológiájával kapcsolatban eredeti kövekről leolvasható római feliratok is. De az, sajnos, még sem mondható, hogy klasszika-filológiánk keretében az epigraphika különös gondozásban részesülne. Nem fojtható el a kérdés, hogy antik emlékekben annyira gazdag Magyarországon vajjon nem az archaeologiai és epigraphikai

²⁷ Erinnerungen 158.

²⁸ Erinnerungen 283.

²⁹ Erinnerungen 308.

anyagra éppen olyan messzemenően támaszkodó *magyar ókortudomány* vár-e még mindig a megalapításra, mint Wilamowitz filológiája? Magyar filológusnak legkönnyebben elérhető antik anyagot a magyar föld nyujt, s rögtön azután — hálá a nagy-szerű Haris-alapítványnak — a görögség területén dolgozó archaeologia. A magyar föld magyarságelőtti történetével szemben való kötelességeinket elég nyomatékosan emelte ki Alföldi András cikke a Budapesti Szemlében (1926). Fejtegetéseinek célja az volt, hogy a magyar történettudományhoz kapcsolja hozzá a magyar föld archaeológiáját, s nem az, hogy a klasszika-filológiai kutatás keretébe állítsa be, még kevésbé, hogy éppen arra az ókortudományra gondoljon különösebben, amely nem mond le Hellas és Itália eredetektől kezdve való tanulmányáról. Nem is mondhat le. Pannonia és Dacia kutatójának nem kell kilépnie — és nem is léphet ki — a Wilamowitz-féle filológia egységes egészet alkotó köréből. Éppen ebben a Wilamowitz felfogása szerint való „egész”-ben kell otthon lennie, különben legszebb részleteredménye sem idézi vissza az antik életet. A két-féle kapcsolat: egyik irányban a magyar történelem felé, másik irányban a klasszika-filológiai kutatás felé, kiegészíti egymást. Itt, Wilamowitz nyomán elindulva, az utóbbi összefüggést vilá-gíthatjuk meg kissé jobban.

Senki a történelmi görögség, a görög vallás, az ós-hellén szel-lem kialakulásában nagyobb jelentőséget nem tulajdonított a görög törzsek északbalkáni tartózkodásának, mint Wilamowitz. Erről tesz tanúságot legutolsó nagy műve is, «Der Glaube der Hellenen». Tekintetét azonban mindig az antik görögség egész történeti létére függesztette, s figyelmét nem kerülték el a görög vallás kései, távolabbra vetődött emlékei — köztük pannoniai feliratok sem. Azt viszont nekünk kell tudnunk, hogy a magyar föld nem a római császárkorban kerül először történeti össze-függésbe Itáliával, Hellaszszal és Kisázsziával, ez utóbbi kettő-vel az északi Balkánfélszigeten keresztül. A római uralom nálunk csak ennek a régibb összefüggésnek a folytatása. Az ú. n. magyarországi 4. bronzkorra (= Hallstatt I., Kr. e. 1000—700.) vonatkozólag ezt pl. egy nemrég elhunyt európai híró oláh archaeologus, Vasile Pârvan a következő tételszerű megállapít-ásokba foglalja,³⁰ amelyek bizonyára egyetlen magyar ősrégé-szünknek sem mondanak újat: 1. Nyugatmagyarország (a Dunán-túl) éppen olyan természetes folytatása (Hinterland-ja) az észak-itáliai Venetia tartománynak, mint Stájerország, Karinthia, Krajna, Északdalmácia. 2. Az erdélyi Kárpátok, bármily messze esnek Észak-Itáliától és Attikától (célzás a Dipylon-vázák egyes, nálunk is előforduló motívumaira), egy és ugyanazon világnak a részét alkotják. 3. Az Ilias és Odysseia könnyen felhasználha-tók arra, hogy a magyarországi őstörténet számos oldalát meg-világítsák. Az összefüggés ismeretesebb hordozói, akik szaka-

³⁰ Pârvan, Dacia, Cambridge 1928, 6., 12. és 26. l.

datlan folytonosságát a római császárkorig biztosítják, a Magyarországon élő nagy ókori népek: első helyen (1.) az *illírek*, kiknek egyik törzse Pannonia névadója. De ők lakták Italia keleti oldalát is a félsziget egész hosszában, a sőt részben Szicíliát is. (Gondoljunk ilyen helynevekre, mint a szicíliai Segesta és Segestike a Száva mentén, Apulia Dél-Itáliában és az erdélyi Apulum.) Illír hatás régi itáliai népek: az umberek, a faliszkusok és az oszkusok vallásán egyaránt kimutatható s bizonyára nem hiányzik a délitáliai görögök vallásából sem. Odysseus neve Ulixes formában illírektől jutott el Rómába. A Balkánon illírek nagyobb összefüggő nemzeti egységekben is és kisebb településekben is úgyszólván mindenütt ott voltak, akárcsak utódaik, az albánok: Nyugathellászbán és a Peloponnesoson a görögök között, a félsziget északkeleti részén és Kisázsziában thrákokkal keveredve. Mintegy szimbolikusan fejezi ki szármunkra e szívós erejű faj nagy jelentőségét Ludolf Malten legutóbbi szép megállapítása: t. i. hogy Aeneasban a rómaiak egy Trója vidékén lakó törzs illír heros eponymosát tisztelték nemzetük alapítójául. Mellettük és velük éltek nálunk (2.) a *dákok*. Ezek többi thrák testvértörzseikkel együtt több mint évezre-des, földrajzilag nem változó helyzetben alkották az égí tenger világának északi folytatását. Végül (3.) a *kelták* csak az előbbi népek után, kb. a Kr. e. V. században jelentek meg nálunk, ők is behatoltak a Balkánra s jutott belőlük Kisázsziába is. Ugyanők jelentik a kapcsolatot Nyugateurópa keltasága felé, amely szintén fontos alkatrésze az antik, majd különösebben a császárkori római világnak. Mindezt idézzük emlékezetünkbe s így lépünk ahhoz a felirathoz, amelyet Wilamowitz a patraei Artemis Laphria tiszteletének egyik császárkori adatául idéz:

I O M E T
D I A N A E P A T R
S A C R
C I V L A R T E M O T R I B
M I L I E G I I A D
V S L M

Iovi optimo maximo et Dianae Patrensi sacrum. C. Iulius Artemo tribunus militum legionis II. Adiutricis votum solvit libens merito. A felirat egy aquincumi oltárkövön áll, amely Vácra került; most a Nemzeti Múzeumban van (CIL. III. 3455). „Fogadalmi felajánlás a Diana Patrensisnek egy katona részéről — jegyzi meg Wilamowitz³¹ —, aki nyilvánvalóan a honi istennőnek hódol.” Ezt az idegenbe vetődött katonák rendszerint cselekszik, s legfeljebb még azt tehetjük hozzá Wilamowitz magyarázatához, hogy az istennő görög nevéből képzett „Artemo” név egészen személyes természetű vallásos viszonyt jelent: a tribunus Artemisben különös oltalmazóját tisztelhetette. A Kalydonból Patrae-be áttelepített

³¹ Der Glaube der Hellenen 383, 3.

Laphriában különben Wilamowitz igazi görög Artemist lát, akit bizonyos tekintetben szembeállít a kisázsiaival. Tehát elszigetelt tiszta görög vallásossággal találkozónk Pannoniában. Ez a kép érdekesen egészül ki, ha Wilamowitz filológiai szemléletét kiterjesztjük az egész pannoniai anyagra, sőt arra a területre is, amely Pannoniát a Balkánon keresztül Nyugat-Görögországgal, Kalydon és Patrae vidékével összeköti. Itt ugyanis a Diana-kultusz helynevekben és archaeologiai emlékeken, Epiruszon és Dalmácián keresztül egészen Isztriáig elkísérhető. Ott a Timavus torkolatánál, Aquileia és Trieszt szomszédságában ősrégi, híres Diana-templom volt, amelynek nyugat-görögországi, aitoliai kapcsolatát Strabon kiemeli. Ezen a területen véges-végig illírek laktak, még Aitoliaiban is a görögök mellett, a Laphria név maga, a nyelvészek megállapítása szerint, szintén illír lehet. Délnyugati Pannoniában, Emonában a Timavus-parti Diana tiszteletével találkozunk, Északpannoniában a Balaton északi partján és a Vértes-hegységben, kelta lakosság között egy erősen a honi földhöz kötött Diana-vallással. A csákvári barlang sziklafelirata tanúskodik erről. Idevaló anyagból faragott szobor- és domborműemlékei e kultusznak azzal a meglepetéssel szolgálnak, hogy szimbolikájuk Dácia felé utal, amely viszont egy a thrákokéval rokon Artemis-vallásnak is hazája. C. Julius Artemo Diana-oltára tehát egyáltalán nem állt itt elszigetelten, hanem egy olyan sokárnyalatú Diana-vallás jelei között, amelynek a görögországi Laphria-kultusz csak egyik legdélibb elágazása...

Az árnyalatok közül a császárkorban nálunk már régen a kelta szín volt az uralkodó. Wilamowitz mindig szívesen szokott a görögök hitének magyarázatánál északi rokonaiknak, pl. éppen a keltáknak hasonló képzetekre hivatkozni. Ezt ebben az esetben is megtehetjük. Ha a nyugateurópai keltaság adataiból indulunk ki, azt kell föltételeznünk, hogy pannoniai keltáink északnyugatról magukkal hozott Diana-vallása a görög Artemis-vallás legrégebb rétegével, az Arkádiában és Brauronban fennmaradt hittel egyezett meg: az istennőt, mint az állatok úrnőjét valószínűleg állatalakban, medvének tisztelték s ezt talán csak nálunk, az illírek és dákok déli hatás alatt álló elképzelésével szemben adták fel. Pannoniának a római birodalomhoz való tartozása óta ehhez járultak még a Diana-kultusz más, nem honi formái: a római, amely a latin Diana nevet tette általánossá és különösen az amphitheatrumi állatviadalokkal volt kapcsolatos, továbbá az a Diana-vallás, amely thrák katonákkal közvetlenül jött a Balkán távolabbi vidékeiről. Dunapentelén a capuai Diana Tifatina tiszteletének eredete egészen kézzelfogható: egy campaniai tiszt iránt való hála érzete telepítette meg huzamosabb időre ezt a délitáiai nagy istennőt a dunamenti kis táborhelyen.³²

³² Mindezt bővebben másutt fejtem ki.

A felhozott egyetlen példa — a pannoniai Diana-vallás vizsgálata — eléggé mutatja, hogy ilyen szoros és bonyolult összefüggések kibogozása mennyire éppen a Wilamowitztól ajánlott archaológiai, filológiai, történeti együttműködésre ad teret. Erre szüksége van magának az archaeológiának is, amely szinte napról-napra szaporodó munkaanyagát csak a Wilamowitz szellemében való filológia segítségével dolgozhatja fel úgy, hogy ismét valóban élő alkateleme legyen az antik világ egészének. Klasszika-filológiánk számára viszont e munkaanyagból határozott célkitűzés következik, mely eddig hiányzott neki. Mikor itt célkitűzésről beszélünk, természetesen nem szabad megfeledeknünk arról sem, hogy a filológia, mint Wilamowitz kifejezte, a Múzsák kultusza, 'Dienst der Musen', egy neme a muzsikának, amely művelője egyéniségéből meríti törvényeit s ezeknek csak egy szentesítőjük vagy elutasítójuk lehet — hogy ismét Wilamowitz nyelvében beszéljünk —: az Igazság istennője. Tudományunk középponti feladata marad továbbra is az antik szövegek kiadása és magyarázata, elsősorban a nagy költőké — ezt vallotta Ritschl nyomán Wilamowitz is³³ — s hogy itt az egyéni hajlammal megfelelő tárgyválasztás mellőzése milyen végzetes hiba, annak bizonyítékai a mult században oly nagy számmal termelt semmitmondó, szürke és rossz kommentárok. Azt sem tagadhatja senki, hogy a filológiának egészen egyéni természetű műveléséből is fakadhat munkaszervező irányítás. Ennek hozzánk legközelebb eső példája a mult közgyűlésünkön bemutatott görög társadalomrajz-tervezet. Mindezzel nem utóközik össze az, ha tudományunk művelésének olyan céltudatos formát adunk, amely az ókor egyéni hajlandóságoktól függő, öncélú tanulmányának általános emberi jogosultságán, hasznán és szükségességén kívül is állandó létalapja lehet nálunk a klasszika-filológiának. *Magyar ókortudományra* kellett gondolkunk előbb is — s ez nem akarná a klasszikus ókortudományt mintegy alárendelni magának. Ellenkezőleg: természetes módon benne keresi meg helyét és senkit sem ismerhet el teljesjogú művelőjének, aki nem tette magáévá a nagy antik filológia és archaeologia módszereit és látókörét.

Három pontban összefoglalható az, amit a magyar ókortudományi célkitűzés jegyében klasszika-filológiánknak szem előtt kell tartania: 1. megfelelő gondot kell fordítani a római *epigrafikára* a hazai anyag igénybevételével; 2. előtérbe kell állítania az antik világnak *archaológiai* anyagon alapuló történeti megismerését, beleértve az ú. n. praehistoriát, amelytől ma már elválaszthatatlan az összehasonlító nyelvészet és helynévkutatás, és kiterjeszkedve a római császárkorra, egyenlő mértékben Görögországra az Északbalkánnal együtt és Itáliára a nyugati birodalommal, úgyhogy ebben az összefüggésben a magyar föld is megkapja méltó helyét; 3. különös figyelemben kell részesíteni

³³ Erinnerungén 206. l.

az antik vallás tanulmányát, minthogy az archaeologiai anyag legnagyobb részére vonatkozólag éppen a vallástörténeti értelmezést kell a filológustól várni. Ez a keret klasszika-filológiai tanulmányainknak inkább tágítását, mint szűkítését jelentené s legfeljebb az eddiginél egységesebb színezetet juttatna benne uralomra. Ez a színezet azonban szintén nem volna nálunk egészen új, hiszen a tárgyi alapokon nyugvó műveltségtörténeti szemléletnek Hornyánszky Gyula régen utat tört filológiánkban. Csak a végső célt akartuk egy olyan egészben megjelölni, amelynek része kell, hogy legyen Magyarország prachistoriája és ókori történelme is. Ezzel szemben nehéz volna — Wilamowitz után — az „egészre tekintést” feladni és elfogadni klasszika-filológiánk célkitűzése gyanánt pusztán a Pannonia- és Dacia-kutatást, a magyarországi latinság és a humanizmus tanulmányát, a bizánci-magyar érintkezések történetét és az antik örökség szerepének kinyomozását a magyar szellemi élet történetében — mozaikszerűen egymás mellett, csupán azon az alapon, hogy mindezekhez latinul és görögül is kell érteni.³⁴ Ha Wilamowitz működése valami eredménnyel járt a filológiai tudomány fejlesztésében általában, ez az, hogy ilyen széteső és széthúzó részletanyag laza egyesítése többé semmiféle cím alatt sem felel meg a kor igényeinek. Ellenben — ha szabad Wilamowitz ideálját erre az anyagra is kiterjeszteni — szívesen látnók a magyar ókortudomány mellett hasonló szellemű társakul a magyar középkor és a magyar renaissance tudományát, nem az előbbinek mintegy pótlására, hanem külön-külön, önálló célkitűzéssel, amely helyzetüket a magyar történettudomány keretében egészen másképp jelölné ki, mint az ókortudományét. Az antikvitáson belül viszont a keresztény emlékek feldolgozása nem választható el a többiekétől. „Persze — mondja erről Wilamowitz³⁵ — azt még egyáltalán nem értük el, hogy olyan kores alakulásoknak, mint keresztény archaeologia és keresztény irodalomtörténet, véget vetettek volna. De a választófal mégis át van törve.” Nálunk is szeretnők az ókeresztény anyagot mind az archaeológiában, mind a filológiában elkülönítés nélkül méltányolva látni.

Azt hangsúlyozni fölösleges, hogy ily határozott célkitűzés mekkora helyzeti előnyt jelent egy olyan szélesebb körökben csak felületesen ismert tudománynak, mint a miénk. Vajjon, ha klasszika-filológiánk és archaeológiánk egyetemi képviselői

³⁴ E négy probléma-csoportra különben joggal utalhatott Moravcsik Gyula. Azt sem vonjuk kétségbe, hogy különböző tudósgyéniségek e csoportokat különbözőképpen egyesíthetik magukban. Az ókortudomány határain belül sem vagyunk hajlandók szélesebb érdeklődésű tudóstípustól megvonni a filológus címet s csak a kéziratokkal foglalatokodóknak tartani fenn. Ilyenféle fenntartás tudományunk mai színvonalának még sokkal kevésbé felel meg, mint a szövegben jellemzett korlátozás.

³⁵ Erinnerungén 145.

a magyar ókortudomány céltudatosságában összefogva mindannyiszor felemelték volna együttes szavukat, elveszítettük volna-e a közelmúltban az ókori tanszékek egész sorát? Semmi esetre sem tehetünk akkor magunknak azt a szemrehányást, amit most tehetünk, t. i., hogy túlságos individualizmusunk elősegíti nálunk az antik tanulmányok háttérbeszorulását. Wilamowitz is individualista volt, a tudományában elvszerűen az: a személyiség híve és kutatója.³⁶ A hatás, amelyet minden sorával, még szöveg alatti apparatus criticusával is tesz, egy erős és tudatosan a maga útján járó egyénisége. De azért mégis — láttuk — nem az egyén különvívományába, hanem a szervezett munkaközösségbe vetette bizalmát, ha tudománya végső céljára tekintett. Ő teremtette meg a berlini egyetemen a klasszika-filológia, archacologia, ókori történet oktatásának egységes szeminárium keretét az 'Ókortudományi intézetben' (Institut für Altertumskunde) s ezzel egyszer s mindenkorra példát mutatott az ókori tanulmányok együttműködésének megszervezésére. Joggal írhatja, hogy „az ókortudomány minden ágának ez az egyesítése helyiségek tekintetében és oktatási tervben tökéletesnek mondható, bizonyos értelemben mintának.”³⁷ Két évvel ezelőtt ugyanerről a helyről nálunk is hasonló intézmény felállítását sürgettem Görögországba jutó ifjaink tudományos előkészítésére. A görögországi archacologiai munkában való részvétel egyik nélkülözhetetlen fokozatát kell, hogy alkossa egy olyan tudósképzési tervnek is, amely a most megjelölt cél szolgálatában áll. Annál nagyobb szükség van a kifejtett szempontoknak megfelelő intézetre: legalább olyanra, amely a rendelkezésre álló szerény eszközökkel létrehozható. Wilamowitznak egyik északi előadótársa alkalmával egy svéd kartársa azt mondotta, hogy a berlini intézet megteremtésével gondoskodás történt az ókortudományról az egész világon.³⁸ Amiről mi gondoskodhatnánk, az csak a magyar ókortudomány volna

Nem hiszem, hogy magyar célok, magyar gondok megszólaltatásával eltávolodtunk volna attól a Wilamowitztól, aki hellén természetű alkotásnak csak azt tartotta, ami — bárhol e földön — saját talajából, saját törvényei szerint jött létre. A talajt nemcsak átvitt értelemben kell itt venni. Őn magát Wilamowitz nemcsak porosznak, hanem kujáviainak vallotta, akit e lengyel föld lengyel lakóival, „a születés, a természet, tehát a közös honi istenek” — mint mondja — összekötnek.³⁹ Úgy érezte, görög vallásosságát annak a természetnek köszönheti, amely gyermekkorában északi szülőföldjének végtelen rónaságán tárult elé. Ott „bár az éggömb csillagai nem ragyognak olyan erősen, mint délen — olvassuk emlékiratait

³⁶ Sappho u. Simonides 3.

³⁷ Erinnerungun 287.

³⁸ Erinnerungun 288.

³⁹ Erinnerungun 14.

ban —, de az örök renddel szemben ájtatosságot ébresztettek a gyermekben, amelyet sohasem veszített el, a platonai hellén vallásosság első érzését.⁴⁰ Nálunk a csillagok, ha nem is délicsen, mégis valamivel melegebben fénylenek, mint Kujávia felett. A táj a Balaton mellett, a Vértesben igazi Artemis-vidék. Az istennő, aki a Λιμνᾶτις „tavilakó“ melléknevet is viseli, szívesen van otthon ilyen nagy víz mellett, templomai Görögországban és Itáliában ilyen szelíd vonalú hegyeken szoktak állani és az erdő mindig az ő birodalma volt. Nem is csodálkozhatunk, hogy a föld itt időnkint az ő képmásaival ajándékoz meg bennünket. Bármennyire idétlenek ezek a pannóniai Diának — egy paraszti vallásos „művészet“ meghatározatlan alkotásai — nekünk mégis drágák s nekünk mégis azt bizonyítják, hogy az antik világ tanulmányának nálunk valamivel még több alapja és létjoga van, mint Lengyelországban vagy Poroszországban, vagy bárhol a római limesen kívül. Romantikus valláskutatónk, Ipolyi Arnold ezt a hívőszózatot nyomatta „Magyar mythológiája“ címlapjára: *Introite, et hic dii sunt*. Ugyanezt mondhatjuk el a magyar földről — mi, akik Wilamowitz-cal nem romantikusok, hanem ásnik kívánók vagyunk —: *itt is istenek vannak.*

KERÉNYI KÁROLY.

PLATON ANYAGELMÉLETE. II.

Mint Aristotelestől és kommentátoraitól: Simplikios és Alexandrostól tudjuk, Platon nem állt meg ott, hogy az anyagot a χώρα-ból származtatta, hanem περί τὰ γὰραθοῦ: a Jó-ról az Akadémiában tartott előadásaiban a kiterjedést, a χώρα-t is gondolati principiumból származtatta le: az aoristos dyas-ból, a „határozatlan kettő“-ből, amit „μέγα καὶ μικρόν“ (nagy -és-kicsi)-nek is nevezett, hogy így az egész Mindenséget számokból vezesse le. Ezen elmélete szerint mindennek a kezdete (ἀρχή), még az ideáknak is: az Egy és az aoristos dyas.

A számoknak e filozófiája 367 körül, midőn Aristoteles az Akadémiába került, már megalkotódott Platon elméjében. Hiszen Aristoteles nem említi, hogy e tekintetben változtak volna mesterének nézetei és, midőn Platonnal polemizál, az ideatan ez utolsó formáját tartja szem előtt. A Timaiosban tehát — mely 360 után keletkezett — csak azért nem említi Platon, mert a nagyobb közönségnek szánt irodalmi műben nem akart ennyire elvont lenni. (Ugyanezen okból kezdi itt a testek fölépítését a háromszögekkel.) Világosan meg is mondja ezt (Tim. 48. c.): „A Mindenség végső alapelvéről v. elveiről most nem kell beszélnünk; mert nehéz volna fejtegetésünk jelen módszerével világossá tenni véleményünket.“

⁴⁰ Erinnerung 21.

Platon filozófiájának e végső stádiumát a mult század kutatása nem értette meg, az öreg kor fantazmagóriájának tartotta. Csak legújabbban Stenzel (Zahl u. Gestalt bei Plato u. Aristoteles) és Taylor (Plato, the man and his Work) élelmelmjű kutatásai derítették reá fényt. Nézzük, mit jelent az „aoristos dyas“ rejtélyes fogalma?

A „kettő“ fogalma aoristos: határozatlan és határtalan egyrészt azért, mert egyaránt benne van a kétszerezés és felezés fogalma, másrészt, mert mindkét eljárás vég nélkül folytatható; ép ezért „nagy -és- kicsi“: a kétszerezés a nagyság, a felezés a kicsinység fogalmát rejt magában. Minden continuum ilyen:¹ így a térbeli dolgok, s a térnek bármely része végtelenül osztható és nagyítható; s aoristos dyas bármely térrész annyiban is, hogy egyszerre nagy és kicsi: mert hol van a nagy és kicsi határa, mely őket elválasztaná; hol kezdődik a nagy, hol a kicsi? Minden kiterjedést lehet nagynak és kicsinek is mondani, másokhoz viszonyítva. Tehát minden kiterjedés: nagy-kicsi, határozatlan kettő. Ilyen a hő is; először is mindkét irányban tetszés szerint variálható, növelhető s mindig lehet két hőfok közé egy közbensőt beiktatni (tehát felezni, osztani). S itt sem lehet megmondani, hol kezdődik a meleg, hol a hideg; ugyanazon hőfok hideg és melegnek tűnik fel másokhoz viszonyítva: *hideg-meleg egyszerre, határozatlan kettősség*. Épígy a keménységet illetőleg, minden: *kemény és puha* egyszerre.

Látjuk tehát, hogy az érzéki jelenségeket, a kiterjedés, a sok világát az aoristos dyas, a határozatlan kettősség jellemzi.

De az irracionális szám is ilyen: a $\sqrt{2}$ meghatározásának már Platon korában ismerték a görögök oly módszerét, mely szerint törtek láncolata útján oly értéket kapunk, melyek a $\sqrt{2}$ -t mindjobban megközelítik, afféle konvergálnak oly módon, hogy felváltva az egyik mindig valamivel nagyobb, a másik valamivel kisebb a $\sqrt{2}$ értékénél.² Tehát az irracionális számok is aoristos dyas-ok: *határtalanok*, hiszen soha ez eljárás be nem fejeződhetik — s az egyes értékek, melyek a $\sqrt{2}$ -t megközelítőleg kifejezik, felváltva *nagyok* és *kicsik*: tehát maga a $\sqrt{2}$ is: „nagy — kicsi“.

Sőt Simplikios szerint az egész számok is részesei az aor. dyas-nak, amennyiben oszthatók és sokaságot képeznek.

De a „kettő“, mint a felezés, tagolás, diairesis elve az *ideákban* is benn rejlik: a genusok specicserekre tagolódnak, míg végre az egyének végtelen sokaságához jutunk. (Philebos.)

S az Épinomis egy helye is (990. E. skk.) a „kettő“-nek eme kiterjedést, tagolást szülő jelentőségét mutatja, egyszers-

¹ E gondolatok az Allamban (V. könyv végén — 479. a—c.—, VII. könyv elején: 523. c.—524. c.) és Philebosban találhatók.

² Ezen összefüggésben Taylor mutatott rá erre; magát az eljárást már Cantor ismertette; az ő nyomán részletesen leírja *Leisegang*: „Die Platondeutung der Gegenwart“ c világos áttekintésében.

mind a számoknak a síkba, térbe való kiterjedés felé törekvését, amiről már szoltunk. E hely szerint: „a síkmértan célja a természettől fogva nem hasonló (össze nem mérhető) számok hasonlóná tétele a sík dimenziójában. ($\sqrt{2}$ négyzete már összemérhető a racionális számokkal.) Ez valami isteni csoda a nagy összefüggések meglátói számára. A stereometria pedig a *háromszorosan kiterjesztett számokat* (τρεις ηξημένους ἀριθμούς) a

testi természet által teszi hasonlóná.“ ($\sqrt[3]{7}$ csak, ha a *test* dimenziójába nő, terjed ki, lesz összemérhető a racionális számokkal.) — S most jó a „kettő“ szerepe: „isten csoda a belátók számára, hogy miközben a dinamis (képesség, *hatványozás*) a „kétszerzés“ körül³ forog, képezi a természet a nemeket és fajokat.⁴ Az első hatása a kétszeresnek az, hogy az egytől a kettőhöz eljut (1×2) — ez a vonal —, kétszeres azonban a négyzetre emelésben megnyilvánuló hatás is (2×2) — a sík —; az a képesség is, mely a szilárdhoz és tapinthatóhoz eljut, ismét kétszeres ($2 \times 2 \times 2$), átfutván az egytől nyolcig vivő utat.“ Ime a kettőnek kiterjedést, dimenziókat teremő szerepe.

Látnivaló, hogy e gondolatok mélyén azon fölfogás van, hogy a logikai feltétel *előzménye* a következményeknek: a „Kettő“ fogalma nélkül nincs kétszerzés, felezés, nincs nagy, kicsi, nincs kiterjedés, tehát tér sem; valamint nincs diairesis, nemek differenciálódása sem: *tehát a „Kettő“ elvéből származik a világ térbelisége, dimenziói s a nemek, fajok sokasága is.*

S mi a „Περὶ τὰ γενεῶν“⁵-ban Platon által emlegetett Egy, a másikat alapelv? Miként ez a most tárgyalt „dysas“ *nem* a „2“ szám, hiszen a „2“ csak egy különleges esete, állomása az aoristos dys működésének, mely halad tovább a 4, 8, 16: a 2 végtelen hatványai felé, — épígy az „Egy“ sem a közönséges „1“ szám, hanem az *Egység* elve. A κόσμος, ez a nagy ζῶον, *egységes* organizmus, az őt alkotó világtestek *egységes* terv szerint, harmónikusan mozognak; minden idea is *egység*, egyrészt, mint *genus-fogalom*: a *speciések egysége*, — másrészt, *egy egységes* alapgondolat a magva minden fogalomnak: így a kört az teszi körré, hogy minden pontja egy adott ponttól egyenlő távolságra van; minden *szám* is *egység*, mert a sok azáltal válik egy számmá, hogy *egybegondolom* őket; minden lény *egy egységes* terv alapján kifejlődött organizmus, nem pedig atomok véletlen találkozása. S az ismeret világában is az *egybegondolás* az igazi megértés; itt is tehát a legelőkelőbb ismeretet: a belátást, megértést, a νοῦς-t jelzi az Egy. Mind-

³ A „kétszerzés“ megértéséhez vegyük figyelembe, hogy Eukleides azt, hogy két négyzet (szám) úgy viszonylik egymáshoz, mint oldalai (négyzetgyökeik) négyzetei, így fejezi ki: „διπλασιασὸν λόγον ἔχει“, tehát: „kétszeres“ arány = a négyzetre emelték aránya. Szóval nemcsak 2×2 , hanem 3^2 , 5^2 stb. is a „kettő“ műve, a kettő négyzetet csinálva vonalból.

⁴ Ez pedig a nemeknek fajokra való kettéoszlására, diairesisére való célzás.

ezekből látható, hogy az Egy az, ami tökéletesség, jó-vá tesz mindent: innen van, hogy az Ἀγαθόν-t Egy-nek mondja Platon.

Íme: az Egy és Kettő, mint új formája a πέρας és ἄπειρον régi pythagoreus ellentétének. A „Kettő” az ἄπειρον, a határozatlan sokaság, amihez az „Egy”-nek kell járulnia mint πέρας-nak: elhatároló, meghatározó egységes formának, alapeszmének, hogy valami határozott létező jöhessen létre; íme, mint a Philebos mondja, az érzéki világ jelenségei a harmadik genosba: a *vegyületek* genosába (μεικτόν γένος) tartoznak.

S ha e két alapelvet arányba állítjuk (2:1), a Harmoniát= Oktávát kapjuk, aminek nemcsak hangtani, hanem a csillagvilágban kozmikus fontossága is van. Tehát a rend, a harmonia úgy a hangok, mint a csillagok világában szintén az Egy által elhatárolt *Kettő*-nek eredménye.

Végére értünk fejtegetéscinknek. Láttuk, hogy a πέρας-ἄπειρον ellentéte az, ami Platon filozófiáján — pythagoreus örökségként — végigvonul: a πέρας az idea, a határoló, meghatározó, a formai, a törvényszerű, számokkal kifejezhető; az ἄπειρον a határozatlan, törvény alá nem foglalható, irracionális, a sokaság elve. Láttuk, hogy az ἄπειρον fogalma hogyan fejlődik, világosodik, precizirozódik Platonnál: előbb csak μή ὄν, egyszerűen *tagadása* a meghatározható, megismerhető létnek; majd χώρα, határozatlan, kvalitás nélküli kiterjedés, üres tér; végül azonban aoristos *dyas*-szá: mégis csak *fogalmilag megragadhatóvá, kifejezhetővé* válik. A syndesmos sikerült: nincs olyan nagy úr ideák és érzéki világ között. Egyrészt az *ideákban* is benn van az aoristos dyas: a tagolódás, *kiterjedés* elve: másrészt a *kiterjedés* is *fogalmilag megragadhatóvá* vált, mint az aoristos dyas működésének eredménye. Jellemzően *szám* az összekötő kapocs ideák és érzéki világ között, — mint dolgozatunk más helyén is láttuk, hogy a *Szám*, a gondolat tárgya *törekszik a kiterjedés felé* s általában a *matematika* az a terület, ahol *gondolat és kiterjedés* öszeolvadnak.

Alak és *Szám* (εἶδος és ἀριθμός) a világ lényege; a matematika tárgyai. A matematikai természettudomány alapjait rakták le az Akadémiában 2300 esztendővel ezelőtt és genialis intuícióval megsejtették, hogy csupa *mozgás, energia* van a látszólag durva, merev, állandó dolgok mélyén. Igen, a Mindenség felfogásának épen ma diadalmasan érvényesülő alapformáit álmodták meg Akademos berkében s az Iissos partján azok, akik a természettel harmónikus, *igaz emberi* erkölcsiség örökérvényű törvényeit is megéreztek, megformálták örök példányképpül az olyan emberiség számára, mely az Igazság és Szépség szárnyain akar emelkedni a Jó felé.

Kunszentmiklós.

KÖVENDI DÉNES.

KÉT NAGY HELLÉNISTA GÖRÖG VALLÁSTÖRTÉNETE.

Th. Zielinsky, La religion de la Grèce antique. Paris, Les belles lettres, 1926, 191 lap, 10 francs.

U. von Wilamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen. I. Band. Berlin, Weidmann, 1931, 412 lap.

Ha e helyen Wilamowitz-Moellendorff legújabb művével kapcsolatban egy immár hat éve megjelent könyvről is beszélünk, ez nemcsak azért történik, mert Zielinsky ógörög vallása mindenkép megérdemli, hogy ismerjék, hanem azért is, mert a két könyv több tekintetben kihívja az összehasonlítást. Szerzőik az elmúlt félszázad legnagyobb filológusai közé tartoznak s mindketten egy kivételesen hosszú munkás élet alkonyán adják a görög vallás monográfiáját, amely — kelle-e mondanunk? — egy vérbeli hellénista részéről sokkal többet jelent, mint egy újabb kötetet munkái sorozatában. A vallás annyira áthatja a görög élet minden megnyilvánulását, hogy annak alapos ismerete és átérzése nélkül az egész hellén kultúra csukott könyv marad. Amikor tehát egy W., vagy egy Z. összefoglaló képét adják annak, amit számukra a görög vallás jelent, ezzel egyúttal egész tudományos munkásságuk kulcsát adják.

Mindkettő egyetért abban, hogy a görög vallást nem elég külső megnyilvánulásaiban ismerni, azt át is kell érezni, ahogy a W. által idézett Frickenhaus írja: man kann nicht Religionshistoriker sein, ohne den Glauben an die alten Götter in seinem Herzen nachzuschaffen. Z. könyvének egész beállítása ezen a felfogáson alapul. A lengyel tudós egy merész ötlettel behelyez egy mai művelt, hívő keresztényt a Kr. e. IV—III. századi Athénbe s fölteszi a kérdést, milyen lett volna ott az illető vallási felfogása. Amint látható, Z. könyve nem vallástörténet, mert csak két századra s csak egy görög államra s hozzá még csak a művelt osztályra terjeszkedik ki. De a keresztmetszetet, amit így kapunk, oly lüktető elevenségű, hogy ez maga eléggé indokolja az érdekes kísérlet jogosultságát. A kiinduló pontot ismerve ne csodálkozunk, ha a szerző lépten-nyomon az ógörög és a katolikus vallás érintkező pontjaira, mindig gondosan elválasztva persze ez utóbbiban az ótestamentomi elemet a hellén örökségtől, amely egyedül bírja Z. rokonszenvét. Ezt a hellén örökséget megtalálja a katolikus vallás egyetemességében, a művészethez való benső viszonyában, a liturgia gazdaságában, a jócskekedetek üdvözítő hatásáról való felfogásában (szemben a judaizmus negatív formalizmusával) s a természet megszen- telésében.

W. nem tudja elhallgatni rosszaságát azokkal szemben, akik minden áron katolikus színben akarják feltüntetni a görög vallást (9. I.). Viszont azonban nem néhez felismerni élete utolsó művében a protestáns gondolkodás nyomait, noha W. éppen úgy tiltakozik a lutherista görög vallástörténetírás ellen is, aminek Németországban nem egy terméke ismeretes. A könyv címe (A görögök hite), amit aztán bőven kifejt az első fejezet

ben (Isten és istenek), már előre tájékoztatja az olvasót. A kultusz, amelynek a modern kutatás — jogosan, vagy jogtalanul, hagyjuk nyitva e kérdést — alapvető fontosságát tulajdonít, nem talál kegyelmet W. előtt. „Nem a kultusz, sem a katekizmus a vallás lényege, hanem a hívő szív s az e hit szerinti szabad cselekvés.“ „A vallás elsősorban egész egyéni hit abban, ami ennek az egyének metafizikai vagy erkölcsi téren a legszentebb igazságot jelenti s tetteit irányítja, vagy legalább is saját érzése szerint kell, hogy irányítsa.“ Mi sem természetesebb tehát, hogy míg a katolikus Z. szemében a görög vallás még ma is él a katolikus és az orthodox vallás főleg liturgikus, de egyéb elemciben is, addig W. számára az az ógörög istenekbe vetett hit eltűnésével teljesen megszűnt. Jellemző az is, hogy W.-t vigasztalja az a tudat, hogy a görög vallás romjain épült fel „a tudomány, a filozófia s ezzel egy benső vallásosság, amely halhatatlanabb, mint az összes személyi istenek“. Ebben az első kötetben csak a Homercrosszal beszerződő legrégibb korszakot tárgyalja, kiterjeszkedve részletesen a hellén törzsek vándorlására. Ismeretes, hogy hellén szíve megalázónak tekintené feltételezni a modern összehasonlító módszerű kutatással, hogy a görög vallási képzetek mélyén általános emberi, primitív elemek lappanganának. „Én nem ismerem a nyelveket — írja a bevezetésben —, amikből a ma oly kedvelt szavak, mint tabu, totem, mana s orenda erednek, de megbízhatóbb módszerek is találom, ha a görögökhöz tartom magamat s görög dolgokról görögül gondolkozom... Ha más vallásokkal kell összehasonlítani, akkor már inkább nézek a görögök szomszédjai felé, a semitákra és az egyiptomiakra.“ Ez az idézet is mutatja, mit kell várunk e műtől. De teljesítsük az előző kérését s tartsuk fent véleményünket a befejező kötet megjelenéséig, amely már nem fog sokáig váratni magára, mert „az első kötetből még egyáltalában nem látszik; mit akar az egész mű“. Aki ismeri — s ilyenek sokan vannak nálunk is — W. halhatatlan lapjait, amelyek elszórtan főleg az attikai tragédia és líra vallási hátterét rajzolják meg, a legnagyobb türelmetlenséggel várja a periklesi Athén vallását magában foglaló kötetet, egyedül méltó tárgy az arisztokratikus gondolkozású s Athént istenítő princeps philologorum számára. A sors iróniája úgy hozta, hogy e kötet, amit oly régóta vár tőle a tudós világ, akkor jelenik meg, amikor már aligha lesz meg a megfelelő hatása. Ebben W. osztja zseniális mesterének, Welckernek a sorsát.

(Páris.)

LAJTI ISTVÁN.

EUPHEMISMUS ÉS KAKOPHEMIA.

Zlinszky Aladár: Az euphemismus. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1931. 90 l.

Zlinszky székfoglaló értekezése az euphemismusról, melyet 1923 október 8-án olvasott föl a Magyar Tudományos Akadémiában, stilisztikai, nyelvészeti, néprajzi, történelmi, irodalomtörténeti, philolo-

giai és lélektani tanulmányokon épül föl, Vizsgálódása sokfelé fordult: figyelmessé lett arra is, hogy az euphemismus jelentősége nagy a sémi népeknél, kivált a Szentírás szövegmegállapításánál és legkivált a rabbinismusbán. Ebben az irányban akarom én is az ő kutatásait kiegészíteni, az ő csoportjainak némi átcsoportosításával és egy-két új csoportnak megállapításával. Tekintettel a tér korlátaira, az összegyűjtöttem anyagnak csak töredékét mutathatom be. Az euphemismusalkotó két crónék Zlinszky a vallásos érzést és a társadalmi tapintatot ismeri el. Kiegészítésünk a vallásos jellegű euphemismusra irányul, ezt félelem és tisztelt sugallja.

I. Euphemismusok. 1. *Félelemsugallta euphemismus.* a) A kedvetleges vallásos érzés leginkább a félelemben nyilatkozik meg: a primitív ember fél a körülötte ólálkodó rossz szellemektől, erőktől. Nem meri nevükön szólítani, nehogy földézzze, magára ingerelje őket. Az ördögöt az arabok néha Abu Murra-nak, a keserűség atyjának nevezik, sőt a Sátán u. l. még angyallá is euphemisálódik (Nöldeke 90.). A dsinnekről úgy szólnak: „azok az emberek”. Németországban, Skandináviában az ördögnek számos enyhítő neve használatos (HWB deutsch Ab. II. 1081.) A halálangyal az életről arabul Abu Jahjának van elnevezve. Joggal a vallásos euphemismus körébe sorolja Zlinszky a kedveskedő, szinte hízelkedő neveket, jelzőket, körülírássokat, melyekkel a rettegett állatokat jelölik, az ugor népek leginkább a medvét, más népek más veszedelmes állatokat. Az araboknál a kígyó „habih” = a szeretett, vagy çabijja = leánya; a vészjósló holló: masz’ud = szerencsés; a majom, melyet igézőszemű rontó állatnak néznek: maimün = szerencsehozó. (Nöldeke 89.) A bosnyákok nem merik a baglyot nevében nevezni, Velika Buba-nak, nagy varázslónőnek hívják.

b) *Betegségek euphemismusa.* Zlinszky a betegségeket kizárólag a társadalmi euphemismus csoportjában tárgyalja. Pedig a betegségeknek számos elnevezése ugyancsak félelemre vezethető vissza: nem nevezik a betegséget igazi nevén, nehogy fölserkentsék a betegségeknek démonját. Nyilván ide tartozik több példa, melyet Zlinszky a társadalmi euphemismus körébe utal. Pl. καλοτύχη „szép sors” a pessziszról, εὐλογία „áldás” a himlőről. Az araboknál a nyavalyatörés szakína, nyugalom, az örültség „áldásos megpróbáltatás”; Damaskusban a bélpöklost a muszlimok úrnak, a keresztények testvérnek szólítják. (HWB. deutsch. Aber. 10, 82); a vérhajban (frank bajban) szenvedő „mubarak”, megáldott. A temetőt a régi egyiptomiak és a zsidók az élet lakásának mondják. Ezekben megnyilatkozik a rontástól, betegségtől, haláltól való félelem. Ellenben társadalmi kíméletre, emberiességre vezethetők vissza azok a gyöngédítések, melyekkel a sémi nyelvek, kivált a vakságot jelölik. A vak szaggyi núva, bőséges fényű. „meor énájim” a szemek világossága, „mefatcha” nyilt szemű, arabul „baçîr” élesenlátó.

c) *Veszedelemelhárító euphemismus.* A primitív gondolkodás elve: ne fessük az ördögöt a falra, vagy: sohase nyissa ki az ember a Sátánnak száját (Ketuboth 8 b, 19 a). Nyilván erre vezethető vissza a latin constructio, mely a félelmet jelentő igék mellett azt fejezi ki, amit az ember óhajt; azt, amitől fél, azt kiejteni sem szabad. Egészen ily gondolkodással a bibliautáni héberség nem ezt mondja: Minden bekövetkező baj, hanem „minden be nem következő baj”. Z. udvariassági eu-ra magyarázza, ha a jelentőmód helyett föltételest használunk, pl.: Kérném szépen, Dürfte ich bitten. De néha itt is a démontól való félelem nyilatkozik meg, pl.: So wären wir nun glücklich angelangt, óvatos szó, nehogy a rontó démon a megérkezést az utolsó percben is meghiúsítsa.

d) *Bajáthárítás harmadik személyre.* A veszedelmet a szó át akarja háritani a beszélő első, vagy a megszólított második személyről egy harmadik személyre. Mózesnek a lázongók azt mondják: „Vajjon azoknak az embereknek szemét akarod-e kiszűrni?” (Num. 16, 14.) Értelme: A mi szemünket akarod-e kiszűrni? A filiszteus fejedelmek gyanúsítják Dávidot: „Ezeknek a férfiaknak fejével (azaz a mi fejünkkel) akarja Sault megengesztelni.” (I. Sam. 29, 4.) A bibliautáni irodalomban százával akadt példa arra, hogy bajról nem azt mondják: Engem, vagy téged, minket, titeket ér, hanem azt az embert, azt az asszonyt, azokat az embereket éri. Pl. egy nő esküszik: Ha nyúltam a pénzhez, temesse el az a nő a fiát, azaz temessem el magam a fiamat (Leviticus Rabba, 6, 3). Coleridge magyar vonatkozású Zápolya drámájában (IV, 1.) „Ordonio sötét gondolatokba merül önmagáról” „speaking of himself in third person”.

e) *Athárítás ellenségre.* Az euphemistikus személyváltoztatásnak sajátos módja, hogy a rettegett vést átháritják az ellenségre. Már a bibliában, mikor Dávid esküszik: Úgy büntessen meg engem Isten, a masszóra (szövegmegállapító hagyomány) ekkép változtatja: Büntesse meg Isten Dávid ellenségeit. (I. Sam. 25, 22.) Zlinszky (17, 1.) egy más hasonló bibliai példában az „értelem meghamisítását” látja, — megselepeő ítélet az eu. tárgyilagos kutatójánál. Ez a kifejezőmód a bibliautáni héberségben igen gyakori. A rosszat nem mondják arról, ki a beszélőnek drága, hanem annak ellenségéről. Pl. Izrael bukása helyett mondják „Izrael ellenségeinek bukása” (Berachoth 4 b.). Holdfogyatkozás halvgézetű ómen Izrael ellenségeinek (Szukka, 29 a). Meginogznak Izrael (ellenségeinek) lábai (Berachoth 32 a, Szukkah 52 b). Ha szemérmetlen beszéddel vétkeznek, korán hálnak Izrael (ellenségeinek) ifjai (Sabbath 33 a). Jaj azoknak a vallástudósok ellenségeinek, kik vallástudománnyal foglalkoznak anélkül, hogy bennök Istenfélelem volna (Jóma 72 b). Sőt akadt ily merészség is: Amikor Izrael elhanyagolja a vallásos tant, elernyed az Isten (ellensége) (Megillah 11 a). Néha az Izraelt fenyegető bajt a gonosztevőkre háritják, pl. ha Gábor angyal közbe nem lép Nabukadnezár ellen, nem menekülhettek volna Izrael gonosztevői (Sanhedrin 96 a).

2. *Euphemismus tiszteletből.* Nemcsak a rontástól való félelem, hanem a tisztelet az Istenség iránt sugalmaz eu.-t. A Szentírás egyes merész fordulatainál az írástudók javítása (tikkún szófrim) gyögédti a merészséget, gyakran ugyancsak személyváltoztatással. Jeremiás kortholja Izraelt, hogy elkótyavetyélte Isten dicsőségét; az írástudók enyhítik; a saját dicsőségét (Jerem. II, 11). Hósea dorgálja a népet, hogy Isten dicsőségét gyalázatra cserélték; enyhítés: Isten az ő dicsőségüket gyalázatra cseréli (Hósea 4, 7). Zakáriás biztatja népét: Ki hozzátok nyúl, mintha Isten szemgolyójához nyúlna; enyhítés: mintha saját szemgolyójához nyúlna (Zak. 2, 12). Éli fiai súlyos bűnnel Istent gyalázzák; enyhítés: önmagukat gyalázzák (2. Sam. 3, 12).

A későbbi aggáda (legenda) is ad erre példát, Nimród a világot Isten ellen lázította (Chagiga 13 a); Titus átfúrja a szentély függönyét, azt hiszi, megölte az Istent (Gittin, 56 b); Nagy Sándor maga alá vetette a mindenséget (Abóda Zara 41 a). Ezt személyváltoló eu.-sal így fejezik ki: Nimród maga ellen lázította a világot; Titus azt hiszi, önmagát ölte meg; Nagy Sándor önmagát veti a mindenség alá. Ekkép magyarázandó az ily merész mondat is: Aki Isten házában köp, mintha saját szemébe köpne. (Pal. Berachoth, 6 b.)

II. Kakophemiák. Z. a kakophemia körében leginkább a rontás, szemverés elháritására használt csúfításokat tárgyalja. Betegség, szem-

verés, tehát démon fenyegeti az embert, — csúfnévvel jelölik, hadd higgye a démon, ez nem is méltó zsákmány. Arabok a szép nőt Kabíathnak, csúfnak mondják, a szép kancát sauhának, csúnyának, akinek még nem volt himlője, az Kurhán, azaz fekélytől borított (Nölkede 88). Salamon két írődeákjáról azt tartják, azért hívták őket négregeknek, mert igen szépek voltak. (Szukka 53 a.)

Z. kéteskedik, vajjon azok a csúfító fordulatok, melyeket már a biblia is, valamint a bibliautáni óhéber irodalom a bálványimádásról használ, a kakophemia körébe tartoznak-e? — azt hiszi, ezeket gyűlölet, megvetés sugallta, nem a félelem, mely a vallásos euphemismusnak voltaképp termelője. Ámde itt sem hiányzik mindig a félelem: Néha a beszéző fél, hogy kiejtse a bálványnak eredeti bálványdicsőítő nevét. Megvetés mutatkozik a bálvány számos elnevezésében pl. *Eillim*-semmiségek, *terájim*- (Lőw Immanuel szerint) rothadás, *gülümim*, *sikkúcim*, annyi mint utálok, *toéba*-undokság. De már a bálványnévtől való irtózás nyilatkozik meg abban, hogy Esball (Báál istennek embere) helyett azt írták: Is-Boseth (szégyennek embere). Később „Isten színe vagy király színe“ helyett azt mondták, „kutya színe“. (Aboda Zara, 41a, 46a.) Így és hasonlóan elcsúfítják a bálványnevet, — az igazi bálványnev kiejtésétől irtóztak.

III. Részletes megjegyzések Zlinszky munkájához. Sajtóhibák.

8. 1. 18. sor augirium helyett olv. augurium; 18. 1. alulról 6. sor cor helyett irandó corps; 30., 20. sa paraplue olv. son paraplue; 30., 21., 181. helyett olv. 18. lap; 31., 10. olv. ἀνθρῶπων; 48. utolsó sor Historie helyett olv. Histoire; 50., 19. Valéria helyett olv. Valère; 50., 20. Vestalles helyett olv. Vestales; 50., 22. Royal helyett olv. Royale; 50. alulról 7. Hesperie helyett olv. Hespérie; 64. alul 7. teljesen hibás a héber szó, 88., 25. Mítóm helyett olv. Milkóm. — A részletekhez való megjegyzéseket a könyv sorrendjében adjuk. 8. 1. a lélekmadár alkalmából a madáralakot öltő emberekről szóló példák során helyén volna Arany Vörös Rébékje, akinek lelke egy varjúból a másikba száll vég nélkül. — 12., 19. „Mikor a Septuagintát görögre fordították“: Valójában a héber bibliát fordították görögre és ez a görög fordítás a Septuaginta (mintha azt mondanók: a Károli bibliát magyarra fordították). — 13., alul 6. „Pál pogányságából kikeresztelkedett“, — Pál apostol sohase volt pogány. — 17., 26. „Mikor Dávid Istent szidalmazza“, — Dávid nem szidalmazza Istent, hanem súlyos bűnével megbántja. — 18., 5. a francia istennévváltozások közé való: Palsambleu. — 19., 1. arra, hogy az ördögöt „ellenségnek nevezik, legegyszerűbb példa az angol „fiend“. 3., 2., 1. a halál bibliai euphemismusai közül kimaradt: „den Weg alles Fleisches (Alles Irdischen) gehen“, melynek forrása Josua 23., 14. és I. Kir. 2., 2): Annak a szólásnak, hogy „Abrahám kebelében pihenni“, forrása Lukács 16., 22., 23. — 35. infra 7. és 84. infra (a temető) „a régi zsidóknál jó hely“ — ez az elnevezés az újabb német zsidó nyelvben lett használatos. — 36., 1. arra a fenyegetésre, hogy az ellenséget ragadozóknak vetik martalécul, az Ilias mellett a Szentírás és a Szigeti Veszedelem volna idézendő. Goliath megfenyegeti Dávidot: „Tastedet az ég madarának és a mező állatjának vetem“. Mire Dávid: „A philisteusok táborának tetemet az ég madarának és a föld vadjának adom“. (I. Sam. 17., 44., 46.). — Zrinyinél Rahmat fenyegeti Farkascsót: „De étke léssz ebeknek és az hollóknak“. (Szig. Vesz. III. 106). — Arszlán ráront Zrinyire: „Eleven szüvedet Kevés leszen rágnom, avagy az ebeket Véle jól tartanom“, (VII 73.) L. erről Heller: Az arab Antar-regény. 280. — 38., 17. kiegészítendő a lelőhely 110. Zs. 1. — 48. 23. „Meg kell külön-

böztetnünk, mint Molière is tette a neveléses presziózókat az igazaktól". — Tudvalevő Molière csak ravasz önvédelemből tett úgy, mintha az igaz précieuses-t nem bántaná, valójában a kigúnyolt fordulatok szokások, művek a nagy précieuses klasszikus munkáira céloznak. — 54., 29. „Emlény“ nemcsak a buzgó nyelvújítók szava Arany János is eredetileg „Emlények“nek nevezte el „Emlékezés Petőfire“ címe alá foglalt három költeményét. — 62. infra 4. a Zlinszkytól idézett bibliai helyen (Gen. 24., 53.) szó sincs róla, hogy Ábrahám szolgálja perzselt kalászt és diót áldoz Rebecka szüleinek. — 67., 26. Onan nem Noénak volt a fia, hanem Júdának (Gen. 38., 4.). — 71., 21. Crétin (= chrétien) mellé analógiául kívánkozik „benét“ (= Benedictus) „együgyű“ értelmében. — 78., 19. a német „schlecht“ még megtartotta eredeti (schlicht) jelentését ebben az ikerkifejezésben: schlecht und recht. — 88., 12. „Targum of Onkelos“ nem angol, hanem arameus mű, közhasználatú címe Targum Onkelos. — Kifogás alá eshetik a zsidósággal foglalkozó szakasz 74—76., ahol a nagyobbára zsidóellenes sajtónak korántsem euphemistikus célzásai, körülírásai euphemismusként vannak tárgyalva, — nem tartoznak Zlinszky tudományos munkájába.

Az itt-ott kiigazíthatónál sokszorta több az elismerni való. Zlinszky fölmutatta a szakirodalmat, mely a klasszikus irodalmaknak, a francia és német irodalomnak euphemismusait vizsgálja. Tájékozódást keresett az óhéber euphemismusról is. Behatol a problémának lélektani gyökereig, vizsgálja néprajzi kapcsolatait. Legfőbb jelessége a stilisztikai és stílustörténelmi iskolázottsága. Legfőbb érdeme, hogy a magyar adatokat igen nagy gazdaságban gyűjtötte, kivált azokat a nyelvi jelenségeket, melyek a Magyar Nyelvörben és a Magyar Nyelvben föl vannak halmozva. Lelkiismeretesen felhasználja az előzetes kutatásokat, pl. Kertész Manóét a magyar udvariasságról, Lehr Albert gyűjteményét 2000 rokonértelmű szóról a részegség jelölésére, Bánóczy 300 synoniáját a butaságról, Jókai 100 kifejezését a verekedésről. De legfényesebb szakasza a munkának az, melyet a marinizmus, gongorizmus, euphemismusra való utalás a précióté tüzetes tárgyalása után a magyar stílus történetének Pázmánytól Kazinczyig, majd Kazinczytól Petőfiig szentel, bevezetésül a társadalmi euphemismus csoportosítására. Nem hiszem, hogy bármely más nyelv euphemismusról behatóbb munka szólna, mint amilyent a magyarról Zlinszkynek köszönhetünk.

Kiegészítő irodalom: Ed. König, *Stilistik, Rethorik, Poetik*, in Bezug auf die biblische Literatur. Leipzig, 1900, 36—42. Nöldeke, *Neue Beitr. zur semit. isch. en Sprachwissenschaft*, 1910, 67—100. Heller, *Euphemismus in Encyclopaed. ia Judaica*, VI. 832—834. K. Beth in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, II. 1079—1084.

Budapest.

HELLER BERNÁT.

Apró ismertetések és közlemények.

Ecce lignum crucis. Krisztus keresztje és a kinszenvedés ereklyéi. Írta: Heigl László dr. Budapest, 1932. Rózsa Kálmán és neje könyvk. 54 l.

A vallásos érzés felkeltésének szolgálatában álló könyv, voltaképpen nem tartozik szorosan véve a philológiai tudományok körébe. Mivel azonban a keresztrefeszítést a római régiségtan adatainak felhasználásával tárgyalja, szóvá kell tennünk egy téves állítását. Szerző szerint ugyanis „*Tarquinius Priscus* leírja, hogy a híres Cloaca Maxima építése alkalmával sok rest rabszolgát feszítettek keresztre.“ Ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy: *I. Tarquinius Priscus* semmi-

félc írásművet nem hagyott hátra. 2. A XII. táblás törvény még nem említi a keresztrefeszítést, hanem a rabszolgákat lopás esetében büntetésül a Tarpeiszikláról való letaszítással fenyegeti. A keresztrefeszítést valószínűleg a púnoktól vették át a rómaiak, ugyanis a pún háború előtt ez a büntetés nem mutatható ki Rómában, s csak Enniusnál és Plautusnál van először szó keresztrefeszítésről. Livius (XXII. 33., XXX. 43.) szerint az idősebbik Scipio büntette először így a rabszolgákat, de nem restségük miatt, hanem azért, mert: in campo Martio conurassent, ami mindenesetre sokkal nagyobb bűn, mint a restség. Tertullianus egyházatya (Ad nationes I. 18.) a keresztrefeszítés bevezetését az I. pún háborúban szerepelt Regulus-szal hozza kapcsolatba. Hogy pedig a Cloaca maxima építésénél Tarquinius Priscus idejében a rabszolgák restek lettek volna s ezért büntetni kellett volna őket, arról sem Livius (I. 38. és 56.), sem Dionysios Hal. (IV. 44. 1.) nem szól egy árva szót sem.

Wagner J.

Zorell, Franciscus, S. J.: *Lexikon Graecum Novi Testamenti*. Editio altera novis curis refractata. Cursus Scripturae Sacrae inchoatus auctoribus R. Cornely, I. Knabenhauer, Fr. De Hummelauer S. J. Parisiis sumptibus P. Lethielleux editoris 1931. 8-r., XXIII + 1502 hasáb.

A W. Bauer új feldolgozásában megjelent Preuschen-féle görög-német újszövetségi szótár után (1928) most a hasonló katolikus vállalkozás is új kiadást ért. Szerző az újszövetségi nyelvnek a hellenisztikus görög köznyelvhez való hozzátartozását, főképp Deissmann és Moulton nyomán alapul fogadja el, de szótárában gyakorlatilag mégsem helyezkedik oly mértékben erre az alapra, mint W. Bauer. Görög szempontból tehát ez utóbbi mellett nem szerepelhet teljesen egyenlőrangúként. Ellenben a héber és araméus megfelelősek közlésével sok helyen jobban ragaszkodik a nem-görög Palaestinát első helyen szem előtt tartó exegetikai hagyományhoz. Mind a két szempont érvényessége ajánlatossá teszi a két szótárnak egymás mellett való használatát.

k.

PANNONIAI VONATKOZÁSÚ KÜLFÖLDI FELIRATOK.

Bevezetés. A pannonai és dáciai kutatás számára nem nélkülözhető azoknak a külföldi feliratoknak az ismerete, amelyek e két provincia történetével valamilyen kapcsolatban vannak. Azonban ezek a feliratok a különböző gyűjteményekben és folyóiratokban annyira szét vannak szórva, hogy a kutató számára ezért, valamint nehezen hozzáférhető voltak miatt is, hasznavehetetlenek.

E kis gyűjtemény éppen e nehézségen igyekszik segíteni azáltal, hogy egy egységes egészbe foglalja össze mindazon feliratokat, melyek Pannoniára és Dáciára vonatkoznak.

Másfelől feleletet ad arra a kérdésre, hogy milyen helyet foglalt el e két nép a hatalmas római birodalomban, elsősorban a római hadseregben. Természetesen a hazai római feliratok és az összes auktorhelyek vallomása is szükséges annak a nagy szerepnek felismeréséhez, amelyet a pannonok — elsősorban a III-ik században Kr. u. — p. o. a gárdában kifejtettek, vagy ugyanakkor a sereg vezetésében gyakoroltak. A dákok e téren egyrészt számarányuk miatt, másrészt azért, mert mindössze másfél századig voltak római uralom alatt, messze mögötte maradtak a pannonoknak. E két nép polgári társadalma az imperium nagy keretében különösebb jelentőségre nem emelkedett.

1. Pannoniai származású katonák idegen tartományokban.¹
a) Praetorianusok.

Folyó szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
1	CIL VI 2488, 2-4	M. Aur. M. f. Secundinus	nat. Pannonius	
2	2501, 3-6	C. Marius Mansuetianus	cives Pannonius	
3	2662, 1, 5 = ILS 2147	Valerius Taurus	nationatu (l) Pan(n)onius natione	
4	2673, 1, 4	[Aur. T]ertius b. f. praef	Pann(onius)	
5	2697, 2-3	Aur. Eliaseir (l) campi doc[t]or	na[t]io(ne) Pan(nonius)	
6	2708, 3-5	Gargilius Exsuperatus	na(tus) Pann(r)nius	
7	2746, 2, 4-5	C. Juli(us) Valerianus	natione Pannonius (l)	
8	2758, 2, 5-6	Val. Martinus	natione Pannonius	
9	2544, 2, 4-6 = ILS 2066	Pletorius Primus fisci curator	oriundus ex provincia Panno(nia) inferiore, natus Castello Vixillo	
10	32533, b. 9), 18 = VI, 2385, 5) 16 = E. E. IV 896, 16	... [Victo]rinus	Ael. Solva	209
11	32624, C 2 = E. E. IV 894	P. Ael. P. [f.] Ser. Memmianus	Aquin(co)	
	32536, II B 5 = 2385, 7) 4 = E. E. IV. 896, B. I 4	[A]elius Karus	A[q]uinq.	
12	E. E. IV 896, 1B. I 4. d) 19 = VI 2401 intia.	A[q]uin(co)	
13	Rev. arch. 1912. nr. 107 tiog.	Aquinc(o)	
14	CIL VI 2388, B. 9) 12 s	d. Aq[uinco]	Sev. A ^{lex} kora
15	CIL VI 2385, 1. a) 27 eli. Aelianus	Murs(a)	209

¹ Feliratgyűjtemények rövidítésének jegyzéke: OIL. = *Corpus inscriptionum Latinarum*. — E. E. = *Ephemeris epigraphica*. — Fieb. Schmidt. = Fiebigger-Schmidt, *Inscriptensammlung zur Geschichte der Ostgermanen*. Wien, 1917. — I. Gr. = *Inscriptiones Graecae*. — I. Gr. ad r. R. p. = Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*. — Inscr. Baiv. Rom. = Vollmer, *Inscriptiones Baivarum Romanae*. Monaci, 1915. — ILCV. = Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*. — ILS. = Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*. — Inscr. Hisp. Chr. s. = *Inscriptionum Hispaniae christianarum supplementum*. Ed. Hübner. Bracara, 1900. — Rev. arch. = *Revue archéologique*.

Folyó szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
16	2386 = 32625, a) 6	Aur. Decoratus	d. Murs(a)	Sept. Sev. kora ?
17	32640, 29 = E. E. IV 895	[Fl]aviu(s) T. f. Ael. Avitus	Murs(a)	209 ?
	32640, 43	... reni L. f. Ael. Verecundus	"	"
	32542, b) 6 (b = 2833)	sp. M. Aur. M. f. Ae[l.] Cassius	"	223, jún. 8.
18	Roma, CIL VI 32542, b) 7	M. Aur. M. f. Ael. Genia(lis)	"	"
	32542, b) 10	M. Aur. M. f. Ael. Fuscinus	"	"
	32542, b) 14	sv. M. Aur. M. f. Ael. Marcianus	"	"
	32542, b) 16	M. Aur. M. f. Ael. Festianus	"	"
	32542, b) 19	M. Aur. M. f. Ael. Vitalis	"	"
	32542, c) 7	M. Aur. M. f. Ael. Potazis	"	"
	6	Aur. Can[d]idus		Sev. Alex. kora
	7	Aur. Sab[i]nianus c.		"
	8	Aur. Vic[to]r		"
	9	Aur. S.... us		"
	10	Aur. us		"
	11	Aureliu[s] Dolens		"
	12	Aur. Ce... cinus s.		"
	13	Aur. ...laris a.		"
	14	Aur ... it. a.		"
	15	Aure. ... tat.		"
	16	Aure. ... centi.		"
	17	Aurel. Probu[s]		"
	18	Aur. Paecotiu[s]		"
	19	Aur[e]l. Appi[us]		"
	20	Aur.		"
19	Roma, CIL VI 32544, 21	Aur. Candidus		"
	22	Aur. Sulla		"
	23	Aur. Setus		"
	24	Aur. Proclus		"
	25	Aur. Cassius		"
	26	Aur. Julianus		"
	27	Aur. Quirinus		"
	28	Aur. Veturius		"
	29	Aur. Tolfius		"
	30	Aur. Op[t]atus		"
	31	[A]ur. Taurus		"
	32	[A]ur. Sunnarius		"
	33	... Lapotius		"
	34	... Ci. tatia		"
	35	... Romulus		"
	36anus		"
	6	Bomanus		249—251
	7	Datuorius		"
20	Roma, CIL VI 32557 b) 8	[M]aximianus		"
	9to.		"
	10 dus		"
	11	... path ...		"
	12	... p[r] ...		"

Cives ex Pan[nonia inferiore] Cotinorum

ex provinc. Pannonia inf. cives Cotini

cives Cotini ex provincia [Pannonia inferiore]

Folyó szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
21	Roma, CIL VI 32563, 9) 10 13) 3 = 2388, B. 8) 3	... An. f. Mauric	d(omo) Mur(sa)	S. Alex. kora
	 arian	d. Mursa	
22	Roma, CIL VI 32634, B. 24	d. Myrs(a)	„
		Ager Pedemontanus, CIL III dipl. LXXXIX p. 2000 = E. E. IV dipl. LXVI p. 185 = E. V nr. 1439 ad. d. LXVI	Neb(us) Tellius Neb(i) f. Ma...	Murs(a)
23			Ael(ia) Murs(a)	246
24		dom.Mu[rsa]	jan. 7.
24/a	(32561, 5-8) 3 = 2388, B. 11.) 3 32624, B. 8 = E. E. IV 894	M. Ul, M. f. Fl. Romulus	Mursa	258?
25	32627, 22	C. Valerius Vitalis	Mursa	
26	2397 = 32628, 9	P. Aelius P. f. Ael. Scantius	Murs(a)	
26/a	32536, C. 10) 43 = 2385, 1a) 43 = E. E. IV 896, 1 B. I. 44	M. Au[r]el(ius) Aelianus	Murs(a)	
26/b	32536, C. 28 = E. E. IV 896, 1 B. I. 29	op. M. A[u]reliu(s) Sabinus	Cibali	209
26/c	32542, b. 9 32542, b. 12 32542, b. 17 32542, c. 6	M. Aur. M. f. Aur. Dalutius	Cibal.	223
		M. Aur. [M. f. Aur]el Deazius	Cibal.	„
		M. Aur. M. f. Aur. Dassianus	Cibal.	„
		M. Aur. M. f. Dolea	Cibal.	„
26/d	32624, a) 14 = E. E. IV 894	Aur. Cemens	Cibalis	
27	Roma, ILS 2044	Aur. Verus	nat. Pannon(ius) pede Sirmese pago Martio vico Budalia	
28	32519/a, 23 = ILS 2102 = E. E. IV 887	... itius C. f. Quir. Viator	Sirmio	141
29	32523/b, 21 = E. E. IV 891	P. Aelius P. f. Fl. Natalis	Sirm(io)	183-4
	 ntin.	Sirmi(o)	209
30	Roma, CIL VI 32533/b 9 (8 = 2385, 5) 7 = E. E. IV 869. d. II 32536, 13) 28 = 2385, 6)a. 3	C. Flavius Messianus	Sir(mio)	„
	 Herculan	Sirmio	„
31	32538, 9 = 2385, 24) 2 = E. E. IV 897, 4	T... Juvencatus	Sirm(io)	213
31/a	32624, b) 13 = E. E. IV 894, b.	M. Aur M. f. Fl. Septimos(!)	Si[r]mi(o)	

Folyó szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
31/a	Roma. CIL 32624 d) 28 = E. E. IV 894, d.	T. Cl. T. [f. Fl.] Severinu(s)	Sirm[i(o)]	
31/b	Roma, 32627.7	M. Aurelius Lupus	Sirmi(o)	
32	Gnathia, CIL III dipl. LVII p. 900 =XCVI p. 2005, 12—13	[M. Au]relius M. f. Valentin(us)	Sirmio	298 jan. 7.
32/a	32563, 9) 2	[B]assianis	
32/b	32561, 12) 3 ius	d. Bass(ianis) oriundus in Pannonia superi- ore pede Faustiniano	
33	2494/a, 2, 6—8	Jul(ius) Nero	n. Pannunia sup. Carn(unto)	209
34	2521, 2, 4	Ael. Regulus		
34/a	32536, C 45 = 2385, I 1 b) 46 = E. E. IV 896, 1. I. 46	C. Ju[li]us Super		
35	32623, 8 = E. E. IV 892	.. C. f. Sept. Martinus	Car[n(unto)]	S. Sev. kora
35/a	32561, 9) 6 32561, 15) 4 32561, 20) 2 32640, 8 = E. E. IV 895 ni fil us ianus Aurel. M. f. Ael. Maximus	d. Carn. d. Carn. dom. Car.? Carn.	258 ? ,, ,,
35/b	32640, 9 = E. E. IV 895	Papir. L. f. Ael. Verinus	,,	
35/c	32624, b) 14 = E. E. 894/b	M. Mat. M. f. Sep. Antoninu(s)	Carnu(nton)	
35/d	32563, 10) 10 = 2388, B. 4) 5 icer. f.	d. Carn.	
36	32629. 2 = 2398 s	Scar[b(antiá)]	
37	Rev. arch. 1913, nr. 78, 2—3	... Claudia Aqu[i]linus	Savaria	
37/a	CIL VI 3336, 9— 11	M. Ulpus Ingenuus signif[er]	Savaria	
38	Not. d. sc. 1923, p. 60, 1, 5	Germ(inius?) Taurinus	nat. Savar(ia)	
39	2710, 2—3 32515, a) 35 = 2375/b	C. Juli(us) C. f. Cla. Florus sp. P. Postumius Florentinus	Savaria Savaria	120
40	32515, 36 32515, 38	sp. Ti. Julius Restitutus L. Didienus Seneca	Savaria Sa[varia]	120 120
41	32520/a, 39 = 2379/a	tub. L. Valerius Adiutor	Savar(ia)	143
41/a	32533, b. 9) 7 = 2385, 5) 7 = E. E. 896, d. II ius	Savaria	209
41/b	32536, C11) 17 = E. E. IV 896, 1 b. 18 = 2385, 1) a	M. M[ar]iu(s) Marcellus	Savar(ia)	209

Folyó szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
41/b	32536, 29 C 7) = E. E.V 896, 30 32536, C10) 35 = E. E.IV 896, 36 32536, 13) 34 = E. E. IV 896, II. B. 30	sp. T[i. Cl]audius Priscus	Savar(ia)	209
		Ti, Cl[audiu]s Barba	Savar(ia)	209
		C. Gallon. Fronto	Savari(a)	209
41/c	2385, 19) 2 mianus	Savar[ia]	209
41/d	2385, 22) 2 32623, 30 = E. E. IV 892	... [Feli]x	Savar(ia)	209
	 olanus	Savar(ia)	Sept. Sev. kora?
41/e	32538, 13 = E. E. IV 897, 8	... rius Maximianus, centurio	Savar(ia)	213
41/f	32634, b) 16 32634, b) 21 32634, b) 22	Savar(ia)	243
		Savar(ia)	243
		Savar(ia)	243
41/g	32561, 18—19) 3 32624, b) 12 tianu[s]	[d]om Sav(aria)	258?
		M. Aur. M. f. Cl. Carinus	Savari(a)	
41/h	32624 c) 20 = E. E. IV 894/c	C. Lic. C. f. Cl. Mannadius	Savar(ia)	
		32624, c) 34 Stianus	Savar(ia)
41/i	32627, 8 32627, 19 32627, 25 32640. 11 = E. E. IV 894/d	C. Valerius Lupus	Savar(ia)	
		C. Valerius Marcellinus	Savar(ia)	
		L. Cornelius Augurinus	Saba(ria)	
		Tullius A. f. Cl. Komulus	Savar(ia)	
41/j	32640, 32 = E. E. IV 894/d 32640, 33 = E. E. IV 894/d	[A]nton. M. f. Cl. Euscinus	Savar(ia)	
		Flav. T. f. Cl. Crispinus	Sava(ria)	
41/k	32563, 13) 2 = 2388, 8) 2 talis	d. Sabaria	
42	Brixia, CIL V 4371, 1, 4, 7—8 = ILS 2065	Julius Festus, signifer	cives Pe[to]vionens[is]	
43	Roma, CIL VI 2552, 3—4, 7	Vlp. Tertius	natione Petovionensis	
44	Roma, CIL VI 2579, 1—2	C. Julius Julianus	Petavione	
45	Roma, CIL VI 2571, 2—3 Industria, CIL III dipl. LXXIII, p. 2004, 46—17 = XCV = ILS 2010 = E. E. IV p. 515, dipl. LXXIII; V 1440	P. Barbius P. f. Papiria Maximianus	Poetovione	
		P. Anneius P. f. Probus Papiria.	Petobione	254 jan. 13 vagy 7.
46/a	Roma, CIL VI 32515, e) 13 = 2375/a s Florus	Petavi(one)	119

Folyó szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
47	Rev. arch. 1909. nr. 210, 12	M. Aurel. M. f. Ulp. Valerinu(s)	Poet(ovione)	183
47/a	32533, b. 9)23 = 2385, 5)21 Candidianus	Pet(avione)?	209
47/b	32536, c. 12)2 = 2385, 7)2 = E. E. IV 896, II. B. 1	[Ti. Cl]audius Saturnin.	Poetav(ione)	209
	32536 d. 18)15 = 2401 Ingenu(s)	Poetav(ione)	209
47/c	32536, d. 18)25 32623, 18 = E. E. IV 892	M. Calven. . . onius turus	Poetavio(ne) Petev(ione)	202 Sept. Sev. kora?
47/d	32640, 39	Aurel. M. f. Vlp. Crispio	Poet(ovione)	209?
47/e	32634, b)13	Poet(ovione)	243
47/f	32561, 5—8)2 = 2388, 11)2 Marcu[s]	Pe[tov(ione)]	258?
	32561, 12)4 = 2388, B. 2)4	Petov(ione)	258?
47/g	32624, c. 10 = E. E. IV 894/c-d.	C. Lic. C. f. Pap. Atilianus	Poe[t]o(vione)	
	32624, c. 25	C. Jul. C. f. Pap. Valentinus	Poeto(vione)	
	32624, c. 27	M. Aur. M. f. Pap. Novellus	Poeto(vione)	
	32624, d. 3	C. Att. C. f. Pap. Valerian(us)	Poetov(ione)	
47/h	32624, d. 4	M. Cal. M. f. Pap. Victor	Poetov(ione)	
	32624, d. 18	T. Tro. T. f. Pap. Firmus	Poetovi(ione)	
	32627, 23	C. Copo[ni]us Silvanus	Petav(ione)	
	32626, 4	... f. Pap. Titus	Poet(ovione)	
48	32626, 8	... f. Pap. Neron.	Poetov(ione)	
49	2518, 2—5	M. Vlpus M. f. Julius Verus, me(n)sor	Emona	
50	2504, 1—4	C. Poetilius C. f. Cla. Paullus	Emona	
51	2718, 2—4	L. Optatius L. f. Julia Secundinus	Emona	
52	Praeneste, CIL XIV 2952, 2, 4	T. Fl. Paternus	Jul. Emona	
52/a	(32515, a)14 = 2375/b.	C. Veratius Severus	Emona	120
	32515, a)31 = 2375/b.	T. Flavius Lucanus, fisc. c.	Emona	120
	32515, c)10 = 2404/b.	... lius Cupitus	Emona	120
	32515, c)21 = 2404/b Quintilianus	Emon(a)	120
52/b	2375/b. II 30	M. Tullius Tertius	Emo[na]	120
	32520, a)30 = 2379/a ianus	Emona	144
	32520, a)38 = 2379/a	L. Vibienus Januarius	Emona	144
	32520, a)54 = 2379/a	L. Atilius Tertius	Emona	143
	32520 a) 11 = 2379/b	C. Pontius Moderatus sp.	Emona	143

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
52/b	32520. a) 27 = 2379/b	T. Aetrius Saturninus	Em[ona]	144
	32520. b) 39 = 2379/b	T. Caesernius Festinus sp.	Emona	144
53	32638. a) 9 = 2382/a	C. Romanus C. f. Jul. Italicus sing. pr. pr.	Emon(a)	172
	32638. a) 24	C. Aurelius C. f. Jul. Paternus	Emon(a)	174
	32638. a) 27	C. Julius C. f. Jul. Statutianus	Emon(a)	174
53/a	32638. a) 31	P. Aelius P. f. Jul. Victorinus	Emon(a)	175
	32640. 14	Aelius P. f. Jul. Annamatus	Emon(a)	209?
54	32680. 2 4—5 = E, E. IV 903	M. Aur. Dasius	nat. Panntonius) colon. Siscia	
55	2644. 2—4	Sex. Julius Sex. f. Flavia Augurinus, b. f. pr. pr.	Siscia	
56	2689. 1—3	C. Valerius C. f. Flavia Spectatus	Siscia	
56/a	32523. b) 19 = E. E. IV 891	F. Flavius T. f. Fl. Provincial(is)	Siscia	183—4
56/b	32533. b. 9) 11 = 2385. 5) 9 lus Ael.	Siscia	209
	2385. 6) a, 9	Sisci(a)	209
56/c	32536. c. 12) 10	... nati. Pr[oc]uleia(nus)	Siscia	209
	32536. c. 13) 35	L. Septimius Lucanus	Sisci(a)	209
56/d	32624. c) 11 = E. E. IV 894/c—d.	M. Aur. M. f. Fl. Valentinus(s)	Sisci(a)	
	32624. d) 24 = E. E. IV 894/c—d.	M. Aur. M. f. Fl. Firm(u)s	Siscia	
56/e	32627. 2	M. Aurelius Verus	Sisc(ia)	
	32627. 6	M. Aurelius Licinius	Sisc(ia)	
56/f	32628. 6	M. Aurel. M. f. Fl. Nero	Siscia	
	32628. 7	L. Marius L. f. Fl. Candidus	Siscia	
56/g	32640. 15	Aurel. M. f. Fl. Tato	Siscia	
56/h	2388. B. 4) 2	... el. f.	d. Sis(cia)	
	2588. B. 6) 1	... i. Restitutus	[d.] Si[s(cia)?]	

Septimius Severus Pannoniára támaszkodva szerezte meg Kr. u. 193-ban a trónt. Ennek következményeképpen lép fel az illyrikusok — elsősorban pannonok — túlsúlya a római hadseregben. Testőrségét ezekből szervezte újjá s később a dunai provinciák érdemesebb legionáriusaival egészítette ki azt. V. ö. Domaszewski, *Gesch. d. r. K. II.*, 247, Schiller, *Gesch. d. r. Kaiserzeit*, I., 707, 728.

Dio Cassius állítása szerint (74, 2, 2—4), Septimius Severusig Italia, Hispania, Macedonia és Noricumból állították ki a testőrséget. Adataim szerint 114—184 közt huszonkét pannoniai testőr szerepel. V. ö. Mommsen, *Ges. Schr. VI.* 69 f, Dio (az idézett helyen) kifakad Septimius Severus ellen, aki — szerinte — a régi szokást elmellőzte s a katonák szedett-vedett csöcselékével töltötte meg a fővárost. (Célzás a pannon testőrökre!) E kifakadás nem ok nélküli. Dio Cassius pannoniai helytartósága alatt, szigorú bánásmódja miatt magára haragította a pannoniai katonákat, akik összeköttetésbe léptek a testőrségben szolgáló s többségben levő honfitársaikkal. Olyan hatalommal léptek fel ezek, hogy Dio Cassius élete veszélyben forgott. Maga a császár — Severus Alexander — is elcngedte a consuli

hivatalbalépés formáságait s azt tanácsolta neki, hogy ne menjen Rómába. (Dio, 80, 4, 2 és 5, 1—3.) — E példa a pannoniai testőrök befolyásának, egyszersmind nagy számának a legfrappánsabb bizonyítéka.

A CIL. VI-ik kötetében szereplő tituli militum praetorianorum alapján a praetorianusok származási hely szerint a következőképen oszlanak meg: 1. Italia . . . 32·55%, 2. Pannonia . . . 29·76%, 3. Thracia . . . 15·34%, 4. Macedonia és Noricum . . . 4·18%, 5. Dacia, Hispania és Moesia . . . 2·79%, 6. Africa . . . 1·39%, 7. Germania . . . 0·93%, 8. Belgica, Aquitania, Gallia Narbonensis, Graecia, Bothonia, Lydia és Lycaonia . . . 0·46%.

b) *A cohortes urbanae-ban szolgáló pannonok.*

Folyószám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő	
57	Roma, CIL VI 2877, 2, 5.	C. Marcius Proculus	domo Sa[varia]		
58	Aquileia, CIL V 943, 1—3	L. Valerius L. f. Cla. Longin[us]	Savar(ia)		
59	CIL VI 32526, a) 19 = 3884	M. Vincius M. f. Jul. Januarius	Emon(a)	198	
		M. Vlpius M. f. Jul. Valerius	„	197	
60	CIL VI 32526, i) 4 = 2384	C. Gargilius M. f. Jul. Saturninus	Car(nunto)	197	
		32914, 3 = 2416 anus	Poe(tovione)	III. század
		32914, 4 = 2416 ianus	Sav(aria)	„
		32914, 7 = 2416 enus	Poet(ovione)	„
		32914, 8 = 2416 imus	Sava[r(ia)]	„
		32914, 9 = 2416 nianis	Sisc(ia)	„
	32914, 10 = 2416 linus	Poe(tovione)	„	

c) *A cohortes vigilum-ban szolgáló pannonok.*

Folyószám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
61	Ostia, CIL XIV 4500, 15	M. Tannius M. l. Jul. Peculiaris	Aem(ona)	168, márc. 10.
62	CIL VI 1058, 14 = ILS 2157	Ti. Claudius Ti. f. Rufinus	Savar(ia)	210, jul. 7.
		M. Mummius M. f. Verinus Pap.	Poetov(ione)	„
63	CIL VI 1058, 16 = ILS 2157	P. Aelius P. f. Ael. Sept. Romulus	Aquinq. !	„
		34408, 2—3	Q. Annius Q. f. Juncianus	Emona

d) *Equites singulares.*

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
64	3285, 2—3, 4	Sep[t.] Adiutor, duplic(arius)	nat. P[anno]n (ius)	
65	3239, 2, 4	T. Aur. Vitellianus, vex(illarius)	nat. Pann(oni)us	
66	3913, 2—3 = 32807	[M. VI]pius Gentiv[us], hasti[l(i)arius]	[e]x Pann[onia]	
67	32808, 3, 17 = E. E. IV 936	Vlpius Quintianus	Pannonia	
68	32793, 2, 4—5 = E. E. IV 928	Aurel. Aurelianus	nat. Pannon(ius)	
69	3186, 2—4	C. Arantius Atiutor	nat. Pannonius	
70	3183, 2, 4	T. Aelius Rufinus	nat. Pann(oni)us	
71	3232, 2, 4—5	T. Aur. Victor	nat. Pannonius	
72	3264, 2, 4	Julius Bonosus	nat. Pann(oni)us	
73	3267, 2, 4	Julius Quartus	nat. Pann(oni)us	
74	3270, 2, 5—6	Julius Serbandus	nat. Pannonius	
75	3307, 2, 4	VI[p]pius Januarius	nat, Pannon(ius)	
76	3222, 2, 4	T. Aurel. Saturninus	nat. Pann(oni)us	
77	3256, 5—6	T. Flavius Reburus	n. Pannonius	
78	3241, 2—3	Candidius Valentinus	nation Pann. cives Fausti(ni)anus [natio]ne Pann[oni]us d[omo] . . . [Pa]nnonius	
79	32859, 2—3	...[u]s Tert....	oriund ex provin. Pann. inf. (sic.)	
80	32862. 3—4 fr.....	nat(us) ex Pann. inf. (I)	
81	3204, 2—4	Aurel. Firmanus	[Pa]nnonius	
82	3266, 2, 4—5	Julius Proculus sesquiplicarius)	nat(us) ex Pann. inf. (I)	
83	3214, 2—4, 6	T. Aurelius Titi filius Maximus signifer	Ael. Mursa nati- one Pannonius	
84	3235, 2—3	T. Aurel. Vict[orinus]	Ael. Murs[a]	
85	31140, C) 18 = ILS. 2181 31146/b 1	M. Vlp. Crescens	Fl. Sirmi(o)	104—132 szolgált.
86	31146/b 3	M. Decimius Proculus ex dupl.	Fl. Sirmi(o)	138, jan. 6.
	31146/b 4	P. Aelius Candidus ex signif.	"	"
	31146/b 5	M. Vlpius Pudens ex armor. cust.	"	"
87	3184, 2, 4—5	M. Vlpius Quintus	Fl. Sirmio	"
	32783, 2, 4—6 ad n. 3198 = ILS. 2207	P. Aelius Surio	natione Pannoni- us domu Flavia Sirmio	
88	32783, 2, 4—6 ad n. 3198 = ILS. 2207	Aurelius Constans, curator	natus in Pa[n]- nonia inferiore do- mo Briget[i]one	
89	3276, 2—4	dec(urio)	Savaria	
90	3192, 1, 3	Q. Marcus Q. f. Cl. Rufus T. Aurelius Armenius (h)ast(i)liarius)	nat. Savarie (sic)	
91	3300, 1, 3—5	Vlpius [J]an[u]arius	natione Pannoniae (sic) superiore c(ivis) Savari(ensi)s vico Voleucio[nis]	
92	3272, 2, 4—5	C. Julius Victor	nat. Pann. Cl. Savaria	
93	3287, 2, 6	L. Septimi(us)	[nati]one Cl. Savaria	
94	3291, 1, 3	... us Valens	[nat. Cl. Sav]aria	

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
95	32830, 1—2	[n]at. Pannonius Clau[di]a Savaria	
96	32837, 41	Sav(aria ?) oriund. ex provin- cia Pannonia superiore civitate	
97	32804/a, 1, 4—6	[Longinius] ...	Petabionense ex Pan(nonia) sup. natus ad Aguas	
98	3297, 2—6	Vlpus Cocceius	Balizas pago Jo- vista v c. Coc. ... netibus	
99	3180, 2, 8—9	Ael. Lucius	do(mo) m. Fl. Siscia	
100	3286, 2—4	Septimin. ...	[natione] Pann(o- nia) super(iore)	
101	3293, 1, 4—5	Valerius Justinus	oriendus Pan(n)o- nie sic superi. re	
102	32798, 2, 4	Aurel. Martinus	nat. Pannon(ia) super(iore)	
103	3308, 2—3=ILS. 2210	Vlpus Titus	nat. Boius	
104	3257, 3—4	F. Javius Respectus	n. Varcianus	
105	32978, 1 = E. E. IV953=ILCV 465	Fl. Vrsicinus	cives Pannonius	
106	Panhormus, CIL X. 7290, 1—2	Vlpus Severus	Nar[is]tus (Naristi germán törzs voltak, kik- nek egy részét M. Aurelius alatt Pannoniába tele- pítették)	

Az equites singulares főleg a dunai provinciákból — elsősorban Pannoniából — s a Rajna-vidékéről kerültek ki. Kis mértékben van képviselve Britannia, Kis-Azsia, Syria, Africa és Mauretania. Itáliai, galliai és hispaniai származásuak teljesen hiányzanak. V. ö. Mommsen, Ges. Schr. V. 390 ff., E. E. V. p. 233 sqq., PWRE. VI. 314 ff.

Ha származás szerint arányba állítjuk a CIL. VI-ban szereplő equites singularis-t, a következő eredményre jutunk: 1. Pannonia . . . 27·38%, 2. Germania . . . 20·38%, 3. Thracia . . . 11·46%, 4. Noricum . . . 9·55%, 5. Raetia . . . 8·91%, 6. Dacia . . . 8·28%, 7. Moesia . . . 4·45%, 8. Syria . . . 3·18%, 9. Britannia és Mauretania . . . 1·91%, 10. Africa . . . 1·27%, 11. Dalmatia és Macedonia . . . 0·63%.

Debrecen.

Dozó Árpád.

(Folyt. köv.)

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LVI. RENDES KÖZGYŰLÉSE.

TITKÁRI JELENTÉS*

A bevétel tavaly 7350 P volt, az idén már csak 5400 P, vigasztaló momentum azonban, hogy pénztári maradványunk 1700 P. A bevétel csökkenésének oka az általános gazdasági helyzetben egyfelől, másfelől azonban a mi speciális viszonyainkban keresendő. A mi Társaságunk javarészt közép- és főiskolai tanárokból áll, ezeknek fizetését folyton redukálják.

Az elmúlt évben hat felolvasóülést tartottunk: február hónapban olvasta fel Hankiss János „Prévost abbé és Magyarország“ című tanulmányát, márciusban Kundt Ernő „Az új angol dráma“ címen értekezett, áprilisban Csengery János mutatott be két részletet Vergiliusz fordításából, majd Pukánszky Béla adott elő „A zsidóság és a magyarországi német kultúra a múlt század derekán“ címen, május hóban Gardá Samu „Lamartine gyermekkoráról és ifjúságáról olvasott fel, utána Belohorszky Ferenc „Bessenyei lírai költészete“ c. tanulmányát mutatta be. November hónapban felolvastak Hegedűs Zoltán és Rexa Dezső; amaz Ady hatásáról Mécs Lászlóra, emez egy furcsa közmondásmagyarázóról a XIX. század első negyedéből. Decemberi felolvasóülésünknek tárgysorozatán Kastner Jenő szerepelt következő előadásával: A Jókai-kódex eredete, szerzője és közönsége. Utána Grünfeld Ferenc mutatta be Lucretius-fordítását.

Még kell még emlékeznem tagjainkról. Alapító tagjaink száma: 27, rendes tagjainké: 332, rendkívüli tagjainké: 29, tiszteleti tagjainké pedig 11. A Közlönyre előfizetett: 130, kilépett: 10, meghalt: 5 tagtársunk. Kassuba Domokos 1893 óta volt tagja Társaságunknak, üdvös pedagógiai működése mély nyomokat fog hagyni a rend történetében. Időrendben Kmoskó Mihály következik, akinek elhunytá már közelebbről érinti Társaságunkat. Az arab filológiának volt a tanára, a mi működésünkbe inkább csak a világháború éveiben kapcsolódott bele; ettől fogva azonban legbuzgóbb választmányi tagjainknak egyike volt. Még mindnyájan emlékszünk két évvel ezelőtt tartott szép felolvasására: Egy szir perzsa apokalypsis vándorlásáról a Tigris partjától a prágai Hradsinig. Legyen áldott az emléke!

Nevezetesebb halottunk aztán Pápay József, a kiváló finn-ugor linguista; első dolgozata Közlönyünknek huszadik évfolyamában jelent meg: Szigetvár ostromának epikai fontossága címen. Nemsokára azonban teljesen a finn-ugor nyelvészetre adta magát s ezen a téren eredményesen és szép sikerrel működött. Osztják népköltési gyűjteménye filológiai tekintetben is emlékezetes alkotás marad. Végül elvesztettük Siegescu Józsefet, a román filológia tanárát és Szilágyi Sándort, a görög musicus ismereteknek avatott ismerőjét. Mindannyiunknak emlékét kegyelettel fogjuk őrizni. Nem fejezhetem be azonban titkári jelentésemet anélkül, hogy jötevőinkről meg ne emlékezzek. Ezek közt első sorban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, másodsorban a Magyar Tudományos Akadémiát kell megemlítenem. Amaz évi 1300 pengővel, emez 800 pengővel segítette Társaságunkat, utóbbi azonkívül a hagyományos vendégszeretettel engedte át heti üléstermát. Mindezekért javaslom a két jötevőnknek hálás köszönetünk kifejezését. És ezzel zárom titkári jelentésemet, kérem annak szíves tudomásulvételét.

Vayer Lajos I. titkár.

* A titkári jelentést takarékoskodási okokból rövidítve adjuk.

Jegyzőkönyv

a Budapesti Philologiai Társaságnak 1932. évi január hó 15-én tartott
LVII. rendes közgyűléséről.

Elnök: *Heinlein István.*

Jegyző: *Vayer Lajos.*

1. Elnök megnyitja a közgyűlést és üdvözli a nagyszámban megjelent közönséget.

2. *Kerényi Károly* felolvassa *Wilamowitz* emlékezetéről és a magyar okortudományról szóló tanulmányát.

3. *Vayer Lajos* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi és a jelentésben foglalt indítványhoz képest köszönetet szavaz a Magyar Tudományos Akadémiának és a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.

4. *Finály Gábor* előterjeszti a pénztárvizsgálóbizottság jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1931. évre a felmentést megadja.

5. *Vayer Lajos* I. titkár a választmány megbízásából felolvassa az indítványt, amelyben *Petz Gedeont* tiszteleti taggá ajánlja. A közgyűlés egyhangúlag elfogadja az indítványt és *Petz Gedeont* tiszteleti tagnak megválasztja.

6. A tisztújítás eredménye a következő:

Elnök: *Némethy Géza.* Alelnökök: *Eckhardt Sándor* és *Horvánszky Gyula.* I. titkár: *Pukánszky Béla.* II. titkárok: *Schröder Imre,* *Schwarz Elemér.* Pénztáros: *Császár Ernő.*

Budapesti választmányi tagok: *Alföldy András,* *Alszeghy Zsolt,* *Balogh József,* *Baros Gyula,* *Binder Jenő,* *Bleyer Jakab,* *Császár Elemér,* *Egry Gyula,* *Finály Gábor,* *Friml Aladár,* *Garda Samu,* *Gombocz Zoltán,* *Gyulai Agost,* *Heinlein István,* *Hittrich Ödön,* *Hóman Bálint,* *Horváth János,* *Kuzsinszky Bálint,* *Melich János,* *Moravcsik Gyula,* *Papp Ferenc,* *Pauler Ákos,* *Pintér Jenő,* *Pröhle Vilmos,* *Szidarovszky János,* *Szinnyei Ferenc,* *Váry Rezső,* *Vayer Lajos,* *Wagner József,* *Zlinszky Aladár.*

Vidéki választmányi tagok: *Birkás Géza,* *Csengery János,* *Darkó Jenő,* *Dézi Lajos,* *Förster Aurél,* *Gálos Rezső,* *Gulyás József,* *Gyomlay Gyula,* *Hankiss János,* *Husztai József,* *Jirka Alajos,* *Kastner Jenő,* *Kemenes Illés,* *Kövendi Dénes,* *Kristóf György,* *Lajti István,* *Lám Frigyes,* *Láng Nándor,* *Marót Károly,* *Módi Mihály,* *Pap Károly,* *Prácsér Albert,* *Rácz Lajos,* *Schmidt Henrik,* *Thienemann Tivadar,* *Tolnai Vilmos,* *Vietórisz József,* *Zolnai Béla,* *Zoltvány Irén,* *Zsigmond Ferenc.*

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

Heinlein István
elnök.

Vayer Lajos
I. titkár.

A *FF Communication* XXXIII, 2. (No. 95, Helsinki 1931) füzetét egy fiatal magyar folklórsta értékes dolgozata alkotja: *Hans Honti, Volksmärchen und Heldensage. Beiträge zur Klärung ihrer Zusammenhänge* (60 l.). A filológus érdeklődésére is méltó tartalom: I. Das Märchen. II. Die Heldensage: Allgemeines. Die Beowulf-sage. Die Erlösungssage. Die Werbungssage. Sigfrids Tod. Wieland der Schmied. Schlussbetrachtungen.

A *Glotta* XX (1932) 186 sk. 1.-n *Kerényi Károlynak* a latin *menta* kicsinyített alakjának jelentésváltozatáról szóló magyarázatát közli.

1932. MÁRC. – ÁPR.

LVI. ÉVFOLYAM

III. – IV. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY ÉS KOSZÓ JÁNOS



BUDAPEST, 1932

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *ókortudományi* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők.

Főlolvasások az első titkárnál, **Pukánszky Bélánál** jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM (INHALT).

	Lap
<i>Hankiss János</i> : Prévost abbé és Magyarország II. (Joh. Hankiss: Abbé Prévost und Ungarn II.)	37
HAZAI IRODALOM, (Vaterländische Literatur.)	
Sáfrány I.: Balassa-problémák. <i>Eckhardt Sándor</i>	49
Skala I.: Gróf Széchenyi I. és a magyar romanticizmus. <i>Bariska Mihály</i>	51
Voinovich G.: Arany János életrajza. <i>Pap Károly</i>	51
<i>Nyitrai Nagy L.</i> : Módszertani széljegyzetek irodalomtudományunk legújabb terméséhez. (L. Nagy de Nyitra: Methodische Randbemerkungen zur neuesten Ernte unserer Literaturwissenschaft.)	53
<i>Rácz L.—Eckhardt S.</i> : Bírálati észrevételek. — Válasz	56
KÜLFÖLDI IRODALOM, (Ausländische Literatur.)	
<i>Eckhardt Sándor</i> : Goethe és a franciák. (Alex. Eckhardt: Goethe und die Franzosen.)	57
<i>Koszó János</i> : Az ünnepi év Goethe irodalma I. (Joh. Koszó: Goethe-Schrifttum des Jubiläumjahres I.)	59
Oscar Bloch: Dictionnaire étymologique de la langue française. <i>E. S.</i>	65
Liliane Oláh: Mme de Montesson. <i>Bariska Mihály</i>	66
Van Tieghem: La littérature comparée. <i>Eckhardt Sándor</i>	67
APRÓ CIKK, (Kleine Beiträge.)	
<i>Elek Oszkár</i> : Magyarország a XVI. és XVII. század francia regényeiben. (O. Elek: Ungarn im französischen Roman des XVI. u. XVII. Jh.)	68
VEGYES. (Varia.)	
<i>Koszó János</i> : Korunk szellemi helyzetképe. (Joh. Koszó: Die geistige Lage unseres Zeitalters.)	69
<i>Skala I.</i> : Arany és Csokonai viszonyához. (St. Skala: Csokonais Wirkung auf Arany)	73
Beküldött és új könyvek. (Eingesandte u. neue Bücher.)	74

Az Egyetemes Philologiai Közlöny ebben az évben előreláthatólag még júniusban, októberben, novemberben és decemberben fog megjelenni.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

PRÉVOST ABBÉ ÉS MAGYARORSZÁG.

II.

Konstantinápoly pedig a magyar periódust jelenti a regényben. Brenner elmondja, hogy megérkezése után mindjárt ismeretséget kötött az elhunyt Thököly híveivel, köztük is főképp Szőlősyvel (Seleutz),¹ aki a gróf udvarmestere volt. Aztán a szükségesnél hosszabban magyarázgatja Szőlősyék anyagi helyzetét. Ők is sokat adnak a pénzre, illetőleg nagyon rá vannak szorulva. Brenner tökéletesen megérti őket e tekintetben, de egyébként elismeréssel adózik hűségüknek is.

De Szőlősyék voltaképp csak híd Thökölyhöz. La Motraye első kötetének a száműzött magyar szabadsághős csaknem olyan középponti alakja, mint a másodiknak a svéd király. Amikor La Motraye először érkezik Sztambulba, első nevezetes politikai ismeretsége Thököly. Ebben az időszakban egyetlen idegen sem áll közelebb a száműzöthöz, vagy legalábbis egy idegen sem látja helyzetét józanabban s emellett mégis rokonszenvező szemmel. Két alkalommal hosszabb részleteket is szentel Thökölynek („Particularitez touchant le Comte Tekely“, I. köt., 199. kk. II., „Du Prince Tekely“, I. 229. kk.), de ezektől eltekintve is hűségesen beszámol a fejedelem utolsó idejének minden nevezetesebb mozzanatáról.

Amikor tehát Brenner szerint Szőlősy elmeséli neki Thököly kegyvesztésének történetét, voltaképpen La Motraye írja le ezt az esetet, amelyet a francia követséggel való kapcsolata révén pontosan ismer. Prévost itt ugyancsak közelről követi La Motraye elbeszélését: Leírásának részletessége annál perdönőbb, mert erre az epizódra a regény cselekményének semmi szüksége sincs.²

¹ Szőlősyról és feleségéről (*Catherine Seleuci*), akibe Thököly „doktora“, Signor Francesco szerelmes, s akinek szépségéről Paul Lucas is megemlékezik, I. La Motraye, I. 183. k., 310.

² Prévost, 488—90. ll. La Motraye hasonlóan írta le az esetet (magyar kivonatát I. Kuncz A. id. m.). (De la Motraye, id. m. I. köt., 281. k. l.). A francia utazó hozzáteszi, hogy Komáromi (Commarami), a fejedelem titkára írta meg neki Thököly kegyvesztésének e részleteit, s egyben meg is hívta őt Nikodémiába. Latinnyelvű levélváltás után La Motraye felkeresi a száműzötteket 1701 december elején (u. o. 282. l.).

Thököly „virágmezei“ házáról és életmódjáról is La Motraye könyve tájékoztatja Prévost abbét (490. k. l. De la Motraye I. k. 309. k. l.).

Még kétségtelenebb átvétel Zrinyi Ilona szentföldi útjának tervéről szóló anekdóta, amelyet Prévost La Motraye alapján mond el (491. kk. De la Motraye I. k. 298. k. l.).

Felesége halála még jobban leverte az amúgy is bűnnek crezskedett Thökölyt. Szakálla hirtelen öszült meg,³ régi köszvénye⁴ is egyre jobban bántja. Térítő szándékkal környékezik még a jezsuiták is, akiktől sorsának enyhülését reméli. De aztán, halála előtt, ünnepélyes nyilatkozattal fejezi ki hűségét atyái hitéhez.⁵ Ezt a nyilatkozatot Brenner állítólag látta. Valójában La Motraye közli Utazásaiban, de ő sem egészen hitelesen. Thököly halálát s kedvenc fája alá való temettetését is La Motraye után említi Prévost (493. k. l.).

A Thököly-hagyaték a francia követségre kerül és Brenner elmondja, hogy itt sok nehézséget támasztott a régebbi francia követ, Fer(r)iol elmezavara. S most egydőre Ferriol s utóda, Desalleurs kerülnek clótrébe. Az utóbbit Brenner állítólag régebben ismerte, még Magyarországról, ahol Desalleurs szintén Ferriol utóda volt s francia csapatok fölött parancsnokolt:

„J'en avois été particulièrement connu en Hongrie, lorsqu'il y étoit venu commander les troupes françaises à la place de M. de F... qui portoit alors le nom de marquis de Loras, et qu'il remplaçoit aussi dans l'ambassade de Constantinople.“ (496. l.)

Bár Desalleurs-t tényleg ismerhette volna az igazi Brenner prépost, itt is La Motraye szavai visszhangzanak, aki két

³ „Sa barbe avoit blanchi très sensiblement depuis que je l'avois vü à Nicomédie“, — írja La Motraye 1703 május végéről. „Sa disgrâce et la mort de la Princesse son Epouse pouvoient en être la cause.“ (I. köt., 309. l.)

⁴ Thököly köszvényéről sok szó esik La Motraye könyvében, annál is inkább, mert Signor Francesco, a kuruzsló, utazónk vessző-paripája, azzal teszi magát nélkülözhetetlenné a fejedelem körül, hogy köszvényének gyógyítására vállalkozik.

⁵ La Motraye (I. köt., 374. l.): „Entrevue des Jesuites et du Prince Tekely“. Valamivel odább (376. k. l.): „Faux bruit sur le changement du Prince Tekely.“ Itt esik említés a bécsi újságokról, pontosabban a *Gazette de Vienne*-ről ilyenformán: „La Gazette de Vienne fut pourtant le premier canal par lequel la Renommée nous l'apprit avec ces circonstances“ stb. Komáromi elküldi La Motraye-nak Thököly latin nyelvű nyilatkozatát s kéri, közölje azt protestáns ismerőscével is: „Étant mort vers la fin de ce mois, Mr. Commaromi m'envoya sa dernière déclaration en Latin, me priant de la communiquer aux Chapelains Anglois et Hollandois, et à tous les Protestans de ma connoissance, pour dissiper les bruits injurieux à la mémoire de ce Prince, que l'on avoit repandus mal à propos.“ S La Motraye, aki ezuttal fontos megbízást kapott, könyvében is közli a nyilatkozat francia fordítását. Az aláírók: *Thököly, Komáromi, Bay, Pápay, Szölösy* (Selcuzi); az irat

izben is említi Ferriol magyarországi szerepét s akkori nevét is ugyanilyen kapcsolatban közli.⁶

Desalleurs aztán (s ez már a regényhez tartozik) Thököly pénzét és bútorait nyugta ellenében kiadja Brennernek s csak a gyémántokat teszi félre Zrinyi Ilona fia, II. Rákóczi Ferenc számára. Brenner pénzzé teszi az ezüstöt s a bútorokat s 4000 dukátot kap értük. Ehhez járul a készpénz: 2000 dukát.⁷

Itt kerül sor Fer(r)iol megháborodásának történetére, amiről később lesz szó.

Váratlanul Konstantinápolyba hozzák Thököly Alexiowna⁸ nagyapját s nagybátyjait. „Bessarabe“ Györgyöt a Porta letette méltóságáról s ki akarja végeztetni. Brennerék meg akarják szöktetni a fogoly fejedelmet, de csak annyit érnek el, hogy a börtönben a katolikus hitre térítik a halálraszántakat. Hőscinknek most már meg kell fogadniok Desalleurs tanácsát: hajón Franciaországba szöknek. Előbb azonban akaratak ellenére végig kell nézniök a kivégzést, amelynek történetét ismét La Motraye meséli el.⁹

A regény medre most újra kiszélesedik, de partjai elvesztik számunkra történelmi érdekességüket. Brenner terve eredetileg az volt, hogy a hollandi hajóval, amelyre szálltak, a Rajna torkolatáig mennek, aztán fölhajóznak a Rajnán Mainzig s Dunauwörthnél (Donauvert)¹⁰ valamely dunai alkalmatossággal közelítik meg Magyarországot. Addig is barátai brassói nővérétől kaphatnak hírt róla. De aztán a hajón egyre

kelte: 1705 szept. 10. — Prévost kissé kiforgatja e nyilatkozat hangnemét, bár szavaihoz több helyütt ragaszkodik.

⁶ „Pendant que cela se passoit, c'est-à-dire le premier de Décembre (1699), deux vaisseaux de guerre François arriverent dans le Port de Constantinople, ayant à bord Monsieur de Feriol, qui avoit commandé en Hongrie un Corps de Troupes Françaises en faveur du Prince Tekely, et qui avoit été nommé par la Cour de France pour succéder à Mr. de Châteauneuf, en qualité d'Ambassadeur à la Porte.“ (La Motraye, I. köt., 267. l.) Később újra szó esik Feriol magyarországi szerepléséről: „Le Prince Ragotsky étoit donc à la tête des Mecontens de Hongrie, contre l'Empereur, et recevoit de la France les mêmes subsides que recevoit avant lui le Prince Tekely, et dont Mr. de Feriol lui avoit déjà fait toucher la plus grande partie par Mr. Bru, qui étoit avec Mr. Desalleurs auprès de ce Prince. Ce dernier (Desalleurs) jouoit à la suite de son Altesse le même rôle que Mr. de Feriol, connu alors sous le nom de Marquis de Loras avoit fait pendant la guerre précédente auprès du Prince Tekely.“ (U. ott 317. k. l.)

⁷ Prévost, 497. l.

⁸ Ezt a keresztnevet itt (496. l.) használja először a szerző, aki eddig csak „mademoiselle Tekely“-ről beszélt.

⁹ L. II. k. 212. l.

¹⁰ La Motraye egy alkalommal (1714-ben) Angliából Hollandián át indul Konstantinápolyba, a Rajna vonalát követi s később a Dunára száll; de Donauwörth neve nem fordul elő könyve megfelelő fejezetében (II. kötet, VIII. fejezet).

kellemtlenebbé válik a helyzet, mert a kapitány szerelmes-párt sejt bennük, s ezért már Nantes-ban partra szállnak. Alexiowna beteg lesz. Sok viszontagságon ment keresztül s nyilván a szerelem is bántja. Egyszer egy könyvben, amelyet éppen olvas, megjelöl egy helyet s megmutatja Brennernek: arról van ott szó, hogy Kázmér lengyel királyt, aki papból lett uralkodó, később feloldották fogadalma alól, hogy elvehesse Mlle de Nevers-t¹¹ De Brenner nem reménykedik ilyen szerencsében, amely csak a nagyon gazdagok vagy a nagyon szegények számára van fenntartva...¹² Mme Olasmir meghal s halála előtt azon sajnálkozik, hogy védenca is nem egyszerű paraszt, mint ő volt: akkor nem érte volna ennyi baj s nem fenyegetné semmi veszély. A XVIII. század optimista vadember idillje tör elő egy pillanatra s gyökeres felforgatással fenyegeti a fejedelmi tragédiát. Alexiowna, akit már régen bánt, hogy Brenner minden pénzét s egész karrierjét feláldozza neki, egy napon parasztruhába öltözve fogadja pártfogóját.¹³ Mintha megint Jókait hallanók: „Nem Eveline: Evila!“ Vagy arra emlékeznénk, hogy a „Névtelen vár“ királyi ábrándját is egy erős elhatározás, egy nagy lemondás tépi darabokra.¹⁴

De Brenner még nem adja fel a küzdelmet. Ő még harcolni akar Thököly unokahúgáért s magyarországi utazásra készül.

A nantes-i Oratoire-ban nagy szónoki sikert arat, de közben nővérenek írogat, hogy vegyen másolatot a grófnő okmányairól (*az eredetieket* Alexiowna *elégelte*, hogy ne bántassa meg lemondó gesztusát) s megígéri neki, hogy Bécsben ő lesz „mademoiselle Tekely“ társalkodónője...¹⁵

Egy írásért, a kereszlevélért (pontosabban: „certificat particulier de sa naissance“) Brenner személyesen készül Bécsbe, mert vagy száz ottani magyar barátja közt egy sincs,

¹¹ A lengyel-francia történelem e korszakát — főképp francia forrásokból merítve — Jókai is feldolgozta (Egy asszonyi hajszál).

¹² 573. l.

¹³ S itt most részletesen kidolgozott, rendszeres ábránd következik, mely nagyon hasonlít a divatos utópiákhoz, de a részletek erősen realiztikus színezetűek. Cleveland írója szeret reformokról, célszerűbb életideálokról elmélkedni.

¹⁴ Amikor Alexiowna pásztori nevet választ (mert a XVIII. század idillje sem mondott le egészen D'Urfé felpántlikázott pásztorairól és Florian Estelle-je itt van a közelben), természetesen „magyaros“ névre gondol. „C'est Ednor; il est fort commun parmi les bergères de notre Hongrie!“ (609. l.) Nem kell nevetni: a mi XIX. századbeli epikus költőink, regéirőnk és tragikusaink hősnői sem voltak mindig szerencsésebbek az igazi „magyar“ nevek kiválasztásában.

¹⁵ A józan Brenner, aki gondolatban annyit vitázott fejedelmével illetményei miatt, most, a szerelem hatása alatt minden vagyonát pénzé téteti.

akit a Thököly név ne érintene kellemetlenül. Végre eszébe jut az a kereskedő, akit megmentett a Dunából s hozzá akar fordulni. Itt ér véget az elbeszélés, melynek váratlan (de Prévostnál nem szokatlan) félbeszakadását a kiadó egy jegyzetben így magyarázza: „M. l'abbé Prévost, auteur de ces Mémoires, occupé depuis trois ans de son Histoire des maisons de Condé et de Conti, avoit négligé de les finir. Il avoit repris ce travail avec plus d'ardeur que jamais, lorsque la mort le surprit. L'Editeur croiroit manquer au public, s'il ne lui donnoit les restes précieux du travail d'un homme dont il a honoré tous les ouvrages d'un accueil universel“.

Időrendben ezután következik az, amit a doktor Brenner-ről az elbeszélés bevezetéséül mondott el. Ennek már semmi köze La Motraye-hoz és utazásaihoz. Forrása vagy Prévost saját tapasztalata, vagy szóbeli értesülése (Conti herceg környezetében könnyen megtudhatott egyet-mást Rákóczi-ról és embereiről, de a Bastilleról is), vagy valamely korabeli emlékirat.

De La Motraye-ra utal még sok minden, amit a cselekmény simább folyása kedvéért eddig elhallgattunk. Különösen jellemző, hogy az útvonalak megválasztásában akkor is La Motraye-ra támaszkodik, amikor hőseinek ellenkező irányban kell megtenniök hasonló utat.

Brenner abbé és kis csapata Brassó felől lépi át az oláh határt, míg La Motraye Bukarest és Tergowitz felől halad Erdély felé. De hogy Prévost hőséneke egyetlen *baedekere* La Motraye könyve volt, azt bizonyítja a szöveg néhány feltűnő egyezése. Brenner-Prévost is, La Motraye-ék is Rouca falunál lépik át a határt, amely egynapi járóföldre van „Tergowitz“ től (az utat két dîner fogja közre). Roucából a francia utazó Brassó felé tart.

„Avant que d'arriver à cette Ville située dans une Campagne assez agréable nous eumes une chaîne de montagnes prodigieusement haute à traverser, que les Turcs appellent *Demir-Capi*, porte de fer, et que je crois faire partie du mont Carpat. Etant au sommet, le plus haut et le plus escarpé nous trouvames un Hermite Catholique dans une méchante hute, qui nous demenda la charité que nous lui donnames.“

Brenner-Prévost is a Demir-Kapin át vezetí hőseit s a remetének a regényben nagyobb szerepet juttat.

„L'ordre de la marche nous fit passer la nuit au pied d'une haute partie du Mont-Carpat, dans un fort qui termine proprement la Transylvanie, et d'où il ne nous restoit, pour descendre en Valachie, qu'à traverser la même chaîne de montagnes, nommée par les Turcs *demir-capi*, c'est-à-dire, porte de fer. Ce n'est pas inutilement que je m'arrête à cette observation. Le matin du jour suivant, étant montés au sommet, nous aperçumes, à peu de distance du chemin, un hermite célèbre dans toutes les relations du pays (!), situé entre deux rochers,

les plus escarpés de la montagne, et depuis douze ou quinze ans la retraite d'un hermite catholique, qui s'approcha des voitures pour nous demander l'aumône", s. i. t.

Így tollasodik meg az utazó sovány adata a regényíró fantáziájától. Így lesz a remete „híres“, s az epikai hitelért lelkesedő Prévost nem áttolja az egyetlen forrásból merített adatról azt mondani, hogy az az országról szóló minden út-leírásban nevezetesség... Egy-két konkrétbb vonás mindenütt odalopakodik a képre. A remeteség a legmeredekebb két szikla közé kerül; a remetéről megtudjuk, hogy 12—15 éve lakik itt. A „vaskapú“ helyzetéről az utazó nem mert teljes határozottsággal nyilatkozni. A regényíró már nem ilyen pedáns: nála a Demir-Kapi kétségtelenül a Kárpátokhoz tartozik. De az eredeti szöveg átalakítása egészen külsőleges: Prévost seholsem emésztli meg gondosan és teljesen olvasmányait.¹⁶

La Motraye-nak a magyar városokról és vidékekről kevés a mondanivalója. Gyorsan utazik s a tájképi hangulatok iránt nincs érzéke. Régi érmek és feliratok érdekelnék, azt meg keveset talál. De érdemes volna alaposabb figyelemre méltatni a svéd királvra és környezetére vonatkozó megjegyzéseit. A harmadik magyarországi útnak egyébként mindössze harmadfél lapot szentel (II. köt., 216—19. ll.). — Első magyarországi utazásának (1712) útiránya: Karlóca, Pétervárad, Eszék, Pécs, Sziget, Kanizsa, Körmend, Sopron, Bécs. Az egészset egy lapon elintézi és jóformán csak a városokhoz fűződő hadi- és politikai eseményeket említi meg, semmit sem szólván a helyek akkori állapotáról (II. kötet, 161. l.). Legrészletesebb második útjának (1714) leírása. Bécsből hajón megy Budára. Szóba kerül: Pozsony, Győr (Javarin), Komárom, Esztergom, Buda (II. kötet, 200. k. l.). Atkel a hajóhídon („pont-volant“) Pestre, majd Ócsán (? Oftcha) át Kecskemétre, Szegedre, Temesvárra vezetí útja. Viddinben száll hajóra Konstantinápoly felé. Ezúttal nem a legrövidebb utat választja, hanem Magyarország főbb városait szántszándékkal ejti útba. A városok leírásában a felekezeti viszonyok ismertetése dominál. (II. kötet, 200—203.) Később azt is megemlíti, hogy Ovidius Tomiját egyesek — helytelenül — Temesvárral azonosítják. „Cette imagination (amely szerint Tomi = Baba) n'est gueres plus solide que celle de quelques autres qui

¹⁶ La Motraye ekkor harmadszor utazik át Magyarországon, ezuttal XII. Károly svéd király kíséretében. Az utimarsall a sokat emlegetett M. Fabrice, az utazás éve 1714, az útirány: Bukarest, Brassó, Szeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár („Corrad, Perrend, Samber, Major Egm, Bred, Silvy, Kermar, Deda, Shombis, Strale, Margite, Letha, Pally“, azaz: Berend, Magyarigen, Bréd, Déda, Margita, Léta, Pályi), Debrecen. La Motraye azután Budára megy (közbeeső falvak: „Treuwardi, Wiwarii, Hordoua, Borusto, Tcheiga, Avogalatz, Haduaro, Arsadi, Keruva“), amelyet már látott s így hamar tovább utazik Bécs felé (etapok: „Weresuar, Dorak, Neidorst, Newsmul, Congo, Raab, Hochstrasen, Jarendorff, Alzemburg, Tischia“, azaz Veresvár, Győr).

ont placé cette Ville à *Temeswar*, sans considerer que l'éloignement où cette Ville-là et celle-ci sont de la *Mer Noire*, combat l'histoire de l'exil de ce Poète". (II. kötet, 207. l.)

Prévost gyakran olyan gyorsan dolgozik, hogy megelégszik a forrásul szolgáló szöveg futólagos átstilizálásával. Erőteljes, biztos stílusérzéke jogosan tevékenykedik akkor, amikor olyan gyöngé alapszövege van, amilyen a *La Motraye* sok utazásban, annyiféle idegen légkörben bizonytalanná vált franciaságától telik. *La Motraye* előszavában őszintén beismeri, hogy nem is gondolhat a kritikusok kielégítésére, akik bizonyosan mindezt szebb világításba helyezték volna s jobb nyelven fejezték volna ki: „ils auroient tout mis dans un plus beau jour et en meilleur langage“.

„Quant à ce dernier, il sent bien que le sien a été tellement altéré et corrompu par le mélange de plusieurs langues étrangères, qu'il se contente de se pouvoir faire entendre sans être aucunement en état de contenter les Puristes de la langue Française. On a pour cette raison prié une personne assez capable de retoucher le stile, et elle l'a un peu raboté en plusieurs endroits; cependant il a encore besoin de l'indulgence des Lecteurs.“

Bizony, az átnéző simításai után még mindig volt mit legyalulnia Manon Lescaut fényestollú szerzőjének. Emellett rövidítenie is kellett ott, ahol rávitte a lelke.

Ezeknek előrebocsátása után álljon itt egy „párhuzam“. Ez arról szól, hogy Feriol, a magyarbarát francia követ elmezavarrát hogyan vette észre először környezetét. Egy meleg napon a követség és vendégei kilovagolnak és Feriol rászól az egyik vendégére, Marignyra: „Vigyázzon, rá ne lépjen a lova erre a kígyóra, amely az úton mászik!“ Marigny nem lát kígyót s ezt meg is mondja. A követ erre korbácsával Marigny vállára sújt s a meginduló veszekedés már nyilvánvalóvá teszi, hogy nem normális. Otthon kitör rajta az üldözési mánia, különösen, amikor elveszik tőle örmény „jelki leányát“. Majd a konstantinápolyi francia kereskedők kérésére visszahívják Feriolt, akinek helyét Desalleurs foglalja el:

De La Motraye, I. köt. 410. k. l.

„Peu de jours après, Monsieur de Feriol fut attaqué de l'indisposition¹⁷ à laquelle on a donné le nom de folie et qui arriva en la maniere suivante.

Il avoit invité au village de Belgrade plusieurs Dames, et diverses autres personnes de sa nation, avec quelques-unes de celle de Hollande. Il faisoit extremement

Le Monde Moral, 496. kk. II.

„Il en prit occasion de m'aprendre quelle avoit été cette fautiveuse indisposition¹⁷ de M. de F..., à laquelle on a donné le nom de folie.

Cet ambassadeur avoit fait préparer une fête pour quelques dames de France et de Hollande, dans un village voisin de Pera.

Il faisoit fort chaud, mais, à

¹⁷ La *Motraye* könyvében a margón ezt a címet olvassuk: „Indisposition de M. de Feriol“.

chaud... On fit bonne chère, on dansa, on chanta... mais dans le tems qu'on s'en retournoit comme on étoit venu, il arriva que Mr. de Feriol vit ou crut voir un serpent qui traversoit le chemin, devant les pieds du cheval de Mr. de Marigny, qui étoit à sa gauche. Il lui dit, „prenez garde que votre cheval n'écrase ce serpent qui traverse le chemin“. Mr. de Marigny ayant répondu qu'il n'y en avoit aucun, cette réponse déplut à Mr. L'Ambassadeur, à qui elle paroissoit avoir l'air d'un dementi, et il lui donna un assez rude coup de fouet sur les épaules. Sur quoi Mr. de Marigny dit d'un ton élevé, „Monseigneur, ce n'est pas de cette manière qu'on traite ici un Gentilhomme“: „si fait répliqua Mr. de Feriol, quand il parle comme vous faites.“ Cette contestation aiant été suivie de grosses paroles, et de menaces de la part de Son Excellence, fut interprétée à son desavantage, et le reste de la Compagnie présente crut que la chaleur du jour, et l'exercice du cheval, qu'il n'avoit presque point fait depuis ses audiences, lui avoit échauffé la tête, et on fit signe au Gentilhomme de ne pas le contredire. Quoi qu'il en soit, Son Excellence qui paroissoit de plus en plus échauffé à son retour au Palais de France, et qui ne dormit point toute la nuit suivante, parloit et agissoit comme un homme attaqué du plus violent délire, et il devint incommodé jusqu'à un tel point qu'on fut obligé de le lier. ...Mais ce qui mortifia davantage Mr. de Feriol, fut qu'on éloigna d'auprès de lui une fille Ar-

l'aide des rafraîchissemens, on fit bonne chère, et la danse y succéda. En retournant comme l'on étoit venu, M. de F... vit, ou crut voir un serpent qui traversoit le chemin, devant les pieds du cheval d'un gentilhomme français qu'il favorisoit beaucoup, et qui étoit à sa gauche.

Il lui dit: „Prenez garde que votre cheval ne marche sur ce serpent“. Marigny ayant répondu qu'il n'y en avoit aucun, sa réponse déplut à l'ambassadeur, qui la regarda comme un dementi; et dans cette fausse idée, il lui donna un coup de fouet sur les épaules. „Est-ce ainsi, s'écria le gentilhomme, qu'on traite un homme de condition?“ „Oui, répliqua M. de F... quand il parle comme vous faites.“ Cette contestation, qui devint beaucoup plus vive, ne fut pas interprétée à l'avantage de l'ambassadeur; et le reste de la compagnie lui croquant la tête échauffée par l'excessive chaleur, on fit signe à Marigny de ne le pas contredire plus long-tems. Mais sa colère ne fit qu'augmenter en rentrant dans son palais.

Il ne dormit pas de toute la nuit suivante. Ses discours et ses actions sembloient marquer le plus violent délire. Il devint si furieux, qu'on fut obligé de le lier. Sa fureur parut encore plus vive, lorsqu'on éloigna de lui une jeune Arménienne,¹⁸ qu'il appeloit „figlia d'anima“, sa „fille d'ame“, nom qu'on donne dans le pays aux personnes adoptées de ce sexe, mais que tout le monde croyoit sa fille,¹⁹ et qu'il aimoit jusqu'à ne pas faire un pas sans la tenir par la main. On

¹⁸ V. ö. a *Histoire d'une Greque moderne* c. regényt, melyben Prévost Ferriol és Mlle Aïssé ismert történetét beszéli el. Az „örmény“ leány ugyanaz-e, mint a „görög“? Vagy meg kell nyugodnunk abban, hogy — e regény tanúsága szerint — Ferriolnak sok ilyen „szive-hölgye“, „lelkétől lelkezett leánya“ volt?!

¹⁹ Érdekes és jellemző, hogy a regényíró erkölcsösebb magyarázatot ad s lemond a szójátékról is.

menienne, qu'il appeloit „figlia d'anima“, où sa „fille d'ame“, (c'est ainsi qu'on nomme les personnes adoptées de ce Sexe), et que la médisance appeloit sa „fille de corps“. Cette fille le suivait, et le tenoit par la main jusques dans les ruës, quand il alloit à quelques Eglises ou Couvents de Gallata, ou qu'il visitoit les Marchands... Ce fut aussi lui (M. Brue) qui quelque temps après porta en France une attestation de sa folie, signée des principaux Marchands de la Nation... Il revint avec le rapel de Mr. de Feriol, et la nouvelle de la nomination de Mr. Des Alleurs à l'Ambassade en sa place.

n'eut pas d'autre vue, en l'éloignant, que de la mettre à couvert des violences qu'on craignoit pour elle-même²⁰... les officiers de l'ambassade prirent enfin le parti d'envoyer en France une attestation de la folie de leur chef, signée des principaux marchands de la nation. M. de F... fut rapelé, et M. Desalleurs nommé pour lui succéder.

Ez a párhuzam végképen meggyőzhet bennünket arról, hogy Prévost regényének magyar vonatkozásai is, sok más részlete is La Motraye egyszerű kivonatolásából erednek. Az így nyert adatok megérlelése vagy megemésztése legtöbbször végkép elmarad. Az epizód megtette kötelességét, ha kielégítette az olvasóközönség kettős kíváncsiságát: azt, amelyik az aktuális politika kulisszái mögé akar nézni s azt, amely minél ismeretlenebb vidékekre, minél furcsább körülmények közé szeret elkalandozni. A „Le Pour et le Contre“ szerkesztőjében nemcsak az újságíróvéna van meg, hanem a *roman-feuilleton* előfutárának különleges érzéke is minden iránt, ami a kor olvasóit érdekelteti. Mivel regényei még nem folytatásokban jelennek meg, mint Eugène Sue hírlapi regényei, nem a mindennapos csattanókra kiélezett cselekmény a fontos olvasóinak, hanem az újsághírek gyors belekeverése a régi regény ismert és megúnt megszájába. Azok az olvasók, akik Prévost regényeit falták, az utleírások, az anekdotagyűjtemények, a havonkint vagy hetenkint megjelenő „normális“ folyóiratok s a végeláthatatlan sorban felvonuló memoárok olvasói is. Nagy előny, ha a regényben együtt kapják meg mindezt s az író, a „regényújság“ e specialistája arról sem feledkezik meg, hogy megfűszerezze az olvasmányt az epikai hitel raffinált fűszerszámaival.²¹ Hőse „történelmi“, vagy

²⁰ L. az előbbi jegyzetet.

²¹ Ebből a szempontból ideális kalauzt talált La Motraye-ban, aki a II. kötet elején (I. l.) őszintén bevallja: „Ma curiosité pour les événements politiques n'étant pas moins grande que celle qui avoit donné naissance à ma passion pour les voyages“... Egyébként őt az érmektől és feliratoktól kezdve a himlőoltásig minden érdekli. Mikor Skandináviában van, még oda is eljutnak hozzá a konstantinápolyi hírek s hűségesen tudósít róluk. S Magyarországra emlékeztetik ott is a jó magyar borok (II. 455.). — Még La Motraye-nál sem ártana egy kis marok-

inkább újsághős (a „nouvellistes publics“, mondja Prévost, egy-
idő óta elvesztették szem előtt ezt a „nevezetes“ alakot...), aki
mindezeket megérhette, a történelmi alakokat ismerhette volna.
Hogy Brenner alakja összeolvadt La Motraye-ével, kinek jutna
eszébe?! La Motraye művének előfizetői úgyis leginkább Angol-
országból kerülnek ki s szegény embernek, átlagolvasónak aligha
jut arra pénze, hogy megszerezze magának azt a két gyönyörű
kiállítású kötetet...

*

Oly sokat emlegettük Prévost-t az újságíró, hogy lehetet-
len szó nélkül elmennünk szerkesztői munkássága mellett s meg-
nem keressünk benne eddigi megállapításaink kiegészítését,
megtámasztását s néha kulcsát is.

A „Manon Lescaut“ világhírű szerzője hosszú időn át²²
szerkesztette az angol újságok mintájára Le Pour et Contre c.
hetilapját, amellyel az országhatárokon is átnyúló kulturális
élet tudatosulását akarta előmozdítani. A XVIII. század harmin-
cas éveiben az újságot a szerkesztő maga írta; monológját csak
a külső munkatársak s néha az olvasók levelei élénkítik. Prévost
abbét elsősorban az angol kultúra aktuális eseményei és alakjai
érdeklék s ezért akkor is, amikor Angliából hazatér, angol könyv-
kereskedők s két, különböző foglalkozású és felfogású angol fő-
munkatárs²³ gondoskodnak a „Le Pour et Contre“ túlnyomóan
angol színezetéről. De azért a szerkesztő boldog volt, ha lapja
a többi országokról is hozhatott megbízható tudósításokat s
ezért örömmel kapott világot járt, vagy messze földön lakó mun-
katársakon. Törökország iránt a XVIII. század utazásai és há-
borúi annyira fölkellették az érdeklődést, hogy Prévost szerint
alkalmazni lehetett rá a nyugati, főképp a francia újságolvasó
különleges (irodalmi) szempontjait. A mohamedán kultúrterü-
letet is a „République des Lettres“ egységes, nemzetközi álla-
mába keblezte volna be a század optimizmusa?!

A folyóirat 114. száma²⁴ a szerkesztőnek ezzel a bejelenté-

szedés. Az apró részletekben is akad a tarlón magyar vonatkozás.
Egyideig szó van arról, hogy a renitens svéd királyt az elhalt Thököly
száműztetése helyére viszik a törökök (II. 150.). Thököly házi szokásai
mellett a körülötte folyó viták anyagát is fel lehetne használni tem-
peramentuma s világnézete jellemzésére. V. ö. még *Maison Hongroise*
I. 311., *Margiars-Sarai* I. 378. — Nincs kizárva, hogy utazásait más regé-
nyekben is hasznára fordította Prévost (az, amit La Motraye az angol
„gladiátorokról“ ír (I. 167.) erősen emlékeztet *Cleveland-re*.

²² 1733-tól kb. 1740-ig. Közben rövidebb ideig kétszer is volt más
szerkesztője a lapnak, de a bennünket érdeklő XV. kötetet Prévost
írta. — A „Le Pour et Contre“ szerkesztésére, sikerére és célkitűzésére
vonakozólag I. H. HARRISSE: *L'abbé Prévost* (Paris, Calmann Lévy,
1896), 209. skk. I. és V. SCHROEDERER: *L'abbé Prévost* (Paris, Hachette,
é. n.), 63. skk. I. Később újra szerkesztő lett: rövid ideig a „Journal
étranger“ élére került (1755).

²³ Az egyik ügyvéd, a másik (a francia irodalmat lenéző) pap.

²⁴ „Nombre“ 114.

sével kezdődik: „Egy magyar nemes, aki egy — újabban fölöt-
több híressé vált — fejedelem kíséretéhez tartozott s vele lakott
a Nagyúr országaiban, megemlékezett két év előtt nekem tett
ígéretéről, hogy a törökök közt mindazt föl fogja jegyezni szá-
munkra, ami véleménye szerint figyelmünkre érdemes.²⁵ Most
itt vannak levelezésének első gyümölcsei ebben a levélben, amit
pár napja kaptam tőle.“²⁶

A „Le Pour et Contre“ szóbanforgó száma valószínűleg
1738-ból való s így a magyar alkalmi munkatárs a fejedelem
halála után vállalta feladatát, amely annál érdekesebb, mert
állandónak tervezték. Prévost a levelezés „első gyümölcseiről“
beszél s a magyar riporter levelének kezdete azt mutatja, hogy
ez is komolyan vette megbízását s a korviszonyokhoz képest
gondosan megszervezte információs szolgálatát. A levél így kez-
dődik: „Egy török, aki lelkesedik a tudományért s akivel szoros
ismeretséget kötöttem, hogy önnek használhassak, most azzal
foglalkozik, hogy áttekintést készítsen számomra a civilizáció
és az ízlés állapotáról e hatalmas birodalom minden részében.
Nem tudom, milyen reményt fűzhet ön az ő munkájához, de
annyi bizonyos, hogy különböző török kéziratokat adott a ke-
zembe, amelyeknek szerinte nagy az értékük s amelyekről már
most is mondhatok egy pár szót.“²⁷

Az egyik kézirat egy arab szatiraköltő, Eldebag műveit tar-
talmazza. A magyar szerint Eldebag művei nagyon ritkák, de ez
nem korlátozza népszerűségét: idézetekben terjedt el s maradt
fönn. Jellemezni nagyon nehéz, mert egy nyugati íróhoz se lehet
hasonlítani. Megérteni is nehéz, ha az ember nem ismeri homá-
lyos célzásainak értelmét. Kommentárt kellene írni hozzá, de ki
tudná kommentálni ebben az országban, ahol az emberek alig
tudnak valamit saját nagyapjuk nevééről és vagyoni állapotáról?!
Még talán legérthetőbb a Tebessa város mecsetjének ajtajára

²⁵ Mint a legtöbb revue, Prévost lapja is kénytelen volt aktuális
részletekhez (pl. a legújabbban megjelent könyvek, a megjelenés vélet-
len sorrendjében ismertetve) tapadni, ahelyett, hogy jellemző össze-
foglalásokra vállalkozott volna, — ami különösen a mohamedán kul-
túráról többet ért volna egy-két „kézirat“ ismertetésénél.

²⁶ „Un Gentilhomme Hongrois, attaché à un Prince dont le nom
est devenu depuis quelque-tems fort célèbre, et faisant sa demeure
avec lui dans les Etats du Grand Seigneur, s'est souvenu de la pro-
messe qu'il m'avoit faite il y a deux ans de recevoir parmi les Turcs
ce qui lui paroît mériter notre curiosité. Voici les premiers fruits
de sa correspondance, dans une Lettre que j'ai reçue de lui depuis peu
de jours.“

²⁷ „Un Turc passionné pour les Sciences, avec qui le desir de
vous être utile m'a fait former une liaison fort étroite, s'occupe
actuellement à me faire un tableau de l'état des lumieres et du goût
dans toutes les parties de ce vaste Empire; je ne sçais quelles espe-
rances je dois vous donner de son travail, mais il m'a mis entre les
mains divers manuscrits Turcs qu'il estime d'un grand prix et dont je
puis dès aujourd'hui vous donner quelque idée.“

írt tíz soros gúnyvers s magyarunk ezt idézi a kézirat kb. ezer darabja közül. A többit nem érti ő sem, de — s ez vigasztalja — a törökök sem, akik szívesen jegyzik meg s mondogatják „fényes ötleteit, eleven kifejezéseit“.

A levélíró többre becsüli Ibnu-Farid két vastag verskötetét. Nyilván Omar ben al-Fáridról van szó (1181—1234), a nyugaton is becsült nagy arab misztikus költőről. De míg Hammer-Purgstall és a marseille-i kiadás a XIX. század közepéig várattak magukra (1854, ill. 1855), addig a magyar levélíró révén a „művelt nyugat“ százhusz évvel előbb olvashatott Omar ben al-Fárid érdemeiről. Igaz — mondja —, hogy e két kötetben is sok az elavult kifejezés. De azért olyan szépek, hogy nem maradnak a legjobb nyugati versek mögött. Verseit csodálatos édes lágyság (*douceur admirable*) jellemzi s ha nem okoskodunk s nem magyarázunk beléjük más értelmet, mint amit a látszat mutat, akkor is megnyerik tetszésünket a gondolatok helyességével s az érzelmek gyöngédségével. Az irodalmi szakértők persze azt vitatják, hogy az egész allegórikusan értendő s hogy a szerelem itt csak fátyla egy külön vallási rendszernek. El-faragni (al-Farghâni, 1300 körül) kommentárjában az emberföltötti, angyali létig való emelkedés vallása bontakozik ki „Ibnu-Farid“ költeményeiből. E költői vallás legfőbb tétele az, hogy a csillagok istenek. Ennek ellenére a költő nagy népszerűségnek örvend a hithű muzulmánok körében is.

Az araboknál — mondja a levélíró — a költészet az egyetlen „tudomány“, amit megbecsülnek (!) Ha a metafora túlzott használatát elnézzük nekik, akkor az európai költészet parnaszszusán is megállják a helyüket — Corneille és Racine alatt, de Ronsard, Du Bartas, Théophile de Viau, Saint-Amant s általában a XIV. Lajos korát megelőző költők fölött. Rendszerint szerelmüket éneklik meg s a magyar és francia ízléshez és szokáshoz képest különösen durva szókimondással. A török poéták messze maradnak finomság s emelkedettség dolgában arab társaiktól.

Prévost hetilapjának tudósítója hozzá hasonló könyvbarát volt, aki nehezen hozzáférhető vagy ritka olvasmányokhoz is megtalálta az utat. Így kíváncsiságból belekukkantott Nerzimus (Nesimî, bagdadi perzsa és török költő, 1400 körül virágzott) műveibe, akit (pantheisztikus költeményei miatt Aleppóban) elevenen nyúztak meg mint eretneket s akinek könyvét a mufti sokszor követelte már a kalenterektől (*Qualenderi*, középpázsiai eredetű dervisrend); de ezek mindig ügyesen kitértek az engedelmességek alól. A levélíró sok utánjárás után kapott engedélyt, hogy kezébe vehesse ezt a könyvet. „A hitelenség talán sohase fejezte ki magát ily nemesen.“

Európának kevés moralistája ér fel „Effshravardi“-hoz (Eşrefzâde, † 1469, vagy 1470, török szent és misztikus költő), aki megint csak eretnek és szektavezér. Költeményeinek négy kötetében olyan tan bontakozik ki, amely a jó s rossz szörnyű

keveréke. Tőle származik a „költőfejedelem“ választásnak szokása. Törökország nevezetesebb költői minden évben kikapták a muftitól versenytémájukat (Mohammed valamely tette) s a próféta születésnapján sorba felolvasták költeményeiket. A költői verseny ceremóniáit magyarunk állítólag kéziratból tudta meg.

A levél végén újabb kéziratforrás jelenik meg a láthatáron. Magyarunk megismerkedett tizenkét-tizenöt konstantinápolyi görög családdal, akik Bizánc bukása után is ott maradtak s vagyonuk roncsaiból élve védelmet találtak a portánál. Az ősök örökségének „legértékesebb része irodalommal foglalkozó ember számára kétségtelenül egy csomó kézirat, amit ezek a családok féltő gonddal őriznek“. „Sajnos, nem tudok görögül, de az az udvariasság, amellyel baráti ajánlközösem fogadták, mégis reményt kelt bennem, hogy hozzáférhetővé teszik nekem ezt a kincset s itt van elég fordító, akiknek révén hasznomra fordíthatom.“

Ma, amikor a bizantológia figyelme a török uralom alatt továbbparázsló görög kultúrára is ráirányult, öröm tudnunk, hogy a *XVIII. század harmincas éveiben magyar ember irányította a nyugati közönség érdeklődését a görög hagyomány öreire és kéziratok kincsükre*. Nem tudott görögül, csak törökül s egy kissé arabul; ez az adat is mutatja, hogy a török kultúra mennyire elfődte a görögöt s milyen nehézségekkel kellett megküzdeni emennek, ha a sovány esztendőkből fenn akart maradni.²⁸

(Folyt. köv.)

HANKISS JÁNOS.

HAZAI IRODALOM.

Sáfrány(?) István: Balassa-problémák. Pannonia-nyomda, Pécs, 1931. Specimíná dissertationum fac. philos. regiae hung. Univ. Elisabethinae Quinquecclesiensis. 28. 96 l. in-8°.

Minden Balassi-tanulmányt örömmel üdvözlünk, mert véleményünk szerint Balassiról még mindig nincs kellő képe az irodalomtörténetnek. Ennek oka jórészt az, hogy Balassit hol népköltőnek, hol még troubadournak téveszik meg, holott nagy egyéniségéhez csak korának és környezetének ismeretével lehet közelebb férkőzni.

A jelen tanulmány olvasása azonban csak bosszúságot okoz az olvasónak. Az ember elcsodálkozik, hogy 1932-ben még doktori értekezésént szerepelhétnek önképzőkori chriák, szerkesztetlen bombasztok, vasvillával összehányt idézetek, amelyeket

²⁸ V. ö. *Hudoverdoglu-Theodatos* tanulmányáról Darkó Jenő ismertetését: „A töröknyelvű görög irodalom“ (Debreceni Szemle, 1931. évf., 135. l.).

üstöküknél fogva ragasztanak a mindezért nem felelős nagy költőhöz. Csak egy példát: „A haldoklók szentségének felvétele után kihullott kezéből először a kard, azután a toll és a lant, hogy... az esztergomi vízvárosi küzdelemben szerzett halálos lábsebeire enyhítőirt az égben szerezzen.“ Eszünkbe jut Karinthy egykettedes diákdolgozata: „Nyugodj sírodban Petőfi, egyik kezedben lantoddal, másikkban alabárdoddal!“ Aztán eme szenzációs megállapítás: „Balassi Bálint egyénisége, emléke, szelleme és költői ihlettermékei nem homályosultak el, mert szelleme és lírai művei most is itt élnek közöttünk, hiszen ő magyar géniusz volt...“ s erre következik egy Szász Károlyi idézet a gonosz recenzensek ellen, akik persze sohasem bántották Balassi Bálint érdemeit.

Első fejezet: Balassa-e vagy Balassi? Itt megkapjuk azokat a helyeket, ahol Balassit írt a költő és azokat is, ahol Balassának írták a nevét. A közismert és agyoncsépelte problémáról ez a végső szava: „a Balassa nevezetet kell mint szokottabb alakot elfogadnunk és emellett következetesen kitarunk“. Jól jegyezzük meg: Balassi nem tartott ki következetesen mellette, mert versciben inkább Balassit írt, de a szerző következetesebb mint Balassi. Persze az nem jut eszébe, hogy régi időben nem volt anyakönyvi hivatal, mely szigorúan ellenőrizte volna, hogy mindenkinek a nevét egyféleképen írják és ejtsék.

A 24—25. lapon található elsorolása a Balassi életét feldolgozó regényeknek és színműveknek a dolgozat egyetlen sovány érdeme. De itt sem jut eszébe, hogy megvizsgálja, milyen szellemben, milyen céllal használták fel az egyes írók az első magyar költő regényes életét. A versformákat tárgyaló fejezetben sem megy túl a száraz statisztikán: történeti értékének hiányára jellemző, hogy nem is gondol az idegenből átvett formák (villancellák, sicilianák stb.) eredetének és rokonságának felkutatására. Ugyanez áll a kronológiai kutatásra: itt is önkényes kombinációkkal operál, ahelyett, hogy pl. Balassi forrásainak, Regnart *Triciniájának* vagy Marullus-Angerianus kiadásainak dátumait megvizsgálná. Olvasottsága is hiányos: a 49. lapon tett megjegyzéséből kiderül, hogy nem ismeri Waldapfel Józsefnek azt a cikkét sem (Irod. Közl. XXXVII. 85., 1927.), melyben a *Quem tu summe Deus* forrását kimutatta.

Végül teljesen érthetetlen, hogy a dolgozat harmadát kitevő utolsó fejezet nagyképű idézet és frázishalmaz, melynek semmi köze Balassihoz, hogyan foglalhat helyet olyan értekezésben, melyet egy egyetem azzal tisztel meg, hogy kiadványai sorozatába illesztette? Sem a lelkesedés, sem a különben dicséretes hazafiúi érzés nem mentesít senkit sem az alól a kötelezettség alól, hogy egy *Balassi-problémák* c. értekezésben Balassiról és ne a világháború költészetéről mondjon banális frázisokat.

Így a dolgozat felében eredménytelen, felében tudománytalan.

ECKHARDT SÁNDOR

Skala István: Gróf Széchenyi István és a magyar romanticeizmus. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1932. 108 l.
A bécsi Collégium Hungaricum Füzetei XI.

A Széchenyi-kutatás értékes tanulmánnyal gyarapodott Skala Istvánnak e munkája révén. Eddig sem volt titok, hogy Széchenyi nagy egyénisége szépirodalmunkra is ihletőleg hatott, de hiányzott ennek az általános megállapításnak részletes igazolása. Szerző pedig ezt adja. Címével csak korjelzést akar mondani, nem pedig Széchenyi hatásának egy irodalmi irányra való leszűkítését. Az értekezés először a magyar nacionalizmus gondolat tartalmával foglalkozik, majd Széchenyi eszmevilágának ismertetésére tér át. Mindkét fejezetben világos képet nyújt a kor, illetve a nagy reformer lelkületéről. E jól sikerült előkészítés után tér át a szerző tulajdonképeni tárgyra, Széchenyinek az egykorú irodalomra gyakorolt hatására. A lírai, elbeszélő és vígjátékirodalomban fellelhető hatások külön-külön fejezetet nyernek. Skala nem esik abba a hibába, hogy minden gondolatközösséget Széchenyi-inspirációnak jelöljön meg, de viszont alapos érveléssel igazolja, ha hatásról van szó. Széchenyit alaposan megismerte és fáradságot nem kímélve, kutatta kora irodalmával való viszonyát. Az értekezés stílusa is kellemesen lep meg. Nincs benne a disszertációk sokszor bántó bátortartalmsága. A német nyelven adott kivonat szerencsésen emeli ki az értekezésből azt, ami eszmetörténeti jellegénél fogva a külföld érdeklődésére is számot tarthat.

BARISKA MIHÁLY.

Voinovich Géza: Arany János életrajza. Budapest, 1931. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 8. 416 l.

Annak a nagyszabású Aranyéletrajznak, amellyel a költő halála fél-százados évfordulóján Voinovich készül megajándékozni bennünket, előttünk van immár a II-ik kötete is¹ s 1849 nyarától—1860 őszéig, vagyis a szabadságharc bukásától körösi tanároskodása végéig kíséri hőse pályáját. Tehát mindössze tizenegy éven át, amely ha külső eseményekben talán szegény, de benső küzdelmekben és alkotásokban annál gazdagabb s mindenképp méltó rá, hogy mi is odaadással merüljünk el benne. Mert, mint egy nagyszerű filmen, úgy peregnék le itt előttünk a költő életútjának egyes szakaszai: a szalontai csöndes évek, amikor néma didergéssel húzza meg magát egy szolgabírói hivatal aktái között, aztán a geszti mentorkodás, a körösi tanárság, háttérben az 50-es évek komor világával, amelynek nagy virrasztói között Arany is ott küzd és ott reménykedik. „Gond és hivatal azonban egyaránt elvonják a költészet-től” — írja Voinovich s ha mégis dalra nyílik ajka, lírai sóhajokban tördeli szét fájó lelkét. Elaggottnak, hajótöröttnek érzi magát, akinek tört esolnakán sem árbóc, sem kormány többé. De amint a tetszhalott mozdulni kezd, ő is élénkebb hurokat vált, ösztönösen nyúl olyan tárgyak felé, amelyek nincsenek vonatkozásban a jelennel, de amelyeknek képei és hangulatai méla letargiáján mégis könnyitenek. Így jut el egyes angol költők: Burns, Osszián, Moore tanulmányain át Byronig, akinek

¹ Az első kötetről írt beható ismertetésünket lásd a „Debreceni Szemle” 1930 március—áprilisi számában.

regényes világa, világfájdalma és tragikus szenvedélyei egészen megigézik s írja hatása alatt „inkább forma-gyakorlat végett, mint költői célból“ a *Katalint*, ezt a formában, hangban egyként új lírai époszt. Egyéni és honfői fájdalom gyöngyeként: a *Bolond Istókot* és a *Nagy-ídai cigányokat*, hol a cigány dicsőség siralma a nemzet sorsával, oktanlan hősködésük a szabadságharc képeivel villan egybe s „önmagával is meghasonolva torzalakok festésében próbál kárpótlást keresni“. De ugyanebből a lélekből és már a vígasz szárnyain merülnek föl a *Toldi* és a *Csaba* képe, szapora egymásutánban a *balladák* hősei, hogy megmegtörő ihlete és tanulmányai fonalán egész költői világa horizontját kitöltse.

Természetes, hogy az életrajz tartalmi középpontjába is ezek kerülnek, főként a *Daliás idők* és a *Hún trilógia*. Apróra fölfejtve e két mű eszmei genézisét, motívumait és forrását, hogy hogyan olvasztja ki értük a költő kútfóinak minden aranyát. Miként hagyja el például az elsőből a tervbe vett mesei és babonás elemeket; lesz egyre analízálóbb a jellemekben; mélyíti bennük az erkölcsi törvény kényszerűségeit, nemkülönben a történeti megkötöttséget, ami helyenként az egésznek műfaji jellemét, sőt az elnevezését is megváltoztatja. Emebben viszont (*Csaba trilógia*), hogy mi terelte Arany képzeletét oly ellenállhatatlan erővel a húnmondák felé? s támad benne korán egy nagy éposz, egy époszi trilógia tervé? melyben már a *végzeté* lesz a vezérszólam s a hős vértette miatt vele együtt dől meg egész birodalma. Mily találóan mondja az író, hogy így forr egybe Attila sorsával a Csabáé és a hún utódoké és hogy ez a „végzetesség“ egyedül a költő leleménye, de egyúttal az époszának erkölcsi alapja is. Ennek a bonyolult futamát figyelni aztán dolgozatról dolgozatra, hogy mint vitt beléjük Arany „lélektant, logikát, fejlődést, alapeszmét — elmélete szerint“. Mit a saját teremtő képzeletéből, amely ott vibrál folyton a mese szövésén, új részleteket tár föl s fokozza a mű láttató és elevenítő erejét. Örök kár, hogy a nagy mű csak torzóként maradt ránk, de ha megvalósul, mi is azt hiszszük, hogy nemcsak föléleszti ősmundáink emlékét, hanem törmelékéből újonnan alkotja, vagy kipótolja az elveszett naiv époszt is. (182. l.)

Mennyire fájdalmas látni ezeketán, hogy az a magas szellem, aki-ben ilyen rendkívüli tervek rajzanak, „folyvást gazdagodva, újjászületve és alakot váltva“, egy vidéki város tanári katedráján robotol: küszködve kórral-sorssal, a nehéz időkkel és önnön költői álmaival, amelyek évről-évre jobban megtörik lelke szárnyait. Csoda-e, ha lassan fölmorzsolják életerejét és „lesz maga is — ahogy önéletrajzában mondja — mint munkái nagyobb része, töredék“.

Mindezt, a gazdag életrajzi, filológiai és esztétikai anyagot négy szakaszba tömörítve vezeti elénk Voinovich s folyton úgy szövifonja tovább, hogy mintegy egymást magyarázva tárulnak fel előttünk. Böven foglalkozik Arany tanári munkásságával, vázolja nagy didaktikai és erkölcsi hatását (tanítása, jegyzetei, füzetjavításai); tudományos műveinek alapvető értékét (A magyar nemzeti versidom, Naiv époszunk, Bánk-bán, Zrínyi és Tasso stb.). Majd halkszavú líráját, amely ha talán szükes tárgyban, de annál színesebb hangban és formában. Lassan telik meg, de mindig mélyről buzog fel melegen és tisztán s legfőbb ihletűjük a kor fájdalmas emlékei és hangulatai. Viszont az elbeszélő költeményeknek, nemcsak a nagyoknak, hanem a kisebbeknek alig van olyan bécsesebb darabja, amelynek ne adná sorban keletkezésük körülményeit, behatóbb méltatásukat a rá vonatkozó elméletekkel és irodalommal együtt, amint tette már művének első kötetében. A balladáknak meg szinte külön tanulmányokat szentel, akár a nagy époszoknak. Lát-

duk, hogy mily korán és mennyi külső-belső motívum hatása alatt fordult a költő lelke feléjük. Részben hajlama és hangulata szerint, amelyek önként vonják a komoly tárgyak felé, részben az újság ingere által (tárgy és alaki változatosság) és mert a gyors befejezés reményével kecsgetik már-már lankadó tollát. De éppoly sugalmakként jelentkezik angol olvasmányai, a skót balladák tanulmánya, Hervig, Nolte és Ideler antológiái. Az ő hatásuk alatt önt mind több-több elevenséget és lelki tartalmat a régibb magyar formákba, élezi bennük a drámai helyzeteket, a párbeszéd benső feszültségét. És amint telnek tömörségekben és elevenítő erőben alkotásai, úgy tisztul a műfajról alkotott elmélete is. Komor témák, sötét hangulatok, bűn és bűnhődés mindenfelé, amelyekben a végzet kényszere egy Kemény Zsigmond szigorával, a megzavarodott lélek példái a nagy brit drámaíró hőseivel lesznek rokonok. Így válnak balladáit apró tragédiákká, maga — Gyulai Pálként — a „ballada Shakespearejévé”. A mindvégig finom elemzést végül a Zichy-féle kongeniális rajzok pompás méltatásával zárja be az író.

Ha már a könyv előadó művészetére is vetünk egy pillantást, éreznünk kell, hogy itt a tudós és belletrista egyszerre lépnek elénk s hogy nemcsak tudományt nyújtanak, hanem ösztönösen a „szép” formájában is nyújtják azt. Ez fejtí meg, hogy e nagyterjedelmű anyag sohasem válik fárasztóvá, sőt a legtöbb helyt valami könnyed, üdítő szellem lengi át. At: a problémák csoportosításában, a részleteknek egymásra utalásában, az éppoly mélyelemű, mint finom esztétikai elemzésekben. Már magában a költői kedély hullámzásának, terveinek, tárgyait figyelemmel kísérése is nagy éberséget, szinte rokonhangolódást igényel, de nemkülönben a kísérő irodalom gondos és pontos értékesítése. S e tekintetben alig merülhet föl tolla alatt oly fontos kérdés, amelyet ne foglalna rögtön szélesebb keretbe. Amint teszi ezt például az eposzi kisrölet forrásainál, a balladák és kisebb elbeszélő művek genézisénel s főként az „ember” benső harcainál, ahol mintegy aranyvödrökkel hozza föl az Arany-hagyaték, levlelés eleddig ismert-ismertlen kincseit. Így lép aztán elénk a könyvből, mintegy új Veronika-kendőn az ötvenes évekbeli költő fájdalmas képe, de szellemi és erkölcsi nagyságának glóriájában, amely fajunk legnagyobb reprezentánsai közé avatja. Színes és részletező korrajzokkal, hosszabb széptani fejtegetésekkel — igaz — nem igen találkozunk, de amazokat úgyis pótolják a költő centrális alakja körül pezsgő irodalom, emezeket meg a velük rokon filológiai elemzések. Eltekintve attól, hogy az író kitűzött célja igazán éppen ez volt. „Ez jelölte ki munkám útját, mondja Előszavában (I. kötet), hogy mennél több biztos adatot igyekeztek megrögzíteni még a gyorsabb és érdekesebb előadás rovására is, csakhogy a jövőben biztos alapot adjak a részletkutatásnak.” Mindent összefoglalva: Voinovich Arany-életrajzának ezt a II-ik kötetét, mint formában, tartalomban egyik legkiválóbb költői biografiánkat örömmel üdvözöljük s forró óhajunk, hogy befejező része, mint maga is egy szép „korszerű üzenet”, a mai szomorú napokban se válasson soká magára.

PAP KÁROLY.

Módszertani széljegyzetek irodalomtudományunk legújabb terméséhez. A magyar irodalomtudomány utolsó négyhavi termése — különösen módszerben — feltűnően szerteágazó törekvéseket mutat. Egymás mellett jelentkezik irodalomszociológia és szövegkritika, ízlés- és tárgytörténet, biográfiai és műfaj történeti vizsgálat, két divatos gyűjtőelnevezéssel: „szellem-történeti” felfogás és „pozitivizmus”. Ebben a különböző jellegű tudományos érdeklődésben megfigyelhető azonban

már az összegyegyztető törekvés, a módszertani szintézis felé az első jelentős lépés. Irodalomtörténészeink kezdik elismerni egymás anyagának és szemléleti módjának kölcsönös szükségességét. A szellemtörténész mind lelkiismeretesebben gyűjti anyagát (valósághoz tapad), a pozitívista átfogóbb szempontokat keres. De a szintézis megvalósítása mint minden átmeneti korban, nem mindig vezet kielégítő eredményekre. A kölcsönösen átvett elvek olykor csak keretet adnak a megszokott szempontok szerint alkotott műveknek, nem minden esetben válnak még anyagot formáló erővé.

Farkas Gyula irodalomszociológiai alapon megírt szellemtörténeti áttekintése: „*A fiatal Magyarország kora*” egyeztetni össze talán a leg-sikerültebben az apriori szellemtörténeti és pozitívista szempontot. Farkas a „Jungungarn”-irodalom egységes szellemi arcát igyekszik meg-rajzolni. A kollektív lelki és szellemi erők forrásait kollektív materia-
lisztikus alapokban keresi. Az irodalmat mozgató eszmevilágot: Petőfiék-
nek társadalomról, népről, hazáról és vallásról alkotott ideáit faji, osztá-
ly, generációs és felekezeti érdekkapcsolatokkal hozza összefüggésbe. Belemerül ezért a kor egész folyóirat és memoár irodalmának, továbbá
kézirati anyagának beható kutatásába. Szinte aggódva vigyáz arra, hogy
ne bocsátkozzék alaptalan spekulációkba, de mindig a legjobban bizo-
nyító adatra építse mondanivalóját. Csupán egyetlen egyszer, a gene-
rációk merev időrendi elkülönítésében zökken ki jól vállalt szerepéből.
Kétségtelen ugyanis (saját beismerése), hogy a három írói nemzedék (a
romantikusok, Eötvös és Kemény nemzedéke és a „fiatal Magyarország”
generációja) közül a nemzeti erők teljessége szempontjából egyik sem
tökéletes egymagában; tehát nem lehet és nem is szabad őket elválasz-
tani. Műve második fejezetében mégis megteszi ezt és így sajnos, éppen
a legalapvetőbb részben kerül ellentétbe a különben oly mintaszzerűen
alkalmazott valóságelvel. (L. még más tollából: EPHK 1931. V—X. 159.)

Farkas, céljához híven, abbahagyja kutatását ott, ahol a kollektív
erők megszűnnek működni és szerepüket az egyéniség alkotó erői veszik
át. Az egyéniség irodalomtörténeti szerepének ez a feltűnő elhanyagolá-
sa a szellemtörténeti és irodalomszociológiai divat természetes követ-
kezménye. Hiszen négy hónap alatt csak egy folyóiratban (Nyugat)
három szociológiai irányú tanulmány látott napvilágot (*Szász Zoltán:
Író a válságban; Földi Mihály: Író a keresztűzben; Palágyi Lajos:
Arany János és a nép-nemzeti iskola*) és az oly nagy érdeklődést kel-
tett *Móricz—Arany vitát* is ilyen elvek mozgatták. Jellemző azonban,
hogy úgy Földi, mint Szász cikkében az érdeklődés forrása már — nem
mint hinnők — a kollektív kapcsolatokért való lelkesedés, de éppen
ellenkezőleg a teremtő individuum féltő óvása. Földi nyárspolgári be-
hatásra megindult irodalmi eliparosodásban látja az értéktermelő egyé-
niség pusztulásának okát. Szász a jobb- és baloldali terrorban. Mi egyéb
ez, ha nem sóvár közeledés — éppen irodalomszociológus részről — a
pozitívizmus egyéniségkultuszához?

Politiko-szociológiai szemléletet ad Palágyi cikke is. A személyes
ismerős, részben kortárs és harcos ellenfél Aranyék egyeduralmának
kialakulásáról ír, arról a korról, amely közvetlenül Farkas „Ifjú Magyar-
országához” kapcsolódik és amelyet „Irodalmi Deákpart” névvel Hor-
váth János jelölt meg legtalálóbban. Palágyit is — mint nyugatista tár-
sait — az egyéniség fókuszán át érdeklí az egyetemes. Mindannyiukat
Farkashoz köti viszont az eszmék materialisztikus eredzetése.

Miként szellemtörténészeink a pozitívista idealhoz, úgy közeled-
nek ellenkező oldalról pozitívistáink a szellemtörténeti elvekhez. Ezt
tanúsítja mindenekelőtt új lendületre kapott életrajzi irodalmunk. Ha

a szellemi és lelki kapcsolatok rajza, e sok tekintetben szellemtörténeti ideál, nem is foglalja el még bennük a méltán megérdemelt vezetőhelyet, kétségkívül mind nagyobb figyelem tárgyává válik. A Kazinczy-cen-tenáriumnak Horváth János és Halász Gábor tanulmánya mellett egyik legjelentősebb eredménye Négyesy László *Kazinczy-könyve*. A pályaképben, e jól bevált pozitívista keretben külön fejezetet szentel Négyesy az irodalmi reformátor lelki alkotának és kora szükségleteinek. Kitűnő érzékkel a személyiség kialakulásának küszöbén kapcsolja Kazinczyt korához, éppen ott tehát, ahol az egyetemes szellemi hatásnak egyéniséget alakító szerepe tényleg megkezdődik. A szellemi hatás és az individuális fejlődés szempontjait ügyesen egyeztetni össze Papp Ferenc is (*Gyulai Pál külföldi tanulmányútjai* Bp. Sz.). Az adatok egész tömegével szemlélteti a belső küzdelmet, amely Gyulai berlini tartózkodása alatt a fiatal nevelő és kritikus eredendő lelkiisége és a német szellemi hatás között megindult.

Részben szellemtörténeti hatásra kerül biográfiai irodalmunkba a pozitívizmus hőskultuszával szemben, a költő emberibb szemlélete. A „Geistesgeschichte“ művelői kétségkívül végtelbe estek, amikor távol minden értékelő szemponttól, csupán úgy tekintették a költőt, mint különböző szellemi irányokat felszívó passzív embert. De végtelme képviselt az a biografus is „aki az ember-íróból aktív hőst, életéből nagy tettek gerjesztésére alkalmas pedagógiai példatárral alkotott. Nem vette észre, hogy ezzel hőse értékelésének használ legkevésbé, hiszen éppen az igazi értékeléshez nélkülözhetetlen forrást, a legmélyebb érzelem vezető utat zárja el. Különben még a költő dicsőségének is csak használ pl. az olyan emberiesítő akció, amilyent Mórícz kezdeményezett Arannyal szemben. E vita azzal, hogy Arany emberi részét rohamozta meg és ennek érdekében új életrajzi adatok és szempontok felkutatására nyújtott indítékot, csak még megdönthetlenebb talapzatot épített nagy klasszikusunk felszázados emlékének. (V. ö. *Kosztolányi: Író és bátor-ság; Debreceni István: Hogy lett Arany János gazdag ember. Nyugat, február; Voinovich Géza: Arany János írói bátorsága, Bp. Sz. február és Skala—Ujváry: Arany János írói bátorsága, M. Sz. március.)*

Szellemtörténeti hatásra feltűnő változáson mentek át a tipikusan pozitívista eredetű irodalomtudományi műfajok is. A szellem és izléstörténeti szempont megszünteti a tárgy-történeti munkákban pl. a mese-motívumok önmagáért való kutatását, az egyén számbavétele pedig (re-cepció) a hatáskutatásoknak ad egyetemesebb értelmet, György Lajos *Könyi János Demokritusán* át visszapillant az anekdóta egész történetére. A műfaj változataiban a részletesen elemzett tárgyi és formai jellembeli megnyilatkozásokat keresi. A Demokritoshoz felsorakoztatott rengeteg forrásanyagot meg úgy igazolja mint adalékokat a magyar humor egyéni színeinek elkövetkezendő vizsgálatához. *Waldapfel Imre* részben izléstörténeti fonál segítségével kapcsolja össze Gyöngyösi Murányi Vénuszát és Palinódiáját a humanista epikus epitaláphiummal és panegyrikussal (*Gyöngyösi István epikus műfaja I. K.*). E sorok írója viszont a szerelemfelfogás eredeti antik, korszerű barokk és szpecifikus egyéni elemeinek az elkülönítésével kísérli meg a Gyöngyösi-Ovidius-probléma megoldását. (*Ny. Nagy László: A magyar Ovidius. Debr. Sz. január.*) Mintaszerűen használja fel tárgy-történeti témájához az izlés és műveltség-történeti eredményeket *Pál István (Budapest a magyar költészetben)*. Elődei költőről költőre haladván, bizonyára alig adtak volna többet tartalmakkal bővített statisztikánál. Pál a tárgyi és formai változásokban a város-szemlélet alakulását és ennek okait ku-

tatja. A műveltség, az ízlés és az egyén szempontjai közül egyet sem téveszt szem elől, de egyiket sem monopolizálja. Anyos Pál és kora városszemléletében meglátja pl. a szentimentalizmus egyetemes jegyeit, de a városiaság primitív fokának megfelelően a naivság bélyegét is és mindezek mellett e specifikusan egyénit: mint Berzsenyi falusiaságát és Virág Pestszeretét. Ezt a körültekintő — tárgyátörtenetben az egyedül helyes — módszert megtartja könyve utolsó fejezetéig. A modernéknél kifárad, láthatólag zavarja a történeti távlat hiánya. *Szinnyei Ferenc* dolgozatában (*Elbeszélőink egymáshatása a Bach-korszakban I. K.*) talán legkevésbé anyagot formáló erő az ízléstörténeti szempont, bár Szinnyei is utal egyetemes kapcsolatokra. Önigazolása jellemző bizonyíték irodalomtudományunk új fordulata mellett, „Az irodalmi hatásokat megállapító adatoknak — írja — bármily jelentéktelen írókra vonatkoznak és bármily aprólékosnak látszanak is, megvan a maguk jelentősége. Világot vetnek az írók népszerűségének különböző fokára, a közönség ízlésére, egyes irányok, irodalmi divatok időtartamára. Végül világot vetnek arra, hogy hogyan terjednek egyes tárgyak... az elbeszélés bizonyos módjai, a stílusnak különböző fajtái.”

A szellemtörténeti és szociológiai szemlélet üdvös hatása kiterjed még a legkonzervatívabb hajlamú irodalomtörténeti segédtudományra, a verselméletre is. Az eredmény egyelőre a versformaalakulás okainak a vizsgálata. *Komlós Aladár* a szellemtörténeti felfogásra oly jellemző tipissal a szabadverset szubjektívizmusra hajló korunk formabontó törekvéseivel, a növekvő verstiszteletet pedig társadalmunk kollektívzálódó hajlamaival magyarázza. (*A líra fordulóján*. Nyugat.)

A modern költészet szociológiai szemlélete kétségkívül közelebb visz annak esztétikai értékeléséhez. Ettől viszont már csak egy lépés a modern poétika megteremtése. Magyarországi alapjait már kezdi is lerakni — egyelőre csak a modern regény egyik részletproblémájával, a jellemrajzzal kapcsolatban *Hankiss János* (*A jellemrajz problémái*. Debr. Sz.). Folyt. köv. NYITRAI NAGY L.

Észrevételek Eckhardt S. bírálatára. Eckhardt S. az E. Ph. K. 1931. évi V—X. füzetében, a 122—123. lapon több kifogást emel *Correspondance* című dolgozatom ellen. E kifogások kevésse vonatkoznak reám, mert 1. sem a *Bulletin*-ben közzétett dolgozatomnak, sem a különlenyomatnak nem láttam a korrektúráját, s így a szövegben előforduló sajtó- és olvasáshibákért nem vállalhatom a felelősséget. 2. A 28. lap 37. sz. jegyzete, melyért megró, nem tölem ered, azt magam is csak itt a nyomtatásban láttam először, s így azt csak a folyóirat szerkesztője, J. Pannier úr, a Francia Prot. Egyháztörténeti Társulat titkárja írhatta. Ő érdeklődhetett, mint történetíró, a *Vetus chronicon* iránt, ő óhajtotta azt megkerestetni, de nem tudta, hol lehet ahhoz hozzájutnia. Rossz néven veszem tőle, hogy e jegyzetet, mely az ő érdeklődésének bizonyossága, minden előleges értesítés nélkül egyszerűen az én nyakamba varrta. Így természetesen a bírálónak a jegyzethez fűzött következtetései is — mintha a Fuhrmann K. dolgozatának általam való mellőzése bosszulta volna meg magát rajtam e kudarchban — elesnek. 3. Így aztán csak egyetlen kifogása marad, mely elől nem térhetek ki, t. i. az, hogy Duvoisin özvegyének 1787-ből való levelét figyelmen kívül hagytam. Amde méltán kérdésbe lehet tenni, vajjon a *Duvoisin és Teleki levelezésébe* beletartozik-e a Duvoisin özvegyének 7 évvel férje halála után írt olyan levele, mely semmi adatot nem nyújt a férje élete és viselt dolgaira nézve? En erre a kérdésre negatív feleletet adtam és adok; ellenben 1780-ban írt levele, mely férje halálának körülményeit beszéli el, ide tartozik.

Ha Eckhardt S. erősen kárhoztat a Fuhrmann K. dolgozatának állítólagos mellözése miatt, nagyon természetes, hogy nem veheti észre és domboríthatja ki dolgozatának ama részeit, amelyekben F. K. dolgozatának Duvoisin kilétére és viselt dolgaira vonatkozó téves adatait helyreigazítom vagy újonnan felkutatott adatokkal továbbfejtem. Így pl. F. K. nem tudja vagy hibásan tudja, hogy mikor halt meg Duvoisin? nem tudja, hogy mettől kezdve volt rendes, végleges papja a párizsi követségnek?, hogy Teleki mi alapon kötött vele Párizsban ismeretséget?, hogy Teleki és Duvoisin melyik napon látogatta meg Rousseaut? Én dolgozatomban mindeme kérdésekre felcseletem adok s ezzel továbbfejtem a Rousseau és Teleki barátságára vonatkozó adatokat.

Ime, ilyen kétféle mértékkel mér bírálóm: hibáimat (amelyek részben alig hibák, s amennyiben hibák, nem tölem erednek), szigorúan megrója, helyesbített és új adataimat — figyelmen kívül hagyja!

RÁCZ LAJOS.

Válasz. Örömmel veszem tudomásul, hogy az általam említett hibák és a *Vetus Chronicon*-ra vonatkozó jegyzet nem a magyar kiadó tollából erednek. Megjegyzem azonban, hogy ha ismertem volna is ezt a körülményt, mint bírálónak kötelességem volt azokat kifogásolni.¹ A *Vetus Chronicon* esetében az is bizonyos, hogy J. Pannier nem kerestette volna hasztalan a szóban forgó krónikát, ha Rác Lajos, mint ilyen kritikai kiadásoknál szokás, megemlítette volna egy jegyzetben, hogy Fuhrmann Kamilla már megtalálta, Arra nézve, hogy Duvoisin-nó levelét érdemes volt-e közölni, a *Bulletin* szerkesztőinek úgylátszik eltért a véleménye Rác Lajosétól, mert Fuhrmann Kamilla közléséből kiadták. De még szándékos mellőzés esetében is meg kellett volna egy jegyzetben említeni.

Legfőbb kifogásommal azonban fentebbi észrevételek nem foglalkoznak: Fuhrmann Kamilla neve, ki az egész levelezést a gyömrői levéltárban felkutatva és dolgozatában felhasználta, egyáltalán nem szerepel Rác Lajos kiadásában s így mellözése nem állítólagos, hanem tényleges. A kiadó érdemeit pedig külön hangsúlyoztam, különösebb részletezésbe a dolog nem éppen túlságos fontosságánál fogva nem akartam belemenni.²

ECKHARDT SÁNDOR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Goethe és a franciák. Társaságunk március 22-én, Goethe halálának százéves fordulóján ünnepi ülést tartott, melyet Eckhardt Sándor alelnök nyitott meg alábbi beszéddel. Utána Marót Károly Goethe görögségéről és Pukánszky Kádár Jolán Goethe a magyar színpadon címmel olvasott föl. (Megjelent: *Deutsch-ung. Heimatsbl.* 1932: 2—3.)

A Goethe halálának százéves évfordulóját jelző alkalmi kiadványok között a franciák is szerepelnek egynehánnyal. Goethe ugyanis az egyetlen német író, kit a franciák ma is fenntartás

¹ Saját megjegyzéseimbe is csúszott be sajtóhiba: *Izriák* helyett *Izsák* község neve olvasandó. (Egy. Phil. K. LV. 122.)

² V. ö. egyébként Rác Lajos irodalmi működéséről; Eckhardt Sándor: Napkelet 1929. XIII. 783. és Alexandre Eckhardt: *Nouvelle Revue de Hongrie.* 1932. I. 272.

nélkül elismernek, bámulnak. Ebben némi része van talán annak is, hogy Goethe németisége nem olyan színezetű, mint a Schlegeléké vagy Körneré és ha az átlag közéleti francia a németek mai lelkiületével nincs megelégedve, mindig bizonyos elégikus hangon emlékezik meg azokról az aranyidőkről, mikor a németek politikailag úgy gondolkoztak, mint a nagyszerű Goethe és a mai németiséget Goethehez mérve dekadensnek bélyegzi. Goethének a mai németiséggel való illetén szembeállítását a mai francia publicisztikában valóságos közhely. Olyat is tudunk, aki keményen állítja, hogy Goethe minden németisége dacára franciául gondolkozik.

A maga korában Goethe igen nagy hatással volt a francia írókra. Baldensperger hatalmas kötete: *Goethe en France* részletesen megállapítja ennek a hatásnak különböző megjelenéseit. Itt csak röviden utalunk Werther roppant sikerére és a nyomában fakadó wertheriádákra, Chateaubriandtól kezdve Benjamin Constantig minden éregény adósa Goethe ifjúkori remekművének. Victor Hugo és mások románcáikban utánozzák, míg a *Faust* romantikus kuliszái az egész francia ifjú romantikában kísértének egészen Théophile Gauthierig.

Mindez múltó jelenség volna, ha Alfred de Vigny, a francia romantika filozófus költője nem lett volna. Szerintem ugyanis Vigny az a francia költő, aki már nem motívumokat, mellékes dolgokat vesz át Goethétől, hanem egész esztétikáját a klaszszikus Goetheére formálta. Így érthetjük csak meg, hogy a francia romantika nagy lírai lendületében olyan költő is akad, aki nem közvetlen lírai formában verseli meg legegységesebb keserveit, hanem személytelen szimbólumokat választ, mint Goethe ezekbe objektíválja egyéni érzéseit és gondolatait. Ha Mózes alakján keresztül sirja el elhagyatottságát, ha Sámson történetén keresztül lihegi ki szerelmi csalódásán érzett dühét, ez annak a költői nyelvnek köszönhető, melyet Goethe iskolájában tanult el a nagy német költő francia tanítványainak ez a legtehetségesebbike.

A mai francia író számára Goethe inkább életművész, kit bámul és utánozni szeretne, mert hisz a francia írók nagy része egyúttal életművész, ki arra törekszik, hogy minél nagyobb elszigeteltségben, kényelmesen éljen, az étellel való kontaktust pedig csak annyiban tartsa fenn, amennyiben erre az írónak szüksége van. Az ilyenek Goethében tehát a dilettantizmus ideálját tisztelik.

Az ideai francia alkalmi kiadványok között szerepel Goethe francia Eckermannjának, a svájci francia kálvinista Soret naplójának kritikai kiadása is. Egy francia kutató: Robinet de Clery rendezte sajtó alá a Soret-család hagyatékából.

Ebből a naplóból, mely Goethe és Soret beszélgetéseinek emléket őrzi, ragadok ki egy gondolatot, mely a társaságunkban egyesült irodalomtörténészek programját, kutató módszerét igazolja és a nagy alkotóművész tekintélyével alapozza meg.

„Mi vagyok én magam is? — mondja egyszer Goethe Soretnek. Mit csináltam? Összegyűjtöttem, felhasználtam mindazt, amit hallottam, megfigyeltem. Műveimet ezer meg ezerféle egyéniség táplálja, tudatlanok és bölcsék, szellemesek és ostobák. A gyermekkor, a férfikor, az aggság, mind elhozták nekem gondolataikat, tehetségeiket, életformájukat, sokszor szedtem fel a termést, melyet mások vetettek. *Az én ópuszom egy kollektív lényé, mely a Goethe nevet viseli.*“

Ebből a mély gondolatból, mely az egyéniség folytatólagosságának, egységének erős kritikájának látszik, egy egészen új, talán a francia Proustéhoz hasonló esztétika és világnézet körvonalai bontakoznak ki, ahol az egyéniség az idő változó függvénye és az éntudatban mint állandó mozgás és változás tűnik fel.

De ami minket közelebből érdekel: Goethének ez az 1832 február 17-én, tehát egy hónappal halála előtt életművéről mondott végső ítélete fényesen igazolja az irodalomtörténetet, mely az író korával, környezetével, vagy az emberiség multjával összefüggésében keresi a sok tudatlant és bölcsét, kit a költő életében keresztezett, vagy vizsgálja azt a fejlődési menetet, melyet egy író ópusza ifjúságától öregségéig követ. Az író életműve Goethe szavai szerint *kollektív* jelenség, a folyton változó mikrokozmosz és az időben és térben környező világ makrokozmoszának összetétele. Mi filológusok, irodalomtörténészek ennek a gondolatnak vagyunk alkalmazói, mikor az egyéniséget akár mint a kollektívumtól szabadulni akaró magában álló jelenséget, akár mint a kollektívum pregnáns kifejezését vizsgáljuk.

ECKHARDT SÁNDOR.

Az ünnepi év Goethe-irodalma. I. Goethe halálának százéves fordulója alkalmából szinte beláthatatlan könyv- és cikktömeg növelte és növeli még mindig az amúgy is parttalan Goethe-filológiát. Ebben természetesen a németek vezetnek, de a külföld is kiveszi a maga részét belőle, sőt egyes német folyóiratok nagyon helyesen megfelelő teret biztosítottak ezeknek az idegenből jövő hozzászólásoknak. Elsősorban a *Germanisch-romansche Monatsschrift* járt el így, amely áprilisi számában nemcsak a franciákat, hanem az angolokat és skandinávokat is szóhoz juttatta. *H. Loiseau*, a toulousei egyetem tanára „Goethe en France“ című francia nyelvű cikke elsősorban F. Baldensperger 1904-ben megjelent nagy munkájára („Goethe en France. Étude de Littérature comparée“) támaszkodik, melyet azóta megjelent tanulmányok, mint pl. Reynaudé, sem tudtak meghaladni. Jellemző a szerző azon végső megállapítása, hogy „la représentation qu'évoque chez nous le nom Goethe est aujourd'hui celle d'une énorme personnalité morale, dont la vie est sinon un modèle du moins un des exemples les plus curieux et les plus suggestifs d'effort total vers la sagesse.“ Maga Loiseau írt egyébként nemrég az „Evolution morale de Goethe“ról. *Fernand Baldensperger*, a Sorbonne nagynevű tanáré a következő

cikk: „Goethes Lieblingslektüre 1826—1830. Die Zeitschrift *Le Globe*” címen, hol némi bepillantást nyerünk Goethe költői műhelyébe a Faust „Helena” jeleneteinek koncepciójára idejében. Fontos megállapítás továbbá, hogy az öreg költőt ennek a francia folyóiratnak íróihoz mi vonzotta annyira: „ihr Sinn für den allgemeinmenschlichen Belang der Probleme, dieser „gesellige“ Geist, der dem alten Goethe so wohl tut in einer Zeit, wo die deutschen Symboliker, Creuzer und Görres und mancher andere, immer und immer seinen Zorn erregen.“ Fontos még a londoni *J. G. Robertson* cikke „Goethe und England”, aki azonban talán túlzottan hangsúlyozza, hogy Goethe szellemének befogadására a huszas évek Angliája még nem ért volt meg és csak Thomas Carlyle hozott ebben az irányban változást, aki mögött Staël asszony (s hozzátehetjük: e mögött pedig A. W. Schlegel hatása) rejtőzött. Humorosan hathat a fentebb idézet francia véleménynyel szemben az az angol nézet, hogy Goethe főművei (Stella meg Werther mellett Faust is!) immorálisak. Mind a régi, mind a legújabb állásfoglalás a nagy német költővel szemben összegezhető ebben a mondatban: „concerning Goethe the British public have always had their doubts and scruples.“

Ami a mi magyar állásfoglalásunkat illeti Goethevel szemben, erre egy későbbi időpontban kell visszatérnünk, mert a sorok leírásakor sok lényeges, idevágó cikk még nem látott napvilágot s több hirdetett előadás még nem hangzott el. Egyelőre különösen Bleyer Jakab weimari („Goethe und Ungarn”), Thienemann Tivadar budapesti akadémiai, Pap Károly debreceni („Goethe Magyarországon”) stb. előadására utalhatni, továbbá az „Ungarische Jahrbücher” 1931. évi 4. sz.-ban megjelent cikke Pukánszky Béla tollából „Ungarische Goetheegger und -kritiker 1830—1848”, mely egy, pár évvel ezelőtt már Turóczi-Trostler tanulmányában („Goethes Herz ein Kieselstein“, Geist und Literatur I.) fölvetett fontos kérdést világít meg behatóan, hogy t. i. a Goethe elleni jungdeutsch-mozgalom mintájára mennyire divatosá válik nálunk is a nagy weimari leszólása. A „Deutschungarische Heimatsblätter” Goethenek szentelt nagy kettősszáma szintén sok idevágó cikket tartalmaz, melyekre egyelőre csak figyelmeztethetünk.

Az előadások és folyóiratcikkek közül a rengeteg anyag miatt különben is elég azokat regisztrálni, amelyek a népek, nemzetek szellemének egymásra hatását élénkebben mutatják ezen téma korlátain belül. Annyi a terjedelmesebb munkálat, számottevő könyv, hogy csekély rövid méltatásánál is önmegtartóztatón kell eljárni, mindent kizárva, ami vagy kevésbé jelentős, vagy túlságosan aprólékos problémákra vonatkozik. Hogy a már emlegetett Goethe-filológia túltengése ellenére is lehet még a nagy költő egyes fejlődési korszakairól újat és nagy horderejűt kimutatni a modern módszerek finomult érzékével, annak egyik szép bizonyítéka *Heinz Kindermann* kötete „Der Rokoko-Goethe” (*Deutsche Literatur in Entwicklungs-*

reihen. Irrationalismus: II. Bd.). Nagyon tanulságos, amit a bevezetés a német és francia rokokókultúra különbségeiről és arról, a fölvilágosodott racionalizmustól átvett, de teljesen átalakított, meghamisított, alapjában véve áloptimizmusról kimutat, amely a fölvilágosodás civilizációjának öntelt biztonságát lényegileg már megdöntve a Sturm und Drang irracionálisához vezet, amit csak azért nem lehetett régebben tisztábban látni, mert maguk a Stürmerek dühödt rokokóellenességükkel elterelték erről a figyelmet. Shaftesbury recepciója és az a körülmény is, hogy Klopstock mellett a rokokóköltészet is nagyon sokat tett a német nyelv dinamizálása érdekében, szintén világosan mutatja ennek a stílusnak átmeneti, előkészítő szerepét. Ennek ma lehetségessé vált teljes fölismerését előmozdította az a modern meglátás, hogy Mozart rokokózenéjének mily mélyen tragikus és szkeptikus alapjai vannak. Éppúgy, ahogy azután Beethoven a rokokótól a Sturm und Drang-on át tört elő a klasszicizmushoz, Goethere nézve is döntővé vált, hogy legfelvevőképesebb ifjú éveiben a rokokóművészet körében tevékenyen forgolódott s benne mesterré avatódva bensőleg győzte le s mehetett tovább a Sturm und Drang-hoz meg a klasszikus stílushoz.

Ebben a kötetben a sorozat kiadójának újra sikerült bebizonyítania, hogy mennyire szükséges és hasznos ez a 250 kötetre tervezett nagy vállalkozás, amely nemcsak egészen új szempontok szerint csoportosított s részben eddig nehezen hozzáférhető anyagot nyújt, hanem értékes és a legnemesebb értelemben vett szellemtörténeti szemszögből megírt bevezetésekkel egészen új távlatokat nyit meg, még a specialista előtt is. Goethe ifjúkori fejlődésére, ennek éppen legkritikusabb pontjára új fényt vetnek a Langerhez intézett levelek, melyeket Paul Zimmermann csak nemrég fedezett föl. Ezek fontosabbjai föl vannak véve ebbe a kötetbe, de sok más, lényegesebbet nyújtó levél is, sőt későbbi művekből (pl. az ú. n. Urmeister-ből) kivett, ezen korszak szellemi termékét képező részek, úgyhogy mindent együtt kapunk, ami ezeknek a rokokó éveknek a helyes megítélése szempontjából fontos.

Kindermann ezen kiadványát kiegészíti és a bevezetésében kifejtett szempontokat elmélyíti egy másik új Goethe-munkája, illetve annak egyelőre megjelent első kötete: „*Goethes Menschengestaltung. Der junge Goethe. Mit einer Einführung in die Aufgaben der literarhistorischen Anthropologie*“ (8°. XII + 341 l. Junker u. Dünnhaupt, Berlin, 1932. 12, kötve 14 M.). Külön említést érdemel irodalomtörténetelméleti bevezető része. Ebben a szerző kifejti, hogy eddig általában mindig kétdimenzionálisan értékelték a költészetet, mert még az újabb hármas tagolás (gondolat, anyag, alakélmény) is voltaképpen ilyen, hiszen gondolat meg anyagélmény egyugyanazon síkon mozog. Kindermann új szempontja, amely a harmadik dimenziót nyitja meg az irodalomtörténész előtt, az irodalomtörténeti antropológia. Min-

den művészet antropomorfi, de legnagyobb mértékben az a költsézet. Éppen ezért minden írónál, minden nagy műben vizsgálunk kell az emberalkotás művészetét, ahol egyáltalán nem elégséges a típusok bevezetése, mert ez alkalmas az életteljeség csökkentésére, melyet pedig mindenáron meg kell érintetlenül tartanunk. A következő szempontok szerint tanácsos eljárjunk: vizsgálunk kell mindenekelőtt az adott ember világ-helyzetét, vagyis viszonyát minden emberin kívül esőhöz; másodszor az ételalakítást, vagyis az emberekköztinek a problematikáját; harmadszor a karakterológiát, azaz a belső emberi problematikát. A negyedik kérdés az, hogy mikép illeszkedik az emberábrázolás a megfelelő műforma keretébe. Nyilvánvaló, hogy az első pont metafizikai kérdésekhez vezet: az ember viszonya a mindenséghez, Istenhez, a természethez, élethez, halálhoz stb. A második társadalmi, szociális problémákat ölel föl. A harmadik lélektani, azaz szorosabban véve jellemteni vonatkozású. A jellem t. i. az a legbensőbb „mozgató”, amelyet az első két ponthoz sorolható erők többé-kevésbé befolyásolhatnak ugyan, de teljesen meg nem változtathatnak. Vele függ legszorosabban össze a külső megjelenés, az arcjáték, a gesztusok, a beszéd ritmusa, a járás, a testtartás stb. (L. még „Napkelet” 1932 máj.)

Ennek a csak legfőbb vonásaiban vázolt elméletnek Goethe való alkalmazását ebben az I. kötetben még csak töredékesen kapjuk. A szerző három nagy fejezetben „Werther”-ig, illetve az „Urfaust”-ig megy csak el. Az első fejezet (Überwindung des Rokoko) nagyjában egybeesik Kindermann fentebb tárgyalt másik kiadványának a tárgykörével. A második (Naturformen des Menschenlebens) a sesenheimi daloktól a népdal-szerűn és „Götz”-ön át „Mahomet”-ig meg „Prometheus”-ig megy el. A harmadik (Zwispalt des Daseins) a drámai szatirákól a Lili-dalokon, „Clavigo”-n, „Stella”-n át „Werther”-ig és az „Urfaust”-ig. Tehát Goethe alkotásainak mégcsak egy kis részével állunk itt szemben és mégis mennyi bámulatosan meg-látott emberalak sorakozik föl előttünk Kindermann finom érzékű jellemzésének újszerű fényében! Milyen kitűnően van szemléltetve pl. a rokokó különleges szelleme abban az élet-fölfogás-, de még inkább szerelem-aritmetikában, amely a leipzig-i alkotások összes alakjait kecses és kiszámított körökben mozgatja, úgyhogy a szerelmi játék maradéktalanul oldódik föl erőtikus harmóniában. A kifejező mozdulatok tökéletesen simulnak bele Goethenél ebbe a rokokó pásztorvilágba. És mégis új utakat mutat már itt is a rokokó változatosságkedveléssel szemben a szerelemnek a tragikus fölfogása. Az ifjú Goethe, aki olyan életteljesen tudta megalkotni a rokokó gyengejellemű emberét, ki a szenvedélyt csak mimeli, már föllismerte a kor nagy betegségét és egész természetes következetességgel állítja oda hamarosan ellentétként a Sturm und Drang „nagy fickóit”, akik lázadásaikban is ezerszerre erkölcsösebbek, mert őszinték. Az átmenet nagyszerűen van érzékeltetve mind itt, mind később

(pl. Werther-től Faust-hoz). Kár csak az, hogy hovatovább mind erőteljesebben nyomulnak előtérbe a filozófiai szempontok a jellemtanai rovására. Lehet azonban, hogy e tekintetben még kárpótól majd a folytatólagos kötet.

Bizonyos csalódással forgatjuk a Goethe-év egy másik termékét: *H. Bieber* könyvét „*Goethe im XX. Jahrhundert*“ (8°. 284 l. Wegweiser-Verlag, Berlin, 1932); mindenckelőtt azért, mert címe félrevezető. Bieber voltaképp már pár évvel ezelőtt megjelent „Kampf um die Tradition“ nagy munkájában arról az oldalról mutatkozott be, hogy szeret sokat markolni és a közmondásnak megfelelően keveset is fog. Nagyon akarásával fordított viszonyban áll a képessége. Ennek a Goethe-könyvnek jó kétharmad része olyan dolgok újrafeltalálásából áll, melyeket máshonnan jól ismerünk, de közbe-közbe olyan érdekes és újszerű meglátásai akadnak, melyeket kár volt az elcsépelet anyagba rejtenie. Sokkal kizárólagosabban kellett volna a címben kifejezett szempontot érvényesítenie, hogy t. i. mi marad meg Goethe sok eszméjéből a mi századunk változott tudásának a más-milyen megvilágítása mellett is és hogy változik a nagy költő jelleméről, természetéről alkotott képünk a legújabb lélektani megismerések fényében. Nagyon szerencsésen van pl. kifejtve, hogy a phobia különböző formái milyen szerepet játszottak, főként az öregedő Goethe titkostonácsosi mezevségében, de emberekkel szembeni viselkedésében egyáltalán, továbbá szerelmi élményeiben — úgyszólván kora ifjúságától kezdve egész életén át. Úgyesen utal a szerző arra, hogy ez a nagy írónál apai örökség, amely nőtestvérénél még sokkal erőteljesebben mutatkozott. Ki kell emelni ezzel kapcsolatban, hogy Bieber nagyon óvatosan és illő formában tárgyalja mindezeket a kérdéseket, úgyhogy sehol bántóvá nem válik a dolog. Ez annál nagyobb érdem, mert bizony éppen az ünnepi évet is jó alkalmként ragadták meg egyesek, hogy az „igazság“ keresésének örve alatt feltűnést hajhászva kellemetlenségeket írjanak a németiség „bálványáról“. Azt természetesen el lehet ismerni, hogy sok üres frázis puffog ilyenkor és nem árt az ilyen ünneplést kissé ellensúlyozni, de igazán a jóízű határain belül kellene mindig megtenni. Nem árt az olyan szellemes csipkelődés sem mint a „*Literarische Welt*“ ezidei 10. számában megjelent „Denn er war unser!“ (Eine Anleitung zu Goethe-Feiern) című cikk. Az ünnepi szónokoknál sajnos, a tudományos lelkiismeret is elszunnyad sok esetben.

Nagyon aktuális kérdést annál tárgyilagosabban fejteget *Max Kommerell* „*Jugend ohne Goethe*“ (Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1931. 4°. 37 l. 2.50 M) c. dolgozatában, mert már az ünnep előtti évben jelentette meg s így nem lehet azt a szándékot tulajdonítani neki, hogy feltűnést hajhászott vele. A címből is kitűnő megállapítása az, hogy a mai német ifjúság lelkében Goethe nem hatalom többé. Ilyen téma fölvetése éppen Kommerell részéről természetes, hiszen ő írta

pár évvel ezelőtt a „Dichter als Führer“ könyvet is. A probléma nagyon komoly, mert szerző ráadásul azt az ifjúságot tartja szem előtt, amely érzékkel bír a szellem és a költészet iránt. Nagyon találoán hivatkozik arra is, hogy Klopstock 24 éves korában rázta meg egész Németországot himnikus költészetével; Herder 26 éves volt, mikor Strassburgban a 21 éves Goethe megnyerte az új világnézetnek, melyet ez ezután hamarosan egész Európa számára s azontúl is élménnyé tett; Schiller 20 éves volt, mikor a „Räuber“-rel fellépett. Mind ifjak voltak Hölderlin, Hegel, Schelling, Schlegel és Novalis, mikor legnagyobb hatású alkotásaikkal előálltak, melyeket elsősorban az ifjúság köszöntött, de ők is mint ifjak engedték magukra hatni az előttük járt ifjakat: Goethe, Schilleréket! Hogy éppen Goethe milyen örök érték, azt szépen fejezi ki Kommerell két rövid mondatban: „Und Goethe ist in der Gesamtform seines Wirkens eine Grossmacht des Zusammenfassens, des Veredelnden Bewahrens. Im Alter Fürst, ist er sogar in seiner bewegtesten Sturmzeit nicht Aufrührer, sondern eher ein wild aufwachsender Prinz.“ Kommentár nélkül álljon itt a szerző megállapítása: a mai német ifjúság nagy tömegei George-hez pártoltak.

Éppen Kommerell tanulmánya is igazolja, hogy a jó népszerűsítő irodalomra szükség van. E tekintetben több kiadó vállalat nagyon szerencsés érzékkel döntött: a Goethe-év ilyen irányú könyvei megírását elismert, de nagyobb közönségnek való íráshoz szokott szakemberekre bízva. Az egyik ilyen sikerült könyv *Friedr. Aug. Hohenstein* munkája „*Weimar und Goethe. Ereignisse und Erlebnisse*“ (Deutsche Buchgemeinschaft, Berlin. 8° 444 l.), amely nagyon ügyesen egyesíti a szakavatott irodalomtörténész hozzáértését a szépiró színes élelművel. Hohenstein három évvel ezelőtt egy nagyobb munkálatban (Goethe, Die Pyramide. Ein neuer Weg zu Goethe) bizonyosságát adta már a Goethe-filológiában való jártasságának, noha ez a könyve nem talált olyan elismerésre, mint a röviddel előtte Schillerről írt tanulmánya. Fentemlített művében bőven használta a korabeli levelezést, a naplókat stb., melyekből sűrűn idéz is. Mindamellett olyan érdekkeltő és élvezetes az előadása, hogy vetekszik sok szépirodalmi műével. Az ifjú Goethe Weimarba érkezésétől haláláig, sőt ezen túlmenőleg a Goethesarjak kihalásáig, kapjuk a nagy író és környezetének, Weimarnak, a weimari körnek a hiteles, de egyben színes tollal megírt történetét. Néhány jó kép fokozza a könyvről nyert előnyös benyomást.

A leipzig-i Reclam-cég szintén gondoskodott a Goethe-év méltó megünnepléséről: *Theodor Friedrich* tollá alól kikerült Faust-kommentárjával („*Goethes Faust erläutert. Mit einem Faust-Wörterbuch*“, Universal-Bibliothek 7177—7180. Kis 8°. 309 l. Kötve 1:80 M). Prof. Th. Friedrich a „*Helios Klassiker*“ Goethe-sorozatának kiadójaként és kutatóként jó nevet biztosított már magának. Itt a legmodernebb irodalomra támaszkodva

igyekezett a nagyközönségnek közérthetően és mégis minden lényegesre kiterjeszkedve írni. A tudományos apparátus az „Anmerkungen“ meg a „Wörterbuch“ részbe szorult. Mindkettőből és alapos. Boyesen ismert kommentárja e mellett megmaradt az Universal-Bibliothek-ben, de Friedrich-é belterjesebb, részletesebb. Nemcsak tartalmi analízist nyújt és a nagy mű keletkezéstörténetét adja, hanem külön fejezetekben kitér az élményalapokra, olvasmányhatásokra, a műalkotás formai problémáinak megvilágítására és főként időtlen értékeinek kellő kiemelésére. A rövidre fogott könyvészet is teljesen kielégítő. A kötetet az ennek fölülbírálására hivatott bizottság iskolai olvasmánynak fogadta el. — Nagyon helyesen járt el a kiadócéggel abban is, hogy könnyen hozzáférhetővé tette a mostani kiadásból Hermann Grimm szép előadásait: „Goethes Freundschaftsbund mit Schiller“ (Universal-Bibliothek 7174. Kis 8°. 79 l.). Dr. S. Hirsch látta el a kötet két utószóval, amely megfelelően kiemeli Hermann Grimm (1828—1901) sok kapcsolatát Goethe-vel: a híres Wilhelm Grimm fia, Jakab Gr. unokaöccse, Bettina von Armin veje s Marianne von Willemer ismerőse is volt. Tehát olyan légkörben nőtt föl, mely telítve volt Goethe szellemével és emlékével. Híres előadásait Goetheről 1874-től kezdve tartotta a berlini egyetemen. Jellemző Goethere, amit Grimm Schillerrel való barátságának jelentőségéről ír: „Für Goethe war dieses Zusammenleben nicht, was es für Schiller geworden war: der Abschluss einer Lebensarbeit, sondern nur gleichsam eine zehnjährige Ehe, nach deren Verlauf man einen geliebten Lebensgefährten verliert, lange beweint, schliesslich aber kühl beurteilt.“ Sőt a nagy weimari hamarosan úgy ítélte meg viszonyukat, hogy társa, ha a legnemesebb értelemben is, de visszaélt az ő erőivel, melyeket természetének meg nem felelő utakra terelt. Látjuk már ebből is, hogy a régebbi kutatás sem igyekezett mindent rózsaszínű fényvel körülvenni, sőt Goethe maga gondoskodott arról, hogy a pártatlan tárgyilagosságot önmagával és legértékesebb szövetségeseivel szemben is érvényre juttassa. Nem mindenben jogosult tehát az örök tagadás szellemét képviselő egyes modern kutatók szépités vádjára, melyet éppen most harsognak megint tele tüdővel világgá. Koszó János.

Oscar Bloch: Dictionnaire étymologique de la langue française.

Par —, directeur d'Études à l'École des Hautes Études. Avec la collaboration de W. v. Wartburg, professeur à l'Université de Leipzig. Préface d'A. Meillet, Tome I. Paris, les Presses Universitaires de France 1932. XXVIII + 405 l.

Elavult és igen kevésbé tudományos etimológiai szótárak után most már a francia nyelvtudomány is megjelent a francia nyelv etimológiai szótárával. A *Revue de Linguistique Romane* szerkesztője, Oscar Bloch művének első kötete jelent meg ezúttal. Szerencséjére a jelenleg legkiválóbb etimológus: a svájci német Wartburg társult vele a mű szerkesztésénél. Ernst Gamillschegg *Etymologisches Wörterbuch der Franz. Sprache*

(1928)-ja teljes és tudományos etimológiai szótár, míg Wartburg nagyarányú műve a *Französisches Etymologisches Wörterbuch* még ma is csak a F betűnél tart, a C-t pedig egyelőre kihagyta. Bloch szótára a K betűig megy és a francia nyelv címszavaiból indul ki, mint Gamillscheg. Anyagába csak a mai francia nyelv anyagát vette fel és a nagyközönségre is számított, mert szövegét meglehetősen szóbőséggel írja meg, bibliográfiai utalások nélkül.

Ha Gamillscheg szótárával vetjük össze, feltűnik, hogy az első előfordulás jelölése pontosabb, év és néha szerző szerint is meg van jelölve. Felveszi a származékokat is és több gondot fordít a jelentéstörténetre. Latin rekonstrukcióiban sokszor eltér Gamillschegtől és általában óvatosabb nála. Legtöbb esetben persze nem tesz egyebet, mint az eddig ismert szömagyarázatot ismételi. Az utalások hiánya miatt a tudományos kutatás persze ezután sem nélkülözheti Gamillscheg és Meyer-Lübke szótárait, de Bloch-Wartburg szövegei és adatai igen sok esetben modernebbek és történetyszerűebbek mint amazokéi. E. S.

Liliane Oláh, docteur de l'Université de Paris: Une grande dame, auteur dramatique et poète au XVIII^e siècle: Madame de Montesson, Paris, 1928.

A XVIII. század e „nagy dámájának“ rajzában tanulságos képét kapjuk a francia forradalom előtti főúri körök irodalmi érdeklődésének. A születési és pénzarisztokrácia elengedhetetlen velejárója volt, hogy palotájukban, kastélyukban színpaddal rendelkezzenek (pour avoir du poids dans le beau monde). A legjobb párizsi színészek játszottak itt, míg a nagyközönség a másodrangú erők játékaival volt kénytelen megelégedni. Amikor pedig megtiltották a színészeknek a külön engedély nélküli „vendég szereplést“, a Maecenások lettek színészekké. A szerző idézi e jelenségek magyarázatára a Concourt-ok véleményét, hogy ez inkább a szereplési hiúságnak, mintsem a művészi érdeklődésnek tudható be.

Ezeknek a magánszínházaknak csillaga volt Madame Montesson. Oláh L. megállapítja, hogy az életben sokkal jobb emberismeretről, helyesebb lélektani meglátásokról tesz tanulságot, mint színműirői és általában írói munkásságában. Az értekezés címe szerencsésen tükrözi a tárgyalt személyiség értékelését. Madame de Montesson elsősorban a „grande dame“ jelzőt érdemli meg és hasonló írói hajlamokkal feltűnt kortársnői előtt akkor is, és később is azért nyomult előtérbe, mert az orleansi herceg morgonatikus felesége volt és mint ilyen hivatalos személy, akire tekintettel voltak. A könyv II. fejezete Madame de Montesson darabjainak történetével és tartalmi ismertetésével foglalkozik és mert e darabok ma jóformán hozzáférhetetlenek, a szerző hasznosnak látta, hogy részletes analízist adjon róluk. A következő részben Madame de Montesson tragédiáinak és vígjátékainak kritikai tanulmányozását kapjuk. Néhány darabjától eltekintve azt a megállapítást teszi a szerző, hogy Madame de Montesson darabjainak értéktelensége egyenesen meglepő. Kevésbé lecsujtó eredményre jut nem drámai alkotásairól. Mint végső megállapítást olvassuk, hogy Madame de Montesson egész irodalmi működését csak az ambíció magyarázza és nem a tehetség. Azt akarta, hogy jó színésznőnek, kiváló zenésznőnek, tehetséges festőnek és főként jó írónak tartsák, hogy ezen az úton az orleansi herceg felesége lehessen. Amikor a célt

elérte, nem volt elég önismerete, hogy drámairói vágyairól lemondjon, pedig csak közepesen alulit alkotott és ártott magának kortársai előtt.

A mondottakból kitűnik, hogy Oláh L. munkája meglehetősen negatív eredményekkel zárult le. Hangsúlyozni kell azonban, hogy tudományos módszerében a leglelkiismeretesebben ragaszkodott az irodalmi kritika törvényeihez és az előtte megjelent néhány nem teljes Montesson-tanulmány után bizonytalannal elmondott mindent, amit az irodalomtörténetnek mondani lehetett e XVIII. századi írónőről.

BARISKA MIHÁLY.

Van Tieghem: La littérature comparée. Paris, 1931; Collection Armand Colin No 144. In—16, 222 lap.

A kilencszázas évek óta francia egyetemeken erősen fellendült úgynevezett összehasonlító irodalomtörténet kis bevezető kézikönyvét nyújtja itt az osszianizmusról és a preromantikáról írt tanulmányai óta már igen előnyösen ismert sorbonnei tanár, ki csak nemrégiben időzött nálunk, mikor az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszust Budapesten megszervezte és az egyetemen is előadást tartott az összehasonlító irodalomtörténetről. Világos, praktikus összefoglalása ez a francia értelmezésű *littérature comparée* történetének, módszereinek, kilátásainak. Jól látjuk benne újra, hogy az efféle kutatások nálunk már régóta megvoltak; különösen a germanisztika hatása alatt művelték nálunk is a német-magyar, francia-magyar, olasz-magyar stb. viszonylatban az összehasonlító irodalomtörténetet, csak e studiumok a modern filológia általános elnevezésébe voltak belefoglalva és mögöttük oly tudatos program, mint a most virágzó francia iskola mögött korántsem állt. Ezért tudott a magyar kutatás minden kimutatható francia hatás segítségével nélkül újabban oly könnyen bekapcsolódni a francia programba.

Van Tieghem könyve szerint a komparatistáknál a hangsúly elsősorban az *influence*, a *hatás* fogalmára esik és szinte elvszerűleg háttérbe szorul nálunk ami partikuláris, ami egyéni, vagy tisztára nemzeti színezetű, melynek tanulmányozását a nemzeti irodalomtörténetekre bizzák. Végső célul lebeg előttük egy efféle nemzetközi irodalomtörténet megírása, egy *histoire littéraire internationale*, melyben a mai világirodalomtörténeti munkától eltérőleg az egyes nemzetek irodalmi jelenségei nem egymástól elkülönítve, hanem egyesítve jelennek meg. S teljes joggal kérde Van Tieghem egy efféle európai irodalomtörténetre gondolva: „mikor látjuk már egyszer Erasmust, Melanchtont, Huttert, De Thout, Sannazart, Pontanust, Joannes Secundust a maguk helyén és Du Bellay latin költeményeit francia művei mellett?” Kétségtelen, hogy ez a szempont is jogos. Azonban a módszer kissé anyag-szerű terminológiája (hatás, hullám, folyamat, leadóállomás stb.) mintha kissé gátolná a szerzőt abban, hogy felismerje a szellem prioritását az irodalmi hatások kérdéseiben, holott a szellemtörténeti szemléletet a franciák maguk is ismerik és állandóan alkalmazzák tudományos munkáikban. Így aztán némi idegenkedést olvasunk ki az „esprit du temps” (Zeitgeist) emlegetésénél (191. l.), míg néhány sorral alább, mikor egyszerre felbukkanó hasonló irodalmi jelenségek egyidőben történő feltűnését magyarázza, ezt írja: „N'est-ce pas la meilleure preuve que ces poètes, qui ne doivent rien l'un à l'autre, expriment un *sentiment général* dont il n'est pas difficile de voir les causes, et annoncent une orientation nouvelle de la poésie?” Tehát az *esprit du temps*-t nem, de egy *esprit général*-t ő is elismer.

Érthető, hogy az irodalomnak ilyen írók fölötti elképzelésében

nem sokat hallunk az irodalom hordozóiról, az írókról, társadalmi vonatkozásairól, egyszóval arról, amit „irodalmi életnek” szokás nevezni. Holott pl. Horváth János és Farkas Gyula magyar irodalomtörténeti tanulmányai azt igazolják, hogy még az összehasonlító irodalomtörténet is sok hasznot húzhat a társadalmi szemlélet alkalmazásából. (Nemzedékeszme, csoportok stb.).

Persze az efféle szempontok alkalmazása már átvezetné a komparatistákat a nemzeti irodalmi életbe, amelyet már nem tekintenek saját területüknek.

Van Tieghem könyve különösen hasznos az egyetemi oktatásban, mert bevezeti az olvasót az irodalomtörténész műhelyébe és sok mindent ki, amit csak hosszú tapasztalat árán sajátíthat el a kutató. És különösen öröndetes, hogy ez a könyv megjelent, mert végre előttünk van teljes határozottsággal és részletességgel a francia *littérature comparée* programja és részletes képe.

ECKHARDT SÁNDOR.

APRÓ CIKK.

Magyarország a XVI. és XVII. század francia regényeiben.

Nálunk elég serény figyelem követte az egyetemes irodalom magyar vonatkozású alkotásait. A kutatás azonban arra az eredményre jutott, hogy bennök Magyarország a legtöbbször csak elmosódott fogalom, a messzeség bizonytalanságában elködlő világ. Elég *Észak* és *Dél* költészetéből egy-egy példára hivatkoznunk. A Walter Scott *Quentin Durward*-jába szőtt, az apród és a magyar király leánya szerelméről szóló régi angol balladában (*E. Phil. K.*, 1907, 968. l.), másrészt a régi katalán költészet termékeiben a magyarok szerepének nincs pozitív alapja. (*Brachfeld Olivier: Magyar vonatkozások a régi katalán irodalomban és a katalán népballadában*, 1930.).

Igy áll a dolog az ófrancia eposszal is, mint ezt *Macaire*-ben, vagy *Adenet le Roi Berte aus grans piès*-ében látjuk. Igazat adunk Lucien Bezdard-nak, hogy ebben a költői Magyarorszában a realizmus csak olyan, „mint azokban a fantasztikus városokban, melyek a lenyugvó naptól megaranyozott felhők közepette tűnnek fel néha”. (L. Bezdard: *Magyarország az ófrancia eposzban*. *E. Phil. K.*, 1906, 338. l.)

Nem ilyen lenyugvó nap aranyozta felhők mögül kivillanó mesevilág Magyarország a XVI. és XVII. század francia regényirodalmában. Az ófrancia eposz és a későbbi francia regény között az a legszembeszökőbb különbség, hogy míg amott Magyarország helyén, mindent zökkenő nélkül, bármely más országot is elképzelhetünk, emitt tartalmasabb emlegetése a magyar nemzeti érzést melegen érinti.

A Nervezeírta *Les Hazards amoureux de Palmelie et Liris* (Paris, 1594) rendíthetetlen hűséggel jeleskedő hőse Magyarországra jön, hogy a török ellen harcoljon.

A kiváló szorgalmú Gustave Reynier találón jellemzi a kor francia regényeit: viharok, hajótörések, ellenséges gályákkal való hadakozások olyan jellemző indítékaik, mint hőseiknek más országban való vitézkedése, így Magyarországon is: a török ellen. (G. Reynier: *Le roman sentimental avant l'Astrée*, 1908, 183. l.)

Reynier kinyomozta, hogy *Parmelie et Liris*-en kívül a hősnök Magyarországon a török ellen való küzdelme indítéka más regényeknek is, így Vital Daudiguer munkájának (*Les Douces Affections de*

Lydamant et Calliante, 1607) és a Vitelli-ének (*Les Généreuses Amours de Philopiste et de Mizophile*, 1603).

Reynier megállapítja, hogy a kor regényeiben Magyarországról gyakran van szó, kiemeli L'Estoile *Mémoires-Journaux*-jának jelentős adatát: 1599 októberében Mercoeur herceg magyar földön jár, hogy a keresztények seregét a hiteltlenek ellen vezesse (R. id. művében, 183. l.). A francia köztudatot áthatja a magyar-török harcok európai jelentősége.

Figyelmet érdemel Du Souhait regénye is: *Les Proprietez d'Amours et les Proprietez des Amans*, contenant une Hystoire véritable des Amours de Filine et de Polymante (1601). Hőse Magyarországra vonul, hogy harcra keljen a török ellen. Reynier arra utal, hogy akkor Magyarország volt „a nagyon szerencsétlen szerelmesek rendes menedéke” (u. ott, 291. l.).

Ez a Magyarország egészen más, mint a *chanson de geste*-ek mesefeldje. Reynier ránk nézve fontos adatai egyéj tanulsággal is járnak. Kiderül, hogy a magyarság emberfeletti küzdelme a török ellen szélesebb körben ragadta meg a lelkeket, mint gondoltuk.

Túróczy József igazolta (*Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands, Deutsch-ungarische Heimatsblätter*, 1931, 22. l.), hogy humanista körökben Magyarország hovatovább „Európa bástyája” és oltalmá-nak epheton ornans-ával ékesedik.

A XIX. század nagy francia történetírójának, Michelet-nek sorait is megkapó melegség hatja át, mikor a magyarságnak a török ellen a kereszténység és a nyugati műveltség védelmében való harcait ecseteli; Magyarországot szentnek tartja, *Nyugat áldott megmentőjéül* magasztalja (*Histoire de France*, VIII. k., 54. l., l. még *Bud. Szemle*, 1931, aug., 175. l.).

Jelentős mozzanat, hogy a humanisták dicsőítésén s a német írók lelkes szavain kívül a török-magyar harcok francia kortársainak tanúságot szolgáltatására is hivatkozhatunk. Regényíróik hőseiket Magyarországra küldik, hogy kardjukat a *clipeus Christianitatis* fenkölt ügyének szenteljék, évszázadokkal előzve meg, ha egyszerűbb módon is, Michelet-nek „a kereszténység eleven fala” előtt való meleg és ünnepi hódolatát.

ELEK OSZKÁR.

VEGYES.

Korunk szellemi helyzetképe. Közismert tény, hogy Németországban a tudós áll az emberi értékelés legmagasabb fokán. Mégis szokatlan jelenség mai nap még ott is, hogy egy tudományos munka tizezer példányos első kiadása négy hét leforgása alatt elfogyjon és immár 3. kiadásáért is változatlanul törjék magukat az olvasók tömegei. *Jaspers Károly*-nak a Göschen gyűjtemény 1000. kötetkéjeként megjelent „Die geistige Situation der Zeit” című kis munkáját érte ez a megtiszteltetés, amely mindenkép arról tanuskodik, hogy a németiség érzéke a korunkat mozgató problémák iránt erősen megnövekedett. Az aktuális téma a legrátermettebb ember kezébe került: Jaspers, ez a Max Weber tanítvány, heidelbergi egyetemi tanár, aki már korán jó nevet szerzett magának „Psychologie der Weltanschauungen” c. művével, egyike a legönállóbb gondolkodású és legszókimondóbb német bölcselőknek. Itt is nemcsak vázolni igyekszik a jelenlegi helyzetet, hanem határozott, helyenként erős, bírál-

latot is mond. Tiszta, világos látásra törekedni ma minden gondolkozó embernek legfőbb kötelessége, ez Jaspers egyik alaptétele: „Az embernek, hogy ember maradhasson, a tudatosságához kell magát átverekednie!” Ez ma súlyosabb földadat mint bármikor máskor, mert napjainkban sajnos, a szellemi tompaságban vegetáló tömeg uralkodik.

Nagyon jól megrajzolt képből mutatja be Jaspers azt a modern technikai vívmányok segítségével megvalósított társadalomgépezetet, amely lehetővé teszi ugyan a hatalmasan megnövekedett embertömegeknek az elsőrendű szükségletekkel való ellátását, de teszi ezt olyan módon, hogy az élet és munkakedvet kellemetlenül csökkenti. Az egyes ember túlságos nagymértékben rabjává vált ennek a gépezetnek, amely kitépte az elemi, a természetes létföltételek közül, abból a tradícióból, mely szellemi légkörként körülvette volt. Ezzel szemben borzalmasan szürke kiegyenlítődési folyamat indult meg. Mozi és rádió lehetővé tették mindenkinek az érintkezését mindennel. Igazi, elmélyített műveltség helyébe a „szaktudás” szűk látókörűsége lépett e mellé. Az egyes embernek legfőbb törekvése ma már csak az, hogy a társadalmi gépezetben a lehető legjobb helyre küzdje föl magát. A világ a középszerűség törvényesített uralma felé halad. A nagy társadalomgép vezetése a bürokrácia kezében van, amely ismét csak gép. Ebben a gépies tömegszervezetben senki sem vállal valódi felelősséget. Erről a tényről, ennek szomorú igazságáról a legmegdöbbentőbb bizonyítékokkal szolgáltak a legutóbbi évek majdnem mindenütt!

Ennek a gépezetnek természetes törekvése az, hogy az egyöntetűségre szürkült tömegbe olvasson mindent: a még külön lelkeséggel bíró egyedeket is. Ezen a ponton erősebb ellenállásra talált ugyan, mert itt az emberi lét legbelsőbb lényegét sértette meg. Viszont nem lehet tudni, meddig állják a harcot ezek a még be nem hódolt erők. A nagy gépszervezet t. i. biztonsággal kecsegtet, feledtetni és megnyugtani képes. Ennek ellenére is mind erősebben rázza meg az emberiséget valami kóros nyugtalanság. „Még soha nem létezett életfélelem vált a modern ember nyugtalanító kísérőjévé!” A magánélet terén mindenfelé érezni ezt. Az egyetlen hely még a család, hol szellemi létünk különállósága bizonyos fokig kiélheti magát. Ezt kell tőlünk telhetően erősítenünk, mert a régebbi korok nagy szellemi hatalmai (egyház, állam) ma mind nyugtalanítóbb bomlási jeleket mutatnak.

Jaspers fölveti azt a kérdést is, hogy lehet-e egyáltalán a nagy tömeget a szó nemes értelmében demokratizálni? Képes-e az átlagember állampolgári részfelelősséget vállalni azzal, hogy mindenről tudomást szerezve, mindenre nézve részt kér a döntésből is? Bizonyára nem. Az állam tehát vagy a káoszba süllyedne, vagy a diktatúrába lenne kénytelen menekülni, amivel az emberi lét szabadsága menne végkép veszendőbe. Igaz ugyan, hogy az állam végeredményben úgysem dönti és nem döntheti el az ember megnyugvásának a kérdését, mert ez csak a szellem világában érhető el. Viszont ma sem a tudományban, sem a művészetben nincs meg az az átfogó szellem s ebből fakadó erő, amely a krízisből kivethetne.

De nemcsak ilyen legáltalánosabb nagy problémákról esik szó ebben a kis terjedelme mellett is bámulatosan sokoldalú munkában. A szerző éles szemmel látja meg a rejtettebb vonásokat is és szellemes módon pellengérezzi ki korunk és a ma emberének sok hibáját. Nagyszerű, amit a modern szofisztikáról ír; az elfátyolozás, a leplezés és lázongás nyelvéről, a határozatlanságról és ingadozásról. Kitérő fejezet a nevelés kérdésének szentelt rész is. Mélyről fakadt igazságokat foglal magában művelődésünknek az antik világhoz való viszo-

nyát, avagy a sajtó tárgyaló pont. A ma olyannyira a közérdeklődés középpontjaiban álló sportról sem feledkezni meg. Nyelve, előadásmódja helyenként furcsán hat tudományos színezete miatt, de a maga egészében könnyen érthető, világos.

Az utolsó fejezetek arról szólnak, hogy ma miképp fogja föl az emberi létet a szociológia, a lélektan és az antropológia, milyen állást foglal el vele szemben a létfilozófia (Existenzphilosophie), melynek lelkes hirdetője Jaspers, végül pedig, hogy mi a kivezető út ebből a súlyos helyzetből, hogy „mi válhatik az emberből”! Ez t. i. a szerző, a pszichológus számára mindennek a nyitja. Az első fejezetekben nagyon szomorú képet rajzol erről az emberről, aki a gépkorszak mechanizálódott tülekedésében elég jellemtelen stréberré aljasodott. Ebben a bürokratizálódott világban t. i. csak a legalkalmazkodóbb, ügyesen hízelgő, magát, nélkülözhetetlenségét észrevétlenül környezete tudatába csempésző, finom hazugságokkal s kellő időpontokban erőszakkal is dolgozó, a magát jól „adminisztrálni” tudó boldogul. Sok tekintetben új életre támadt a barokk-rokoko kor „politikus” embere. Igaza van a szerzőnek, hogy ezt az embert kell mindenekelőtt társadalmunkban, önmagunkban legyőzni. Ez a legpozitívabb megoldási lehetőség, amely, sajnos, a legtöbb olvasót nehezen fogja kielégíteni, de tényleg többet ér, mint a sok kultúrkuruzsló „csalhatatlan” módszer. Jaspers arra szorítkozik, hogy minden eddigénél nagyobb határozottsággal követeli a tradícióhoz való szabadon történő csatlakozást, a történeti fejlődés fokozottabb tiszteletbentartását, a magunkraeszmélést, az én fejlesztését, az öntudatos műveltségű embertípus határozottabb kialakítását és ezeknek az önmagukban biztos egyedeknek erőteljesebben megvalósított belső kapcsolatát egymással!

Javára válik a kis műnek, hogy sem a Spengler óta annyira divattossá vált kultúrpezzimizmust nem hirdeti, minden jogos és éles társadalombírálatá ellenére sem, sem pedig jogosulatlan optimizmus illúziójában nem ringatja önmagát és az olvasót. Nagyon helyesen jegyzi meg, hogy „ami az egészről illeti, ez egy-egy helyzetbeli perspektíván túlmenőleg megfoghatatlan marad”. Az „egész” az ő felfogása szerint az összeegyeztethetetlen dolgok feszültsége, amely kiszámíthatatlan és csak lehetőségekkel szolgál. Ezeket megragadhatjuk és a köztük való válogatás lehetősége foglalja magában emberi szabadságunkat.

Ugyancsak mostanában (1931-ben) lépett a nyilvánosság elé a legújabb időre vonatkozó munkálatával *Steinhausen György* (Deutsche Geistes- und Kulturgeschichte von 1870 bis zur Gegenwart, Halle: M. Niemeyer. VII + 512 l. 8°. 12. ill. 14 M). Sok keserű igazságot foglal magában ez a tekintélyes kötet is, amely érdekesen egészíti ki a jól ismert művelődéstörténész több kiadásban megjelent régebbi munkáját. Ő is nagyon sok árnnyoldalát mutatja ki a technikus-indusztriális-kapitalisztikus fejlődésnek. A materializmus terjedt és a szellemiség ijesztően visszafejlődött ebben a korszakban. Állást kell azonban foglalnunk az ellen a vélemény ellen, fejti ki a szerző, mintha ez az új idő a világháborúval kezdődne, illetőleg kezdődött volna. Már a XIX. század vége mutatja mindazokat a bomlási jelenségeket, amelyeket a háború-okozta nyomorúság csak feltűnőbbé tett. Már akkor kezdett a jólismert civilizációs gőg mellett jelentkezni a hanyatlás érzése is, melyet éppen ezért foglalhatott Oswald Spengler olyan meglepően korán rendszerbe („Untergang des Abendlandes”). Ennek a pezzimiztikus megítélésnek az előfutára már J. Burckhardt volt, de mellette sokan mások hasonló elveket vallottak. Elég Langbehn-re („Rembrandt als Erzieher”) és W. Dilthey-re hivatkozni.

Steinhausen könyve nemcsak a szellemi áramlatokra vet súlyt, hanem gondosabban vizsgálja a gazdasági fejlődés menetét is. Egyáltalán sokat ölel föl és nem mindenütt osztja el az anyagot elég szerencsésen, úgyhogy nem biztosít olyan jó áttekinthetőséget, mint Jaspersé. A szerző olvasottsága ugyan bámulatraméltó, de rendszerező és összefogó képessége nem tart ezzel lépést. A részletekre nézve azonban felbecsülhetetlenül gazdag forrás. Külön fejezetekben tárgyalja ennek a korszaknak a költészetét, művészetét, tudományát. Igyekeznek ezekben a részekben a teremtő erő csökkenését kimutatni. A következőkben az individualizmus és hanyatlásának tárgyalására, a személyiségvesztés problémájára, a lélektelenség, a mechanizálódás, a relativizmus felülkerekedésére tér rá. Az utolsó fejezetet a nő, az ifjúság és az erkölcs kérdéseinek szenteli. Ebben nagyon kemény megállapítások foglaltatnak és súlyos kritika II. Vilmoossal szemben. Az ekkor fölbujrázott bizantinizmus, jellemtelenség, mely a magasabb tisztviselői körökből hamarosan nagyon széles rétegekre terjedt el, szerző szerint a világháború után is megmaradt és olyan könnyen lehetővé tette az „új uraknak“ való behódolást és a korrupció további gyors terjedését. (Nem nélkülözi a pikantiát az az idézet, melyet Steinhausen egy későbbi porosz köztársasági miniszter, 1916-os császárt köszöntő beszédeből vesz.) A szerző ugyanoda jut el, hová Jaspers: új, *felelősségérzettel* rendelkező embereket kell nevelni! „Anpassungsmenschen, Klüngelmenschen, Cliquenmenschen, Gruppennmenschen, die in unserem Zeitalter voranstehen, liegt das Verantwortungliche nicht, sie lieben das Vertuschen, das Beschönigen, sie gehen gegen jemand nur vor, wenn er ihnen unbequem ist, und dann meist hinten herum, sie «stürzen». Den Massenmenschen aber, die unserer Zeit erst recht das Gepräge geben, liegt das wahrhaft Moralische ebensowenig.“

Az 1931-es év meghozta *Egon Friedell* „Kulturgeschichte der Neuzeit“ művének III., záró kötetét is. Ebben végleg csődöt mond az a szellemeskedés, amellyel elejétől kezdve — szinte heinei gúnnyal — tárgyalta az anyagot. Történik ez nemcsak azért, mert ilyen szellemesség három vaskos kötetten át végre is elbíráhatatlan, hanem főként, mivel sokkal jobban érezzük az ilyen hangnak az frivolitását olyan problémákkal kapcsolatban, melyek a személyes élmény közvetlenségével nehézkednek ránk. Jellemző a kötet utolsó fejezetének „Die fünf Möglichkeiten“ című bekezdése. A ma adott helyzet ötféle megoldást mutat lehetségesnek: 1. az amerikanizmus anyagilag győz, ami az Egyesült Államok világhatalmához és a nyugati világ (Abendland) túltechnikizálódás általi pusztulásához vezetne; 2. az amerikanizmus szellemileg győz, amennyiben szublimálódik, ami Németország újraéledéséhez vezetne, mert csak ott válhatnék ez valóra; 3. a Kelet anyagilag győz, ami világholsevizmust, az Antikrisztus eljövételét jelentené; 4. a Kelet szellemileg győz, ami a kereszténységnek az orosz lelken át történő megújodását hozná. Az 5. lehetőség a káosz. Csak ez az öt lehetőség van, de éppen ezért biztos egy hatodik megoldás, mert „a világtörténet nem egyenlet“. — Ez játék és visszaélés az olvasó türelmével. Az utolsó kijelentéssel kellett volna szerzőnek kezdenie, akkor mind a sok lehetőségmérlegelés fölöslegessé vált volna. Sőt netalántán mind a három kötet megírása is! Ma írni is csak bizonyos felelősségérzettel lenne szabad, főként a bennünket kínzó legsúlyosabb kultúrproblémákról!

Koszó János.

Az irodalomtörténeti szellemjárás ellen. Nem olyan rég azt olvashattuk egy Goethenek szentelt cikkben, hogy a sokat emlegetett Lili atyja miképp fogadta Goethét házában. A cikk szerzője tehát „egy

pillanatra megfélekedeztet" arról, hogy a derék frankfurti Schönemann bankár már 12 éve porladt a földben akkor, mikor 1775-ben Goethe először tette lábát egykori házának küszöbére. Node ez csak napilap, mondják nálunk, noha ebben sincs igazuk, mert napilapnak sem szabad így botlania. Legújabbban azonban folyóiratban találkozunk azzal a meglepő megállapítással, hogy Schiller elhagyott, hogy Napoleon oroszországi (1812) hadjáratáról írt volna — a harmincéves háborúval foglalkozott. Csak annyit vagyunk bátrak kérdezni, hogy honnan tudja a m. t. szerző, hogy az 1805-ben elhunyt nagy német költő mit csinált a túlvilágon és vajjon miért volt kénytelen ott 1812 után az 1790—91-ben megírt, 1802-ben végső formában kiadott történelmi művét harmadszor is átdolgoznia? Ha ez így folytatódik, a rosszmájúbb „ósvi" pozitivisták rá találnak jönni, hogy a szellemtörténet neve onnan van, hogy kísértetekkel és más szellemekkel foglalkozik. Talán mégis korai még a Geistesgeschichte-ből Geistergeschichte-t csinálni! Már pedig akkor szellem mellett tudományos gondosság és lelkiismeretesség is kell. Végső tanulság: irodalomtörténeti cikket jobb irodalomtörténészekkel íratni, mi sem avatkozunk pl. a kémiába.

Adat Arany és Csokonai viszonyához. Csokonai Dorottyájának első könyvében az egyik farsangoló ifjú dámáról a következő sorok olvashatók:

Mint midőn az éjnek setétes kárpitja
Bakaesin-szönyegét kétfelé kinyitja,
A hajnal pirosuló orcája kiderül,
Atlác-felhőkől szőtt kantusa szétterül:
Úgy leng kétfelőlről haja, mely fekete,
Úgy fénylik körülé rózsás tekintete,
Szeme két csillaga úgy derült ki erre,
Mint ha két Phosphorus ragyogna egyszerre.

(Harsányi—Gulyás. I. k. 557. l.)

Igen valószínű, hogy e sorok ihlették Aranyt a Toldi ötödik énekét bevezető allegória írása közben. Ime a közsímet sorok:

Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet bakaesinba vonta,
És kiverte szépen koporsószegeével:
Fényes csillagoknak milljom-czerével;
Végre a szép holdat előkerítette
S ezüst koszorúnak fejtül oda tette.

(Arany—Lehr: Toldi 11, 137. l.)

Csokonai és Arany idézett soraiban három közös elemre bukkanunk. Az első egy megkapó kép: a sötét ég „kárpitja", ravatalleple, ahogyan mindketten mondják, „bakaesinja". E szóhoz Csokonainál még nem asszociálódik a ravatal, Arany képében azonban a ravatal lesz az uralkodó képzet. Mintha a bakaesin szó jelentésének árnyalatnyi továbbfejlődése állana e különbség hátterében. A 'fekete vászon' > 'ravatal-takaró' jelentésfejlődés ihleti Arany első változtatását Csokonai képén.

A második közös motívum a két versrészletben az „atlác-felhőkől szőtt kantus", a „nagy vörös palást". Csokonainál a bakaesin-kárpit mögül kiderülő hajnal kantusáról van szó; Aranynál az elfekvő nap felejtí az égen vörös palástját. A sötét égen felderengő rózsaszín, mint a hajnalnak, a napnak ékes ruhája jelenik meg előttünk. Csokonai a

hajnalról, Arany az alkonyatról ír, s így Arany fordított sorrendben rakja egymás mellé a képen Csokonai színeit.

Végül, harmadszor ott ragyognak mindkét képen a csillagok is. Csokonai hajnal-szép dámájának úgy sugárzik a szeme, „mint ha két Phosphorus ragyogna egyszerre“; Aranyál az elhalt nap ravatalát veri ki az éj koporsószegekként „fényes csillagoknak milljonn-ezerével“.

A leglényegesebb különbség a két kép között, hogy Csokonai az égbolt kárpitján kikapcsoló hajnalt nem öncélúan, hanem hasonlatként, a dáma szépségének szemléltetésére írja le. Arany valódi alkonyt fest, megtisztítja és részletezőbbé teszi a képet, s a ravatal képzetét teszi benne uralkodóvá. Csokonai üdőbb, frissebb: a rokokó hajnal-kultusza jelentkezik soraiiban itt is, mint az utolsó ének machinációjának bevezetésében, ahol a hajnal harmatos rózsába öltözve jelenik meg a csillagok között, bésüt a szála keletű ablakán, rózsásra fest tükröt, falat, edényt; ahol Phosphorus ezüst világa játszik az ég bitorával, ragyogó kisdud hajnalcillagokat szór el a havon, örömmel, mennyei concerttel telik be minden szív, gángesi kellemes szaggal minden zug. (Harsányi—Gulyás. I. k. 610. l.) A Dorottya negyedik énekének a leíró helye szintén nyomot hagyott Toldi idézett szakaszán. Csokonainál „erőt vévén a már szendergő éjszakán“ sűt be a bálterembe a hajnal; Aranyál is „erőt vesz“ az éj a haldokló napon. Így olvad össze Arany képeletében a Dorottya e két rokon helye.

Arany soraiiban elhalványul Csokonai versének naiv, ujjongó, játékos színezete: ő a népmese mítikus szemléletmódjával tekinti végig a naplementét, s egyszersmind a művész tudatosságával egységesebb, kerekébb, tisztább szerkezetűvé teszi a képen a színek és vonalak elosztását.

(Mezőkövesd.)

Skala István.

Beküldött és új könyvek.

Frédéric Soret: Conversations avec Goethe. Documents présentés par A. Robinet de Cléry. 1922. Éditions Montaigne; 264 lap.

Goethe francia Eckermannjának, Soret-nek naplójegyzetei, melyekben a nagy íróval folytatott beszélgetéseinek emlékét őrizte meg, eddig is ismeretesk voltak, de csak hiányos és rossz kiadásokban. A német irodalomtörténetben ismeretes kiadások rosszak és hiányosak, mert egy hibás másolat alapján készültek. Most egy Svájcban megtelepedett francia történésznek, ki már minálunk is megfordult, sikerült Soret *Cahier rouge*-át az író leszármazottjaitól megszereznie és kritikai kiadásban közzétennie.

Ezúttal is, mint rendszeren, ha német gondolatok francia elterjedéséről van szó, egy svájci francia, Frédéric Soret az, aki Goethe közeli ismeretségébe jutott. Soret 1822-ben került Weimarba, mint a lendő nagyherceg Károly Sándor tanára. Soret szívesen ment külföldre, mert teológiai főhatóságával erős összecütkezésbe került a Genesis fizikáját erősen kritizáló természettudományi művei miatt. Így Goethe benne érdekes társalgót talált természettudományi elmélyedéseéhez. A barátság eléggé elmélyült: Goethe egyszer „fiának“ nevezi Soret-et és hosszasan levelez vele, ha nem láthatják egymást.

Soret naplója, melyet eredeti jegyzetei alapján állított össze, nem nagyterjedelmű és Eckermann beszélgetéseinek jelentőségét nem éri el. De mégis igen érdekes és sokszor megkapóan mély gondolatokat őrzött meg Goethe beszélgetéseiből. Érdekesek Goethe ítéletei a fiatal francia romantikáról. Victor Hugót például így ítéli meg: „Goethe...

n'accorde à Hugo que beaucoup de talent et d'imagination; il lui refuse le génie." (1831-ben vagyunk, *Hernani* után.) Mászor megmutatja Soret-nak, hogy a *Marion de Lorme* témájából legfeljebb egy jó gyűfelvonásost lehetett volna csinálni. Érthető, hogy a művészileg koncentráltabb Mérimé-et Hugonál többre becsüli már csak képének reális hűsége miatt is. Tanuja, mikor Goethe kibontja a Párizsból érkezett ládát, melyet David d'Angers küldött neki s mely telve volt médaillonokkal és a romantikus iskola dedikált könyveivel: Sainte-Beuve, Ballanche, Hugo, Balzac, Deschamps, Vigny szerepelt közöttük. Goethe napokig olvassa a francia könyveket és hosszasan beszélget róluk francia barátjával.

Az általános érdekű fejtegetések között néhány különösen mély és fontos akad. Így elmondja, milyen roppant áldozat volt neki balladáit megírnia, mert ezek megszületésük előtt mint szép színes álmok éltek lelkében és valóságos szenvedés és lemondás volt azokat Schiller biztatására hitvány emberi szavakba önteni. Goethe balladáinak minden szava tehát súlyos lelki multtal terhes.

Valóságos esztétikai és világnézeti programszámba mehetne pedig az a beszélgetése, melyben az egyéniség relativitását fejtí ki Soret előtt kissé Montaigne-re emlékeztető szkepticizmussal. „Que suis-je moi-même? Qu'ai-je fait? J'ai recueilli, utilisé tout ce que j'ai entendu, observé. Mes oeuvres sont nourries par des milliers d'individus divers, des ignorants, et des sages, des gens d'esprit et des sots. L'enfance, l'âge mûr, la vicillesse, tous sont venus m'offrir leurs pensées, leurs facultés, leur manière d'être, j'ai recueilli souvent la moisson que d'autres avaient semée. *Mon oeuvre est celle d'un être collectif et elle porte le nom de Goethe.*“ Ezt a szemléletet alkalmazta Marcel Proust regényében és sikerült neki az emberi élet atomizálódásának és szeszélyes kigyózásának olyan hatalmas képét adni, hogy újra világirodalmi jelentőségűvé emelte a francia irodalmat. De ezt a szemléletet alkalmazza a legújabb irodalomtörténetírás is, amikor az író mikrokozmoszában a környező világ és kor szellemének tükrét látja és az író életművét ebből a szemléletből kiindulva boncolja.

Robinet de Clery kiadványának értékét még Soret-nak a genfi Bibliothèque Universelle-ben megjelent életrajzának újabb közlésc és több magyarázó függelék emeli.

E. S.

Bulletin of the International Committee of Historical Sciences. Number 14. Febr. 1932. Proceedings of the first international congress of literary history, Budapest, 1931. Vol. IV., Part I. Washington, D. C. U. S. A. — Les Presses Universitaires de France, 49, Boul. Saint-Michel, Paris. In-8, 174 lap.

Az 1931. évi Budapesten tartott irodalomtörténeti kongresszus beszámolója, az előadások igen bő kivonatával. Magyar részről szerepelnek benne: gróf Klebelsberg Kuno: Megnyitóbeszéd; Thienemann Tivadar: Versuch einer Literaturphilosophie; Hankiss János: La littérature, fonction vitale (magyarul Debr. Szemle, 1931); Eckhardt Sándor: Méthodes et problèmes de la Littérature comparée dans l'Europe centrale (magyarul: Minerva, 1931, X.).

Kozma Antal: Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása. Spec. diss. fac. philos. regiae hung. univ. Elisabethinae Quinquececiensis. 30. Pécs, Dunántúlnyomda, 1932; in-8^o, 77 l.

A dolgozat: Fénelon világsikerének egy-két fejezetét tisztázza. A *Télémaque* volt ugyanis a francia forradalom előtti kor legnagyobb hatású könyve. Előbb összeállítja nagyjából a német *Télémaque*-fordí-

tásokat. Magára a német irodalomra gyakorolt hatást nem tekinti termékenynek, amire azt hiszem a későbbi kutatás talán még rácafol, mert hiszen még Magyarországon sem megvetendő az utópisztikus politikai regényműtájban a Télémaque hatása (pl. Bessenyei Tarimenésében). Becesebb része a dolgozatnak, ahol Kozma összeállítja Télémaque magyar elterjedésének adatait. A hangsúlyt egy még eddig feldolgozatlan verses Télémaque-fordítás kapja, melyet Hriágyel Márton, sajópüspöki plébános készített a német Trautwein latin fordítása nyomán, kit Szinnyi — tévesen — luteránus papnak nézett, holott egy Luther-ellenes verset is átköltött zötyögős magyar strófákban. Szerethette az utópisztikus regényeket, mert még Barclay latin *Argenis*-ből is írt ki egy verses románt. Hasznos részletmunka Télémaque világirodalmi hatásának ismeretéhez, mely a filológiai módszerek helyes alkalmazásával készült.

E. S.

Rózsa Fejér: François Rákóczi II dans les mémoires français de son temps. Specimina diss., fac. philos. regiae hung. univ. Elisabethinae Quinquagesiensis. 29. Pécs, 1931; in-8°, 50 l.

A szerző itt összeállította mindazt, amit Rákóczi francia kortársai memoárjaikban róla írtak. Forrásai többnyire ismeretesek (Saint-Simon, Dangeau, Luynes, Saussure, stb.), de egy-két kevésbé használt is akad közöttük: Saint-Hilaire, Sourches memoárjai, Buvat gazette-jei. Az anyag csoportosítása és feldolgozása nem kedvez az újatmondásnak: Rákóczi életét mondja el a szerző s hozzáfűzi a memoárok megállapításait, de megkísérli az esetleges kritikái megjegyzések indoklását is. A dolgozat jól folyó franciasággal van megírva s újabb tanúsága annak, milyen helyesen tesznek a vidéki egyetemek, mikor megengedik az értekezések idegennyelvű megjelenését.

A francia olvasó mindenestre megtanulhatja belőle, milyen nagy megbecsülésben állott a magyar fejedelm kortársai előtt.

E. S.

Emerico Várady: Grammatica della Lingua Ungherese. (Publicazione della „Istituto per l'Europa Orientale“ in Roma, V. 1.) Roma. Anonima Romana Editoriale 1931, 8°. 505 l. 20 líra. — Ez az egyenesen fényűzően kiállított pompás kötet tartalmilag is megfelel a feltűnő szép és jó külsőnek. Olyan ember írta, aki nemcsak kitűnően bírja magyar anyanyelve mellett az olaszt is, hanem akinek azonfelül nyilván alkalma volt megfigyelnie, hogy hol mutatkoznak olaszoknál a magyar nyelvtanulás terén a legnagyobb nehézségek. A gyakorlati cél szem előtt tartása mellett nagyon szép bepillantást nyújt a szerző a magyar életbe, észjárásba s szépirodalmunk néhány értékeesebb darabját is el tudta helyezni az olvasmányi részbe, pedig a nyelvtant olyan részletesen adja és a vonatkozó példákkal is (egymással össze nem függő mondatok formájában) bőkezűen bánik, hogy a könyv jó részében félünk attól, hogy az említett szempontok rövideget szenvedhetnek. A fordítási (meg visszafordítási) szövegek és az olvasmányok kipótolják a nyelvtani rész ilyenét mulasztásait. Alapos, megbízható és gazdag tartalmú könyv.

Pukánszky Bélát, társaságunk első titkárá a Magyar Tudományos Akadémia megisztelte azzal, hogy ideai nagygyűlésén levelezőtagjai sorába választotta. Pukánszky közismert nagy munkája („A Magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig“, melynek nagyobb fele megjelent németül is: „Gesch. des deutschen Schrifttums in Ungarn I.“ L. EPhK 1930, IX—X, 234. l.) mellett sok kisebb tanulmányt (Herder hazánkban, Hegel hazánkban stb.), lexikoncikket és egy kis Német Irodalomtörténetet írt (Magy. Szemle Kinéscstára 35: „A német irodalom kis tükré“).

Dezséri Bachó László: Gyakorlati olasz nyelvtan és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. I. Budapest, Stádium, 1931, 8°. IV + 199 l. — Alapos, gondosan szerkesztett tankönyv. Szerző jól bírja a nyelvet, melyet tanítani akar. Legfeljebb egész jelentéktelen pár elírás mutatkozik itt-ott, de ez minden ilyen természetű jobb munkálatban előfordul s a későbbi kiadásoknál úgyis lassan kiválik, úgyszólván magától. Egy lényegesebb óhajunk csak az lenne, hogy középiskoláknak szánt kiadásban a m. t. szerző oszтанá meg a túlságosan bő leckék anyagát. A könyv t. i. elsősorban a Ludovika Akadémia használatára készült, hol szerző az olasz nyelv tanára. Ezen a fokon természetesen erőteljesebb foglalkozás jól lehetséges, de nem valószínű, hogy a középiskola tekintetbe jövő osztályában ezt az iramot, külön tanári „könyvkijegyzés” nélkül, bírni lehetne.

Meyers Kleines Lexikon. II. kötet (Gneisenau—Pappe). Leipzig, Bibliographisches Institut, 1932. 4°. 1055 l. — Beszámoltunk már mult évfolyamunk utolsó számában ennek a lexikális műnek az első kötetéről. Erről kiegészítőleg most azt is megemlíthetjük, hogy időközben kiállításának tökéletessége, képeinek a nagyszerű kivitele és szövegének minden tömörsége melletti megbízhatósága miatt könyvdíjat nyert. Ez a második kötet minden tekintetben méltó folytatása az elsőnek. Külön dicséretet érdemelnek még nagyszerű térképmellékletei. A három kötetre tervezett mű (III. része 1932 őszén fog megjelenni) mindegyikére a legjobb közepes terjedelmű kézi lexikon, amely minden ízében modernizálva került piacra. Olyan munkálat, amely sok nagyobb, terjedelmesebbet, ára miatt nehezen megszerezhető úgyszólván feleslegessé tesz. Egyenesen bámulatos, hogy mi mindent tartalmaz egy ilyen ezeroldalas kötet. Ez természetesen csak hallatlanul raffinált, modern helykihasználás mellett vált lehetségessé. Annál nagyobb teljesítmény, hogy ilyen zsúfoltság mellett is szép, minden részében arányos. Kötése is nagyon ízléses. A németek ilyen dolgokban újabban nagyon maguk mögött hagyják az ebben régebben kitűnt nyugati nemzeteket.

Wilhelm Vogelpohl: Ein Führer durch die Geschichte der deutschen Dichtung. Ein Jugend- und Volksbuch. Leipzig-Berlin, Teubner, 1932. 8°. VIII + 197 l. Kötve 2.60 M. — A németek az utóbbi években újra meg újra megkísérelték egy olyan irodalomtörténetnek a megírását, amely amellett, hogy el nem sekélyesíti a tárgyalat problémákat, közérthető, egyszerű nyelvezetű, szép stílusú, színes, érdekes előadású. Ezt a könyvet sikerült itt megteremteni. Ez pedig nagy szó. Igaz, hogy ugyancsak soká készült. Már jó másfélszázaddal ezelőtt beharangozták s mégis csak most készült el nagynehezen. Jó munka időbe kerül, mondja egy közmondásuk. Itt ez mindenképp beigazolódott. A könyv teljes joggal hordhatja alcímét: ifjúsági és népkönyv! Melegen ajánlható. Jó oldala az is, hogy arányos terjedelemben ugyan, de magában foglalja a legmodernebb irodalmat is.

Dr. G. Glockemeier u. W. R. Lindner: Wissenschaftskunde der Geistes- und Wirtschaftswissenschaften. Leipzig, Wolf R. Lindner Verlag, 1932. 8°. 224 l. Keményfűzésben 4.80 M. — Egyetemi és főiskolai hallgatókhoz meg tudományos érdeklődéssel bíró laikusokhoz fordul ez a kötet, amely meg akarja világítani a tudományok fölépítését és egymáshoz való viszonyát. Úgyszólván minden tudomány vázrendszerét kapjuk itt. Lényegük, jellegük van kidomborítva. A vonatkozó alapvető művek kis könyvszete útmutatást ad a továbbhaladáshoz. „Eine systematische Situationsaufnahme der Geistes- und Wirtschaftswissenschaften nach wissenschaftskundlichen Grundsätzen.” Különösen figyelemreméltó a bevezető fejezet, amely Ostwald „tudománypiramisát” tartva szem előtt, nemcsak áttekintést igyekszik biztosítani, hanem meggyőzni törekszik arról is, hogy minden tudományos kutatás dinamikus jellegű. A filozófia, lélektan, pedagógia után a filológiát tárgyalja az I. rész, még hozzá nyolc alpontban. Jellemzők már

az idetartozó külön bevezetés alcímei is: „Interessenkreis, Schaubild, Entwicklung, Der Horizont des Philologen.“ Rendkívül világos, jól szerkesztett könyv, egészen új meglátásokkal és elgondolásokkal. A tudományt ilyen ügyesen népszerűsítő művekben szegény a német irodalom. Ebben eddig az angolok vezettek; az ő idevágó munkálataik lefordításában merült ki eddig az ilyen irányú tevékenység.

Friedr. Wih, Wentzlaff-Eggebert: Das Problem des Todes in der deutschen Lyrik des 17. Jahrhunderts. (Palaestra 171.) Leipzig, Mayer u. Müller, 1931. 8°. 212 l. 13:60 M.

Ez az alapos munka természetesen W. Rehm nagy művéből (Todesgedanke in der deutschen Dichtung, 1928) veszi kiindulópontját, amely a XVII. századdal kissé mostohán bánt. Érdekes, hogy itt is, mint az utóbbi évek majdnem minden mélyebben szántó könyvének a bevezetésében, mindenekelőtt metodikus orientálódást keres a szerző. A tipológiai-analitikus módszert választja, amelyet jellemez és alkalmazását röviden megokolja. Kimutatja, hogy a XVII. századi ember három nagy világnézeti elemmel kellett hogy megbirkózzék: keresztény dogma, etikai beállítottság és racionális megismerési akarat. Ezt a hármat maradóként összegegyeztetni, harmóniába olvasztani nem tudta. Így az élettel és a halállal egyszerre kellett felvennie a küzdelmet, „um beide Mächte zu überwinden und um sich selbst als Menschen zu erlösen“. Senki meg nem tagadhatja tőle ezért nagyrabecsülését, fejezi be szerző fejtegetését.

Dr. Gerh. Wilh. Stern: Die Liebe im deutschen Roman des 17. Jh. (Germanische Studien 120.) Berlin, Ebering, 1932. 8°. 251 l. 9:60 M.

Ez a munkát is egy jóismert másikat egészíti ki: Kluckhohn szép könyvét, az „Auffassung der Liebe in der Lit. des 18. Jh. u. in der dt. Romantik“ címűt. A szerző nemcsak a probléma etikai oldalát nézi, mint azt Kluckhohn tette, hanem az esztétikait is: t. i. arról is ír, hogy milyen a szerelem rajza a kérdéses regényekben. A különböző ember-típusok állásfoglalását a szerelemhez vázolják az egyes fejezetek: az istenszolgája, a jó férj, az udvari ember hogy vélekedik róla. Ezen az úton mutatja ki a szerelem erőteljes elvilágiasodását, hogy azután az egyes regényekkel kapcsolatban a szerelem és a kalandor, a harcos, a „pásztor“, a fejedelmi hős viszonyát tárgyalja. Itt bebizonyul, hogy a heroikus-gálans érzelemből mind realiztikusabb válik. Különösen értékes még a technikáról és nyelvről szóló III. rész. A maga egészében a könyv nagyon érdemes munkát és örvendetesen egészíti ki a XVII. századi barokk regényről szóló nem éppen bőveges irodalmat.

Dr. Rudolf Majut: Lebensbühne und Marionette. Ein Beitrag zur seelengeschichtlichen Entwicklung von der Genie-Zeit bis zum Biedermeier. (Germanische Studien 100.) Berlin, Ebering, 1931. 8°. 143 l. 5:40 M.

Ez a tanulmány érdekesen mutatja, hogy miért fordul ma mindig nagyobb erővel a figyelem a Biedermeier-korszak felé. A klasszikus idők után immár a romantika és a Sturm und Drang, meg a barokk is megfelelően a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek, viszont a romantikát felváltó „Jungdeutsch“ korszakról mindinkább kitűnik, hogy mennyire nem egységes, milyen heterogén elemeket vettek itt meglehetősen önkényesen egy kalap alá. Minden jel arra mutat, hogy a céhbéliek új nagy rohama az ú. n. irodalmi Biedermeier-re fog irányulni a legközelebbi jövőben. Bietak könyve után (Lebensgefühl des „Biedermeier“ in der österreich. Dichtung. L. EPHK 1931. V—X, 154—155. l.) a birodalmi német irodalomtörténet is rácszelt már az itt kínálkozó lehetőségekre.

K. J.

1932. MÁJ. – JÚL.

LVI. ÉVFOLYAM

V. – VI. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS



BUDAPEST, 1932

KIRÁLY MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *ókortudományi* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők.

Főlolvasások az első titkárnál, **Pukánszky Bélánál** jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM

	Lap
<i>Kerényi Károly</i> : A római irodalom szelleme	77
<i>Nagy Lajos</i> : Az aquincumi orgona feliratos bronztablája	92
<i>Nagy Ferenc</i> : Északi nyelvrokonaink Tacitusnál	99
<i>Luzsénszky Vilmos</i> : Latin irodalmi nyelv, társalgási nyelv, vulgáris nyelv (népnyelv) (Mészáros: A horatiusi satira sermoja; J. B. Hofmann: Lateinische Umgangssprache; Bögel: Bericht über Vulgär- und Spätlatein)	108
<i>Waldapfel Imre</i> : Humanizmus-kutatás, klasszika-filológia, magyar irodalom-történet (Husztí: Janus Pannonius)	110
<i>Apró ismertetések és közlemények</i> (Fogcsikorgató magyar? — Walde-Hofmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch 2. k. k. stb.)	114
<i>Dobó Árpád</i> : Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok	116
<i>Moravcsik Gyula</i> : Újabb külföldi munkák a bizantinológia köréből	120

INHALT

	Seite
<i>K. Kerényi</i> : Geist der römischen Literatur	77
<i>L. Nagy</i> : Die Inschrift der Orgel von Aquincum	92
<i>F. Nagy</i> : Unsere nordischen Sprachverwandten bei Tacitus	99
<i>W. Luzsénszky</i> : Literatur über lateinische Umgangssprache und Vulgärsprache (Mészáros, J. B. Hofmann, Bögel)	108
<i>E. Waldapfel</i> : Prinzipielles zur Erforschung des Humanismus (zu Husztí's Janus Pannonius)	110
<i>Kleine Besprechungen und Mitteilungen</i>	114
.1. <i>Dobó</i> : Inschriftliche Zeugnisse über Pannonier und Pannonien ausserhalb Ungarns	116
<i>J. Moravcsik</i> : Neuerscheinungen auf dem Gebiete der Byzantinologie	120

Deutscher Auszug folgt in einem der nächsten Hefte.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny ebben az évben előreláthatólag még októberben, novemberben és decemberben fog megjelenni.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

A RÓMAI IRODALOM SZELLEME

Bevezető fejezetek a római irodalom történetéhez.

EURÓPAI szellemi életünk történetében könnyű olyan fejezeteket találni, amelyek Róma irodalmának csodálatával vannak telve. Régi németalföldi Plautus van előttem. Hártayfedelű, zöld selyemszalagos, olvasásra csábítóan szép, tiszta nyomású: Gronovius teljes leydeni szövegkiadása 1664-ből, az előző másfélszázad tudós munkájából leszűrt magyarázatokkal. A darabok elé írt bevezetések nem győzik eléggé hangsúlyozni, hogy a cselekmény könnyed és szellemes, vidám és kedves — de gonosz és illetlen. „Isten szörnyű haragja azzal sújtotta ezt az elvetemültséget — mondja a bevezetések szerzője, Camerarius, a buzgó humanista és reformátor —, hogy hagyta őket a legnagyobb bűnökben gyönyörködni.“ Ennek ellenére a megújhodott kereszténység is kapva kapott a latin szellem e zamatos termékein, amelyek a XV. század elején bukkantak fel teljes számmal klastromkönyvtári rejtékükből. Mindennapi szellemi kenyér volt a római irodalom minden megmaradt morzsája. S hasonló a borhoz is, mely a Rubens-alakok arcát tüzesíti. Catullus erősebb itallal szolgált, mint Johannes Secundus, akinek költemény-„Csókjai“ban, az elegáns, németalföldi újlatin „Basia“ban mégis némi irodalmi halványsággal éledt fel a veronai költő „ezer, és még száz“ valóságos csókja. E korban az antik pogányságnak is különös valósága van még. Nem kell-e a XVII. században egy másik németalföldi humanistának, van Dale-nak tudományosan támadni azt a hitet, hogy a régiek jóshelyein démonok adták a jövendöléseket?

A legalkalmasabb nézőpontról vethetjük fel itt a kérdést: ime, a XVII. században az antik irodalmi hagyománynak, és pedig a gyakorlatban főképp a rómainak, úgyszólván minden történeti távlat nélkül való élvezése, erkölcsi megítélése, utánzása — és *most?* A történeti távlat *most* mindenesetre megvan. De hogy fest ebben a távlatban a római irodalom? A római és görög irodalom értékelésének szétválása a görög művészet felfedezésével Németországban a XVIII. század közepe óta együtt haladt. Winckelmann görög szobrairól a görög költészet alkotásaira esett a teljes fény. Ebből egyelőre jutott még a rómaiakra is. Hanem amikor a szédítő szakadék megnyílt a „görög eredeti“ és a „római másolat“ között — ott az olympiai templomromzat isteni alakjait teremtő művészet, itt római díszkerteknek dolgozó kőfaragás —, akkor az eredetiség minden tisztelője már régen elfordult

lélekben a római utánzóirodalom nagy egészétől. Még szerencse, hogy ilyen módon Róma szellemi élete is befoglalható lett a görög szellem történetébe, mint a Nagy Sándor hódításaival kezdődő általános „görögösödés”, a „hellénizmus” legnagyobb következményű jelensége. Így a mult század vége óta a római irodalom legalább a tudós kíváncsiság számára új csábító erőt nyert, sőt az utánzat mögött lappangó eredeti felfedése éppen a görögség megismerése szempontjából vált fontossá. Emellett még valami kis eredetiséget is kimutatni az utánzatok tömkelegében, annál bravúrosabb tudományos vívmány volt. Mindez hatalmas lendülettel vitte előre a római irodalom történeti megértését. Az általános görögösödés korának művészete, az ú. n. hellénisztikus művészet, különösen amint késői virágzásában Pompeii falfestményein feltárult, pompás színeket vetített belé a római irodalomba, amióta ezt tisztára hellénisztikus irodalomnak tekinteni szokássá lett. A sajátlagos itáliai művészet, főként a római szobrászat fokenként haladó méltánylása pedig lassan-lassan mégis csak egy olyan szellem eredetiségének felismeréséhez kezdett vezetni, amely nem pusztán a hellénizmus szelleme Itáliában.

Ma már az irodalmi kutatáson belül is fordulni kezd az áramlat. Azt nem vesszük ugyan még észre, hogy a római irodalom történetírás a római művészet történetét is állandóan szem előtt tartaná.¹ De az olyan becsületmentés nem elégít ki senkit többé, amelyet a hellénisztikus felfogásnak egyik legkiválóbb képviselője megkísérelt, t. i., hogy a római irodalom voltaképpen nem kevésbé eredeti, mint a többi európai irodalmak, hiszen igazán eredeti csak a görög, amelytől valamennyien függenek. Kezdek ma már a római költők számára is annak az eredetiségnek az elismerését követelni, amely független a tárgyak és műformák származástörténetétől s a poézis örök világával való közvetlen kapcsolatban áll:² azzal a világgal, amelyben a szép időtlen (*a thing of beauty is a joy for ever*). Valóban azok, akiket a vérség és a benne örökölt műveltség köt össze a rómaisággal — az olaszok, franciák — sohasem nélkülözték az eredetiséget ott, ahol a latin szellem teremtő és alakító jelenlétét érezték. Nem csodálkozhatunk, ha akad köztük irodalomtörténész, aki latin öntudásában sértve utasítja vissza az eredetiség hiányának vádját s köteteket ír a görög hatás előtti latin irodalomról.³

Közben az az archacologia, amely nagy mesterétől, Winckelmanntól eltanult áhitatos műértő figyelmét kiterjeszti a törött cserépdarabokra és a legszegényebb sír tartalmára is, és vele együtt a vallástörténeti kutatás, a jóshelyekről érkező van Dale úttörő munkájának folytatója, nem sejtett mélységéig ha-

¹ Ez elmondható a legújabb római irodalomtörténetekről is (pl. Schanz-Hosius, Klotz). Archacologiai anyagot legalább díszítésül felhasznál Kappelmacher a Hb. d. Literaturwiss. római kötetében (1926—).

² V. ö. Jachmann, Die Originalität der röm. Lit., Teubner 1926.

³ Cocchia, La letteratura Latina anteriore all' influenza Ellenica I—III. Nápoly 1924—25.

tolt be a multba, amelyből a latin szellem kibontakozott. A történelemnek ilyen kiterjesztése az ú. n. történelemelőtti időkre eleve feloldja azt a nehézséget, amellyel a történeti felfogás megzavarta a naiv élvező magatartását a római irodalommal szemben. Ennek a várakozása önkéntelenül is eredetiséget föltételezett ott, ahol a latin szellem ajándékát kívánta kapni, olyasvalamit, amiért éppenséggel nem fordulhatott máshova, csak Róma felé. (Latin *szellemen* nem értünk egyebet, mint sajátosságos, egyedülvaló, semmi mással nem azonosítható *hordozóját* mindannak, amire egyszerűen azt mondjuk: ez latin — és pedig nem csupán nyelv szerint. De a «latinság» sokoldalú: szeretőnek e sokoldalúságában átéléstől meleg ábrázolással megértetni, alkotásaiban megéreztetni.) A történeti felfogás ehelyett — eddig — hellénizmust: latinnyelvű görög irodalmat ígért. Most megragadhatjuk a latin szellemet — vagy legalább kísérletet tehetünk a megragadására — jóval az irodalom előtt olyan tényekben, amelyek a szellemi élet szűkebb értelemben vett körébe tartoznak. És figyelemmel kísérhetjük a római irodalom kialakulásában is azzal a megértéssel, amely bevezetés lesz — az élvezethez.

Először Róma történetének első századaiból tekintünk előre az irodalomra (I.), azután az irodalom első századából a teljes kifejlődés, a nagy «klasszikusok» arany korszakára (II.). Ebből a célból újra össze kell foglalnunk ismeretes adatokat is. De ebben nem teljességre törekszünk. (A jegyzetekkel takarékoskodunk, különösen ahol ismert és elfogadott megállapításokról van szó.) Az *egészet* óhajtjuk felfogni már a magban, melyből a nagy fa nő. Talán ez az 'egész' lesz elevenebb és élethűbb, mint amit ma a közönség, sőt a *consensus philologorum* római irodalomnak ismer.

I. RÓMÁBA rendszerint északról érkezünk. Tegyük meg most ezt az utazást úgy, hogy figyelmünket a talaj sokezeréves rétegeiben rejtőző emberi nyomoknak szenteljük. Ezt az olaszországi múzeumok gazdag anyagának segítségével könnyen megtehetjük.

Északkeleti Itáliában, a Pó torkolatának vidékén, a Kr. e. I. évezred első felében mi, akik a Duna mellől jövünk, bizonyos tekintetben még otthon érezhetjük magunkat: illír törzsek telepei vannak itt, mint ugyanebben az időben nálunk a később Pannóniának nevezett területen. Ezek a hódító indo-germánok — mint thrák és görög testvéreik a keletibb Dél-Európát — a Kr. e. II. évezred vége óta megszállták az Appennini félsziget keleti oldalát egész hosszában, s fenntartották az összeköttetést az Adrián keresztül a Balkán-félsziget nyugati felével is, ahol szintén illírek laktak. Az itáliai nagy tavak vidékén találkozunk a Kr. e. III. évezred óta egy észak felől bevándorló néppel, amelynek megjelenése az őslakók köcsközeivel szemben egy bronz-kultúra kezdetét jelentette. Halottait ez a nép elégette. Tóparti telepei, amelyek régibb, tavi cölöpfalvai

mintájára épültek, ősképet mutatják a későbbi római tábornak. Arnyékszerű kép ez — bár egyszerű, határozott vonalait sokat jelentően veti előre a világtörténelembe.

Káprázatos szín- és fémpompa fogad Toscana kialudt tűzhányóvidékének tuffájában. Ebben a nagyszerűen vájható, kihűlt lávaanyagban halmozták fel a síri élet számára kultúrájuk kincseit az etruszkok. Ez a hajós hódító nép keletről, a gazdag Kis-Azsiából hozta magával egy kereskedő és kalózkodó, hadviselő és uralkodó nemesség fényűző életstílusát. Az etruszkok bevándorlásuk után pár száz évvel már kiterjesztették arisztokratikus városállamaik hatalmi körét északon a Pó völgyére, délen Campaniára. A Kr. e. I. évezred első fele Itáliában az ő fénykoruk. Ennek az évezrednek a hajnalán kezdődik megtelepedésük magas lakóhelyeiken, a Tirrénitenger partja felett és a dombos-fennsíkos vidéken a Tiberis alsó folyásától északnyugat felé. . . .

Ha innen, a déli Etrúria magaslatairól ereszkedünk le most Róma halmaira, olyan pontot nyertünk a széttekintésre, ahol ennek a helynek jelentősége páratlan szemléletességgel nyilatkozik meg előttünk. Hogy a Tiberis, a természetes út a közeli tengerhez, e halmok közt folyik el, kisebb fontosságú amellet a tény mellett, amely az északnyugati irányból érkezőnek szemébe szökik: Róma Etrúriával függ össze, hozzátartozik, mint kapu a várhoz. Aki odafent uralkodik, annak kell idelent a kapuban is megvetni lábát, mert ha itt más kerül hatalomra, a vár sem tartható. A *Monti Albani* különálló vulkáni tömege pedig velünk szemben sehonnan sem tűnik fel annyira az ellenfelnek, mint ha innen nézzük. Felhőgyűjtő orma annak a szent helynek lett később a hordozója, amely a latinság törzseit egyesítette. E nép telepeivel találkoztunk (minden valószínűség szerint) a nagy tavak partján, ez a nép volt itthon a Tiberis alsó folyásánál az etruszkok előtt: a latin nyelv tájszólásait beszélő indogermán törzsek. Őket Itáliába a Kr. e. II. évezred folyamán egy másik, rokon néphullám követte volt: az umberek, a Campaniába lekerült oszrusok és számos kisebb néptörzs között a szabinusok. Ez utóbbiak mindannyian halottaikat eltemetők, nem elégetők, mint a latinok.

A két különböző temetési módra valló sírok Róma halmain és völgyeiben biztosan tájékoztatnak a legrégebb lakosságról. A Palatinuson, ahol a monda és a régi idősámítás szerint Kr. e. 753-ban a várost alapították, már a Kr. e. X—IX. század óta halottegető törzs települt meg: a latinok; az Esquilineus táján és a Quirinalison pedig halottaikat eltemetők, vagyis azok, kiket a hagyomány itt emleget: szabinusok. Az etruszkok erős hatása a Kr. e. VII. század óta mind a sírokban, mind a Palatinus építményeiben, majd a VI. század második felében a Forum csatornázásában is növekvő mértékben jelentkezik. Ennek a századnak az első feléből származik az első szellemi alkotás, amely okmányszerűen hiteles másolatokban hozzánk a legrégebb

Rómából eljutott — abból a városból, amelybe az említett két szabinus település már belétartozott, a Capitolium hegye azonban nem, a Forum helyén pedig mocsár volt és temetőhely... Az ünnepek legrégebbi elérhető rendje ez az alkotás, a római naptárnak az az ősi része, amelyet az ókor végéig mindig megkülönböztetett alakú és színű betűkkel véstek kőbe.

Az ŐSRÓMAI NAPTÁR számunkra legelső tanuja Róma szellemi életének. Nemcsak három községet fog össze az istenek közös tiszteletében — a palatinusi latint és a két szabinust —, hanem sajátos módon egész Itáliát. Ebben van jelentősége számunkra. Hogy rendszerető szellem alkotása, az nem tagadható, miután már egyszer rámutattak.⁴ Martius és October Mars hónapjai: az első a hadisten nevét is viseli, mindkettőben megismétlődnek ünnepei. A tavaszi hónap a harcias Ősróma lakói számára a hadbaindulás ideje, az őszi a zsákmányolásból való visszatérése. Mars igazi *latin* isten és hadistenségével népe jellemét tükrözi. Februariusban és Maiusban gyakoriak a halottaknak és az ő isteneiknek szentelt ünnepek. Azonban Quirinus, kinek tisztelete szintén Februariushoz, a koratavaszi hónapoz van kötve, nem más, mint az ugyancsak harcias *szabinus* közösség istene: Marsa. Aprilis és December sűrűn ünnepli a földanyát és ajándékait. Diva Angerona akár e körbe tartozó istennő, akár nem: neve biztosan *etruszk* éppúgy, mint egy egész sereg római nemzetség külön istenéé. A földistenanya különböző megjelenési formái — Ceres, Tellus, Flora — nehezen választhatók el Démétér alakjától, kinek a délitáliai görögök vallásában oly nagy szerepe volt, még nehezebben a Martiusban ünnepeelt Liber a görög Dionysostól. A hellén istenek tiszteletének közvetítői részben az etruszkok és a görög műveltséggel Campaniában érintkező oszkusok lehettek.

E futólag kiragadott részletekben lappanghat még nem egy vallástörténeti rejtély. Fontos azonban az, hogy most már, az eddig uralkodó felfogással szemben, a római naptár törzsét alkotó legrégebbi ünnepek között felismerjük a latint és szabin istenek tiszteletén kívül etruszk és görög istenségeket is. A görögök a Kr. e. VIII. század óta alapítottak gyarmatokat Sziciliában és a félsziget déli részén. A Rómához legközelebb eső campaniai görög gyarmat, Cumae, a legrégebbi alapítás. A Kr. e. VI. század elején a görögség már régen az itáliai kultúrvilág állandó összetevői közé tartozik, s ezek Rómában ekkor mind jelen vannak: jelen van szellemi értelemben úgyszólván egész Itália, az Égét-tenger világával eleven kapcsolatot tartó etruszkságával és görögségével egyetemben. Különböző csoportoktól és egyénektől hordozott, népi és egyéni vérmérsékletektől színezett kultúrhatások alkotják ezt a szellemi jelenlétet, egyelőre a valási életben és a művészetben, később az irodalomban is. Róma nyelvet, szervezetet, keretet nyújt, ahol a rokon eredetű — mert kivétel nélkül az itáliai kultúrvilágból származó — hatások talál-

⁴ Fr. Altheim, Römische Religionsgesch. I. (1931) 59. kk.

koznak, egységet és kristályosító vezérlő gondolatot nyerne... A római irodalom akkor születik meg, amikor Róma egész Itália irodalmi lehetőségeit magában tudja összegyűjteni s amikor Itália Rómában középpontot talál. A latin szellem itáliai — és római. Itáliai volta hozza magával görögységét.

ETRUSZK uralom alatt, majd, e nem-índogermán hódítóelem erejének fokozatos letörése és teljes felszívása közben, Itália egyesítésével újabb negyedfél századnak kell eltelnie, amíg ilyen latin szellemű irodalom minden feltétele együtt lesz. Az etruszk-hatás nagyságával, helyesebben: Róma egész műveltségének etruszkosságával kell tisztában lennünk, ha e feltételek egyik legfontosabbikáról fogalmat akarunk magunknak alkotni.

A legutolsó három király a római hivatalos történelem szerint is etruszk volt. De az a *Roma* név maga s a mondai város-alapítónak, Romulusnak ugyanczából képzett neve is. Etruszk-névű a hegy, amelyen Rómát megalapították: a Palatinus és etruszk az istenség, kinek ünnepéhez (Pales ünnepe április 21-én) az alapítás emléke fűződik. Etruszk-hatás alatt alakult ki a római tulajdonnévrendszer: a három név viselése, melyek közül a második és harmadik tágabb és szűkebb nemzetségnév. A latin szó-kincsnek az etruszkból kölcsönzött része mutatja e hatás sokoldalúságát. Etruszk eredetű *lamina* (érclemez), *columna* (oszlop) és *fornix* (bolthajtás) — tehát az ércművesség és építészet, melynek megmaradt emlékei ugyanezt közvetlenül is vallják —; továbbá *miles* (katona), *veles* (könnyű fegyverzetű) és *satelles* (testőr), amint etruszk szokás a bárdos vesszőnyaláb (*fascies*) hordoztatása is és etruszk általában a római hivatalos hatalom minden külső jele, dísze. Etruszk szó *caupo* (kocsmáros), *histrio* (táncoló színész), *lanista* (vágó- és vívómester) s etruszkképzésű *levenna* (bohém), etruszk ige: *amare* (szeretni). Etruszk művészet Rómában az élet szépítése, izgalmainak kellemes fokozása egész a gladiatori játékok vérszomjas féktelenségéig — sőt ez általában az etruszk művészet.

E cél szolgálatába állították az etruszkok a görög zenei és festőművészet minden megszerezhető gyönyörűségét; az előbbihez kell értenünk a kifejező táncot és színjátszást is — hogy milyen mértékben a görögtípusú, magas szellemi légkörű költészetet, azt a sírok falán megörökített etruszk élet «itt és most» élvező hangulata nem árulja el. Vajjon mit tanulhatott a római ifjúság mesétereitől abban az időben, amikor Rómában — még a 3. században is — ugyanúgy volt szokás az etruszk nyelvet és műveltséget a gyermekkorban elsajátítani, mint később a görögöt? Az írást a rómaiak az etruszkoktól vették át és attól kell tartanunk, hogy a római műveltségnek éppen azok az anyagias alapelemei etruszk eredetűek, amelyeket később Horatius elégedetlenül hasonlít össze a görög múzsai nevelés tiszta művésziességével. De kétségtelen, hogy a görög mitológia és hősmonda költői világa is etruszk közvetítéssel, virágos, csábító etruszk mezben kezdte megtölteni a latin képzeletet. Ganymedes, a bájos nektártöltő fiú régi

latin neve: *Catamitus* etruszk hangalkatot árul el. Egy-egy görög monda és a görög műveltség számos eleme más úton is elszivárgott Rómába a Kr. e. VI—IV. század folyamán: Odysseus neve *Ulixes* formában adriai illírek révén, a trójai Aeneas híre a Kis-ázsziából Sziciliába vándorolt illírektől inkább itáliai görög, mint etruszk közvetítéssel... Mégis a görögös — és többé mégsem görög — etruszk műveltség teremtette meg Rómában azt az egyelőre még kezdetleges szellemi életet, amelyben minden későbbi, tisztább és közvetlenebb görög hatás a teljesülést, megérést jelentette, amelyben azonban egy tragikus hiány és feszültség is állandó maradt.

A tragikus hiány így támadt: Rómában a sokáig alávett latinság akkor is tudatában volt még primitív multjának, amelynek nem egy szokását vallási gyakorlatában őrizte, amikor az etruszk uralkodó réteget már régen magábaolvastotta és kultúr-igényeit magáévá tette volt — de ezt a multat eleven tartalommal benépesíteni nem tudta többé. Uj, görögös etruszk műveltsége az ősi hagyományokat emlékezetéből jórészt kiszorította. Itália számos népe még századokon keresztül megmaradt az etruszk és görög műveltségtől kevésbé érintett állapotában. E 'primitívek' számát az 'eltemetők' után egy újabb néphullám, az Észak-Itáliában leteleplő keltáké is szaporította. A városlakó római a félvad hegyilakókban és elmaradt földművelőkben rokonait érzi. Azzal a meleg honvággyal tekint feléjük mindig, amely még Tacitusnak a germánokról adott leírását is áthatja. De ha saját népe multjába akar behatolni római tudós vagy költő, lényegében sohasem jut el mélyebbre, mint az etruszk műveltség rétegéig, egy összetett kultúrvilág hagyományáig. Vergilius, — hogy klasszikus példát lássunk erre —, akinek már fejlett római régiségtudomány áll rendelkezésére, a görög hősmonda Aeneasával az itáliai ősnépek képviselőjéül szembeállítja Turnust — azt a Turnust, akiről nem sejtí, hogy nevének jelentése annyi, mint görögül Tyrrhénos: 'az etruszk'. Olyan kultúrhatás, mint az etruszkoké volt, egy nemzet életéből többé ki nem iktatható.

Innen a később mindig visszatérő vágy a római irodalomban a primitív egyszerűség, az ősalapot után, amelyet egyetlen római sem tud többé történeti hűséggel visszaidézni, vagy sikeresen saját korára erőszakolni: mert e vággyal együtt, ugyanilyen kiírthatatlanul él a kényelmes és művészies etruszkos-görögös kultúrelét szeretete is. Művek, amelyek vagy az egyik, vagy a másik alapérzésben gyökeredznek, vagy a kettőt — egy nemet a *puritánizmusnak* egyfelől, az öncélú *kultúrhédonizmusnak* másfelől — önkéntelenül egyesítik, állandó színeket jelentenek a római irodalomban, maradandó feszültséget a latin szellem történetében. Ehhez járult egy másik feszültség akkor, mikor az a tanulási vágy, amely az etruszkok iskolájában az említett kultúrhédonizmus felé vezette a latinságot, a tiszta görög szellemmel való érintkezésben új tudatosságot nyer. A római állam őslatin mag-

vában, de fejlettebb életének etruszkos alapvetésében is — mint az antik városállam általában — polgárai szellemi életét közvetlenül magának követelte. Így Róma egész Itália szellemi élete számára is szigorú rendhez és rendeltetéshez kötöttséget hozott: a római állam szolgálatának misszióját. A tanulási vágy görög tudatossága ezzel szembe egy másik, magasabb célt állít. Nevezőzik az előbbit — Róma igényét a szellemi étellel szemben — *romanizmusnak*: az utóbbit már a régiek a platonai műveltség fogalom görög megjelölésével, παιδεία néven emlegetik.⁵ *Paideia* a lelki jólneveltség hellén ideálja. A latinság a reá való törekvést az államférfi pusztán rómaiságával szemben az 'emberség' világnézetévé emeli: a *homo Romanus* az egyik oldalon, a *homo humanus* a másikon. 'Emberség' — ez a szó ilyen értelemben, jellemző módon csak latin lesz: *humanitas*.

Kultusza a nyers egyszerűségnek és egy délies, magas kultúra javainak; a minden fölött álló állami érdeknek és a tökéletes 'emberség' eszményének: e négy szellemi hajtóerő közül az első három idősebb mint a római irodalom. Mind a négy a latinság kiváló formai készségével egyetemben alkotja majd ennek azt a sajátos értelmi és művészi varázsát, mely minden későbbi irodalmaké közt első helyen vetekedhetik a görögével. A görög szellem előnyűl természetesen megmarad éppen belső ellentmondástalansága.

II. A KEZDET századaiból messze jövőre vetettünk pillantást. Kezdet előtt állunk a Kr. e. 3. század derekán is, de a teljesülés kezdete előtt. Karthago, a Földközi-tengeri nagy vetélytárs visszaszorításának első győzelmes korszaka ez: Róma hatalmi körébe tartozik már egész Itália, odatartozik a görög Dél-Itália is. Az első pún háború befejezése után következő esztendőben, Kr. e. 240-ben eljön az az időpont, amelyben számunkra Róma irodalmi élete történetileg megfogható valósággá lesz. Ebben az évben adják elő Rómában Livius Andronicus első görögből fordított latin darabját, s ezzel a római színpad kibontja előttünk Róma szellemi életét abban az összetettségében, amely irodalomtörténeti tárgyalásra egyáltalán alkalmassá teszi.

'A római szellem munkája az állami élet és jog területén', amelyről az előzmények közt ilyen címen az irodalomtörténet is meg szokott emlékezni, az állam életében immanens volt. Szavakba öltöztetett és írásba foglalt része is állami élet, jog és politikum. A szó itt teremtő *tett*, amely hatásában, előidézett következményeiben él. Ezt — és nem pusztán az írástudás előtti időben való keletkezését — fejezi ki a római jogi nyelv is a *dico* (mondok) igéből való gyakori összetételeivel, mint *iudex* (bíró), *iudicium* (ítélet) stb.⁶ A kimondott törvényeknek,

⁵ Felújította Werner Jäger. De I. a következőkhöz főként Reitzenstein. *Werden u. Wesen der Humanität*, Strassburg 1907.

⁶ Fr. Leo, *Gesch. der röm. Lit.* I. (1913) 23.

döntéseknek vagy a pereskedés érvényes szóbeli formáinak írásos közkinccsé tétele is más, mint irodalom. A 4. század közepén összeállított 12 törvénytábla reánk maradt idézet-töredékein megfigyelhetjük az ólatin magvas, nyomatékosan tagolt beszéd sajátosságait, — de ezekért és más ilyen szövegek miatt nem kellene római irodalomtörténetet írni. — Hogy e törvényeket a római ember már gyermekkorában kívülről tanulta, magában véve szintén csak olyan tény, mely a római állami élet rajzába tartozik. A törvénytanulás akkor válik az irodalomtörténetíró figyelmére érdemes szellemi élet egyik jellemző tényezőjévé, amikor a római gyermekek lelkébe mellette, mint egyenrangú másik tényező, utat talál Livius Andronicus Odysseia-fordítása... Ugyanígy lép ki a római jogi és államélet 'irodalma' immanens voltából egy magasabb szellemi élet síkjára, amint vele szemben, a szellemi egyen-jőség igényével, megjelenik az igazi irodalom.

APPIUS CLAUDIUS CAECUS, a római irodalomtörténetben elsőnek emlegetett 'író' sem irodalmi érdemeivel vívott ki helyet magának a latin szellem történetében. Benne az immanens romanizmus tipikus képviselőjével, a 4. és 3. század fordulójának legnagyobb alkotó-államférfiával ismerkedünk meg, aki működésével az osztályok harcában korszakot zár le, épít és reformál. A plebcusok és patriciusok hosszú küzdelme eddig az időpontig nem hagyott hátra észrevehető irodalmi nyomokat. A politikai és jogi viták fejleszthették a latin nyelv lehetőségeit kifejező erőben, finomságban. Az előkelő temetések szónokainak ünnepesebb, emelkedett stílus állott rendelkezésére és az ilyen beszédeket a dicsőített halott családja megőrizte. Appius Claudius Caecus szónoklatai közül egy egészen más rendeltetésű került írásban a nyilvánosság elé. Azt a beszédét olvashatta az utókor is még sokáig, amely a legjobban megcsodált *cselekedet* volt: Pyrrhus kedvező békeajánlatának visszautasítása 280-ban. A jogi és politikai hatású szó világa ez itt elsősorban, amely az irodalom légkörében súlyos, idegen elem lesz és sohasem lehet benne maradék nélkül: ezt figyelembe kell venni a cicerói szónoklat megítélésénél is. Appius Claudius Caecus maga akkor áll legközelebb az új irodalmi légkörhöz, amikor görög gnóma-kincset foglalgat honi formájú latin versekbe: ilyen általános emberi bölcseséget, mint „Mindenkinek a maga szerencséjének kovácsa“, vagy „Ha barátot látsz, felejtjed bánatot“. Öntudatlan lépés ez éppen afelé a *humanitás* felé, melyet az ellentétes irodalmi pólus, a színpad is képvisel majd Rómában: hasonló sententiák (az idézettek is) a kor divatos görög vígjátékainak eszmei tartalmához tartoznak.

LIVIVS ANDRONICUS személyében rómaivá lett itáliai görög — 'félgörög', amint Rómában mondták — nyitja meg a latin színpadi szerzők sorát. Vonultassuk el őket egy pillanatra magunk előtt, a következő 100 év legkitűnőbb költőit, egészen Afra-

niusig, az első előkelő társadalmi helyzetű római színműrőig: Naeus campaniai, Plautus umbriai, Ennius délitáliei illir, Pacuvius ugyanarról a vidékről való oszku, Caecilius kelta, Terentius afrikai, Accius umber — íme az itáliai művésztermészet, sőt még azon túl, a távolabbi provinciák tehetsége is, Róma növekvő kultúrhédonizmusának szolgálatában. A drámai művészetnek Itáliában is volt vallásos háttere, mint Görögországban. Tudunk játékos szokásokról, amelyek a pogány dél-európai népeletben immanenseknek mondhatók, mint a paraszti ünnepek pajkos verselgetésének az a módja, amely Fescennium déletrúriai helység nevét viseli (*versus Fescennini*). Mások az esztruk halotti tiszteletben gyökereznek. Ezek a Campaniában etruszkoktól alapított oszku városka, Atella nevén lesznek ismeretesek (*fabulae Atellanae*), amikor később az irodalomban felbukkannak. Előadása ez utóbbiaknak mindig szigorúan álarcos volt s a római ifjúság sokáig nem tűrte, hogy színészek fellépése megszenteltelítse őket: mind a két dolog vallásos jellegük bizonyítéka. Vallásos jelentősége van annak is, hogy a drámai előadások Rómában éppen úgy meghatározott ünnepi időszakhoz fűződtek, mint Athénben — ha ugyan nem elhunyt nagyok temetésének díszét emelték.⁷ De a drámai költészet római helyzetére jellemző különbség már akkor kitűnik, amikor Livius Andronicus darabjainak első előadásai előtt 120 évvel, először rendeztek a circusi versenyek mellett színjátékot. Ezzel kapcsolatban említi antik forrásunk etruszk táncoló-színészek szereplését Rómában. A feladat ilyenkor a közgyönyörűség fokozása volt: ennek szuggesztív hatásától várták pl. a várost sújtó betegség megszűnését. Több gyönyörűség, mulatság, *spectaculum!* Ez a színpadi művészet megindítója és hajtóereje Rómában (s nemcsak Rómában) — egészen olyan látványosságokig, mint amilyent az imént felsorolt drámaírók közül Accius nyujtott: egyetlen tragédiájában 600 öszvér felvonulását, 3000 hatalmas görög váza felhordoztatását...

Kr. e. 240-ben a *ludi Romani* alkalmával Róma szemtől szembe találkozott első *poetá*-jával (mert az első *műfordító* az eredeti *költőjénél* nem érzi magát alantasabbnak), — legalább is az első olyannal, akinek nevét megőrizni érdemesnek tartotta. Az említett etruszk színészek játéka még költői szöveg (*carmen*) nélkül való volt. A görög hősmonda Livius Andronicus előtt is szolgáltatott drámai anyagot a római színpadnak: két ilyen régi, honi versemértékbe foglalt szövegről is történik említés (*carmen Priami* és *carmen Nelei*). Livius Andronicus azonban a klasszikus athéni tragédiát hozta Rómába: Sophoklest, Euripidest, ezek követőit s az újabb görög vígjáték néhány mutatványát is. Friss, megrázó, mulattató és ami a fő: latin nyelven is elbűvölő új forrása volt ez a gyönyörűségnek, vala-

⁷ Minderről külön tanulmányban többet. Az Atellanáról Altheim, Arch. Rel.-Wiss. 27, 1927, 35 kk. és Terra Mater 48 kk. U. o. 1 kk. az első *carm. saecr.*ól.

melyik délitáliai görög város — bizonyára a színházkedvelő Tarentum — élő színpadi művészete, amelynek átültetése a rendezőnek, az előadás technikai irányítójának, sőt a színésznek mesterségbeli hozzáértését követelte. Livius Andronicus mindez volt s hogy emellett még iskolamester is, vagy a költészet magyarázója (a források e tekintetben nem elég egyértelműen beszélnek), az szinte kevésbé fontos. Róma megbecsülte benne a színpad mesterét és a költőt, aki az első *carmen saeculare*-val, az állam legnagyobb vallásos engesztelő ünnepének görög mintájú kardalával is megajándékozta. Éppen mert a római színpad a gyönyörködtetést szolgálta elsősorban, volt óriási nemzetnevelő jelentősége a *humanitas* irányában annak, hogy a görög drámai költészet nagyszerű humánus tartalma — embersors és jellem — latinul is nemes és hatásos formát öltött.

ODYSSEIA-FORDÍTÁSA Livius Andronicusnak ugyanebből a szempontból szintén nagyjelentőségű. De igazságtalanok volnánk vele szemben, ha ezt a költői tettet, a latin Odyszeiát, pusztán az olvasni tanuló gyermekek kezébe való könyvnek tekintenők — hiszen csakhamar valóban ezzé lett —, vagy ha a fejlettebb ízlésű római utókorral tartva, kicsinylően ítélnek meg. Már említettük két ízben is a latin honi versformát: Livius Andronicus ilyen ütemes, nem a szótagok hosszúságán-rövidségén alapuló *versus Saturniusok*ban fordította le a görög hexameteres eposzt. Drámafordításaiban sikerült közelebb maradnia az eredeti versmértékhez, mert azon a területen bizonyára már az előbbi, népesebb drámai költészet is alkalmazkodott a délitáliai görögség hasonló, parasztibb színjátékaihoz. Itt azonban mások voltak az előzmények. A rómaiak már régebben eltanulták a görögöktől a költői, kötött alakú sírfeliratok alkalmazását s ezekben *versus Saturnius*-szal helyettesítették mintáik epikus mértékét (görög szempontból a distichon is az). Bizonyára azért választották ezt a formát, mert náluk ősidőktől fogva ez volt a ritmusa a halottat elsírató, hőstetteit még később is dicsőítő recitálásnak és éneklésnek. Ilyesmirel — egy harcias közösség társas életének természetes (ismét azt mondhatnók: immanens) díszéről — többször is megemlékeznek, anélkül, hogy feljegyeztek volna valamit belőle. Az irodalmi életen egészben véve szintén kívül maradnak a vallási szertartások szövegei: ezekből, az ima hagyományos nyelvéből ismerkedhetünk meg legjobban az ólatin emelkedett beszédnek párhuzamos tagokban lüktető gondolatritmusával, amelyet erős alliteratio, sőt rím is támogat. Livius Andronicus tudatos művészete ezen az ősi alapon egy magasan járó, ünnepi lendületű költői nyelvet teremtett az eposz számára: római nyelvet annak a műfajnak, amely legteljesebb kifejezője lesz a rómáinak...

Vannak kiszakítva, nyelvtani példaként megtartott sorai, amelyek az Odyszeiának görög világra nyíló távlatát az ólatin költői nyelvnek ősi népegyüttélések mélységéből jövő muzsiká-

jával idézik fel. Régi germán vagy finn-ugor ritmusok ismerője megérzi a rokon hangot:

argenteo polúbro aúreo eclútro
ezüst kannával arany mosdótállal...⁸

mátrem proci procítum plúrimi venérunt
anyám kérék kérni be sokan kerültek...

Minden okunk megvan feltételezni azt, hogy az ólatin emelkedett beszéd hangulati eszközei és festői elemei, szókezdetek és szóvégek összhangzása, már előbb is közös tulajdonát alkották a római költészetnek és a magasabb prózai stílusnak, és hogy e tekintetben a halottsirató ének (*nenia*) és a gyászbeszéd között nem lehetett nagy különbség. Livius Andronicus *versus Saturnius*-ai ezt a sajátjátgot átviszik magukkal a római eposz nyelvébe. Innen marad meg ennek jellemző latin hagyományául az, hogy Ennius s a többi epikusok a szónoki emelkedett beszéd festői hangszközeivel a hexameteres formában is rendelkeznek majd.⁹ De ha gondolunk arra is, hogy ugyanezek az eszközök a görög műprózában a szicíliai eredetű gorgiaszi stílus vívmányai-ként szerepelnek, csengő-bongó hangban elvenedik meg előttünk ismét az itáliai egység, amely az egymás mellett élő népek rokon tehetségeit oly kedvezően fejleszti azonos irányban. Livius Andronicus működése minden tekintetben ebbe az egységbe és fejlődési irányba tartozik bele. A küszöböt alkotja, amelyen át Itália szellemi egységgé alakulásának természetes folyamata az öntudatos irodalmi alkotás területére lép.

RÓMA ÉRDEKÉT közvetlenül szolgáló tudatos irodalmi tevékenység még kevéssel ezután is — e század végén és a következő elején — görög nyelvű történetírással próbálkozik. Éppen olyan természetes útja ez a romanizmusnak a görögül beszélő Itália s rajta keresztül a görög világ felé, mint amilyen természetes módon ömlik Rómában ugyanekkor római formába a görög *paideia*. Az ellenséges Karthago álláspontja védelmezőre talált a szicíliai görög történetírásban. Róma eddig történetének más megörökítésével, mint a szüksézáv hivatalos évkönyvekkel (*annales*), a *pontifex maximus* köteleességszerű feljegyzéseivel, nem rendelkezett. Ezek közül is elpusztultak a gallus betörés alkalmával, a 4. század elején a régibb időkre vonatkozó s Róma történetét eddig az időpontig már akkor emlékezhetől kellett újra összefoglalni. Később, a római történetírás virágzásának első korszakában, a 2. század első felében az állami évkönyvek vezetését a meglévő anyag kiadásával (*Annales maximi*) meg is szüntetik majd... A 3. század végének egyik tekintélyes államférfia, Quintus Fabius Pictor, kevéssel utána Lucius Cincius Alimentus, majd más senatori rendű művelt rómaiak

⁸ Az eredetiben (Od. I. 136.): „szép arany kannával ezüst mosdótál felett“. A második idézet ugyanebből az énekből való; v. ö. Od. I. 245. kk. Az ékezet ütemes szótagokat jelöl.

⁹ Fr. Leo megfigyelése, i. m. 39. és 181.

a görög nyelvet használják fel Róma Karthagóval szemben győzelmes hatalmi állásának történelmi igazolására. Különösen áll ez a névszerint említett első történetírókra: mindketten maguk is szerepeltek a második pún háború történetében. Művükben a romanizmus első tudatos irodalmi tevékenysége máris mint nagystílusú publicisztika lép a világ elé, Rómát pedig történelmi jelenének méltó kiegészítéséül hősmondai múlt felidézésével ajándékozza meg. A fejlett színvonalú görög történetírásba való bekapcsolódás lehetővé tette, hogy mindez rögtön tökéletes irodalmisággal történhessék meg. A római történetírás jellemző sajátosságai már itt készen állanak előttünk: a publicisztikai célzatosság és a mondaköltészet színei, Róma kultusza és a görögös-humánus irodalmi keret. A római nemzeti érzés ugyanekkor, a második pún háború alatt, megtalálja latin költői nyelvét is.

CNAEUS NAEVIUS, a romanizmus első költői megszólaltatója, Itáliának arról az áldott területéről származott, ahol a legtöbb feltétele s a legtöbbet ígérő kezdetei voltak meg a rómaihoz hasonló nemzeti irodalomnak: Campaniából. Capuára gondoltunk, amikor Naevius 'campaniai büszkeségéről' hallunk, a büszke városra, amely a 4. század közepén kezében tartotta Itália sorsát. Ha a capuai nemesség fajrokonáival, a számitokkal való egyesülésre akkor el tudta volna szálni magát, a latin szellem helyett talán az oszkus lett volna uralkodó: délicesebb, görögösebb a latinnál (inkább nápolyi, mint római), sőt bizonyos tekintetben etruszkosabb is. Campania Etruria után a gladiátori játékok igazi hazája s drámai költészetében is — legalább az Atellana műfajában — etruszk örökséget közvetít Rómába. Naevius az első pún háború alatt a római hadseregben szolgált. Darabjait Rómában Livius Andronicus első drámái után 5 évvel adták először. A második pún háború alatt megírta az elsőnek eposzát. A Karthagót saját területén megsemmisítő utolsó nagy ütközet színterén halt meg Észak-Afrikában, a békekötés esztendejében (201). A valószínűség mellett szól, hogy a győztes római hadvezér, Scipio kíséretéhez tartozott.¹⁰ E gazdag itáliai tehetség élete végéig Róma szolgálatában állott: először fegyverrel, végül új, nemzeti költészetének erejével. Fabius Pictor történetírói működése már a Naevius eposzának megjelése előtti időben kezdődhetett. Mégis benne, az epikus költőben érezte Róma, érezhette Scipio e hősiességének igazi történetíróját.

BELLUM POENICUM, a 'Pún Háború' címet viselte Naevius öregkorának alkotása, az első római eposz: római versmértékű és római tartalomra nézve is. A párhuzam közte és Fabius Pictor történeti műve között nemcsak az eposz főrészére vonatkozik: arra, hogy Naevius a közelmúlt eseményeinek, költői távlat nélkül való történeti elbeszélésnek adott a latin *Odysseia* saturniusi formájával epikus lendületet. Vonatkozik a mythikus

¹⁰ W. Kroll, *Hermes* 66, 1931, 469 kk.

bevezető részre is, hiszen Fabius Pictor szintén Aeneas és Romulus mondájával kezdte munkáját. Naevius eposza, a szerző szándéka szerint, egészen történeti. De amikor az első énekben Trója pusztulásáról, Aeneas és atyja, Anchises meneküléséről volt szó, önként kínálkozott háttérnek a homerosi istenvilág s ezzel az új hazát keresők sorsának legfőbb isteni határozat szerint való irányítása. A második énekből megmaradt egy helyzet leírása, amelyben Aeneasnak hosszú hányódásáról kell beszélnie:

*blande et docte percontat Aenea quo facto
Troiam urbem liquerit*

szívesen és bölcsen kérdi Aeneas mi módon
hagyta el Trója városát.

Eposzában Naevius Dido történetét, Karthago alapítását is elbeszélte. Ezért felmerült a gondolat, hogy a kérdezgető itt talán Dido s a Vergilius Aeneaséból ismeretes elbeszélő-helyzetnek (*conticuere omnes...*) ez az előképe. Naevius azonban ebben az énekben már Itáliába vezette el a menekülőket s ebben írja le Aeneas ivadékának — szerinte unokájának — Romulusnak városalapítását is. Így hát a vergiliusi Aeneas és Dido-epizódnak magvát Naeviusnál nem tudjuk biztosan megtalálni. Nem tudjuk azt sem, hogyan kapcsolta össze Naevius ezt a két éneket a következő öttel, eposzának történelmi részével és mennyire készítette elő a mondai őstörténettel költői módon a jövő nagy küzdelmét, Róma diadalát. De azt látjuk: Vergilius e két naeviusi éneket fogja úgy kimélyíteni, hogy Aeneas sorsában Róma jövővendő nagysága tükröződjék. A *romanizmus* legtökéletesebb költői kifejezője az eposz marad, sőt mondhatjuk: a naeviusi eposz — finomultabb, mélyebb, humánusabb vergiliusi alakjában. Emellett ott áll később a horatiusi hazafias óda is. Horatiusnál és Vergiliusnál a romanizmus alapján egyesül majd tökéletes összhangzatban valamennyi ellentmondó elem: az egyszerűség kultusza a Stoa és Epikuros iskolájában filozófiai világnézetté finomulva, a kultúrhédonizmus mint művészi életforma és alkotó tevékenység, a humanitás pedig mint a világmegváltó Róma evangéliumának nagy ígérete az egész emberiség számára.

De térjünk vissza még egy pillanatra a *másik* főfolyamnak, a tisztán gyönyörködtető irodalomnak a forrásához. Hiszen a római irodalom szelleme, amint láttuk, nemcsak a kemény akaratú római Itáliáé, hanem a puhalevegőjű *italiai* Rómáé is.

A SZINPADON Naevius darabjai Livius Andronicus után új nyelvi és verstani vívmányokat is jelentettek. A naeviusi latinság tisztaságára büszke már a költő sirverse és az utókor példaképpen emlegeti. Vigjátékaiban a latin élet alakjai is színre léphettek; tragédiáiban a hagyományos görög anyagon kívül római történeti tárgyakat is feldolgozott, a mondai és a közeli történeti multból egyaránt. Ezzel kezdődik el Rómában a honi dráma: a római történelmi jelmezes színmű (*fabula praetextata*)

és a görög-ruhás vígjáték (*fabula palliata*) mellett talán már a latin öltözötű *fabula togata* is. A római tárgy azonban nem általános, hanem kivételes Naevius drámáiban. Vígjátékait különösen dicsérik. Ezekben görögös szabadság uralkodott. Mintha Campania erős dionysosi hangulata forrott volna bennük. Nem arra gondolunk itt elsősorban, hogy Naeviustól származó oszkus-műfajú darabnak (Atellánának) is van nyoma. Hanem arra, hogy sehol sem érezni annyira a bor és termékenység ünnepeinek közelségét a háttérben, mint a naeviusi vígjátékok gyér idézetmaradványaiban:

libera lingua loquemur ludis Liberalibus
szabad szájjal szólunk szent Szőlőisten-ünnepen —

így hangzik az egyik közülük. S tudjuk, hogy a campaniai költő szabadszájúságának politikai éle és heve volt. 'Külömb szabadsága van görög városban a rabszolgának, mint Rómában a szabadnak' — ezt olvassuk ki egy másik töredékéből. Hatalmas személyek ellen intézett színpadi támadásai börtönbe is juttatták Naevius. Nem állapíthatjuk meg teljes biztossággal, hogy azok közül a vígjátéki műfajok közül, amelyeket az európai irodalomnak ez az első shakespeare-i sokoldalúságú drámai költője művelt, melyikben lobbant fel utoljára az aristophanesi támadó-kezd.

PLAUTUS, Naevius nagy utóda és számunkra a latinság mutatatóhetségének klasszikus képviselője, reánk maradt 20 darabjában már egészen politika-mentes, kultúra- és életélvező irodalmat nyújt: a római 'világiás' költészetet alapvető formájában. Mert nem pusztán a jövő vígjáték-irodalma bontakozik ki ezekben a latin fűszerrel erősített athéni polgári színművekben és lép egy görögös varázsú 'félvilággal' állandó kapcsolatba, hanem ennél sokkal több. Ezért állapodunk meg itt végül még Plautusnál, anélkül, hogy a következő századra átnyúló drámaírói működését, derűt és dallamot árasztó művészetét méltatni akarnók. Róma erótikus költészetének világa alakul ki a Kr. e. 3. század vígjáték-színpadán, sőt bizonyos tekintetben a szatiráé is. Csak a lucretiusi és vergiliusi tanítókölteménynek lesz más alapja: az egyiknek egy tudományos szellemű életbölcselet *humanum*-ában, a másiknak a céltudatos *Romanum*-ban. (Természetesen a latin nyelvű filozófiai irodalomnak is lazább a vonatkozása az itt szóban forgó két szellemi főfolyamhoz.) De Catullus és az ú. n. elegiákusok, a *satura*-költők Enniustól és Luciliustól kezdve, velük együtt Martialis és a kultúrhédonizmusnak önmagával legteltibb mesterműve, Petronius csavargó-regénye: mind abban a légkörben élnek és mozognak, amelyet Rómában a vígjáték tett irodalmivá, sőt teremtett meg az élet számára is. A tudásvágy mellett az élvezetvágy, könyvek és tanítók mellett a színpad behízelt művészete valóban hatásos útja volt a *humanitas*nak Rómába. Görög mintáknak tisztán művészi szempontból való utánzása szintén a humánus élet-

és műélvező szellemi magatartásához tartozik hozzá. És ugyanez talál Tibullus, Propertius, Horatius költészetében olyan klasszikus egyensúlyú kifejezési formát, amelybe a beteljesült pozitív romanizmus büszke hangja és a déli természet szerint való egyszerű életmód csendes gyönyörűsége is harmónikusán illeszkedik belé...

KERÉNYI KÁROLY.

AZ AQUINCUMI ORGONA FELIRATOS BRONZTÁBLÁJA.

Az Aquincumi Múzeumtól délre eső területen a fővárosi villamos művek 1931-ben egy új áramelosztó-telep építésébe kezdtek. Az alapozási munkálatoknál egy nagy római épület falai kerültek elő. Az egyik helyiség alatt pince volt, s ennek kitakarításakor találtuk meg az ókor egyetlen ránk maradt orgonáját.¹ Megmaradását és jó fenntartását annak köszönhetjük, hogy az épület a III. század közepe körül leégett, s mikor újból építkeztek, a törmelékkel színültig telt pincét nem takarították ki. Megfeledkeztek róla vagy az új építők talán már nem is tudták, hogy a szoba alatt pince is volt. Az épület egykori rendeltetését az orgona feliratából tudtuk meg. Egy *collegium*-nak volt a székháza, s az egyik terem berendezéséhez tartozott az orgona. A tűzvész alkalmával a helyiség deszkapadlója beszakadt a pincébe, s magával rántotta az orgonát, melyet a törmelékek teljesen betakartak. Az orgonát az ásátás régészeti leleteivel együtt az Aquincumi Múzeum egyik külön kiadványában ismertetem, feliratos bronztábláját azonban már a jelen sorokban óhajtottam minél hamarább közzétenni.

Bronztáblácskánk szélessége 16·7, magassága 9·5, vastagsága 0·1 cm. A négy sarkába egy-egy lyukat fúrtak, melyekbe a felerősítésre szolgáló bronzszegek kerültek. Ezek közül csak egy maradt meg, a jobboldali felső lyukban; formája szegletes, s hossza 2·2 cm. A bronzlap előoldala épen és szép, sötétzöld patinával bevonva maradt meg. Táblánk baloldalán 0·3 cm széles fehér színű sáv látható, mely a felirat széleire forrasztott szegélydíszítés maradványa. A felirat hat sorban foglal helyet. A betűk magassága változó s a lefelé menő sorokban alacsonyabb. A betűk típusa egységes, az első sor A betűje nincsen áthúzva. Az interpunktiók háromfélék, van egyszerű pont, háromszög és borostyánlevél. Szövege:

¹ Zarlino (Sopplimenti musicali. Venezia, VIII., p. 289.) említést tesz egy Gradóban talált orgonatorodékról és rajzát is közli. Ezt a munkát az orgonakutatók közül eddig csak Rouelle ismerte, aki a rajz után a maradványt antiknak ismeri el. (Hydraulics címszó a Daremberg—Saglio, Dict. des antiquités gr. et rom. p. 318.)

C · IVL · VIATORINVS
 DEC · COL · AQ · AEDI
 LICIVS · PRAEF · COLL
 CENT · HYDRAM · COLL ·
 S · S · DESVO · D · D · MODES
 TO · ET · PROBO · COS ·

*C(aius Jul(ius) Viatorinus | dec(urio col(oniae) Aq(uinci) aedi |
 licius praef(ectus) coll(egii) | cent(onariorum) hydram coll(egio) |
 s(upra) s(cripto) de suo d(onum) d(edit) Modes | to et Probo
 co(n)s(ulibus).*

A felirat megnevezi az ajándékozót, C. Jul. Viatorinust, akinek neve feliratokon még nem szerepelt. A colonia rangra emelkedett Aquincum ordojában decurio tisztséget visel s előzőleg aedilis volt, ezért szerepel itt teljesen kiírva aedilicius. Ugyanekkor a collegium centonariorum praefectusa is, s mint ilyen hydrat ajándékoz sajátjából collegiumának. Az ajándékozás Modestus és Probus consulsága alatt történt (Kr. u. 228.).

Az aquincumi *collegium centonariorum*²ról több felirat emlékezik meg. A Székesfehérváron talált oltárkövet a collegium egyik magistere állíttatta Sedatus Augustus tiszteletére Kr. u. 201-ben (C. J. L. III. 10335.). Az Aquincumi Múzeum egyik kiadatlan oltárkővén² a collegium vexillariusairól történik említés (lelt. száma 306.). Egy másik sírfelirat szerint collegiumunk az elhunyt tagjainak sírkőállításához nagyobb pénzüsszeggel járult hozzá (C. J. L. III. 3583). Az ürömi késő-római sírhoz felhasznált korábbi időben készült sírkövek között is volt egy, amelyet ez a collegium állított (Paulovics, Arch. Ért. XLII. (1928) 214 old., 99. kép). Ezek szerint van két korban datált emlékün; az egyik 210-ből (C. J. L. III. 10335), az orgona bronztáblája pedig 228-ból. A datálás nélküli három felirat közül az ürömi a II. század végén vagy a III. elején, a C. J. L. III. 3583. számú elveszett sírfelirat szövegezése a III. század első felére vall, s a kiadatlan aquincumi oltárkő is ebbe a korba utalandó. — Az ürömi sírkövet egy korábbi temetőből hurcolták el, s ez nem lehetett más, mint a hozzá közel eső Aranyhegyi-árok menti temető legkésőbbi része az Esztergomi-Helyiérdekű Vasút Ó-Buda állomása előtt. Ez a temető az aquincumi polgári városhoz tartozott. A vexillariusokat említő oltárkövet az óbudai gázgyár mellett a Dunából kotorták ki, s ez is a civilváros területe. A C. J. L. III. 3583. számú kőnek lelhelye ismeretlen, csak annyit tudnak róla, hogy a középkorban a Várban állott a Szent János-Székesegyház előtt. Az új bronztáblánk lelőhelye a legfontosabb, mert nemcsak a polgári város terüle-

² Az aquincumi kiadatlan feliratokra való utalásokat Kuzsinszky Bálint professzor úr engedélye tette lehetővé s e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

tén került elő, hanem magában a collegium épületében. Két-segét nem szenved ezek után, hogy a collegium centonarium a civilvárosban székelt, s feliratos emlékek alapján a II. század végén és a III. első felében való működéséről feliratos bizonyítékaink vannak.

Nagyobb nehézséget okoz azonban, ha collegiumunknak két más rokon aquincumi collegiumhoz, a coll. fabrum² és a coll. fabrum et centonarium³-hoz való viszonyát vizsgáljuk.

A *collegium fabrum*³ et centonarium fentmaradt emlékei mind sírfeliratok. Kettőt hoz már a C. J. L. (III. 3554, 3569 = 10519). Újabb két sírkövét a szentendrei római tábor mellett fekvő késő-római temetőben ástam ki, ahol másodlagos felhasználásban szerepeltek.⁴ Ez a négy sírkő a szövegezés, valamint a díszítések után ítélve a collegium legkoraibb emlékei, s az I. és II. század fordulóján, legkésőbb a II. század első két évtizedében készültek. Van még több kiadatlan sírköve is. Egyet Schmidt Miksa úr őriz a kiscelli-kastélyában, s a Bécsi-út mentén került elő (Rusticius Quintus sírköve), egy másikat a Victoria-téglagyár területén találtak (Aquincumi Múzeum, lelt. száma 312.). További három sírkövet az Aquincumi Múzeumtól keletre a dunaparti késő-római temetőben másodlagos felhasználásban ástott ki Kuzsinszky Bálint (Aquincumi Múzeum, lelt. sz. 296., 340., 342.). Ezek az utóbbi sírkövek is még a Kr. u. II. századból valók, főleg annak az első feléből. Ez a collegium egységes, önálló collegium volt. Waltzing ugyan kettőnek veszi, s rövidített nevét a már publikált két kőnél (C. J. L. III. 3554., 3569 = 10519) *collegia fabrum et centonarium*-ra oldja fel,⁵ mint az ilyesmire van is eszt pl. Brixiban⁶ vagy Ariminumban.⁷ A mi collegiumunk lényegére rávilágít az egyik kiadatlan sírkő felirata, melyen *coll. fabr. et centon. posuit* kitétel szerepel, s így nem két, egyesült, hanem csak egy collegiumról van szó (Aquincumi Múzeum, lelt. sz. 340.), mely nevét különböző foglalkozást űző tagjai után kapta. Ez a collegium részben *collegium tenuiorum* volt, a befizetett tagsági díjakból tagjainak eltartásáról és sírköveiknek felállításáról gondoskodott. A két szentendrei sírkő, mint azt a díszítés stílusa és technikája, valamint betűtípusai után megállapítottam, az aquincumi kőfaragó műhelyekben készült, s a coloniától messzebb elhalt tagjainak

³ Ebben a kapcsolatban legtöbbször ez a gen.-alak használatos.

⁴ Ismertetni fogom az „*Ulcisia castra — Römische Forschungen in Szentendre*” című dolgozatomban, mely a frankfurti Röm.-Germ. Kommission kiadásában fog rövidesen megjelenni.

⁵ Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains* III. No 321, 322.

⁶ V. ö. C. J. L. V. 4368, 4386, 4396, 4397, 4406, 4416, 4422, 4454, 4459, 4477.

⁷ C. J. L. XI. 418.

sírköveire innen küldte el a collegium.⁸ A sírkövek nyomán ennek a collegiumnak tagjai kiszolgált katonák és polgári egyének. A dunaparti temetőben, mely a civilváros területén volt, a korábbi századok sírköveit másodlagos felhasználásban találták, melyek minden bizonnyal egy korábbi civiltemetőből származnak. Az itt előkerült síriratok polgáremberekéről, főleg keleti származásúakról számolnak be, az egyik ciliciai, a másik nemesai volt. Az óbudai sírköveket legnagyobb részben a *legio II adiutrix* kiszolgált katonáinak emelték. — Ez a collegium a három collegium közül a legkorábbi, s a feliratos emlékek nyomán az I. és II. század fordulóján, Traianus uralkodása alatt már működött.⁹ Székhelye a katonai városrész (*canabae legionis II adiutricis*). Egyes sírkövek ugyanis még Hadrianus uralma előtt készültek, mikor a polgárváros a municipium rangját sem nyerte el, tehát ott ez előtt collegiumok nem is alakulhattak.¹⁰ Ez a collegium oszlott fel később a II. század utolsó évtizedeiben két különálló collegiumra, a collegium fabrumra és a már korábban tárgyalt collegium centonariorum-ra. Ugyanis semmi emlékünknél sincsen arról, hogy mikor ez a két, újabb collegium működött, a régi tovább is létezett volna.¹¹

A *collegium fabrum*-nak négy feliratos emléke maradt reánk. Az egyik egy kiadatlan oltárkő, mely az Aquincumi Múzeumtól keletre a Dunaparton felásott mithraeumból való. Az oltárkő állítója *de(curio) m(unicipii) Aq(ui)nci, (duum) vir(i)ure) d(icundo)*, s a *coll(egium) fa[b(rum)] pr(aefectus)*-a volt. Ennek az oltárkőnek a kora körülbelül datálva van. A felirat szerint Aquincum még municipium. Azt tudjuk, hogy a colonia rangot csak 193 és 198 közti években érte el, s így oltárkövünk ezelőtt az idő előtt készülhetett. Kr. u. 201-ben állította a collegium egyik magistere az óbudai Trinitariuszárdánál talált feliratos köemléket (C. J. L. III. 3580). Másik két oltárkő állítója egyazon személy, aki *dec(urio) coll(oniae) Aq(ui)nci aedil(is) (duum) viral(is) prae(fectus) coll(egii) fabr(um)* volt (C. J. L. III. 3438., 10475). Ez utóbbiak a III. század elején készültek. A feliratok lelhelyei megoszlanak, kettő Óbudán a katonavárosban, kettő a civilvárosban került elő. Feltehetjük azonban, miután a collegium centonariorum székhelyét biztosan sikerült a polgári városban megállapítani és feltárni, a coll. fabrum székhelye csak Óbudán a katonavárosban lehetett.

Ennek a három collegiumnak működési ideje tehát meghatározható volt. A collegium fabrum et centonariorum a Kr. u.

⁸ V. ö. Nagy Lajos: Hogyan kerül M. Herennius Pudens sírköve Intercisába? Arch. Ért. XL. (1923—1926), 114, köv. old.

⁹ Traianusnak Pliniusához intézett levele bizonyítja, hogy ilyen tűzoltó collegium fabrum-ok az ő korában már nagy számban fent állottak. V. ö. Plin. ep. X. 34. „*secundum exempla plurimum...*“

¹⁰ V. ö. Kornemann, Collegium címszó a PW—RE. VII. HB. 412.

¹¹ Egy korábbi cikkemben rosszul értelmeztem collegiumaink feloszlását. V. ö. Arch. Ért. XL. (1923—1926) 120—121.

I. század végétől vagy a II. század első évtizedétől működött kb. 180—190-ig. Ebben az időben a tagjairól való gondoskodáson kívül (lakoma, eltemetés, közös kultusz) az államtól ráhárított közszolgáltatás fejében egyedül gondoskodott Aquincum katonái és polgári városrészeinek tűzbiztoságáról. A városrészekben egyes különítményei székelték.¹² Ezenkívül az aquincumi közigazgatási körzet alá tartozó helyiségekben is állított fel kisebb őrségeket, így pl. *Ulcisia castraban*, mint ezt az ott talált sírfeliratok bizonyítják.¹³ Felozlása után a két új alakulású *collegium* veszi át szerepét, melyeknek működéséről 180—190-tól a III. század közepéig vannak feliratos adataink.

Ez a felosztás szokatlan, mert épp az ellenkezője szokott előfordulni, mint erről a feliratos emlékek is beszámolnak. Nagy Constantinusnak 315-ben kiadott rendelete (*Cod. Theod.* XIV. 8, 1.) is hasonló értelmű. Elrendeli, hogy minden városban, ahol *collegium centonariorum et fabrum* van, a *dendrophori* ezekbe olvadjanak be. Ebből jogosan az következik, hogy már korábban lehetett kiadva egy törvény, mely a *fabri* és *centonarii* *collegiumait* is egyesítette.

A *collegium centonariorum* tűzoltó szerepét már a nevéből meg lehet érteni. A *cento* volt az a durva rongydarab, melyet ha ecetbe áztattak, rosszulégő anyag volt, s a tűzoltásnál nagy szerephez jutott.¹⁴ Egy veronai felirat világosan beszél a tűzoltó szerepéről,¹⁵ s ezzel magyarázható egy *carnuntumi* felirat is, melyen *col(l). veteranoru(m) centonarioru(m)* ról szerzünk tudomást (C. J. L. III. 4496/a = 11097). Vele egy időben a *collegium fabrum* is tűzoltótestet volt, s éppen az egyik aquincumi felirat (C. J. L. III. 3438) következő sora „*duxit collegium s(upra) s(criptum) in ambulativis V. Kal. Aug.*“, tűzoltógyakorlatozásra magyarázandó.¹⁶

Az aquincumi *coll. centonariorum* tagjainak foglalkozásáról a feliratok kevés felvilágosítást nyújtanak. Első sorban cento-tyártó kézművesek lehettek a tagjai, de az egyik felirat egy *Africából* származó *medicust* is említ (C. J. L. III. 3583). A többi feliratokon a foglalkozás megnevezése elmaradt. Az ilyen *collegium* mokba azonban idegen foglalkozásúak is beléphettek. Első sorban kiszolgált katonákra (*veterani*) gondolunk, akiknek jelenléte a

¹² Hasonló esetre v. ö. Kornemann, *fabri* címszó a PW—RE. XII. HB. S. 1918.

¹³ Ennek a különítménynek elnevezése egy *clastidiumi* felirat nyomán (C. J. L. V. 7357) *coll(egium) fabr(um) et cent(onariorum) Aquincensium) consistent(ium) Ulcisis castris* lehetett.

¹⁴ Kubitschek, *cento* címszó PW—RE. VI. HB. S. 1933.

¹⁵ V. ö. Kubitschek, *Arch. epigr. Mitt.* XVII. (1894) S. 164.

¹⁶ V. ö. Hirschfeld, *S. Ber. Akad. Wien*, CVII. (1884) S. 252; Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*. 1889. S. 210; Waltzing, *id. m.* II. p. 354; Domaszewski, *RE* I. S. 1816; Kornemann, *Collegium* címszó *RE*, S. 476. — Rosszul értelmezi H. C. Maué, *Die Vereine der Fabri, centonarii und dendrophori im röm. Reich*. 1886. S. 53. és *Praefectus Fabrum* 1887. S. 76.

collegium tűzörségi szerepénél fogva nagyon előnyös volt. Ami a collegium előjáróit illeti, tudjuk, hogy 210-ben volt egy magister (C. J. L. III. 10335) s voltak zászlótartói (*vexillarii*) is. Új bronztáblánkról egy praefectusról szerünk tudomást 228-ból. Ez a praefectus aedilicium és decurio volt, ami onnan magyarázható, hogy korábbi időkben a tartományokban a collegiumok feletti felügyeletet, amennyire azok városi szolgálatban állottak, a városi tisztviselők látták el. A praefectus így mintegy ellenőrzője, vezetője volt a collegium tűzoltó szolgálatának.¹⁷ Ilyen praefectusa volt a coll. fabrumnak is (CIL III. 3438., 10475. és egy kiadatlan oltárkő). A praefectust is a collegium tagjai választották¹⁸ még pedig a város vezető tisztviselői sorából, mert ez tiszteletbeli állás volt.

A collegiumok tisztviselői, elnökei gyakran lepték meg önkéntes ajándékokkal egyesületüket,¹⁹ a tagok ezt el is várták. Az aquincumi collegiumoknál is van erre több példa. Ezek az ajándékok sokfélék lehettek. Érdekesnek tartom felemlíteni, hogy a vízinyomású orgonával technikai sajáttságban rokon víziórát (*horilegium*) kapott pl. a tarracoi collegium fabrum (C. J. L. II. 4316.).²⁰ A mi táblánk egy *hydra*-t említ, melyet a praefectus ajándékozott a collegiumnak. A collegiumok összejövő helye volt a *scho*la. Ezt a mi ásatásainkból ismerjük, mert épp benne került elő az orgona maradványa is.

Feliratunknak különös érdekessége, hogy rajta a római orgonának egy eddig ismeretlen elnevezése szerepel: *hydra*. Eredeti neve ὕδραυλις, mely az alexandriai korban már előfordul Philonnál, majd megtaláljuk Heronnál és Athenaiosnál.²¹ Innen származik a latin neve *hydraulis*, melyet először Cicero használ (*Tusc.* III. 43.). Előfordul *hydraulia* alakban is (*Serv. Bucol.* VII. 21.). Az ὄργανον szó zeneeszközzre vonatkoztatva már Platonnál szerepel s mellette ὕδραυλις melléknévi szerepet kap: ὕδραυλικὸν ὄργανον, pl. Heronnál. Ez alexandriai kori eredetre megy vissza s Vitruvius is átveszi. A hydraulicum organum a latin beszédvidékeken fokozatosan tért hódít. A késő császárkorban a hydraulicum melléknév lassan elmarad azon egyszerű oknál fogva, mivel a vízinyomású orgonát háttérbe szorítja légfűjtatós társa. Így az *organum* egycdül szolgál az orgona elnevezésére. De er-

¹⁷ V. ö. Kornemann, coll. 470, 476.

¹⁸ Nem a császárok, illetve helytartók nevezték ki, mint azt korábban Maué gondolta. A választásukra v. ö. C. J. L. XIV. 2634.

¹⁹ V. ö. Waltzing, id. m. I. p. 450, 470 sqq.; Kornemann, collegium 440.

²⁰ Waltzing, I. p. 473.

²¹ V. ö. Tittel, hydraulis címszó PW—RE. 17 HB. 62—63.; Graebner, De organis veterum hydraulicis, Diss. Berlin, 1866—67. 3. 2.; R. Hildebrandt, Rhetorische Hydraulik. Philologus LXV. (1906) S. 425. ff.; Rouelle, Hydraulis címszó a Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. V, pp. 312.; A. Gastoué, L'Organe en France. De l'antiquité au début de la période classique. 1921, p. 16.

ről sem mondhatjuk biztonsággal, hogy mindig csak légnyomásos orgonára vonatkoztatták.

A táblánk *hydra* neve a *hydraulis* rövidítése s így víziorgonát jelentene. Ha csak a feliratos táblánk került volna elő, ebben nem is kételkedhetnénk. Megmaradt azonban az orgonának majdnem az egész fémalkatrésze. A víziorgona nevét a levegő összenyomására használt szabályozó víztömegtől vette, mely a játékasztal (*caput machinae*, κανὼν μουσικός) illetve a szélláda (*arcula*, γλωσσόκομον) alatt a négyyszögű láda (*arca βομίσκος*) belső részében a levegő befogadására szolgáló harang (*pnigeus*, πνιγεύς) felé nehezedik. Heron, Vitruvius műszaki leírásai és az antik írók elszórt adatai nyomán tudjuk, hogy ezek a berendezések fém-ből készültek. Ha orgonánk víziónyomású orgona volt, akkor a többi, felső részéről való fémannyal együtt ezekből is meg kellett volna valaminek maradni. Amit mi a levegő befogadására és fűjtására szolgáló részeknek nézhetünk, mindössze egy-két bronzlemez, melyek a bőrből készült fűjtatók (*follis*) szájára illenek. Így az aquincumi orgonáról azt kell mondanom, hogy az pneumatikus orgona volt. A víziorgonánál technikai szempontból nézve egy fejlettebb, könnyebben kezelhető orgona áll így előttünk, mely azonban nevében Kr. u. 228-ban a még mindig divatozó víziorgonával való szoros kapcsolatát megőrzi.

Hogy mikor jelenik meg a légfűjtató orgona, arra nézve biztos irodalmi adataink nincsenek. Neroról jegyzi fel Suetonius (Nero 54), hogy a víziorgonát tökéletesítette (*novi et ignoti generis orgona hydraulica*), de általában kérdésesnek veszik, hogy ez az újítás a légfűjtató orgona előfutárja lett volna.²² Az első légfűjtató orgonával Polluxnál találkozunk (*Onomasticon* IV, 70), aki Τυρρῆνός αὐλός név alatt két hangszert említ. Az egyik a levegőnyomásos és víz segítségével megszólaltatható a víziorgonának felel meg; a kisebbik, melynek fűjtatója van, a pneumatikus orgona. Pollux úgy beszél ezekről, mint ismert dolgokról s így Hadrianus korában, mikor ő ezeket írta, már a gyakorlatban is meghonosodott az újfajtájú orgona. Később a pneumatikus orgonának gyakori említésével találkozunk.²³ Az antik ábrázolások között is a pneumatikus orgona jelenik meg későbbben. Egy orangei agyagváza applikált medaillon-díszítésén ismerjük fel legelőször, melyet én a II. század végére helyezek.²⁴ Így semmi feltűnőt nem találhatunk azon, hogy Aquincumban egy új típusú s a víziorgonát kiszorító új hangszerrel találkozunk a III. század harmadik évtizedében.

Uj nevünkkel kapcsolatban meg kell emlékezmem egy vízi-

²² V. ö. Degering, id. m. S. 52.; Tittel, id. h. S. 73.

²³ Legérdekesebb a Julianus Apostata neve alatt szereplő epigramma leírása (Anth. Gr. IX. 365.). — Továbbiakra v. ö. Degering, id. h. S. 52—53.; Hildebrandt, S. 458. ff.

²⁴ Roulez, Gaz. arch. 1877. pl. XII., 3.; Degering, Taf. VIII. 2.; Déchelette, Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine, 289.

orgona ábrázolásról, mely egy thorslundei üveg poháron maradt fenn.²⁵ Ez a késő-római festett üveg pohár egy gladiátort és egy víziorgonát ábrázol s az utóbbi víztartójának előoldalára egy hydriát festettek, melyet szimbólikusan az orgonára is lehet magyarázni. Degering feltevése azonban, hogy ez ugyanazon gondolatkörből eredne, mint ahogyan a kontorniatokok nymphákat (*Hydriadae*) ábrázolnak, visszautasítandó, mert ő az orgonista és énekesnő ábrázolásokat tekintette nympháknak.

Az aquincumi orgona lehelhetől nem messze terült el az a római temető, melynek egyik sarcophagus feliratán a legio II. adiutrix zenekarának orgonistájáról történik említés, *T. Ael. Iustus hydraularius salariarius legionis II ad(iutricis)* (C. J. L. III. 10501; Anthol. lat. II. 1c. 489. B). Ennek a katonának felesége, Sabina hivatásos orgonaművész nő volt, *spectata in populo hydraula grata regebat*. A felirat a Kr. u. III. század közepén készült. Ritka találkozás, hogy mikor értékes emlék kerül elő valamelyik antik lelőhelyen, ugyancsak felirat számoljon be annak ugyanazon időből való népszerű használatáról.

Budapest

NAGY LAJOS

ÉSZAKI NYELVROKONAINK TACITUSNÁL.

Tacitus germániájának két utolsó fejezete.

I. Fordítás és bevezetés. Tacitus Germániájának két utolsó fejezete (45—46 c.) Észak népeiről szól és mint ilyen, egykorú forrásnak számít északi nyelvrokaink történelmi multjára.

A szöveg magyar fordításban így hangzik: 45. „Túl a suionokon más a tenger, lomha s csaknem mozdulatlan. Az a hit, hogy ez övezi s zárja körül a föld kerekességét, onnan ered, hogy a már lenyugvó napnak utolsó sugara napkeltéig árad oly tündöklően, hogy a csillagokat elhomályosítja; azonfelül a babonás hit hozzátesszi, hogy a felmerülő napnak hangja hallható, továbbá lovainak alakja s fejének sugarai láthatók. Ha a szóbeszéd igaz, csak addig terjed a természet. Tehát a Balti-tenger jobb partján a víz már az észtek törzseinek földjét mossa, akiknek szokása s életmódja olyan, mint a suebeké, nyelvük a britannhoz áll közelebb. Az istenek anyját tisztelik. Babonás hitük jelképe gyanánt vadkanalakokat viselnek: ez fegyver és minden más védelem helyett az istennő tisztelőjét még ellenség közepette is megóvjá. Ritka a vasfegyver, gyakran fadorongot használnak. A gabonát és egyéb terményeket a germánok szokott kényelemszeretethez mérten aránylag nagyobb munkabírással művelik. De a tenger is kutatják és a borostyánkővet, amelyet maguk *glesum*-nak neveznek, egyedül ők szedik a gázlok közt s mindjárt a parton. És — mint barbárok — nem is kutatták vagy tudták, mi a ter-

²⁵ Engelhardt, Mémoires de la société royal des antiquaires du Nord. N. S. Copenhague (1872—74) pl. XI. 1.; Degering, T. V. 1. S. 76—77.

mészete vagy minő keletkezési folyamat hozza létre; sőt soká még a tenger egyéb kivetett fargyai közt hevert, míg a mi fényűzésünk nevet nem adott neki. Ők maguk semmi hasznát sem veszik: nyersen szedik, kidolgozatlanul kerül piacra és az árát csodálkozva fogadják. Mégis felismerhető, hogy fák nedve, minthogy többnyire bizonyos földi, továbbá szárnyas állatok csillognak ki belőle, melyek a folyadék rövid idő alatt való megkeményedése folytán be vannak zárva az anyagba. Azt kell tehát hinnem, hogy szokatlanul termékeny berkek és ligetek vannak, miként Kelet titokzatos tájain, ahol tömjén és balzsam szivárog, úgy Nyugat szigetein s földjein is. Ezek a szomszédos napnak sugaraitól kisajtoltan s folyékony állapotban a közeli tengerbe jutnak és a viharok erejétől a tulsó partra ömlenek. Ha a borostyánkő természetét hozzá közelített tűznél vizsgáljuk, fáklya módjára meggyullad és a lángot kővére és illatossá táplálja; majd mintegy szurokká vagy gyantává nyúlik. — A suionok után a sitonok törzsei következnek. Noha egyebekben hasonlóak, abban az egyben különböznek, hogy nő uralkodik felettük: ennyire elfajultak nemcsak a szabadságtól, hanem még a szolgaságtól is.“

46. „Itt van Suebia határa. A peucinusok, vendek és finnek nemzeteit vajjon a germánokhoz avagy sarmatákhoz soroljam, nem tudom, habár a peucinusok, kiket némelyek bastarnáknak hívnak, nyelv, életmód, lakóhely és háztartás tekintetében úgy élnek, miként a germánok. Földhözragadt szegénység mindnyájuknál, és szenny: előkelőségeik közül sokan a vegyes házasságok következtében sarmata külsejűvé torzulnak. A vendek sokat átvettek szokásaikból is; mert ami erdő s hegy mered a peucinusok és finnek között, azt portyázásukkal bebolyongják. Mindazonáltal ezek inkább a germánok közé számítanak, minthogy hasonlóképen házakat építenek és pajzsot viselnek, továbbá kedvüket lelik a gyors menetelésben: ami mind ellentétben áll a sarmatákkal, akik szekéren és lovon élnek. A finneknek csodálatos a vadságuk és visszariasztó a szegénységük: nincsenek fegyvereik, nincsenek lovaik, nincsenek házi isteneik; táplálékul fű, ruházatul állati bőrök szolgálnak, fekvőhelyük a föld: egyedüli reményük a nyilakban van, melyeket vas híján csontokkal tesznek hegyessé. Egyformán a vadászat táplálja a férfiakat és nőket különbség nélkül; az utóbbiak ugyanis mindenüvé elkísérik őket és részt kérnek a zsákmányból. A gyermekek számára sincs más menedékhely vadállatok és az időjárás viszontagságai ellen, minthogy faágak alkalmas fonadékával védik meg őket: oda térnek a fiatalok, ez az öregek befogadója. Mégis boldogabb életmódnak tartják ezt, mint földművelésben törődni, házépítésben fáradni, a maguk s más vagyonát remény és aggodalom közt kezelni: gondtalanul az emberekkel szemben, gondtalanul istenekkel szemben elérték a legnehezebb dolgot, azt, hogy még imára sincs szükségük. — A többi már a mese világába tartozik: az, hogy a hellusiusoknak és oxionoknak emberi arcuk s tekintetük, másrészt állati testük s tagjaik vannak: amit én, mint be nem bizonyított dolgot, eldöntetlenül hagyok.“

Kérdés: mennyiben hű a valósághoz a legnagyobb római történetírő egykorú tudósítása, mi az, amit másoktól átvett, hol nem önálló s eredeti, végül általában mi a történelmi értéke e magyar szempontból is fontos részletképpnek. A leírás teljes egészében is probléma, egyes vonatkozásai pedig éppen finn-ugor tudományos szempontból a klaszika-filológiai megértéstől várják magyarázatukat.¹

¹ A dolgozat terjedelme térhiány miatt csökkent.

A tétel szempontjából mindenképp fontos a Germánia műfaji meghatározása. Errenszve eltérők a vélemények. Th. Mommsen szerint „die ganze Schrift macht den Eindruck einer rein geographischen Abhandlung“, írójáról pedig: „ein Tendenzschriftsteller ist er nicht“.² A. Gudeman szerint a mű geográfiai és etnológiai megalapozása melletti is „the Germania is a political pamphlet“.³ E két, egyaránt tekintélyes vélemény látszólag súlyosan ellentmond egymásnak. A Germania első tekintetre csakugyan egy nagyobbszerű, átfogó földrajzi munka benyomását teszi; ugyanakkor tendenciózusnak sem mondható. Mélyebb bepillantásra, behatóbb vizsgálódásra azonban e főmőrf kifejezésforma mind többet és többet árul el írójának azokból a sokszor csak félig öntudatos, félig rejtett, ösztönös érzéseiből, melyek a klasszikus római és barbár idegen közt mindig elválaszthatatlan űrt látnak. Ilyenkor a tárgyilagosság lassan háttérbe szorul s szinte észrevétlenül a szubjektív motívumok tolnak előtérbe. Az interpretatio Romana mindent átvon sajátos értelmezésével. A barbár népek rajza nem sugározza többé a valóság meggyőző hitét, hanem csupán kiemeli s mindenek fölé helyezi a vele ellentétes rómaid. Ehhez járul Tacitus rétori egyéniségének fokozó képessége, hatása, amely mindvégig érvényesül és a teljes műre rányomja bélyegét. — Ilyen alapon nehéz is meghatározni Tacitus helyét, szerepét az antik etnográfia fejlődéstörténetében.

A néprajzi tudomány valójában Homerossal kezdődött; hőse Odysseus πολλῶν ἀνδρῶπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔργω (Od. I. 3.). Homeros naiv, a görög lélek idealizmusát híven tükröző világképe megfelelő kiindulópontja lett a később mind szélesebb alapokra helyezkedő antik etnográfiának. Elsőnek Hekataios útleíró módszere (περιήγησις) szab határozott irányt e tudományág további fejlődésének. Herodotos történetírásán belül azután megindul a részletes tagozódás: a főtárgy és mellette a szerves kiegészítő részekként szereplő excursiók. Egyes λόγος-ai tartalmazzák a földrész leírását, történetét, a természet rendjébe illő és csodás (θαυμασία) jelenségeit. Etnográfiájának schemája a következő:

I. Föld.	II. Nép.
1. Meghatározó adatok.	1. Lélekszám.
2. Általános kép.	2. Mult.
3. Folyók.	3. Életmód.
4. Klíma.	4. Erkölcsök.
5. Állatvilág.	

Az ion néprajzi tudomány nyomán egy új paradoxográfikus etnográfiai irodalmi forma keletkezett, amely idegen országok s népek leírásánál elsősorban az eltérő jelenségeket szemelte ki és ezeket bizonyos párhuzamba vagy, ellentétbe állította saját megfelelőivel.⁴

A fejlődés során külön helyet érdemelnek Hippokrates (Kr. e. V. sz.) s aki a következőkben a legmélyebb nyomot hagyta maga után: az apameiai Poseidonios (Kr. e. II. sz.). Eduard Norden már megállapította, hogy Tacitus Germániájára az V. század görög irodalma

² Reden und Aufsätze. Berlin, 1912. 146. kk.

³ Tacitus: De vita Jul. Agr. and De Germania, America, 1928, 342. l. — Wilh. Arnoldnál (D. Gesch. I³, 3. k.) „Tendenzroman,“

⁴ K. Trüdinger: Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie. Basel, 1918. 34 l.

hatott; midőn e munkájához fogott, a görög etnográfia eredményeinek kellő ismeretével tette azt.⁵ Norden kimutatja, hogy az ion etnográfia miként folytatódott a további antik irodalomban és hogy ezúton miként jöttek létre azok a szemléleti keretek és típusok, melyeknek gondtalan használata még a későkori latin író munkáját is könnyűvé tette. Hornyánszky Gyula nem állapodik meg itt, hanem két pontban túlhaladja Norden tételeit.⁶ Először feltárja annak tárgyi okait, hogy miért állandósultak bizonyos szempontok a görög-római néprajzi irodalomban. Másodszer kutatja, hogy Tacitus minden egyes esetben miért és minő gondolattal fordult a kérdéses klisé felhasználásához. Tacitus „ismerte azt a képet, amelyet a görög milieu-elmélet az északi ember típusáról rajzolt s itt annyival szívesebben folyamodhatott az anthropológia kész formáihoz, mert hiszen ezek tartalmát — úgy nagyjában véve — saját tapasztalatai, talán már gyermekkori emlékei a germánokra nézve is igazolták”. (i. m. 9. l.)

Tacitus általában úgy jellemzi a germánokat (*tantum sui similis gens*; Germ. 4.), mint ahogy Herodotos és a hippokratési irat (peri áερων úδάρτων τόπων) a skythákat jellemezte: egymáshoz feltűnően hasonlítanak és minden más néptől annyira különböznek, hogy csak saját magukhoz hasonlatosak. Bár mindegyikök másként értelmezte és más mellékgondolatokkal kötötte egybe az alapmegfigyelést, ez is mutatja, hogy milyen nagy szerepet játszik az antik néprajzban a hasonlóság és különbség tekintete az egyes népek körén belül és az egyes népek között.

Az antik etnográfia tehát fejlődési folyamata közben egy egész typológiát alakított ki önmagában. Ennek keretén belül nemcsak a stílus, hanem a tartalom is átvándorolt, öröklődött: állandó τόπος-ok jöttek létre.⁷

Az ókori néprajzi irodalom ez átvevő, láncolatos folytonosságában Tacitus jelentős tényező. Így például Herodotos a thrákokról írja (V. 7.): οἱ δὲ βασιλεὺς αὐτῶν, παρὰ τῶν ἄλλων πολιητέων, σέβονται Ἐρμῆν μάλιστα θεῶν, καὶ δυνούουσι μόνον τοῦτον, καὶ λέγουσι γερρονέαι ἀπὸ Ὀρμῆω ἐωυτοῦς”; Caesar a gallokról (Gall. VI. 17): „*deorum maxime Mercurium colunt*”; Tacitus a germánokról (Germ. 9.) „*deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent*”. Tacitus itt Mercuriusszal a Germania északnyugati részén tisztelt Wodan-t azonosítja, akinek bizonyos napokon (*certis diebus*) ember áldozatot mutattak be.⁸ [Mercurii dies ~ Wodanesdag > ang. Wednesday]. Amit Herodotos mond egy helyütt a perzsákról (I. 133.) „μεθυσκόμενοι δὲ ἐΰθασι βουλευέσθαι τὰ σπουδαιέστατα τῶν πραγμάτων. τὸ δ' ἂν ἄδη σφι βουλευόμενοι, τοῦτο τῆι ὑστεραίῃ νήφουσι προτιθεῖ ὁ στέγαραχος, ἐν τοῦ ἂν ἐόντες βουλευῶνται καὶ ἦν μὲν ἄδη καὶ νήφουσι, χρέονται αὐτῶι, ἦν δὲ μὴ ἄδη, μετῆισι. τὰ δ' ἂν νήφοντες προβουλεύουσιν, μεθυσκόμενοι ἐπιδιαγινώσκουσιν,” annak visszhangját hallatja Tacitus a germánokról (Germ. 22.): „*et de reconciliandis in vicem inimicis et iungendis adjinitibus et adsciscendis principibus, de pace denique ac bello plerumque in conviviis consultant, tamquam nullo magis tempore aut ad simplices cogitationes pateat animus aut ad magnas incalescat... postera die retractatur et salva utriusque temporis ratio est: deliberant dum fingere nesciunt, constituunt dum errare non possunt.*” A germá-

⁵ Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. 3. k. Leipzig, 1923.

⁶ Hippokratéstól Tacitusig. Egy Ph. K. 1928. I—III. 1. kk. Bővített átdolgozása: Von Hippokrates bis Tacitus. Pécs, 1929.

nok libertásáról mondtak már közvetlenül Seneca hatását tükröz-
 zik. Tacitus történetírói egyénisége tehát műfaji, tárgyi szempontból
 nem egyszer meglehetősen háttérbe szorul. Munkájában többször el-
 hangzik: *quidam affirmant, memorant, opinantur, quidam vocant, nunc
 narratur, eorum opinionibus accedo qui arbitrantur, haec in commune
 accipimus* stb. Mindez a történetíró óvatosan latolható eljárásáról
 tanuskodik.

Tacitus Germániájának forrásai sokfélék és különbözők. Való-
 színű, hogy a tárgy átfogó jellege, fontossága folytán az író személye-
 sen is utánajárt egyes értesüléseinek, Kétségtelen azonban, hogy Tacit-
 usra e munkája megírásánál az egész görög-római ilyenirányú irodal-
 lom hatással volt. Amit átvett, azt lényegében, tartalmában maradék-
 talanul adja vissza.⁹ Sőt ma már talán joggal állíthatjuk, hogy egyes
 közlései nem is haladják meg az elődei nyomán kialakult általános
 képnek, mint történelmi valóságnak belső értékét. Vonatkozik ez első-
 sorban az északi népekről, nyelvrokonainkról adott rajzára, — Termé-
 szetesen azért nála az átvétel bizonyos mértékig mindig újat is jelent,
 minthogy Tacitus volt „olyan művész és gondolkozó, hogy még az át-
 vett klisé-t is a maga formájára szabja.”¹⁰ Ezt az író rétorikai segéd-
 eszközeinek birtokában teszi. Germániájának tételül választott befe-
 jező részletében is egymást követik a költői s szónoki mesterei felépítés
 legkülönbözőbb formái: anaphora, asyndeton, polysyndeton, ellipsis,
 alliteratio, váltakozó esethasználat, nyílt záradék s *ἀπαξ εἰρημένα [fru-
 menta... laborant (45., 12.), eiectamenta (45., 17.), inlaborare domi-
 bus (46., 19.)]*.¹¹ Az író érzi, hogy kijelentései pusztán átvett alakjuk-
 ban nem mindig bírnak elég meggyőző erővel: ezért felékesíti őket az
 e téren nem egyszer történelmi valóságokat helyettesítő külsőségek
 tarka színpompájával. Egy-két tollvonással húzza a legmélyebb szaka-
 dékot vagy hidalja át a legtátongóbb úrt egyes fogalmak között.
 A tudós történetíró helyébe lép a művész, kinek elve: *omne ignotum
 pro magnifico*.¹² Amennyit nyer ilyenkor a mű egésze külső, formai
 szépségben, annyit veszít valóságos, belső értékében.

„Tacitus olyan korszak történetírója, melyben Róma indogermán
 lakossága, a latin faj, illetőleg, amely magát még mindig annak tar-
 totta, rohamosan pusztul a világ összes tájékairól összecsendülő ide-
 geneknek előnyére. Tacitus látja ezt a folyamatot, ezt a történelmi vál-
 tozások egyik alapjelenségének ismeri fel, amely benne mély szomorú-
 ságot és a jövőre tekintve nagy aggodalmat ébreszt.”¹³ Hivatottnak
 érzi magát, hogy megszólaljon. Mégsem adja — mintegy az etika
 élő megzemélyesítőjeként - a rómaiak szatírját vagy a barbárok

⁷ L. K. Trüdingcr i. m. és A. Schroeder: *De ethnographiae antiquae locis quibusdam communibus observationes*, Halle, 1921.

⁸ V. ö. a kelták emberáldozatairól Poseidoniost (Strabo 198, 5) „ἀνδρωπον δὲ κατεσπεισμένον παῖσαντες εἰς νῆτον μαχαίραι ἐμαντεύοντο ἐκ τοῦ σφαδασμοῦ. ἔθουν δὲ οὐκ ἄνευ Δρυιδῶν”.

⁹ V. ö. Edwin Flinck (Linkomies): *Suomalaisten ensimmäinen maininta historiassa*, Aika, Helsinki, 1921. VII—VIII, 238 kk.

¹⁰ Hornyánszky Gyula i. m. 2. l.

¹¹ Tacitus stílusára ma is a Norden munkája mértékadó. (*Die antike Kunstprosa*, Leipzig—Berlin, 1909. I. 321 kk.)

¹² „An analogous attitude toward primitiv society was characteristic of the age and the romanticists of the 18 th century, who particularly idealized the American Indians” (A. Gudeman i. m. 241 l.).

¹³ Hornyánszky Gyula i. m. 9. l.

πανηγυρικός-át, hanem valami csodálatos kitéranyú szemlélettel kezeli a tárgyat. Mint született római történetíró, minden gondolatával, minden sorával azt a célt szolgálja, hogy a rómaiakat helyezze mindenek fölé: a világmindenség középpontjába.¹⁴ Ugyanakkor azonban érdeklődéssel déssel merülni el a távoli, messzi Észak csodás népein, kiknek életét azon körülmények közt, a maguk méreben boldognak tartja.¹⁵ Ennek nyomán áhítja azt, hogy a maga vonta élethatárok között a római nép is megtalálja életcélját, betöltse hivatását s boldog legyen.

II. Részletes tárgyi magyarázatok. 1. Az Északi Jeges Tenger. Méltó díszletet alkotja Tacitus északi milieu-rajzának az Északi Jeges Tenger rejtelmes hátttere [*mare pigrum ac prope immotum*]. A „*mare pigrum ac prope immotum*” a massiliai Pytheas (Kr. e. IV. sz.)¹⁶ és a kyrenei Eratosthenes (Kr. e. III. sz.) nyomán kél Tacitusnál új életre. Közrejátsszik a sarki jég képzete, amely talán leginkább igazolja a jelzőkép használatának jogosultságát.¹⁷ Tacitus földkorong szemlélete ezzel a tengerrel határolta a fölkerekséget [*quo cingi cludique terrarum orbem*]; itt vont ókori felfogás szerint a világ vége [*filluc usque, si fama vera, tantum natura*], hová a titokzatos Thule szigetének csodás mesevilága csábít, honnan azonban a végtelen tenger ellenállhatatlan víztömege visszariaszt: „*mare pigrum et grave remigantibus perhibent ne ventis quidem perinde attolli*”. (Tac. Agr. 10.) Parmenides tanítása szerint e tengeren túl nem is laktak élőlények.

2. *A Napisten.* Itt — az Északi Jeges Tenger birodalmában — árasztja az éjféle nap is tüneményes sugarait [*extremus cadentis iam solis fulgor in ortum edurat*]. A napisten lénye azonban nemcsak érzékelhető, megszemélyesített alakja hangját is hallatja [*sonus insuper emergentis audiri*]. Grimm érdekes magyarázata szerint: „Aus einem tiefen Zusammenhang der Begriffe des Lichts und Schalls, der Farbe und des Tons lässt sich jenes Geräusch, jener Klang verstehen, welchen man der auf- und untergehenden Sonne zuschrieb.”¹⁸ A napisten jelzője már a görögöknél σφικτής (Orph. h. 8), ami a nap természeti valóságának tulajdonított sipoló, süvítő hangot jelezte. Azok a görög írók, filozófusok, akiket e képzeletszülte tünemény varázsa megejtett, e képet a naplementével és tengerrel hozták összefüggésbe.¹⁹ Tacitus

¹⁴ V. ö. Germ. 33.: *maneant, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus iam imperii fatis nihil praestare fortuna maius potest, quam hostium discordiam.*

¹⁵ V. ö. Germ. 19.: *nemo enim illic vitia ridet, nec corrumpere et corrumpi saeculum vocatur... plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonae leges.*

¹⁶ Strabo (I. 4.): „θάλασσα πεπηγυία”. Plut. (Thes. 1.): „πέλαγος πεπηγός.”

¹⁷ V. ö. Plinius (IV. ep. 30. 9.): „*rivus pigrior-agilior*”. — Martialis (III. 67. 2.): „*Eridano pigriores*”. — Lucanus (V. 435.): „*pigiuri immotis... paludibus*”. — Horatius (II. 9. 5.): „*stat glacies iners*”.

¹⁸ D. Myth. II. 618. l. — Könnyen lehetséges feltevés, ha meggondoljuk, hogy a latin sol (= ἥλιος > σαφέλιος) szó *sāvel v. *sāvol törzse rokon a *suen törzsalakkal, amelyből a lat. sonare és ném. Sonne is származik.

¹⁹ Epikuros (Περὶ φύσεως) „ἐπιπίπτοντα τὸν ἥλιον τῷ ὕκεανῶνι σφόνδρον ἐμποιοῖεν ἁβεννύμενον ὡς διάπυρον σίδηρον ἐν ὕδατι”. — Poseidonios (Strabo III. 1. 15.) „λέγειν φησὶ Πρωσιδόνιος τοὺς πολλοὺς, μείζω δύνειν τὸν ἥλιον

ezzel szemben közöl egy nézetet. [*formasque equorum et radios capitis adspici*], mely abból a képből indul ki, ahogy az antik világ szeme előtt lebegett a napistenség megszemélyesített alakjának teljes ábrázolása. A kísérő hangjelenségek a fogat robajának s a lovak dobogásának zajából származnak.²⁰

3. *Aestiorum gentes*. Ezzel a névvel jelölték a germánok keleti szomszédait, a balti tartományok lakóit.²¹ *Aestiorum gentes adiuuatur* kifejezés mutatja annak összefoglaló értelmét; jelentése magában foglalja az óporoszok, litvánok és lettek törzseit. Tacitus a nyelv-különbség ellenére a germánok (suebek) közé sorolja őket [*quibus ritus habitusque Sueborum*]. E törzsek Tacitus idejében, tehát a Kr. u. I. században, a Visztula torkolata és a finn tengeröböl közötti területen éltek. Később a finn-ugor törzsek előnyomulása következtében lassanként külön-külön mai területükre szorultak, nevük pedig átszármazott a mai észtekre.²² Békés, földművelő életet folytattak [*frumenta... laborant*]. — Az északi, hideg vérmérsékletűek nyugodt életét az ókori felfogás általában a világvégi, mintegy földöntúli boldogsággal hozta összefüggésbe, avval magyarázta.²³

Aestii germán név; clemzése, értelmezése háromféle. 1. Ósalakja a gót aistan (= aestimare, achten), honnan *Aestii* = estimés, achtbaren. Ez az elnevezés megfelel a nép karakterének. 2. Eredetileg tartomány-név: Ostland v. Ostsac az angolszász Eastland v. Eastsac mintájára. *Aestii*, tehát a. m. Ostleute.²⁴ A szó ilyen népetimológiai fejtegetése *leste* (east) = *Osten*), nyilván nem állja meg a helyét. 3. A latin

έν τῆι παρακειανίτιδι μετὰ ψόφου παραπλησίως ὡσαυεὶ σίζοντος τοῦ πελάγους ἀπὰ σθέσιν αὐτοῦ, διὰ τὸ ἐμπίπτειν εἰς τὸν βυθόν". — V. ö. Stat. Silv. I. 7. 25.) „*stridoremque rotae cadentis audis*“.

²⁰ A. Gudeman: i. m. 299. l. — „Greeks and Romans were familiar with the chariot of Helios; and the sailors of Pytheas and of the fleet of Agricola, for no others in antiquity reached these regions, may well have been led into the error by some meteorological phenomena, Germanic mythology presents no analogies and Tacitus himself is skeptical as to the truth of the statement“.

²¹ A Balti-tenger szigeteit Tacitus a Nyugathoz számítja. Ehhez hasonló téves beállítást lelhetők Caesarnál (B. G. V. 13.).

²² N. Anderson szerint (Die Aestii des Tacitus Sitzungsber. d. Gel. Estn. Ges. 1904. XXX—XXXI.) *Aestiorum gentes* valóban az észtek vagy legalábbis egyes nyugati finn törzsek jelölése, akiknek egykori lakóhelye nemcsak Nyugat-Oroszország, hanem Németországig terjedt. Ezt — szerinte — olyan földrajzi nevek, mint pl. Twer, Weichsel, Pregel bizonyítani látszanak. — Anderson véleménye a finn-ugor-índogermán nyelvi örököságáról vallott nézetével együtt csupán hipotézis.

²³ Gyakori néprajzi motívum. — V. ö. Homeros (Ilias XIII. 5.) „ἀγαυὸν ἵππηιολγῶν Γαλακτοφάγων Ἄβιων τε, δικαιοτάτων ἀνθρώπων“. — Herodotos (IV. 93.) „οἱ δὲ Γέται... Θρηκίων ἐόντες ἀνδρωπιώτατοι καὶ δικαιοτάτοι“. — P. Mela (III. 5. 37.) *cultores iustissimi et diutius quam ulli mortalium et beatus vivunt; quippe festo semper otio laeti non bella novere, non iurgia, sacris operati maxime Apollinis habitant lucos silvasque*“. U. i: „*genus plenum iustitiae*“. Jordanes (Get. V.) „*pacatum hominum genus omnino*“. — Adam v. Bremen (IV. 18.) „*homines humanissimi*“.

²⁴ F. E. Karsten: Die Germanen. Berlin, 1928. 113. kk.

acustus, ófn. gan-eista, kaln. eiste, holl. eest [v. ö. ósk. Eist(i)-r] eredet feltevése a legvalószínűtlenebb.²⁵

A nép vallási életének megrajzolásánál Tacitus — csupán külső ségekre szorítkozva — az idegen istenséget lényegileg a sajátjával jellemzi (interpretatio Romana). Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a barbár és római istennő vallásos tiszteletének külső jelei meglehetősen hasonlóságot mutattak [*mātrēm deum venerantur*]. Kybele a πόντια θρησκεία s ἡγήτορ ὀρειά és uralmát a vad természeti erők kifejezőjeként oroszlápár érzékelteti. Ennek megfelel a másik adott helyzetben hasonló értelemben a vadkan-symbolum²⁶ [*insigne superstitionis formas aprorum gestant*]. Ez okozhatta a mater deum-nak Kybelével (magna mater Idaea) való értelmezését.²⁷ E primitív vallási kultúrfok egyben utal a vadkan ábrázolásoknak, mint állat-symbolumoknak totemisztikus eredetére és jelentőségére.

4. A borostyánkő. Az aránylag legkörülményesebb részletrajz, amely legszembetűnőbben mutatja Tacitus északi világmépének alkotó jegyeit, a borostyánkőről szól²⁸ [*sed et mare scrutantur ac soli omnium succinum... legunt*]. A sívár Észak földje, bányája, tengere juttat a gazdag Délnek is kincseiből (orosz gabona, angol ón, ír arany, jüt és samlandi borostyánkő stb.).²⁹ A borostyánkő már a korai kőkorszaktól (Kr. e. 2000) kezdve jelentékeny szerepet játszik.³⁰ Már a szírek, egyiptomiak és zsidók ismerik, továbbá a görögök is hasznát veszik.³¹ Elcinte azonban csak Phoeniiciában és az etruszkoknál van értéke. Az Adriai-tengertől Noricumon és Pannonián (Carnuntum) át, továbbá innen a Dunától a Visztula mentén és az Elba alsó folyásától a Samlandba vezető kereskedelmi utak azután idővel állandó érintkezést létesítenek és könnyen hozzáférhetővé teszik.³² Némely közbeeső törzs (Osi, Buri,

²⁵ Kluge: Zfd. Wortf. 8. 141. I. V. ö. Schönfeld: Wb. altgerm. P. u. Vn. 273. I.

²⁶ Északon e fából vagy agyagból készült vadkanalakok az istenségnek járó engesztelő áldozatot jelképezték. Svédországban újabb időkig is szokás július ünnepestjén vadkan formában kenyeret v. kalácsot sütni. „Der güldenborstige Eber lässt sich auch im innern Deutschland aufspüren“ (Grimm: D. Myth. I. 41. I.). — Valószínűleg köze van e régi s általánosan elterjedt állat — ábrázoláshoz a mai újévi malac — szokásnak is.

²⁷ V. ö. Tacitus (Ann. IV. 64.): „*apud aedem matris deum.*“ — Grimm szerint (D. Myth. IV. 208.): „Die ausgebreitete Verehrung der zeugenden, während der Erde wird ohne Zweifel auch unter unsern Vorfahren mehrfache Benennungen veranlasst haben, wie sich der Gädienst und ihrer Tochter Rhea mit dem der Ops mater der Ceres und Cybele mischten“.

²⁸ Tacitus e tudósítását főleg Plinius nyomán közli, aki 21 fejezetet szentel enciklopédiájában e tárgynak. V. ö. Plinius (n. h. XXXVII. 42.) „*quod arboris esse prisca nostri credidere ob id succinum appellant*“. U. i.: *certum est gigni in insulis septentrionalis Oceani et a Germanis appellari glaesum*“.

²⁹ G. Ammon: Germania von Corn. Tacitus. 2. k. Bamberg 1927. XXVIII. kk.

³⁰ Westpreussisches Provinzial-Museum. Danzig.

³¹ V. ö. Homeros Od. XV. 460. és XVIII. 296.

³² V. ö. Plinius (n. h. XXXVII. 45.): „*sescenta milia passuum fere a Carnunto Pannoniae abesse litus id Germaniae, ex quo invehitur (sc. succinum) percognitum est nuper. Vidit eques Romanus ad id comparant-*

Harri stb.) a közvetítő szerepét játszotta. A Blössnél Wartershausen és Aubstadt közt talált gazdag leltek³³ méltán sorakoznak a Morvaországig előretolt római telepek, továbbá Palmnicken és Kraxteppelin lelctei mellé. A borostyánkő keletkezési helyére nézve eltérők a vélemények. Diodorus Siculus mythikus származtatása szerint terméshelye Basileia szigete (V. 23). Ovidius (Metam. II. 364) a Pó folyóval hozza kapcsolatba, úgyhogy a termő- és lelőhely idővel kereskedelmi teleggé fejlődött. Pliniusnál (n. h. IV. 103.): „*insulae in Germanicum mare sparsae Glaesariae, quas Electridas Graeci recentiores appellavere, quod ibi electrum nasceretur*“. Vergilius növényről származtatja (ecl. VIII. 55.): „*pinguia corticibus sudent electra myricae*“.

A borostyánkőt jelölő *sucinum* alak nyilván a latin *sucus*-ból származik V. ö. óbolg. sokъ, litván sákas, ném. Saft alakokkal. — Gl(a)esum a benszőlőttek elnevezése; [quod ipsi *glaesum* vocant] v. ö. a) angsz. glāere (= Baumharz), b) angsz. glaecs, ófn. glas, lett glīsis (= Glas), c) ném. Glanz alakokkal, melyeknek közös alapja ógerm. n *glēsaz.³⁴

Jellemző Tacitus stílusára és egész szerkesztési módjára itt is az a számos állandó szólam, amely más klasszikusok nyomán nála is meghonosodott. Tacitushoz [terrena-volucris animalia] hasonló kitételek: Herodotosnál (I. 140.) „ἐρπετὰ καὶ πετεινὰ“, Theokritosnál (XV. 118.) „πετηνὰ καὶ ἐρπετὰ“, Cicerónál (nat. deorum II. 651.) „*terrenis et aquaticibus et volantibus*“.³⁵ Az egész leírás különben meglepő hasonlóságot mutat Tacitus közeli kortársának, Dio Chrysostomosnak egy fejezetével (περὶ πλοῦτου Or. LXXVIII.): „τί δέ χρὴ περὶ Κελτῶν λέγειν, ὅπου φασι ποταμὸν τινα (valószínűleg a Visztuláról van szó) καταφέρειν τὸ ἤλεκτρον καὶ πολὺ πανταχοῦ κεῖσθαι παρὰ ταῖς ὄχθαις ἐκβεβρασμένον [*electamenta maris*], . . . καὶ πρότερον μὲν οἱ παῖδες παίζοντες διερίπτουν [*ipsis in nullo usu*], νῦν δὲ κακεῖνοι συλλέγουσι [*legunt*] καὶ φυλάττουσιν αὐτό, παρ’ ἡμῶν μεμαθηκότες, ὅτι εἰσὶν εὐδαιμονες [*luxuria nostra dedit nomen*]“.

Ez a topos támaszthat elsősorban bizonyos kétségeket Tacitus egyik kijelentésének általános, egyhangúan citéltő magyarázatával szemben. Az Aestii nép nyelvéről ugyanis Tacitus azt mondja, hogy „*lingua Britannicae propior*“, tehát kelta. Eddig ez adatot általában elvetették és az író kétségtelen tévedésének minősítették. Egyedül az orosz Šachmatov kockázatotott meg olyan véleményt, amely ez adat valódisága mellett tör lándzsát, sőt Tacitus észtleit egyenesen a keltáktól származtatja.³⁶ Noha a tudományos világ nem fogadta el Šachmatov álláspontját s tételét mereven visszautasította, ismerve nyelvtörténeti alapon álló hasonló magyarázatot [gl(a)esum a kelta glasto-ból (= Waid); vö. Holder I. 2026.], nem látszik kizártnak e ponton idővel beálló — legálabbis részleges — helyzetváltozás.

Anélkül, hogy az e helyről kialakult képet egyszeriben megváltoztatni kísérlelnék, legyen szabad két mindenesetre feltűnő tényt megállapítanunk: 1. Dio Chrysostomos ugyanezt írja a keltákról, amit Tacius

dum missus ab Juliano curante gladiatorium munus Neronis principis; quin et commercia ea et litora peragravit, tanta copia inventa, ut retia coercendis feris podium protegentia sucinis nodarentur, harena vero et libitina totusque unius diei apparatus in variatione pompae singulorum dierum esset e succino.“

³³ Bayer. Nationalmuseum, München.

³⁴ Walde: Etymologisches Wörterbuch.

³⁵ Ezek nyomán mondhatta Schiller (Wilhelm Tell): „Was da kreucht und fliegt.“

³⁶ Archiv f. Slaw. Phil. XXXIII. 51. 1.

tus mond az észtekről. 2. A különböző vallási rétegekben elterjedt és észteknél is szereplő vadkanszimbólum kelta eredetű. A vadkan ugyanis a keltáknál Diana személyével volt kapcsolatos,³⁷ akinek istensége lényegileg azonos a kisázsiai „istenek anyjával”: mindkettőjük vallásos tiszteletének külső jelei közt vadállatok szerepelnek.

Megerősíteni látszik e két tény bizonyító erejét az is, amit Tacitus az aestiusok földmíveléséről mond: [*frumenta ceterosque fructus patientius quam pro solita Germanorum inertia laborant*]. Szóval a római író ugyanazon körön belül eltérő faji jelleget, különbséget lát. Amint Tacitus — Poseidonios nyomán — a népek rokonságát alapfel-fogásának megfelelően mindenütt számbavette, ahol erre alkalma nyílt, úgy bizonyára ismerte azt a poseidoniosi gondolatot is, amely a nép-közösség kultúráját a faji keveredés eredményének tüntette fel.

Ha ezek alapján nem is fogadjuk el Tacitus tételt, lehetségesnek kell tartanunk, hogy az aestiusok területén elszórtan kelta törzsek is élhettek, amelyeknek az észtek egyes nyelvi elemeire való hatása is készíthette az egykorú római írókat ilyen kijelentésre.

Budapest

NAGY FERENC

(Folyt. köv.)

LATIN IRODALMI NYELV, TÁRSALGÁSI NYELV, VULGARIS NYELV (NÉPNYELV).

Dr. vitéz Mészáros Ede: *A horatiusi satira sermoja.* Pécs, 1932. Dunántúl.

J. B. Hofmann: *Lateinische Umgangssprache.* (Idg. Bibliothek. I. Reihe, 17. Band.) Heidelberg, Winter 1926.

Bögel: *Bericht über Vulgar- und Spätlatein.* Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft, 201, 205. (1923—24).

«A horatiusi szatira nemcsak tárgyánál és tartalmánál, hanem nyelvénél fogva is helyesen viseli a sermo nevet, mely társalgást és egyben a művelt költők társalgási nyelvét is jelenti. Ez a nyelv, a „sermo urbanus“, az úgynevezett vulgaris latin (sermo rusticus, s. plebeius, s. proletarius, s. castrensis stb.) és az irodalmi nyelv között foglal helyet. Előbbi a nép széles rétegeinek nyelve, melyből a fejlődés folyamán mint élő nyelvből a román nyelvek születtek, míg a sermo végleg elhangzott a mult csendjében.» Így tájékoztat dolgozatának tárgyáról Mészáros. Utóbbi időben egyre többen eszmélnek rá, hogy az iskolában tanult és jöideig egyedül értékelt irodalmi nyelv mellett van egy másik latin nyelv is, melynek éppen olyan, sőt nagyobb jelentősége van az antikvitás és az európai kultúra megértése szempontjából. Ennek a másik nyelvnek a meghatározása addig még nem alakult ki egyöntetűen.

BÖGEL megkülönböztet *Hochsprache*-t, a műveltek nyelvét és népnyelvet. A népnyelv természetes fejlődését semmiféle akadályozza, míg a *Hochsprache* egy szabályzó momentumot kapott a belőle kialakult irodalmi nyelvben, melyhez mindig szorosan hozzásimul. A kettő közötti kapcsolat a nyilvános életnek a császárság politikai viszonyai folytán bekövetkezett megbénulásával egyre gyérebb lesz.

³⁷ S. Reinach: *Cultes, Mythes et Religions.* Paris 1922. 67. l. Kézreányi Károly szíves utalása.

Hogy mely elemek tartoznak az élő népnyelvhez, annak a kritériuma az, hogy megtaláljuk-e a román nyelvekben az illető nyelvi jelenség egyenes folytatását.

HOFMANN az írás és a beszéd nyelvét választja el egymástól fent jelzett munkájában. A mondat *mindig* érzelmi momentum okozata, de lehet benne éreleminimum és értelemmaximum, vagy fordítva. Az írásban az értelem dominál, a beszédben pedig az érzélem,¹ kevesebb a logika, az átgondoltság. Ahol az írásban találunk túltengő érzelmi momentumokat, ott egész biztosan a beszéd nyelvéből vett elemekkel állunk szemben. Hogy ilyen elemeket hol találunk, milyen szerzőnél, az mellékes; a beszéd nyelvének elemeit biztosan arról ismerjük föl, hogy intenzívebb érzélem hatását mutatják, főleg abban, hogy az irodalmi nyelv grammatikai szabályai bennük nem érvényesülnek. Ez az *Umgangssprache*. Hofmannak ebben a művében homályos marad az *Umgangssprache* viszonya a vulgáris latinhoz. Stolz-Schmalz nyelv-tanának 5. kiadásában a bevezetésben már tisztább képet ad a kérdésről: a vulgáris latin is társalgási, illetve beszélt nyelv, de az irodalmi műveltségtől lehetőleg távol álló rétegek nyelve.

Hogy a homályosság még ezzel sem tűnik el egészen, azt MÉSZÁROS tanulmányában tapasztaljuk. A *sermo*-t Hofmannak az „*Umgangssprache*”-ban megadott kritériumai alapján akarja kihámozni a szatirából; de felhoz az irodalmi nyelvtől való olyan eltéréseket is, melyeket vagy nem lehet az érzélem intenzitásából magyarázni, vagy pedig ha ez is a magyarázatuk, előfordulnak a tőle is vulgáris latinnak nevezett népnyelvben is (lásd a Mondatrészek c. fejezetet!). Az irodalmi nyelv grammatikájából való eltérések² ugyanis kétféleképpen magyarázhatók. Az egyik részüknek oka valóban az érzélem intenzitása, másik részük azonban abból magyarázandó, hogy a beszélőből hiányzik az irodalmi műveltség és így az irodalmi nyelv normatív hatásától függetlenül, szabadon fejleszti tovább nyelvét. Ez az utóbbi az egyetlen lehetséges különbségtevés a társalgási nyelv és a vulgáris nyelv között. Azonban a műveltek beszédjében is többé-kevésbé előfordulhat az irodalmi nyelv hatásának meggyengülése. Ezért nem elég precíz a horatiusi sermónak olyan felfogása, amelyet Mészáros bevezető fejtegetései vallanak s amelytől később maga is eltér. Mészáros tanulmányának jelentősége abban áll, hogy a társalgási nyelvnek bő forrását tárja elénk olyan időben, amelyben már teljesen kifejlődött irodalmi nyelv van. Hofmann a társalgási nyelv jellemzését úgyszólván csak a comoedia és másodsorban Cicero levelei és Petronius alapján adta, s ezért kénytelen volt a leíró és a történeti módszert egyesíteni. Mészáros Hofmannak szempontjai alapján, de teljesen önállóan rajzolja meg a horatiusi sermo képét; nagy örömmel vesszük, hogy pár-huzamokat a comoedián kívül a magyar nyelvből hoz föl.

Másfelől hangsúlyoznunk kell, hogy sem Mészáros tanulmánya, sem ez a rövid ismertetés nem adhat fogalmat arról a szétágazó nyelvészeti kutatásról, amely az irodalmon kívüli nyelvet főképp a feliratok alapján alkalmilag is és összefoglalóan is tárgyalja. A horatiusi satira sermójának ezért a feldolgozásáért hálásak vagyunk, de az ókortudomány mai állásának megfelelő teljes képet csak az említett epigraphikai nyelvészeti anyag felhasználásával kaphatunk.

Budapest.

LUZSENSZKY VILMOS.

¹ Még helyesebben — Hofmann kifejezését használva —: az affektív elem, szemben az intellektuális elemmel.

² Nem helyes egyszerűen 'a nyelvtantól' való eltérést mondani.

HUMANIZMUS-KUTATÁS, KLASSZIKA-FILOLOGIA, MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET.

Husztai József: Janus Pannonius. Pécs, 1931. A Janus Pannonius-Társaság kiadása. XIV + 448 l.

A humanizmust illető tanulmányoknak a klasszika filológiához való viszonya — Abel Jenő és Hegedüs István alapvető, de módszertani tudatosítást nem igénylő kutatásai után — elméleti tisztázást Pecz Vilmos akadémiai székfoglalójában keres először (1905). S bár a középső és újlatin tanulmányoknak a középső és újgörög tanulmányoktól való gyökeres különbségét az ókorhoz való viszonyuk szempontjából Pecz Vilmos is egészen világosan látja, mégis „göröglatin filológia”-jában, mint „a holt nyelv korszaká”-nak, a középsőlatin filológia mellett a humanizmus feldolgozásának is helyet juttat.

Abban a polemiában, melyben napjaink magyar klasszika filológiája próbálja törekvéseit tudatosítani, oly nézet is felmerült, melyben nem nehéz Pecz Vilmos elgondolására, ennek korszerűbb megfogalmazására ismernünk. A magyar humanizmus itt a Pannonia- és Dácia-kutatás, középkori latinságunk, a magyar-bizánci érintkezések története s szellemi életünk antik öröksége mellett egyenesen azzal az igénnyel lép fel, hogy a magyar klasszika filológia érdeklődésének középpontjában álljon. Akik ezt a célkitűzést bírálták és elutasították (Hornyánszky Gyula, Kerényi Károly, Marót Károly), kivétel nélkül a klasszika filológia szempontjából közeledtek e kérdéshez. Kétségtávol, lemondani a klasszika filológiáról, egyfelől, mint az antik szépségigény tudományos kielégítéséről, másfelől, mint a tudomány útjáról az emberi szolidaritás felé: ez jelentené azt a „szándékos önkorlátozást”, mellyel Moravcsik Gyula, a hungarológiai alapvetés megfogalmazója is szakítani akar. De e programnak talán elsősorban a humanizmushoz való vonatkozásában, van a kérdésnek egy másik oldala is. Idáig csak azt emelték ki, hogy klasszika filológiánk éppen nemzeti hivatása szempontjából mit vesztené, ha célkitűzése merőben a hungarológia függvénye volna. De senki sem vizsgálta, hogy a hungarológiát kielégítené-e egy a klasszika filológia részeként szereplő humanizmus-kutatás? S hogy a sokfelé ágazó polemiában a humanizmusnál legközvetlenebbül érdekelt magyar irodalomtörténet szempontját senki sem iparkodott még érvényesíteni, nézetünk szerint a magyar humanizmus eddigi feldolgozásának legsúlyosabb hiányára, feladatainak tisztázatlan voltára vet világot. A polemia még korántsem zárult le mindenkit megnyugtató eredménnyel. Társaságunk már harmadik évi közgyűlését tartotta egymásután klasszika filológiánk teleológiájának jegyében. Itt bizonyos mértékig felelős helyről mérlegelték az időközben felmerült ellentéteket, de a célok tisztázásának becsületes vágyáról tanuszkodó nézeteket. Jól tudjuk — s a vitakérdésben elhangzó vélemények erős érzelmi színeződése is eléggé mutatja —, hogy nem a tudomány rendszerének elméleti, hanem a tudományos élet szervezésének korszerűen gyakorlati kérdése forog itt szóban. S úgy lehet, éppen ennek a polemiának fog a legtöbbet köszönhetni az a magyar ókortudomány, melynek körvonalai már-már biztatóan bontakoznak ki előttünk. Husztai József most megjelent szép Janus Pannonius-monográfiája teszi különösen időszerűvé, hogy e megfontolások anyagából éppen a humanizmus és klasszika filológia viszonyának kérdését emeljük ki és tegyük behatóbb megbeszélés tárgyává.

Bizonyára nehezen túlértékelhető érdem, ha valaki argumentumként tettet, egy jegyzetével a négyszáz oldalt is meghaladó, sok kiadatlan, idáig ismeretlen forrásanyagot is felhasználó könyvet hoz elméleti megfontolások helyett a vitába. Csupán az előző céloz arra, hogy Huszti József könyve nem „csak” eredmény, hanem az elméleti vitában való nyomatékos részvétel is akar lenni. „Mint a klasszika filológia magyar munkása, tovább nem halogatható tudományos kötelességünknek éreztem, hogy a feladat megoldását a szembeszökő nehézségek ellenére is megkíséreljem. Humanistát, aki mint ilyen, az ókori görög és latin kultúra letéteményese, éppen ezen a ponton megközelíteni a klasszikus filológus tiszta és elvitathatatlan feladatköre.” Említettük már: a klasszika filológia határokat megállapító megbeszélésein a magyar irodalomtörténet nevében idáig senki sem jelentkezett. Huszti sem a magyar *irodalomtörténettel* szemben akarja megjelölni — Sabbadini tekintélyére hivatkozva — azt a határt, ameddig a humanizmus történetében a klasszikus filológus „illetékessége” egyúttal a kötelezettsége is terjed”. S munkájában nem is a magyar *irodalomtörténet* segítségének a szükségességét érzi. „Munka közben sokszor éreztem azt a bizonytalanságot..., ami a maga területén többkevesebb biztonsággal mozgó kutató számára az idegennek érzett területre való kirándulás kényszerűségétől elválaszthatatlan: Janus, mint a magyar humanisták legtöbbször, nemcsak humanista költő és műfordító volt, hanem egyúttal fontos ügyekben nagy szerepet játszó történeti személy is. Amikor ezzel az utóbbi Janusszal kerültem szembe, nem tehettem le a tollat azzal a megokolással, hogy nem vagyok történetíró, már csak azért sem, mert a humanista és a történeti személy szételemezése sok esetben lehetetlenség. Ezeken a pontokon a klasszikus filológust csak a szakavatott történeti kutatás eredményeinek fokozottabb igénybevétele segítheti át, mint ahogyan a történetkutató számára valószínűleg hasonló szívesen látott segítséget jelenthet a filológiai alapvetés eredményeinek felhasználása.” Arról a továbbiakban sincs sehol semmi, hogy hol volt a magyar irodalomtörténet szempontjaira és kiegészítéseire utalva, vagy hol és milyen tekintetben remél a magyar irodalomtörténet hasznára lenni. Pedig nem lehet kétséges, a magyar irodalomtörténet szempontja teszi úgy szólván egyedül érdemessé éppen a humanista *poétákra*, ez „imitatorum servum pecus”-ra fordított energiánkat.¹

Nézetünk szerint az itt a kérdés, hogy a humanizmusról való képünket a klasszika filológia felől, vagy a magyar irodalomtörténet felől kiinduló szemlélet teszi-e történetileg igazabbá? A humanizmus történeti problémájában a benne megnyilvánuló ókor, vagy a nyomában sarjadó nemzeti irodalom érdemi-e meg elsősorban érdeklődésünket? Az erre adott válasz felel arra is, hogy a klasszika filológia vagy a magyar irodalomtörténet mutat-e hézagot a humanizmus mellőzéseivel. A klasszikus filológus „illetékességének” a kérdését csak ebben az értelemben tartom felvethetőnek. A klasszika filológia aggodalma

¹ Természetesen a humanizmus, mint a klasszika filológia kialakulásának alapvető történeti tényezője, érthető módon vonja magára mindenkor a klasszikus filológus érdeklődését. Hiszen a klasszika filológia története úgy is, mint a leggyakorlatibb propedeutika, úgy is, mint tudós-eszményeink legtanulságosabb tudatosítója, méltán foglal helyet a klasszika filológia bevezető kézikönyveiben. V. ö. Vári Rezső: *A classica philologia encyclopaediája*. Bp. 1906. és Otto Imisch: *Wie studiert man klassische Philologie?* Stuttgart, 1909.

azért a „vérveszteségért“, mellyel számolnia kell, mert adeptusai közül — igen helyesen! — mindig akadtak, kik klasszika filológiai képzettségüket a magyar humanizmus vizsgálatában értékesítették, aligha volna szempontnak elfogadható.

A humanista poézis nem hozott létre örökértékű alkotást. Az olasz irodalomtörténetnek is úgyszólván közhelye Petrarcanak az *Africába* temetett költői erejét megsiratni. De mindenütt termékenyítőleg hatott a nemzeti irodalmakra: jelentősége hatásával maradéktalanul egyenlő. Nálunk éppen a humanizmus teremti meg a nemzeti irodalmat s lesz századokon át igazolása és műfajokat, tárgykört megszabó legfontosabb mintája világi szépirodalmunknak. Eppen Huszti idézi Carducci egy művét, mely a ferrarai latin poétákkal — köztük kitüntető helyen Guarino kedves tanítványával, a mi Janusunkkal is —, mint Aristo előzőivel foglalkozik. A humanista poézis történeti feldolgozásának nem is adhatja meg más a vezető szempontjait, mint a nemzeti irodalmak története. Igaz, hogy nemcsak latinul és görögül kell jól tudnia annak a magyar irodalomtörténésznek, aki a humanizmus történetével foglalkozik, hanem klasszika filológiai képzettséggel, sőt klasszikus filológus lelkülettel is kell bírnia. Más nem igen biztosítaná a humanista eszményeknek a humanistával való lelki közösségből fakadó megértését. De, akkor legalább, amikor a humanizmus történetével foglalkozik, modern filológusnak kell lennie, azaz a magyar irodalomtörténet igényeit kell érvényesítenie, hiszen a modern szellemi fejlődés és nem az antikvitás egy mozzanatával áll szemben. „A hazai latin irodalom szerves alkotórésze volt a magyar szellem irodalmi tevékenységének.“¹

A humanizmus-kutatás programját a magyar irodalomtörténet kérdései kell, hogy meghatározzák. Ezek a kérdések nagyjából a következő három problémakörbe sorozhatók: 1. A humanizmus irodalmi elvei és eszményei, amennyiben azok a régi magyar irodalmat is jelentékeny mértékben formálták. 2. A humanizmus, mint a régi magyar költészet háttérében álló olvasmány-kultúra (= az „irodalmi minták“ kérdése). 3. Mennyiben tekinthető a magyar humanizmus Mátyás korától a XIX. század elejéig egy fejlődési folytonosságnak s mint ilyen, a magyar irodalmi fejlődés közegének? A humanizmus ez utóbbi jelentősége legszembetűnőbben talán a XVIII. század derekán mutatkozik. A tudós század latin poézise veszi át és ápolja tovább a barokk hagyományait s készíti elő a megújulás korának számos mozzanatát, felvilágosodást és Árpád-eposzt, Dugonics-féle regénytípust és Berzsenyi ódai műfaját egyaránt.

Bizonyos, hogy ilyen szemléletben eltolódtak volna Huszti könyvének arányai is. „Janus helye a magyarországi latin költészet történetében“ nem szorult volna néhány lapnyi vázlatba, melynek anyagát majdnem teljes egészében már Teleki Sámuel összeállítása is nyújtotta. „Janus és a magyar nyelvű költészet viszonya“ meg éppen egy pársoros jegyzetbe szorul, mint „figyelmet érdemlő“ probléma. Pedig a magyar humanizmus jelentőségét éppen az ilyen természetű vizsgálat igazolná, bár egyszersmind valószínű, hogy súlypontját egyfelől Mátyás udvarából a kolostori humanizmus eléggé még meg nem világított tényeire, másfelől talán a XV. századból későbbi periódusra helyezné. Elismerjük s mindjárt alkalmunk is lesz rámutatni, hogy a legapróbb életrajzi adat is nem egyszer tanulságosan értékesíthető, de mindenesetre sürgősebb és érdekesebb volna az itt körvonalazott

¹ Négyesy László, EPhK. 1923. 196. 1.

problémafelállítás, mint pl. a Guarino-panegyricus második és harmadik redactiójának a kérdése.¹ Humanista poétáról szólva mindig jobban érdekel minket a mű hatása, mint genezise. Janus Pannonius jelentőségét is fejlődéstörténeti helye határozná meg és nem az a tény, hogy Martialisnak az angol Duff által is nagyra értékelt kiváló imitátora volt. Kétségtelen, „az egész humanista költészet rosszul járna, ha vele szemben a történeti értékelés szempontját következetesen mellőznénk.“ De talán nem érthetjük azt sem történeti értékelésen, ha a kortársakhoz viszonyított relativ értékességet állapítjuk meg s hibáit a kor hibáinak tudjuk bemutatni. Hiszen mindez nem indokolná, hogy a csak így értékelhető humanista vizsgálatára legjobb erőinkből fordítsunk s az időtől elvégzett selectiót eféle értékelő művelettel iparkodjunk korrigálni. Nem az összehasonlításból adódó fölény, hanem a fejlődéstörténeti összefüggések feltárása, az íróból kiinduló energiák nyomon kísérése lesz a történeti értékelés eredménye. Janus Pannonius jelentőségének nem szimptomája, hanem lényege az, hogy kultuszát a magyar humanisták nemzedékről-nemzedékre irodalmi hagyományként örököltik tovább. Minden nemzedék kötelességének tartja, hogy műveiről gondoskodjék, iskolai auktorrá lesz, amikor a lingua vulgaris még első bátortalan hangjait hallatja tudós részről való recepciója érdekében. S Janus Pannonius kritikái kiadása Teleki Sámuel kezéből több mint egy évtizeddel előzi meg Dugonics András kezdetleges Gyöngyösi kiadását.

Az általunk elsőnek megjelölt problémakör szempontjából volt számunkra Huszti könyve a legtanulságosabb. Igaz, hogy Huszti szeme előtt nem lebeg itt sem a magyar irodalomtörténet célkitűzése. De természetszerűleg éppen ezen a ponton, a humanizmus irodalmi elveinek és eszményeinek — s ami ezekkel szorosan összefügg: antik mintáinak — a tisztázása terén lehet igazán termékeny, önkéntelenül a magyar irodalomtörténet számára is mély tanulságokat nyújtó a tárgyalás, immanensen a humanista anyagban állva is. S éppen itt igazolódik leginkább a magyar irodalomtörténeti szempont primátusa. Mert vajjon Claudianus és a római császárok retorikai kultúrája kerül-e élesebb megvilágításba, ha tudjuk, hogy Janus Pannonius panegyricusaiban „az utolsó római poéta“ műfajt meghatározó hatása érvényesül, vagy inkább a magyar irodalomtörténet fogja tudni barokk költészetünket helyesebben magyarázni, ha tudja, hogy Gyöngyösi István epikus műfaja egyszersmind Janus Pannoniusé is, hogy a *Murányi Venus epithalamium*-műfaja (mint már Beöthy Zsolt *Kis Tükre* nevezi:

¹ Egyébként a Guarino-panegyricus páduai redactióját épenséggel nem meggyőző érveléssel támogatja Huszti. Janus egyik epigrammájára (I. 73.) hivatkozik: „Commendas et amas. Guarine, nostrum, — Quem de te tibi *misimus* libellum...“ „Az első (ferrara) redactiót Janusnak nem kellett Guarinohoz küldeni“ — írja Huszti 113. l. — „hiszen Guarino házában lakott. A magyarországi redactiót nem küldhette el Janus a már innen-onnan egy évtizede halott mesternek“: ezért feltételez Huszti egy közbülső, már nem Ferrarában, de még Guarino életében történt átdolgozást s ezt egyéb adatokkal egybevetve, Janus páduai tartózkodására helyezi. Aggályosnak tartom itt a *mittere* szó szerinti értelmezését. A latin dedicatiós versek közönséges szava ez: a távolság fictiója rejlik mögötte, de lényegileg nem fejez ki többet a felajánlás tényénél. Csak találomra utalok néhány példára Janus Pannonius antik mintáiból: *Catullus* 65. 13. v. *Martialis* Epigr. V. 1. (*Ad Caesarem*) VI. 1. (*Ad Julium Martialem*) stb.

„epikai epithalamium“) és a *Palinodia* allegóriája, egyaránt Claudianus kimutatható közvetlen ösztönzésére, már a quattrocento Európa-szerte csodált magyar poétájánál egy kézben egyesült? S ha Gyöngyösi nem is áll közelebb Janushoz, mint pl. a *Deliciae Poetarum Germanorum* akármelyik humanista panegiristájához, annyit mindenesetre mondhatunk: Gyöngyösi népszerűségének aligha volt mellékes tényezője rokonsága a már-már magyar klasszikussá váló humanista poétával. Így érthető, hogy ugyanaz a közönség örült Gyöngyösinek, amelyik Janus Pannoniusban látta a magyar litteratúra világirodalmi képviselőjét. S talán a Gyöngyösi-féle alkalmi költészet lényegére világító jellemző analógia lenne a magyar irodalomból kiinduló szemlélet számára Husztinak az az apró biográfiai megállapítása is, hogy Janus egy elveszett epithalamiuma Leonellóra 4–5 évvel a megéneklét esküvő után készült. Gyöngyösi 20 évvel Szécsi Mária és Wesselényi Ferenc házassága után adja ki epithalamiumát, a *Murányi Venust!*

De vajjon igazságos-e egy munkát, mely már nem vázlat és nem is kísérlet, hanem a szó legteljesebb értelmében *opus*, más célokhoz mérni, mint amilyen célok kialakulását irányították? Huszti József Janus Pannoniust, a „magyar quattrocento“ európai híré s emberileg is érdekes legnagyobb alakját akarta elének állítani, úgy is, mint kora műveltségének a legmagasabb színvonalon álló letéteményesét, antik formák rajongóját s az első magyar hellenistát, úgy is, mint a magyar renaissance-udvar tragikus sorsú részését. Mögötte mozgalmas korrajzi háttér biztosítja az életrajz művészi kompozícióját s első felében a humanista iskolázás rendkívül tanulságos rajzát nyújtja, második felében Janus politikai szereplésének számos különben homályban maradó adatát világítja meg. Ha recensenz mégis a negativumoknál időzött, tette ezt azért, mert Huszti József könyve, a magyar humanizmus-kutatás reprezentatív alkotása, ennek legégetőbben érezhető hiányát, a magyar irodalomtörténeti célkitűzés számba nem vevését is, a legszembetűnőbben mutatja.

Budapest.

WALDAPFEL IMRE.

APRÓ ISMERTETÉSEK ÉS KÖZLEMÉNYEK.

Fogcsikorgató magyar?

P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio* című tanulmányaival kapcsolatban érdekes középkori szövegeket ad ki, többek között egy verses vagy ritmikus prózai töredéket is (Studien der Bibl. Warburg, 17. II. 61.), amelyet a magyar királyság megalapításának világpolitikai háttéréről szóló dolgozatában átvesz Balogh József (Századok, 1932., IV–VI.) és a magyar vonatkozású részletre benne dült szedéssel hívja fel a figyelmet:

Slavus grunniat *Ungarus strideat*,
Grecus miretur et stupeat. Punicus persolvat tributum
Sarracenus turbetur et fugiat Hispanus requirat auxilium

és így tovább, az egész II. Ottó-kori világot felsorakoztatja az egykorú író a császár körül. «A szomszédnépek sorában — jegyzi meg B. — ott „csikorgatja fogát“¹ a magyar is.» Tehát a „fogcsikorgató magyar“ szónyalakja is bevonulna a magyarság középkori jellemzéseinek mitológiai képtárába? Ezzel szemben, azt hiszem, jogos kétségek merülhetnek fel.

¹ Idézőjelben B.-nál.

Dentibus stridere fogcsikorgatást jelent. Mindenkinek a bibliai „fogak csikorgatása” jut eszébe, a Vulgátában *stridor dentium* (Mt. 8. 12.; 13., 42., 50.; 22., 13.; 24., 51.; 25., 30. Lc. 13., 28.). Ugyanígy hangzik ez az egyházi nyelven kívül is az antik latinságban, pl. az orvosi nyelvben (Cels. de medicina II. 6. k.) stb. De mind az egyházi nyelvben, mind azon kívül szükséges e jelentéshez a *dentis* megfelelő esete: *stridere* enélkül csak kellemetlen hangzást, embereknél érthetetlen beszédet jelent. A primitív „barlanglakók” (troglodytae) nyelve az idős Plinius leírása szerint (Nat. hist. V. 8.) *stridor, non vox: adeo sermonis commercio carent*. Ugyanígy Pomponius Mela szerint (I. 8.): *strident magis quam loquuntur*. A későbbi latinságban Du Cange szótára szerint *stridere* ugyanezt jelenti: *inconditum et horrendum clamorem edere, quod faciunt Turcae paulo ante proelium*; példa az Anonym. Hist. Palaest. c. 18-ból: *tunc videntes comitem et Boamandum venientes et conducentes illum gentem mox coeperunt stridere et garrere ac clamare vehementissimo clamore*. A szóbanforgó II. Ottó-kori szövegben e jelentés mellett szól a párhuzamos kifejezés is (*Sclavus grunniat*): a sokkal erősebb *grunnire* (röfögni) szintén érthetetlen beszédre vonatkozik. A szöveg összefüggése szerint az első sor értelme ez lehet: „A szláv állati hangján, a magyar érthetetlen nyelvével jajgasson...” Ezt merném ajánlani a „fogcsikorgató magyar” rémképének felidézése helyett, amíg a középkori latinság valamelyik kitűnő ismerője be nem bizonyítja, hogy *stridere* egyedül is fogcsikorgatást jelent. k. k.

Lateinisches etymologisches Wörterbuch von Alois Walde, dritte neu bearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Heidelberg. C. Winter, 1930, zweite Lfg. (*avena — capitium*) 81—160. lap. Ára 1'50 M. — A Walde-féle latin etimológiai szótár új feldolgozásának füzetként előrehaladó megjelenését már bejelentettük (55, 1931, 144). A figyelmes olvasó örömmel állapíthatja meg mindenütt a latin szókinccsel foglalkozó újabb (pl. az etruszkológiai) kutatások felhasználását. Itt-ott kiegészítő megjegyzést is tehet: *aveo* igétől joggal választja el H. pl. az *Avens*, *Aventia*, *Aventinus* földrajzi neveket, de ezekre utalást váránk *avis*-nál, v. ő. Kretschner Glotta 14, 1925, 86 (*Aventinus* a 'kis madarak hegye, Jungvögelberg'). Ugyanerre a fontos értekezésre való utalás hiányzik *belinuntia* 'Bilsenkraut' alatt, ahol a változatok (*belenuntia*, *bilinuntia*) felsorolását is nélkülözzük; *ballaena* 'Walfisch'-nál megemlíthető volna *Ballio* tn. (Plaut. Pseud.), amelyben szintén gör. $\beta\alpha\lambda\lambda\alpha$ = északbalkáni (illír?) és lat. *ball-* alakkal (erről többet a MNy.-ben) stb. k. k.

K. Kerényi: *Kern und Frucht in altungarischen, lateinischen und griechischen Eigennamen*. Ungarische Jahrbücher 12 (1932) 112—117.

A MNy 27, 1931, 94 k. l.-okon „Árpád és a növényi termést jelentő magyar nevek” címmel megjelent értekezés feldolgozása német nyelven, a görög tulajdonnév- és köznévkészlet idetartozó anyagának felhasználásával.

K. Kerényi: *Nachtrag zum Goldenen Zweig*. Hermes 67 (1932) 132.

Az athéni Nemzeti Múzeumba ugyan nem került egyetlen aranyág sem (l. Hermes 66, 1931, 426, 1), de szerzőnek itt idézett értekezésében kifejtett véleményét¹ — t. i. hogy az aranyág kapcsolata a halhatatlansághittel attikai, — egy a British Muscumba jutott sírlelet igazolja (Journ. Hell. Stud. 46, 1926, 255; Altheim, Röm. Religionsgeschichte II. 120).

¹ V. ö. e folyóiratban 55, 1931, 142.

PANNONIAI VONATKOZÁSÚ KÜLFÖLDI FELIRATOK.¹

e) A tengeri hajóhadnál szolgáló pannoniai katonák.

Folyó. szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és rangja	Születési helye	Idő
107	Misenum, CIL X. 3375, 1—2, 4—5	L. Valerius Dazantis f. Ispanus centurio	Pannon(ius) domo Flavia Sirmi(o)	
108	Misenum, CIL X 3465, 2—4	T. Flavius Firmus optio	nat. Panno(nius)	
109	Ostia, CIL XIV 238, 2—3, 6	L. Licinius Capito gubernator	nationae (sic.) Pan(n)onius	
110	Misenum, CIL X 3569, 1—3	C. Cogitatus Valens manip(ularius)	natio(ne) Pann(o- nius)	
111	Misenum, CIL X 3639, 2—4	L. Terentius Sabinus	nat. Panno- nius	
112	Misenum, CIL X 3607, 2—4	M. Mart(ius) Martialis	nat. Pannonius	
113	Misenum, CIL X 3628, 1—3	C. Silius Fortius	nation(e) Pannonius	
114	Roma, CIL VI 3146, 1, 4	...eri....	n. Pan[nonius]	
115	Salonae, CIL III 14691, 2—4	C. Aelius Censorin(us), optio	natione Panno- (nius)	
116	Ravenna, CIL XI 39, 1, 3 = ILS 2904	M. Aurelius Vitalis	natione Pann(o- nius)	
117	Ravenna, CIL XI 72, 2—3, 5	Licinius Victor	nat. Pan(nonius)	
118	Ravenna, CIL XI 97, 1—3	L. Superinius Severus	na(t.) Pann(o- nius)	
119	Ager Ravennas, CIL XI 340, 2—3	C. Aemilius Severus c(enturio)	n. Pan(nonius)	
120	Roma, CIL VI 3156, 3157, 2, 4	C. Julius Proculus	natione Panno- nius	
121	Ravenna, CIL XI 33, 2—4	[Q.] Aurelius Festianus	nat. Pan'nonius	
122	Ravenna, CIL XI 6743, 1—2	[na]t. Pan[nonius]	

A classis Ravennas és Misensis legénységét leginkább Pannonias, Dalmatias, Thracias, Asia és Syriából sorozták; még pedig a ravennai hajóhadét elsősorban Pannoniából és Dalmatiából, a misenumit Thraciából, Sardinia szigetéről, Asiából és Syriából. Gündel, De leg. II. adiutrice, p. 9. Jünemann, de leg. Rom. I. adiutrice, p. 26, 28. V. ö. Tacitus, hist. III. 12.

¹ Folytatás ez évfolyam 36. lapjáról.

f) Mozgó csapatokkal és hadjáratokkal külföldre került
pannoniai katonák.

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és szolgálati beosztása	Születési helye	Idő
123	Mogontiacum, CIL XIII 6829, 1—5	C. Cassius C. f. Cla. Longimus leg. I adi.	Sav(aria)	
124	Zahlbach, CIL XIII 7008, 1—3	C. Cassius C. f. Cla. Valens leg. I adi.	[Sav(aria)]	
125	Mogontiacum, CIL XIII 6832, 1—5	Tit. Va[l. Clau.] Mon[ta]n(us) leg. I adi.	Savar[i(a)]	
126	Mogontiacum, CIL XIII 6825, 1—5	M. Aemilius M. f. Cla. Fuscus leg. I adi.	Sava(ria)	
127	Mogontiacum, CIL XIII 6850, 1—5	C. Valerius C. f. Cla. [P]ude(n)s leg. II adi.	Sava(ria)	
128	Mogontiacum, Rev. a. 1911. nr. 235, 1—5	[M. ? Va]lterius [M. ? f.] Cla. Crispus leg. I adi.	Sav(aria)	
129	Lugdunum, CIL XIII 1890. 4—10	L. Septimi(us) I. f. Papir. Marcel- linus c. leg. I adiutr. XIV gem., V v.	n. Pannonius d. Ulp. Petavione	
130	Caesarea, CIL VIII 9376, 2—7	C. Cusonius Viator leg. I adiutr.	nation(e) Pan(nonius)	
131	Aquileia, CIL V 892, 2—5, 7—9	Aur. Clarianus leg. I adiutr.	nat. [Pannonia i]n[f]ferio[re] pago]	
		Aur. Maximianus —	Mar(tio) vic[o] . . . d]iano	
132	Tarraco, CIL II 4147, 1—5	M. Aur. M. f. Pap. Lucil[li]us c. leg. I adiutr. II Tr. VII Aug., XIV gem., VII Cl., VII gem.	Poetovion(e)	
133	Deva, E. E. IX 1053, 1—4	L. Valerius L. f. Claudia Seneca leg. II adiutr.	Sav(aria)	
134	Deva, E. E. IX 1095, 1—2 leg. II adiutr.	[Claudi]a Sava[ria]	
135	Deva, E. E. VII 908, 1—2	... C. f. Cla. ... leg. II adiutr.	Sav(aria)	
136	Lindum, CIL VII 185, 1—3 = E. E. V 203	T. Valerius T. f. Cla. Pudens leg. II adiutr.	Sav(aria)	
137	Misenum, CIL X 1775, 2—4 = E. E. V 204	Val. Secundinus leg. II adiutr.	n. Pann(onius)	
138	Roma, CIL VI 3336, 2—6	M. Ulpius M. f. Justinus frum(entarius) leg. II adiutr.	domo Savaria	
139	Bonna, CIL XIII 8035, 2—4	C. Publicius C. filius Septimia Priscilianus p(rimi)p(ilus) leg. I Min.	Siscia	222 ápr. 25
140	Roma, CIL VI 3373, 2—6 = XIV 2283 = E. E. V. 205	Aurelius Dassius leg. II Part.	ex ci[vi]tate Mur[sa] ?	
141	Ager Albanus, CIL XIV 2272, 2—4	Atilius Marcianus leg. II Part.	domu Savaria	
142	Lambaesii, CIL VIII 2826, 2—5	T. Aurelius T. f. Aelia Vibius 4 leg. III Aug.	Acuinci	

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és szolgálati beosztása	Születési helye	Idő
143	Castra Lambaesi- tana, CIL VIII 18084, 34	. . . us Marianus opt]io leg. III Aug.	Sir[m(ium)]	Hadr. kora
144	Lambaesis, CIL VIII 2586, 22	T. Aelius Victorinus beneficiarius cos. leg. III Aug.	Siscia	Elagab. v. Sev. Alex. kora
145	Castra Lambaesisita- na, CIL VIII 18085 c) 5 724 V. nr. 372 e) 7 V. nr. VII nr. E. E. E. b) 5 E. E. E. 	. . . [M]aximus leg. III Aug.	Sav(aria)	117/8—144 szolgáltak
		. . . [P]udens leg. III Aug.	Em(ona)	
	 leg. III Aug.	Solva	
146	Lambaesis, CIL VIII 2675, 3—11 = 125, 4194	M. Aurel. M. f. Sergia Sabinus praefect. leg. III Aug.	Carnunto	Maxi- minus kora
147	Troesmis, CIL III 6187, 2—5	. . . filius Cla. Decimus c. leg. V [Mac.]	[Sava]ria	
148	Tarracina, CIL X 6302, 2—4	T. Fl. Claudianus T. fil. [t]r. [l]e[.] V Mac.	Aemona!	
149	Naplouse, Rev. arch. 1927 nr. 146, 2—4	M. Vlp(ius) Cl. Magnus c. leg. V Mac.	Sav(ariensis)	
150	Viminacium, CIL III 14507, lat. dextr. b) 54 lat. sin. b) 41 b) 46 b) 49	. . . us[tu]s leg. VII Cl(audia)	Sir(mio)	169—195 szolgáltak
		T. Ant(oni)us Glaucus b(eneficiarius) leg. VII Cl.	Murs(a)	
		P. Ael(ius) Julius . . . leg. VII Cl.	Sirm(io)	
		M. Ulp(ius) Messor leg. VII Cl.	Sir(mio)	
		C. Val. Quintianus leg. VII Cl.	S(irmio)	
		M. Vlp Martin(us) st(rator) leg. VII Cl.	Mur(sa)	
		T. Fl. Aper leg. VII Cl.	Sir(mio)	
		M. Ulp(ius) Licinius leg. VII Cl.	Sirm(io)	
151	Aschaffenburg, CIL XIII 6646, 3—7	P. Ferrasius Cl. Avitus c. leg. VIII Aug. aquilifer leg. I adi.	Savaria	191
152	Stockstadt, Westd. Zeitschr. V. (1886), S. 349, 2—5	P. Ferrasius Cl. Avitus c. leg. VIII Aug. aquilifer leg. I adi.	Savar(ia)	191
153	Ulpia Noviomagus, CIL XIII 8735, 2—4	G. Julius Clau. Pudens leg. X. gem.	[J]u[l(ia)] E[m]ona	
154	Canossa, CIL XI 1016, 6—9	Aurelius Vincens leg. X gem.	cives Poeta- vionensis	

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és szolgálati beosztása	Születési helye	Idő	
155	Roma, CIL VI 3625, 2—6	Salvinius Valentinus optio leg. X. gem.	natus Carnunto	298	
156	Portus Magnus, CIL VIII 9761, 2—6	P. Crescentinius Fl. Saturninus leg. XI C(laudia)	Siscie (sic)		
157	Portus Magnus, CIL VIII 9765, 2—5	M. Ulpius Silmius [leg. (XI Cl.)	[P]oetovi(one)		
158	Ancyra, CIL III 260, 2—4, 6—9 = 6761	M. Aebutius M. f. Vlp. Papir. Troiana Victorinus c. leg. X g., XI Cl., XIII g., I Min., XXII Pr., XIII g., VII Cl., XV Ap.	Poetovio(ne)		
159	Ancyra, CIL III 264, 4—6	T. Cerv. . . Luci. c. leg. XVI Fl.	natus Savariae		
160	Mogontiacum, CIL XIII 6708, 5—8	M. Aur. Germanus leg. XXII Pr.	d. Emon(a)e		
161	Colonia Ulpia Traiana, CIL XIII 8620, 3—6	[T.] Pon[t(ius)] M. f. S[e]p[t(imia)] M[arc]i[a]n[u]s pri[m]ipi[us] leg. XXX V v.	Carn(unto)		243
162	Hardomilje—Smo- kovice, Rev. arch. 1913, nr. 139, 8—11	Fl. Aurelianus dec(urio) coh. I Belgarum	natione Pannonia (I)		
163	Municipium Tropaeum, CIL III 14214 ⁹	[C. ?] Art(orius) Satur(ninus) decurio coh. I Lus.	Sisc(ia)		
164	Perinthus, CIL III 731, 2—3, 6 = 7395	Tropaiophorus praef. coh. I[II] Br[e]lucorum	ex provinc(ia) Pannonia		
165	Old Carlisle, CIL VII 341, 2—8	P. Ael. Pub. fil. Sergia Magnus praefectus alae Augustae	d(omo) Mursa ex Pan- non(ia) inferiore		
166	Ferrara, CIL V 2393, 1—4	L. Pontius Paulus optio	nat. Pann(oni)us		
167	Vindolana, CIL VII 723, 1—3	Corn. Victor s(ingularis) c(onsularis)	civ(es) Pann(oni)us		
168	Roma, CIL VI 3411, 1—3	Albius Moderatus evok(atus)	nat(us) Pannonius		
169	Bononia, CIL XIII 3541, 1—3	Beladius Talani f. Pan(nonius)			
170	CIL VI (3489, 2—3 s	nat. Pann(oni)us		
171	CIL VI 3431, 2—6	Julius Julianus evok. Aug.	dom. Sept. Aquinci ex Pan- nonia inferiore		
172	Roma.) 32904, 6	Sirmi.		
173	3472, 2, 4—6 = ILS 2348	Longinius Victor duplarius aiutor signorum	natus Pannoniae superiorae (sic)		
174	Sinope, Rev. arch. 1916, nr. 121, 1—2=Bull. Corr. Hell., 44. (1920), 358—9	P. Ael. Pompeius veter. ex c(enturione)	Carnuntum Pan- noniae superioris		

kb. Hadr.
kora

Folyó- szám	A felirat lelhelye és száma	A katona neve és szolgálati beosztása	Születési helye	Idő
175	Tarraco, E. E. I. 143, 2—4	M. Aurel. Victorinus M. f.	Julia Emona	
176	Bingium, CIL XIII 7510, 1—3	[B]reucus Blaeda[ri f.] coh. I Panno(niorum)	natione Breucus	
177	Caesarea, CIL VIII 21041, 1—3	Licco Burnionis f. Panno[nius] coh. Pannonior(um)		
	Caesarea, CIL VIII 21041, 5	Breucus Landionis f.		
177/a	Cuicul, Rev. arch. 1915, nr. 69, 4—6	T. Flavius Quir. Breucus acceptarius alae I Pan(non-orum)		
178	Clivia, CIL XIII 8693, 1—4 = ILS 2559	Marcinus Surconis f. Breucus coh. VIII Breuc(orum)		
179	Rigomagus, Rev. arch. 1903, nr. 306, 1—4 = CIL XIII 7801/2	Dasmenus Dasi f. Breucus coh. VIII Breuc(orum)		
180	Samaria, Rev. arch. 1909, nr. 235, 2—6 = ILS 9132	mil(ites) v[e]xi[[laris] coh. Pa(nnoniae) sup(erioris)	cives Siscii, Varcian(i) et Latobici	
181	Municipium Mag- num, CIL III 9796, 1—6	Verca'us Medi [f.] ala nova C[laudia	domo Varcianus	

Debrecen.

(Folyt. köv.)

DOBÓ ÁRPÁD.

Újabb külföldi munkák a bizantinologia köréből.

A. Tzartanos, Νεοελληνική σύνταξις ήτοι συντακτικόν της νέας ελληνικής γλώσσης (δημοτικής και κοινής ομιλουμένης), Athen, 1928. 343 l. A középgörög nyelv történetének még hiányzik az összefoglaló feldolgozása. A kutató a köινήρα és bizánci népnyelvre vonatkozó számtalan részlettanulmányon kívül nem nélkülözheti a fejlődés jelen állapotát visszatükröztető mai újjörög nyelv ismeretét. Noha ez utóbbinak több leíró nyelvtana van — tudományos szempontból a legjelentősebb Thumb kézikönyve —, mindezekig nagy hiányát éreztük az újjörög népnyelv syntaxisának. E tekintetben úttörő Tz. nagy anyag alapján készült módszeres műve, amely a középgörög nyelv kutatóinak is jó szolgálatot tesz.

A. Thumb—J. E. Kalitsunakis, *Grammatik der neugriechischen Volkssprache* (Sammlung Götschen 756.), Berlin—Leipzig, 1928². 176 l. Thumb ugyane gyűjteményben megjelent kis könyvének alapos átdolgozása, amely modern színvonalú, megbízható kalauzul szolgálhat azok számára, akik a mai újjörög népnyelv hang- és alakтана iránt érdeklődnek. A szakember számára különösen becsesek az irodalmi utalások és a könyv elején található kimerítő bibliográfiai jegyzék.

J. Humbert, La disparition du datif en Grec (du I^{er} au X^e siècle) [Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris XXXIII.] Paris, 1930. IX+204 l. — Amint ismeretes, a középső és újjörög népies nyelvnek az ógöröggel szemben egyik legfőbb jellemző vonása a dativus kiküszöbölése és ennek praepositívus vagy pusztá acc.-szal és gen.-szal való helyettesítése. E Vendryes iskolájából kikerült alapos tanulmány a dativus kivészésének folyamatát vizsgálja a Kr. u. első tíz század folyamán a papyrusok, feliratok és a bizánci népies irodalom termékei (hagiographiai művek, Malalas, Konstantinos Porphyrogenetos stb.) alapján. Eredményei közül említésre méltó az a megállapítása, hogy középgörög nyelv az indogermán instrumentalis, locativus és tulajdonképeni dativus szerepét játszó egyes dativus-fajtákat különböző időben és különböző módon küszöböl ki s hogy e tekintetben a középgörög nyelvterület egyes részei is különböző fejlődést mutatnak. A munka értékes adalék a középgörög nyelv történetéhez.

A. Maidhof, Neugriechische Rückwanderer aus den romanischen Sprachen unter Einschluss des Lateinischen (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, herausgegeben von Prof. Dr. Nikos A. Bees. Nr. 10.), Athen 1931. XXII+82 l. — A középső és újjörög nyelv jövevényszavainak vizsgálata terén alapvetőek G. Meyer és M. Triandaphyllidis tanulmányai. Jelen dolgozat azokat a szavakat veszi újabb kritikai vizsgálat alá, melyek a görögből különböző korokban átmentek a latinba és román nyelvekbe, de amelyek utóbb az átvéző nyelvek új köntösében és nem ritkán lényeges jelentésváltozással ismét visszakerültek az újjörög nyelvbe. A bevezetés, melyben a szerző röviden vázolja a latin nyelv életében mutatkozó görög hatásokat az első itáliai hellén települések korától a renaissance-ig és viszont a latin elemek behatolását a görög nyelvbe ugyancsak a legrégebb érintkezésként kezdve a bizánci korszakot a török uralomig, érdekes képet ad e folyamat kultúrtörténeti háttéréről.

A. Weinberger, Wegweiser durch die Sammlungen altphilologischer Handschriften (Sitzungsberichte der Akad. d. Wiss. in Wien, Philos.-hist. Kl. Bd. 209. 4. Abh.), Wien—Leipzig, 1930. 130 l. — E munka, amely az európai kéziratgyűjtemények kialakulására vonatkozó rövid bevezetés után a helynevek, továbbá gyűjtők és gyűjtemények betűrendjében regisztrálja a görög és latin kéziratok felőhelyeit a katalógusok és szakirodalom felsorolása kíséretében. Gardthausennek és Schisselnek csak a görög kéziratgyűjteményekre szorítkozó hasonló művei mellett klasszikus filológusoknak és bizantinológusoknak egyaránt jó szolgálatot tesz. Az „Altphilologisch” körébe a szerző felveszi a bizánci kéziratokat is, minden időbeli vagy tartalmi megszorítás nélkül, a középkori latin irodalmat azonban már kirekeszti.

W. Schubart, Palaeographie. Erster Teil, Griechische Palaeographie (I. Müller—W. Otto, Handbuch der Altertumswissenschaft I. Band, 4. Abteilung, 1. Hälfte). München, 1925. 184 l. — Sajnos, az új Handbuch e kötete nem felel meg a cím után vele szemben támasztható igényeknek. Amilyen örömdetes, hogy az utolsó évtizedek folyamán egyre nagyobb jelentőséget nyerő papyrusok palaeographiája e műben jut először teljes jogaihoz és talál a szerző új stílustörténeti szempontjainak érvényesítése következtében mintaszerű feldolgozásra, annyira sajnálatos, hogy a kiváló papyrus-kutató a középkori görög palaeographiából függelékyszerűen csak a „középkor könyvirását” (155—170. lk.) tárgyalja s ott is oly módon, hogy a Cavalieri—Lietzmann-féle facsimile-gyűjtemény egyes tábláit magyarázza. A szerző egyoldalúsága nem menti a feldolgozás e nagy aránytalanságát, ami

annál nagyobb súllyal esik a latba, mert az antik görög irodalom szövegahagyományának közvetítésében a papyrusok még mindig aránytalanul kisebb szerepet játszanak, mint a bizánci kéziratok. Az újabb klasszikus-filológusok (főleg Wilamowitz és Maas) már rámutattak az antik hagyomány bizánci közvetítésének nagy jelentőségére, de a klasszikus-filológus számára ebből a tényből adódó problémák egész serege vár még megoldásra. Ezek jórésze éppen a bizánci palaeographia és „Buchwesen“ tüzetesebb tanulmányozását kívánja. Sch. kézikönyve azonban e szempontból nemcsak semmi újat, de a régít is nagyon hiányosan adja.

P. Maas, *Griechische Paläographie* (Gercke—Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft I, Leipzig—Berlin, 1927³. 9:69—81.) — Amilyen mostohán bánt el Schubart a középkori görög palaeographiával, annyira az őt megillető méltánylásban részesítette és egyes problémáit egészen új és eredeti világlátásba állította be az antik és bizánci filológia érintkező pontjainak e kiváló kutatója. Tanulmánya sokkal több, mint amit egy „Handbuch“-beli összefoglalástól várnak. Az írástípusok megállapítása, a datálási problémák megvilágítása a szerző beható tanulmányai alapján új elvek szerint történik. Maas számtalan tévedést igazít helyre és van bátorsága annak kimondásához, hogy még mindig kevés az összehasonlításra alkalmas, biztosan datálható facsimile-anyag s hogy ennek következtében a palaeographiai „stilkritika“ terén nagyon sok egészen önkényes ítélet került a köztudatba. Maas munkája nagy haladást jelent a korábbi görög palaeographiákhoz képest s a szakember sokat tanulhat belőle.

MORAVCSIK GYULA

E. Darkó: *Neue Emendationsvorschläge zu Laonikos Chalkokandyles* (Byz. Zeitschr. 32., 1932, 2—12.). Azokat a szövegjavítási kísérleteket veszi vizsgálat alá, melyeket V. Laurent (Échos d'Orient 31., 1928, 465. kk.) és Moravcsik Gyula (Byz. neugr. Jahrb. 8., 1931, 355. kk.) terjesztettek elő a Laonikos-edítióról irt recenzióik kapcsán. Az előbbi javaslatainak nagyobb részét elfogadja, Moravcsikéit visszautasítja. Összefoglaló véleménye ezekről: „Diese Vorschläge Moravcsiks können zur Verbesserung des Textes nicht gebraucht werden, sie entspringen einer sich nur auf Abweichungen der Hss von meinem Apparate gerichteten Untersuchung, der es galt, dessen Lücken aufzudecken und die Konsequenzen daraus auch bezüglich der Herstellung des Textes zu ziehen. Nun können die handschriftlichen Varianten, nur für sich betrachtet, der Herstellung des richtigen Textes mehr hinderlich als dienlich sein, wenn man sie nicht auch der Qualität nach prüft, d. h. sie in den grossen Zusammenhang der Textgeschichte einordnet und hinsichtlich des festen Sprachgebrauchs des Autors abschätzt. Die besprochenen Beispiele haben vielleicht zur Genüge gezeigt, dass in der Frage, ob irgendeine handschriftliche Lesart in den Text des Laonikos aufzunehmen ist, ohne die beständige und umsichtige Rücksichtnahme auf seinen eigenartigen Sprachgebrauch und auf die Sprache und den Stil seiner Vorbilder keine Entscheidung möglich ist. Etwas anders verhält sich die Sache mit den fremden Eigennamen, wo M. nicht nur die Varianten, sondern auch die anderweitige Literatur darüber heranzieht und einige Beiträge zur Kritik und Interpretation dieser Eigennamen geliefert hat.“ Végül a Laonikos-kutatás mai állását így jellemzi Darkó: „Wir stehen noch am Anfange der diesbezüglichen Forschungen, aber eine gewisse Orientierung über das Verhältnis des Laonikos zu seinen Vorbildern und das Einfühlen in die Gesetze und Grenzen seines Stils ist unerlässlich für einen jeden, der an der äusserst delikaten (wie V. Laurent es so treffend charakterisiert) Arbeit der Herstellung seines Textes Anteil nimmt.“

1932. AUG.—OKT.

LVI. ÉVFOLYAM

VII.—VIII. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS



BUDAPEST, 1932

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *ókortudományi* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők.

Főolvasások az első titkárnál, **Pukánszky Bélánál** jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM (INHALT).

ÉRTEKEZÉSEK. (Abhandlungen.)	Lap
<i>Hankiss János</i> : Prévost abbé és Magyarország III. (Joh. H.: Abbé Pr. und Ungarn III.).....	121
<i>Schwartz Elemér</i> : Haydn az újabb kutatások tükrében. (Elmar Schw.: H. im Lichte der neueren Forschungen.).....	128
APRÓ CIKKEK. (Kleine Beiträge.)	
<i>Belohorszky Ferenc</i> : Bessenyei és a francia gondolat. (Franz B.: B. und der Franz. Gedanke.).....	133
<i>Neubart Flóra</i> : Verseggy forrásaihoz. (Flora N.: Zu V.—s Quellen.).....	137
<i>György József</i> : Buddenbrook—Buddenbrock	139
HAZAI IRODALOM. (Vaterländische Literatur.)	
<i>Julius Gréb</i> : Zipser Volkskunde. <i>Lux Gyula</i>	140
<i>Endre Bach</i> : Un humaniste hongrois en France. <i>Eckhardt Sándor</i>	141
<i>Julia Wizenetz</i> : Le théâtre français de Vienne. <i>Müller Gyula</i>	143
Eszrevételek <i>Eckhardt S. bírálóára, Sáfrány István</i>	144
Válasz. <i>Eckhardt Sándor</i> . ..	145
<i>Göbl László</i> : A magyar szótárirodalom hatása az oláhra. <i>Tremel Lajos</i> . ..	146
KÜLFÖLDI IRODALOM. (Ausländische Literatur.)	
<i>Koszó János</i> : Az ünnepi év Goethe-irodalma II.	147
<i>Koszó János</i> : A hetvenéves G. Hauptmann	150
<i>Erich Ebstein</i> : Tuberkulose als Schicksal. <i>Hirschler Imre</i>	152
VEGYES. (Varia.)	
Beküldött könyvek	152
Új könyvek	155

Az Egyetemes Philologiai Közlöny ebben az évben előreláthatólag még november és december hóban jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

PRÉVOST ABBÉ ÉS MAGYARORSZÁG.

III.

A *Mercure de France* 1737 december első felében, a „Nouvelles étrangères“ című rovatban, „Turquie“ alcím alatt közli az ottomán sereg egy tisztjének leveleit a nagyvezér letételéről és Rákóczi fiának Konstantinápolyba hivatásáról. A Kartalából 1737 augusztus 8-áról keltezett levélnél jobban érdekel a másik, mely konstantinápolyi kelettel szeptember 25-én számol be a következőkről. A szultán 1737 szeptember 12-én Rodostóba küld egy vizir-agasszit, hogy pártfogoltját és udvarát („sa Maison“) Konstantinápolyba hívja. A követ 13-án Rodostóba ér, de két nap múlva újabb küldönc érkezik: egy tatár futár, a kajmakán levelével s azzal az utasítással, hogy csak akkor térjen vissza, ha a magyarok útnak eredtek. Rákóczi József erre „nemeseivel“ azonnal elindult, míg udvara egy nappal később követte. A levél most részletesen, nyilvánvaló élvezettel írja le azt a nagyszabású fogadtatást, amelyben szeptember 20-án Rákóczi fiát a török hivatalos körök a főváros kapuja közelében részesítették, az ajándékokat, az ünnepi lakomát. Az elhelyezkedés után, 22-én délután a vendég két díszesen szerszámozott paripát és 12 erszény pénzt kap ajándékba a szultántól, s azt az ígéretet, hogy apja kegydíját ő is megtartja. — A riport tehát már 2—3 nappal az események után készült és az udvari ceremóniákhoz szokott francia közönséget bőven ellátja a pompa részleteivel és a notabilitások felsorolásával. — Október 15-i kelettel folytatólagos értesítéseket kapunk a fejedelmi nyilvános bevonulásáról, híveinek kegydíjairól. Október 7-én a kajmakán fogadja Rákóczi fiát s most sem marad el az obligát paripa, mint ajándék, amelyhez pompás prém is járul. A levél jelzi, hogy a fejedelem néhány nap múlva jelenik meg audiencián a Nagyúrnál. December második felében újabb (október 29-i keletű) levél jelenti, hogy erre az audienciára még mindig nem került a sor, mert Rákóczi József gyöngélkedik s légváltozásra szorult.

A „*Mercure*“ben közölt levelek Prévost levelezőjére nézve a következő adatokat szolgáltatják: 1. a török hadseregbe lépett magyar, aki 2. 1735-ben valószínűleg Párizsban tartózkodott (hacsak nem levélben ígérte meg Prévostnak közreműködését); 3. mindenestre régebben Franciaországban lakott, s személyesen ismerte nemcsak a „*Le Pour et Contre*“ szerkesztőjét, hanem valószínűleg a „*Mercure*“ét is. A török irodalomról szóló,

cikke irodalmi műveltségű emberre vall, aki régebbi francia írókról is tud és közel áll a könyvmolynak ahhoz a típusához, amelynek vonásai a „Manon“ szerzőjének műveiben a rokon-szenvenességnek elengedhetetlen feltételei.

*

Ha ezen a nyomon elindulva, a „Le Pour et Contre“ évfo-lyamait végiglapozzuk, nemcsak számos magyar vonatkozással gazdagíthatjuk gyűjteményünket, hanem kulcsot kapunk tanulmányunk előbb felvetett problémáihoz is.

A XI. kötet¹ minden kétséget kizáróan megmagyarázza Bethlen Miklós történetének belekerülését Prévost novellái közé. A „Le Pour et Contre“ szerkesztője gondosan beszámol az új könyvekről s ezek során a hágai Swart-cég kiadásában megjelent Bethlen-émlékiratról is. Regénynek tartja, amelybe történeti körülmények is vegyülnek. A közönségének okulását is szolgáló szerkesztő egyébként kiemeli, hogy a magyarban (illetőleg „erdélyi szokás szerint“) a családnév megelőzi a keresztnévet. Aztán szakértői véleményt mond Révérend abbé szenvedélyrajzáról, amelyet természetesebbnek szeretne, s végül — szokásához képest — stílusmintát ad. *Ez a stílusminta pedig éppen az a részlet, amit novellának is áírt.* Ezzel háromra szaporodik a kis regényrészlet francia feldolgozásainak száma: az első a Révérend-féle szöveg, a másodikat („Le Pour et Contre“) és a harmadikat (*Anecdotes*, stb.) Prévost művei között találjuk.

Bethlen Miklós emlékirataira még egyszer sor kerül ugyanabban a folyóiratban. Amikor a szerkesztő² a „Révolutions de Hongrie“-t ismerteti, hosszú cikke végén joggal fejezi ki rossz-szalását azért, hogy a kiadók e komoly mű végére — regényt biggyesztettek. Tehát a Bethlen-memoár mindkét alakját ismerte: a teljesebbet, amelyből kivonatot adott, s a megkur-títottat, amelyet valószínűleg csak átlapozott, hiszen feltehette, hogy nem különbözik lényegesen a nemrég megjelent első ki-adástól.

A „Histoire des Révolutions de Hongrie“ és a „Mémoires du Prince François Rakoczy“ (most helyesebben írja a nevet, mert a könyv a kezében van) a „Le Pour et Contre“ 276. szá-mában³ bőséges és tanulságos ismertetéshez jut. A szerkesztő

¹ 208—214. l.

² A „Le Pour et Contre“ XVIII. kötetének elején új szerkesztő veszi át a lapot. De alig képzelhető, hogy Bethlen Miklós emlékiratai-nak, valamint a Rákóczi-könyvnek szakértő ismertetése ne Prévost-tól származznék. Talán az ő kéziratartalékát használta fel utóda.

³ XIX. kötet. „Nos Journaux laissent dans l'oubli un Livre qui paroissoit destiné à recevoir un meilleur accueil. Il a dû se produire avec confiance, sous le titre d'Histoire des Révolutions de Hongrie, et de Memoires du Prince François Rakoczy. Nous n'avions rien de si étendu sur un Païs si célèbre, et le seul nom du Prince Rakoczy, que nous avons vu si longtems en France, sembloit capable de piquer la

kifogásolja, hogy a többi újságok nem beszélnek erről az érdekes könyvről s ezt annak tulajdonítja, hogy a kiadók nem mondták meg, honnan kapták a kéziratot és így nem igazolják az emlékirat hitelességét. Pedig a könyv a legterjedelmesebb munka, ami csak erről a „híres“ országról megjelent s már Rákóczi neve is felhívhatta volna rá a francia olvasók figyelmét.

curiosité du Public. Peut-être auroit-elle été plus vive, si les Editeurs avoient pris soin de nous apprendre d'où leur venoit l'Ouvrage qu'ils ont publié. Ils l'ignoroient sans doute; car on ne hazarde point un Livre de cette importance, sans quelques mots d'éclaircissement sur son Origine.

Qu'ils apprennent donc que l'Histoire des Révolutions de Hongrie, est de l'abbé Brenner, Ecclésiastique de Transylvanie, attaché à la fortune du Prince François Rakoczy, et qui l'avoit accompagné dans sa retraite en France. Ce Prince ayant pris le parti de quitter les Camaldules de Grosbois, chez lesquels il avoit passé quelques années, pour accepter un autre azile dans les Etats du Grand Seigneur, chargea l'Abbé Brenner du soin de ses affaires à Paris; mais soit infidélité dans cette administration, soit malheur de fortune que les soins de la prudence et du zèle ne furent point capables de réparer, les affaires du Prince tombèrent dans un tel désordre, que s'en apercevant par la diminution du revenu qu'il s'étoit fait en France, il adressa ses plaintes au Duc Regent. L'Abbé Brenner fut arrêté aussi-tôt, et renfermé à la Bastille. Ce fut dans cette Prison qu'il composa son Ouvrage, sur les Papiers Originaux du Prince qui lui étoient restés entre les mains. On ne s'y aperçoit point que son attachement fût diminué pour son Maître. Cependant l'ennui d'une longue captivité, et peut-être d'autres craintes, le jetterent dans un trouble d'esprit qui lui rendit la vie insupportable. Il se l'ôta d'un coup de rasoir, dont il se coupa la gorge. J'ai connu quantité de personnes qui avoient vécu familièrement avec lui, et qui m'ont parlé fort avantageusement de son esprit et de son caractère. Il avoit demeuré longtems sur le Quay des Théatins, chez feu M. le Comte de Ponat.

Son Manuscrit étant passé en Turquie avec ses autres Papiers, le Prince Rakoczy, aussi capable que personne d'en porter un jugement éclairé, le regarda comme un Ouvrage estimable par la fidélité des faits, et par les réflexions sensées qui les accompagnent; mais dans les sentimens de Religion dont il étoit alors rempli, revenu peut-être de cette longue animosité, qui l'avoit rendu longtems le plus dangereux Ennemi de la Maison d'Autriche, il trouva que le zèle de la liberté y prenoit quelquefois le ton de la haine, et que l'Auteur avoit moins écrit en Historien, qu'en Apologiste de la Nation Hongroise, contre les Empereurs Leopold et Joseph. En effet on peut regarder toutes les parties de l'Ouvrage comme un manifeste perpétuel, dans lequel on s'efforce d'établir les privilèges et les droits de cette Nation, en relevant avec chaleur les injustices de la Maison d'Autriche. La piété, qui avoit sans doute ramené le Prince à des sentimens plus modérés, lui fit tenir le Manuscrit renfermé pendant toute sa vie, et lui fit même souhaiter à sa mort, qu'il ne fût point publié sans quelques adoucissements. Cependant comme la sincérité de cette intention a paru suffisante, pour mettre les intérêts de sa conscience à couvert, ceux qui n'ont point les mêmes raisons de délicatesse, et qui ont crû que

S most a szerkesztő kötelességének véli tisztázni a könyv eredetének kérdését. „Tudják meg tehát, hogy a «Histoire des Révolutions de Hongrie» Brenner abbé, erdélyi paptól való, akinek sorsa Rákóczi Ferenc sorsához volt kötve s aki elkísérte őt franciaországi visszavonultságába is.“ Amikor Rákóczi vagonának zavaros kezelése miatt börtönbe jutott, ott írta meg művét a fejedelemnek nála maradt írásai alapján. „Egész

ce témoignage même devoit rendre le Manuscrit plus précieux aux Amateurs de l'Histoire, ont pris la résolution de le mettre au jour sans y avoir fait le moindre changement. Avec quantité de faits singuliers, dont la vérité n'est pas sujette au moindre doute, on y trouve plusieurs Pieces authentiques qui n'avoient jamais été publiées, ou qui l'avoient point encore été dans notre langue. Le stile, sans être de la dernière exactitude, se soutient avec une force et une chaleur qui empêchent l'attention de languir. Il est surprenant même qu'un Étranger, et un Transylvain, qui étoit venu en France dans un âge avancé, ait été capable d'écrire en François avec cette énergie.

A l'égard des Memoires du Prince, qui composent le cinquième tome de l'Ouvrage, ils ont tout le merite qu'on peut désirer dans un Ouvrage de cette nature. C'est par le Prince même qu'ils ont été composés, et le *Manuscrit étoit de sa propre main*. Ils ne contiennent que le détail de ses opérations Militaires, dans sa fameuse Guerre des Mécontents, avec le récit de quelques Negotiations particulières, et celui de son Election à la Principauté de Transylvanie. L'air de sincérité qui règne dans la narration, sembloit suffire pour en garantir toutes les circonstances, sans le soin que le Prince a pris de s'appuyer du témoignage de la Vérité Eternelle. Rien n'est si singulier que cette Epître dédicatoire où il s'adresse à elle, comme un Pécheur qui implore autant sa miséricorde que ses lumières. Au fond c'est moins le langage d'un Heros Guerrier, que celui d'un Camaldule. C'étoit assez de cette belle protestation, par laquelle il commence ensuite son Ouvrage: „Je ne crains point, dit-il, de déclarer ingenuement devant vous, ô Vérité éternelle, à qui j'ai dédié ces Memoires, que le seul amour de la liberté, et le désir de délivrer ma Patrie d'un joug étranger, fut le but de toutes mes actions. Je n'y étois pas animé par un désir de vengeance, ni par l'ambition d'acquérir une Principauté, non plus que par l'envie de gouverner.“

Entre les négociations qui se trouvent noyées dans un détail de Campagnes et de petites actions militaires, il s'en trouve quelques-unes de si curieuses, et de si inconnues néanmoins hors de là, qu'elles meritent d'être tirées de cette espece de sépulture. Le Prince raconte qu'en 1707, à son retour de Transylvanie en Hongrie, il rencontra un Grec, nommé Corbé, qui se présenta à lui sous le titre de Conseiller du Czar, et qui lui délivra sa lettre de créance, en lui demandant une audience secrette. Ses propositions contenoient en substance: „Que le Roi Auguste ayant manqué à ses Alliances, et renoncé à la Couronne de Pologne, le Czar du consentement de la République, avoit resolu d'élever le Prince Rakoczy sur ce Trône.“ Il tâcha, dit-il, de détourner cette proposition par des réponses ambigues; mais on lui déclara que s'il la refusoit, le choix pourroit tomber sur le Prince Eugene de Savoye: de sorte qu'on avoit ordre de lui dire que son refus deviendroit préjudiciable de toute manière à la Hongrie, au lieu que son acceptation lui procureroit l'alliance du Czar, qui ne demandoit pas mieux que de

csomó embert ismertem, akik bizalmas köréhez tartoztak s akik nagyon elismerően nyilatkoztak előttem szellemességéről és jelleméről. Sokáig lakott a Quai des Théatins-en, néhai Ponat gróf úrnál." Ez a bekezdés véglegesen tisztázza a szerkesztő viszonyát Brennerhez és a Hôtel de Transylvanie-hoz s teljes biztonságot nyújt a „Histoire des Révolutions“ keletkezésére nézve is, megerősítvén azt, amit erről mostanáig tudtunk.

s'allier avec la France, et de se reconcilier avec le Roi de Suede; et que si le Prince pouvoit servir le Czar dans ce dessein, il l'en attacherait encore plus à ses intérêts. Il changea de langage sur cette ouverture. Sa réponse fut: qu'il remercioit Sa M. C. de l'attention qu'elle avoit faite à lui; mais que la Pologne étant un Royaume libre, il le prioit de tenir sa proposition secrète jusqu'à ce que le Primat et le Grand Conseil jugeassent à propos de la confirmer. „Cet incident, continue le Prince, pouvoit avoir d'heureuses et de fâcheuses suites; car le Roi de Suede triomphant, et recherché par le Roi de France, étoit en Saxe; et je ne pouvois éviter de l'offenser, si j'entrais en liaison avec le Czar. D'un autre côté le Czar avoit ses Troupes sur la Frontiere de Hongrie, et me menaçant de les accorder contre moi à l'empereur, qui l'en faisoit solliciter, ce danger paroissoit encore plus pressant. Je puis dire en verité, que je ne desirois nullement la Couronne de Pologne, et que mes vûes ne tendoient au contraire qu'à éviter cette élection.“ Aussi envoya-t-il en Saxe Raday, Directeur de sa Chancellerie de Transylvanie, pour représenter au Roi de Suede la proposition du Czar, et sa réponse, en le priant de lui faire savoir quel secours il pouvoit esperer de lui, si le Czar se déclaroit en faveur de l'empereur. D'un autre côté il fit assurer le Roi Stanislas, que le Grand Général, son intime ami, étoit prêt de le reconnoître, avec tous les Senateurs qui composoient le Grand Conseil, et d'affirmer par là son élection. „Le Roi de Suede fit à Raday une reponse bien décisive, à savoir, que je n'avois qu'à tenir bon contre le Czar, parce qu'il viendrait bientôt en Pologne, et qu'il le battrait. Le Roi Stanislas me fit savoir qu'étant Roi de Pologne, par la grace de Dieu, il n'avoit pas besoin de la grace du Grand Conseil; et que si les Senateurs qui prétendoient composer ce corps, vouloient se rendre auprès de lui comme des Particuliers, il les recevrait tous, mais non pas autrement.“ Ces deux réponses déterminerent le Prince Rakoczy à menager le Czar, et à faire ce qui dépendoit de lui, pour éviter son élection au Trône de Pologne, dans la vûe de moyenner la paix entre ce Prince et le Roi de Suede, par l'intervention du Roi de France, et de l'Electeur de Baviere; à condition que l'Electeur seroit élevé et maintenu sur le Trône de Hongrie, lui en Transylvanie, et le Roi Stanislas en Pologne. Voilà, dit-il, la clé de toutes ses démarches et de son Traité avec le Czar.

Si l'on voit dans un récit si serré, si ferme, et si naïf, le caractere des Memoires du Prince de Rakoczy, on y prend aussi l'idée du sien. Quelle grandeur dans le refus qu'il fait si froidement d'une Couronne! On n'y a pas moins reconnu le caractere de Charles 12. dans la réponse que ce Monarque fait au Prince. Les Memoires fournissent quantité de ces grands traits: et je regrette encore qu'ils soient dédiés à la Verité éternelle. Cette dédicace convenoit mieux sans doute à un autre Ouvrage, dont il parle sous le nom de ses Confessions, et qui contient le recit de ses Aventures; mais il y a peu d'apparence qu'on prenne le parti de les communiquer au Public.“

„Miatán kézírata többi papírjaival együtt Törökországba került“, Rákóczi — szerzőnk szerint — kissé szelidíteni akart Brenner heves Habsburg-gyűlöletén. Am a kiadók mégis az eredeti, jellemzőbb formához ragaszkodtak.

A szerkesztő hangoztatja a munka kétségtelen hitelességét s megdicséri stílusát. „Bár nem tökéletesen pontos, de ereje és heve nem engedi ellankadni. Sőt meglepő, hogy egy idegen, egy erdélyi, aki előrehaladott korban jött Franciaországba, ilyen erőteljesen tudott franciául írni.“

Az V. kötet Rákóczi memoárjait tartalmazza. „Saját kézírata alapján.“ Őszinteségében akkor is hinnénk, ha nem hivatkoznék az „Örök Igazságra“. A francia *abbé* különösnek és fölöslegesnek tartja a katonas a fejedelem vallásosságának szerrinte túlzott kifejezését az ajánlásban. „Ez voltaképen nem a harcok hőséne a nyelve, hanem egy camalduli szerzetesé.“

Rákóczi jellemét a cárral való tárgyalásoknak s a lengyel trón betöltésére vonatkozó terveknek részletes ismertetésével mutatja be. Ez a „tömör, határozott, naív“ elbeszélés vissza-tükrözi Rákóczi nagyságát, s XII. Károly jellemét is híven adja vissza.

Végül az anekdóta kedvéért és stílusmintául szósz szerint közli Trencsényi Mátyás és Csáki Mihály gróf esetét.

A francia irodalomban tudunkkal nincs még egy ilyen jellemző és beható méltatása annak a könyvnek, amely a magyar ügynek és szellemnek mind a mai napig legteljesebb idegen nyelvű apológiája.

Most már értjük, miért vonul át a XVIII. század nagy regényírójának *oeuvre*jén a magyar szabadságtörekvések minden fontosabb alakja. S az is megnyugtatólag hathat ránk, hogy a *Hôtel de Transylvanie* ügyei nemcsak Rákóczira nem vetettek semmi árnyékot még a teljesen közömbös francia író és újságíró felfogása szerint sem, de még Brenner *abbé* problematikus jellemét sem tették egészen ellenszenvenné. Már a kortársak előtt is kibontakoztak a magyar események fővonalai s Rákóczi jellemének nagysága már a XVIII. század harmincas éveiben diadalmasan megküzdött a politikai sikertelenség nyomában járó kicsinyléssel.

*

Fejtegetéseink végére értünk, s most már össze kell foglal-nunk azok eredményeit.

I. A *magyar vonatkozások* nagy száma, bő részletezése senkit sem lephet meg, aki tudja, hogy a török háborúk utolsó felvonása s a rajtuk is túlsapó szabadságmozgalmak mennyire érdekelték a nyugati államok „újságolvasónak“ nevezhető közönségét.⁴ A magyarországi „zavargások“ és „forrongások“

⁴ Nem a mi feladatunk vizsgálat alá venni Prévost regényeink és cikkeinek minden magyar vonatkozását. Az irodalomtörténetíró el-

sok kiadást megérő, sok-sok példányban olvasott könyveket éltettek. De azért a szépirodalomba kerülés mégis csak magasabb fokát jelzi az érdeklődésnek. Magyarország mai helyzetében ugyancsak nagy könnyebbség volna, ha politikánkat és problémáinkat korunk legnagyobb külföldi regényírói tennék még ismertebbekké, — különösen akkor, ha olyan kevés regény közül válogatna a mai közönség is, mint a XVIII. század közönsége. Micsoda pompás, hatásos, ingyenes „publicité” volna ez! Igaz, hogy Prévost regénye még kapott valamit a régebbi magyarbarát külpolitika lendületéből, s az is igaz, hogy a „La Nièce de Tekely”, illetőleg „Le Monde Moral” Prévost kevésbbé olvasott, kései regényei közül való s így hatását sem lehet összehasonlítani az első regényekével. De mi most az érdeklődés mérvét akarjuk jellemezni s nem a regény politikai hasznát!

II. A magyar vonatkozásoktól eltekintve s a kérdést irodalomtörténeti tanulságaiban tükröztetve megállapíthatjuk, hogyan dolgozott forrásanyagával a XVIII. század egyik legnagyobb regényírója. Az adott esetben azért van ennek jelentősége, mert Prévost abbé forrásairól aránylag nagyon keveset tudunk, pedig nyilvánvaló, hogy a sokat és sietve dolgozó újságíró-romancier nagyon sok forrást használt. Különösen csábító az angol tárgyú, történelmi vonatkozásokkal teleszórta regények ily irányú tanulmányozása. A Cleveland előszava kihívja a forráskutató elemzést. P. Hazard kimutatja (*Une source anglaise de l'abbé Prévost*, „Modern Philology”, 1930 febr.), hogy Steele „The Conscious Lovers” című darabját használta a „Mémoires et aventures” egy epizódjához. Általánosságban pedig: Egy munkatípus bontakozik ki az összehasonlítások nehézkesebb látszó mechanizmusából. E munkatípusnak a mai tudományos kutatás kétfelől veheti hasznát. Az irodalomelmélet könnyű és világos anyagon tanulmányozhatja az „anyag feldolgozásának” műveletét s egyre szűkebb térre szoríthatja a „kitalálás” abszolútumának hiú rajongóit, akik bűncselekményt, plágiumot sejteneek ott, ahol konkrét, leplezetlen és őszinte „munka” van. A szellemtörténet pedig tettenérheti, ha jönnek látja, az újság-szerűség behatolását a szépirodalom eddig elszigetelt s sok eszményi lépcsőfok magasságába képzelt terraszaire.

HANKISS JÁNOS.

végezte kötelességét, ha felhívta rájuk a historikus figyelmét. Itt csak néhány fontosabbnak látszó részletet emeltünk ki. Prévost, aki katolikus pap létére nem egyszer meglepően objektív tud lenni a többi keresztény felekezetekkel szemben, hangsúlyozza, hogy a magyarok katolikus és protestáns vezéreket egyformán szívesen látnak törekvéseik élén: „Les Hongrois qui ne faisoient pas entrer la religion dans leur querelle (!), et qui voyoient indifféremment à leur tête des chefs catholiques et protestans, ne lui (à Jean Tékely) firent pas un crime de cette double désertion” (314. l.). Számos más magyar vonatkozásról másutt számolunk be.

HAYDN AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN.

Goethe világátfogó centenáriuma mellett Haydn születésének 200 éves fordulóját szerényebb keretek között ünnepelte a művelt világ. Pedig Haydn is a világzsenikből való, és ha Goethe a költőfejedelmek közé, akkor Haydn a komponistenfürstök körébe tartozik. De azért így is minden megtörtént, ami ily százéves évfordulón történni szokott: az állam és annak reprezentatív szerve, a kormány hivatalos ünnepet rendezett, a rádió a világnak mutatta be a művész életét és alkotásait, a sajtó pedig s a szakirodalom egy-egy ünnepi számmal hódolt Haydn muzsikus zsenijének. Újat keveset mondtak, inkább csak az 1909. évi centenárium alkalmából elmondottak jelentek meg új megvilágításban és újabb stilizálásban, úgyhogy Haydn a jövőben is megmarad a szimfónia és kvartett nagymesterének s ezentúl sem vitathatja el tőle senki, hogy a római egyház kórusának ő az egyik legnagyobb regenschorija. De az irodalomtörténet is megemlékezhetett volna róla, mert ha Haydn a költészet terén nem is produkált semmit, az esterházi marionetta-színház drótonjáró bábjaiba életet mégis ő lehelt, amikor a nagy-hírű bábszínjátékos Peuersbach-chal megértette, hogy marionettái csak akkor fognak hatni, ha zene kíséri szögletes mozgásaikat. A XVIII. század hetvenes éveibe eső öt marionetta-operával feltűnést keltett, Mária Terézia királynét bámulatba ejtette s az élőszínházzal egyébként is versenyző bábszínházat zenealkotásaival a főrangúak legelsőrangú műintézetévé avatta.¹ A „beseelte Marionette” most született meg s Jelmoli már órála is elmondhatta volna, amit nemrég a zürichi marionettaoperáról mondott: „Der differenzierte Rhythmus der Musik korrigiert das Primitive der Puppe, und wandelt die Figur zum ausdrucksvollen Exponenten jedes menschlichen Affektes.”² Haydnt azon meg-érzésért, amellyel felismerte az irodalmi nivón álló bábszínjátékok fogatkozásait s azon invencióért, amellyel e hiányokat művészi módon pótolta, elismerés illeti az irodalomtörténet részéről is. Ezt a kötelességet e felolvasó ülés keretében akarjuk kifejezésre juttatni azért, hogy a kétszázéves Haydn életének néhány kétes életrajzi adatát megvilágítsuk.

•

Haydnt a művelt világ születése napján akarta ünnepelni, de mivel biztosan nem tudták, hogy a szimfónia és a kvartett atyamestere 1732 március 31-én, vagy április 1-én született, azért részint március 31-én, részint pedig április 1-én hódoltak szellemének. A holland *De Nieuwe Eeuw* (1932 március 24. sz.) is megemlékezik e kétes napról és azt írja: „In Beneden-Oostenrijk... ligt het stedeke Rohrau, waar op 31 Maart 1732 (anderen noemen als den datum 1 April, den dag, waarop Haydn in het doopregister werd ingeschreven) een der grootste componisten werd geboren...” De ugyanekkor a *Neues Wiener Journal*-ban (Wien, 1932. márc. 24.) Carl Marilaun is e dátumon akad fel s többek közt ezt írja: „Im Dörfchen Rohrau... im stillsten Winkel des

¹ Philemon und Baucis mit dem Vorspiel: Der Götterrat. Esterház, 1773. — Die bestrafte Rachgier oder das abgebrannte Haus. Esterház, 1773. — Dido. Parodie. Esterház, 1777. — Genofevens vierter Teil. Esterház, 1777.

² v. Boehn, Max, Puppen und Puppenspiele, München, é. n., 2, 228. l.

Burgenlandes... steht... das arme Bauernhaus, das der Welt einen Joseph Haydn geschenkt hat... Gleich hinter ihm beginnt eines der schilfigen Sumpfigelände, die man in vielen Dörfern des Burgenlandes sieht... Im Pfarrhof... (im) Matrikelbuch, (in dem) Haydn falsch geschrieben ist, in der Eintragung steht der Vater als „Haidn“ verzeichnet. Der brave Rohrauer Dorfpfarrer von Anno 1732 hatte wohl keine Ahnung, dass ihm sein kleiner Schreibfehler noch nach zweihundert Jahren angekreidet werden wird, Aber auch ein anderer Geburtstag, als der heute gefeierte steht merkwürdigerweise in der Taufmatrik. Nicht der 31. März, sondern der 1. April. Josef Haydn ist wahrscheinlich in der Nacht zwischen diesen beiden Tagen zur Welt gekommen. Und da das Geburtsdatum eines Rohrauer Bauernsöhnleins ja schliesslich nicht das wichtigste ist, entschied sich der Dorfpfarrer für ein falsches und überliess die Korrektur der Nachwelt.“ Ezzel a megállapítás-sal a Haydn név helytelen írása mellett még az az élettörténeti adat is kétséges lett, amely eddig zavart nem okozott, t. i. az alsóausztriai Rohrau, amelyet Marilaun a Nyugati Várvidékbe, a Burgenlandba tartozónak mond. A *Der Österreicher* című hetilap (Wien, 1932. március 25. sz.) is érinti ezeket a kérdéseket s azt írja: „In der Nacht vom 31. März zum ersten April werden es 200 Jahre, dass Josef Haydn in dem kleinen Grenzdorf Rohrau in Ungarn (heute Burgenland) geboren wurde.“ Ezzel kapcsolatban a cikkíró megállapítja, hogy a mai tudományos kutatás Haydn szellemének megértése céljából főleg ősei iránt érdeklődik, akiről eddig azt tartották, hogy a dunamelléki Hainburgba valók s hogy Haiden Gáspárral léptek először írt alakban a nyilvánosság elé. Olly Karbach többet is tud s azt mondja: „Seine Ahnen dürfen Kroaten gewesen sein, da aus alten Familienpapieren hervorgeht, dass sich die Vorfahren Haydns ehemals ‚Hajden‘ geschrieben... ein heute noch in Kroatien ungemein verbreiteter Name. (Auch sein Geburtsort Rohrau heisst ja eigentlich „Trstnck“...)... Neueste Forschung (Professor Dedaclus in Paris) will nach ernst zu nehmenden Quellen nachweisen, dass unter Haydns Ahnen Zigeuner waren... wohl möglich, dass der hinreissende Rhythmus dieses musikerfüllten Volkes ihm aus ferner Vorzeit vererbt war.“ A *Neue Freie Presse* (Wien, 1932. április 3. sz.) pedig ‚Geburtstaggruss an Josef Haydn‘ (Geboren 31. März 1732 in Rohrau) címen felkiált: „Sollten deine Vorfahren auch — wie behauptet wird — dem Böhmerland entstammen, so bist du doch ein echter Österreicher.“ S Ernst Fritz Schmid ‚Josef Haydn und das Burgenland‘ címen azt írja: „Erwähnt sei noch, dass nach neueren Forschungen, deren Ergebnisse noch nicht zum Abschluss gelangt sind, Haydns Urgrossvater, der Hainburger Burgknecht Kaspar Haydn wahrscheinlich burgenländischer Abstammung ist.“³

A kétszázéves forduló alkalmából elhangzott jubileumi megemlékezések Haydn életéből négy problematikus kérdést állítanak előtérbe: kétes a nagy alkotóművész születésnapja, két országba helyezik szülőfaluját, származására vonatkozólag ötféle a vélemény, a neve kiírását illetően is többféle a nézet. Nézzünk szembe ez adatokkal s teremtünk rendet a nagy zavarban.

³ Österreichische Kunst, Haydn-Festschrift. 1932. évf. 35. I.

A születésnapra vonatkozólag felütjük a rohraui kereszteltek anyakönyvét, melynek fényképmásolata előttünk fekszik⁴ s ebben a következőket olvassuk:

Dies et Mens.	Infantes	Parentes	Patrini	Baptizans
<i>A p r i l i s</i>				
1. April	Franciscus Josephus fil. legit.	Mathias Haiden bürgl. Wagnerm. zu Rohrau. Und Anna Maria uxor ejus	Ehr. Josephus Hoffmann Herrschaft. Bestand- Müller zu Gerhaus et Catharina. Dna uxor ej.	egoqu(i) supra ⁵ Locus Rohrau ⁶

Haydn édesatyjának családi krónikáját (Hausbuch) is ismerjük. Erről maga a mester beszélt Neukomm nevű kedves tanítványának, azt mondván: „Ich bin am ersten April geboren und so steht es in meines Vaters Hausbuch eingeschrieben — aber mein Bruder Michael behauptet, ich sei am 31. März geboren, weil er nicht will, dass man sage, ich sei als Aprilnarr in die Welt getreten.“⁷ Haydn e nyilatkozata és az a tény, hogy Haydn Mihály nem tudhatta, mikor született József, mert öt évvel fiatalabb volt bátyjánál,⁸ továbbá a családi krónika, mely — saját családomról tudom — sohasem a keresztelési, hanem mindig a születésnapot (néha a születés óráját is) szokta feljegyezni, azután az a régi falusi tradíció, hogy ha lehet, még a születés napján kell megkeresztelni az újszülöttet (engem is a születésem napján kereszteltek meg), nemkülönben a régi egyházi anyakönyvvezetés alapján, amely csak akkor jegyez be két dátumot, amikor nem a születésnapon történik a keresztelés, a leghatározottabban megállapítjuk, hogy Haydn József április 1-én született s fölöslegesnek tartjuk az „áprilisjárásra” való tekintettel Pohllal azt mondani: „Der Mittelweg dürfte auch hier der richtige sein: Haydn, geboren in der Nacht vom 31. März zum 1. April, und so kann es immerhin bei dem vorzugsweise angenommenen 31. März sein Verbleiben haben.“ E közép-utat fölöslegesnek tartjuk s azt mondjuk: *Haydn József 1732 április 1-én született.*⁹

A második tévedés Haydn szülőfalujának hovatarozandósága körül van, amely egyesek szerint nem Alsó-Ausztriában, hanem a Trianon előtti Magyarországon, illetőleg a mai Burgenlandban keresendő. E megállapítással szemben történeti földrajzi adatok alapján kijelentjük, hogy Rohrau sohasem tartozott Magyarországhoz, hanem már a legrégebb időtől kezdve mindig is Ausztriába, pontosabban Alsó-Ausztriába tartozott.¹⁰ *Igy Haydn József bölcsője osztrák területen ringott.*

⁴ Radio=Woche, Wien, 1932 március 27. sz. 9. l.

⁵ A plébános: Andreas Julius Selescoviz, p. t. parochiae provisor et administrator zu Rohrau.

⁶ Pohl, C. F., Joseph Haydn, Leipzig, 1878—1882 két kötet, 1927-ben megjelent Botstiber Hugótól a 3. kötet. — V. ö. 1, 380. l.

⁷ Pohl i. m. 1, 9. l.

⁸ Mihály 1737 szeptember 14-én született.

⁹ Pohl, i. m., 1, 9. l.

¹⁰ V. ö. Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. VIII. köt., Budapest, 1897. — Oesterley, Herm., Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters, Gotha, 1883. — Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum. 1773. (Újból kiadva Budapesten, 1920.)

Ami most már Haydn származását illeti, arra vonatkozólag első sorban azokat a felfogásokat döntjük meg, amelyeknek különösebb támasztékaik nincsenek. Hogy Rohraunak „Trstnck” is a neve, semmit sem bizonyít Haydn horvátsága mellett, mert a nemzetiségek a körülöttük lévő idegen helységeket, ha az lehetséges, akárhányszor saját nyelvükre is fordítják. Így történt, hogy a Rohrau környékén élő magyar pándorfalusi horvátok Rohraut „Trstnck”-nek keresztelték el, mert a horvát *trška* (Rohr, Schilfrohr) szóval könnyen lefordíthatták a nekik idegen s szomszédságban lévő Rohrau helynevet. Erre a szokásra annyi példa van a nyugati nemzetiségi vidéken, hogy különösebb megjegyzésre már nincs szükség, legfeljebb utánjárásokból kifolyólag annyit mondunk még, hogy Rohraunak „Trstnck” sohasem volt hivatalos neve.

Haydn cseh származására azért gondolnak, mert istenáldotta muzsikus volt, cigány eredetét pedig azért hangoztatták, mert muzsikájának ritmusa a magyar cigánymuzsikára emlékeztet. Hogy az első állítás mennyire komolytalan, mutatja az, hogy eszerint Beethoven, Liszt, Schubert és Mozart is cseh lehetett volna, a második felfogás tarthatatlanságára pedig azzal utalunk, hogy az ú. n. magyar cigánymuzsika rendszeren cigányoktól játszott magyar muzsika, amely utóbbinak a cigánysághoz semmi köze. A cigány mindig olyat muzsikál, amilyent megrendelnek nála: a magyarnak magyart, a németnek németet, az oláhnak oláht.

De hát most már mégis kutassunk a „Vollbutösterreicher” Haydn ősei után s keressük meg a családjáról szóló első hiteles írásos adatot. Ezt Hainburgban találjuk meg a Liber copulatorumban, azaz a házassultak anyakönyvében, ahol a következő bejegyzésre akadunk: „1637 Februarius. Copulati sunt Caspar Haiden gebürtig im Dorff Datten auf der Haydt, ein Purgknecht dahier...”¹¹ Pohl sokat törte ez adaton fejt, míg a következőket mondja: „„Auf der Haid’ ist eine noch heutzutage in Volksmund gebräuchliche Bezeichnung für jene Gegend der Umgebung Heinburgs, wo gegenwärtig ein städtischer Ziegelofen steht. Das einst bestandene Dorf, über das jeder Nachweis fehlt, wurde wahrscheinlich von den Türken zerstört.”¹² E magyarázattal kapcsolatban ráemlékezünk a német „Heide” dülönővre, amellyel nagy kiterjedésű és parlagon maradt területeket szoktak nevezni,¹³ amelyek akkor is, mikor már megművelésre találtak, megtartották régi „Heide” nevüket. Így jutott a Moson megye területére eső Kisalföld is akkor, mikor parlagon hevert s német telepeseket kapott, a Heide (később Heideboden) névhez, úgyhogy a XVI. századtól ismert Canonica Visitatiók a győri püspöki levéltárban a mosonmegyei községek neve mellé akár hányszor az „an der Heiden”, „auf der Haid” (puszta Somorgya Somerein an der Heiden’ 1696), vagy ennek latin megfelelőjét, „in Pratis” (Eccl. B. Virginis, communiter dicta in Pratis, 1641), „ad Pratum” (Tarca seu Ontau ad Pratum, 1669) írják. Erre a körülményre mutat Boldogasszony régi neve, *Maria Haid*, továbbá a mai *Unter-, Ober- és Kleinfrauenheid*, azaz *Lók* és *Kisboldogasszony* neve. Így tehát, ha Hainburg vidékének voltak is „Haid”-dülői, nem szabad elfelejtenünk, hogy a Moson megye területére eső Kisalföldet is „auf der Haid”, „auf der

¹¹ Pohl i. m. 1, 379. l.

¹² Pohl i. m. 1, 2. l., jegyzet.

¹³ Vollmann, Remigius, Flurnamensammlung, München, 1926⁴, 31. l.

Heiden', 'an der Heiden' s 'Haid'-nak nevezték. De ezzel még mindig nem oldottuk meg a hainburgi anyakönyv 1657-ai bejegyzését, mert ez egy 'Datten auf der Haydt'-ről beszél, amely 'Datten'-t Pohl elvesztett falunak tart. A nyugatmagyarországi történeti földrajz azonban elgáztat bennünket e kérdésben is és megmondja, hogy az imént említett Datten nem más, mint az 1357-ből ismert Tetun (ejtsd: tetön) helység-név, mely a XVI. századtól a németek ajkán Thaton (1550), Taton (1570, 1571), Taden (1773), még később magyarul Tétény, németül Tadten lesz s a nép ajkán máig mint tadn él tovább. Ezek alapján azt tartjuk, hogy a mai magyar Mosonytétény hely német neve a hainburgi anyakönyvbe bejegyzett Datten auf der Haydt¹⁴, s ilymódon Pohl aggályát úgy oszlatjuk el, hogy leszögezzük: Haydn dédapja, Caspar Haiden volt, aki a magyaróvári várhoz tartozó kisaliforniai Tétényből, azaz 'Datten auf der Haydt'-ből mint 'Purgknecht', 'várjobbágy' vagy 'várszolga' kiszármazott a szomszédos Alsó-Ausztriába.

Ha azonban az a Caspar Haiden, aki Hainburgban házassággötés céljából jelentkezett, várnéphez tartozó volt, akkor a kivándorlónak az akkori szokás szerint valószínűleg csak keresztnéve volt, mert az uradalmak jobbágyai, illetőleg hozzátartozói nálunk csak igen későn — némelyek mégcsak a XIX. sz.-ban! — kapnak vezetéknevet. Ami Caspar Haidenünk, mikor mint 'Purgknecht' Hainburgba érkezett, mégcsak egynevű lehetett, úgyhogy az Ausztriában már meglévő kétnevűség a plébánosot arra indította, hogy önként adjon neki második nevet, és pedig az akkori legmegszokottabb mód szerint: a foglalkozás vagy a származás helye, vidéke szerint. A plébános az utóbbit választotta s mivel 'Datten auf der Haydt' volt Caspar szülőföldje, azaz mivel Caspar 'auf der', 'an der' vagy 'von der Haiden' jött, a Haiden vezetéknevet kapta.

Ez a Caspar Haiden itt Hainburgban polgárjogot s illetőséget nyert s fia Thomas Haydn már 'Burger des Innern Raths' s bognár-mester ugyane városkában. Tamás fia 'Mathias' (az anyakönyv az apát Thomas Haydn-nek írja) Rohrauba költözött s 1728-ban elvette a Harrach birodalmi grófi családnál szolgáló Maria Kollerin szakácsnét s e házasságból született Haydn Ferenc József, aki 1760—65-ig Kis-martonban, 1765—1690-ig pedig a sopronmegyei magyar Süttör községben él, melynek határában Esterházy Miklós herceg a versaillesi palota mintájára az eszterházai csodakastélyt építtette. Itt élt és alkotott Haydn, itt barátkozott meg a süttöri néppel, itt hallotta a magyar cigánymuzsikát, itt csodálta s bámulta a magyar nótát és táncot, s itt szerette az akkor divatos tüzes verbunkosok hatása alatt a d-dúr zongoraverseny fináléjában a Rondo all'ongharez verbunkoszerű kompozícióját.¹⁵ Bármennyire mondják, hogy ő nem érezte jól magát Eszterházán, mégis innen írta 'allwo ich zu leben und zu sterben wünsche', sőt annyira ide kötötte magát, hogy a rokonságából ide adatott férjhez egy Haydn-leányt, s idővel annyira egy lett az udvar s Süttör népével, hogy mindenki Haydn-papának hívta. Ha mindehhez még hozzáfűzzük, amit naplójegyzeteiben Riehl, a híres birodalmi német utazó említ: '... Der blosser Geburtsort kann unter Umständen sehr gleichgültig sein für die spätere Entwicklung eines bedeutenden

¹⁴ Az írásjegyek mit sem jelentenek. Délnémet területeken az íródiaák vagy az anyakönyvvezető pap a kemény és lágy hangokat gyakran összekeverte, nem lévén, különösen szó elején, más zárhang (explosíva), mint kemény.

¹⁵ Koch, L., Joseph Haydn (1732—1932), Budapest, 1932, 9. l.

Mannes; aber das Land, in welchem er lebte, lernte und arbeitete, wird uns den Schlüssel zu vielen Geheimnissen seines Schaffens geben...¹⁶ akkor talán nem vétkezünk az igazság s tárgyilagosság ellen, ha megállapítjuk, hogy Haydn a magyarságé is.^{17 18}

SCHWARTZ ELEMÉR.

APRÓ CIKKEK.

Bessenyei és a francia gondolat. Eckhardt Sándor e közlöny 1919—21. évfolyamaiban olvasható hasoncímű dolgozatához néhány adatot akarunk adni jelen szűkreszabott értekezéssel. Nemcsak kibővítjük adatai tárházát, hanem rávilágítunk irányító eszméinek a lírai költészetében tett értékesítésére és új vonásokat adunk a majdan Bessenyei világnézeti, szellemi fejlődéséről megírandó portréhoz.

Lírai költészete egyfelől gondolati, másfelől érzelmi verseket foglal magában s az 1771—79-ig terjedő időszakot hidalja át. Eckhardt rámutatott Bessenyei eszméinek forrásaira, lírai költészetét azonban mellőzte szempontjai megvilágításakor. Pedig igen sok becses adat áll itt is rendelkezésünkre. Eckhardt hívja fel a figyelmet arra a voltairei elvre, mely Isten létezésének a feltevésére vezet, s minden más gondolat biztos alapját megdönti.¹ Ez többször éltető gondolata B. elmélkedő verseinek, így az *Éstveli gondolat*, *Az elmerül* című költeményeiben. Különösen ez utóbbiban:

Semmi nem múlhat el e' nagy természetbe
Tsak változik; de megmarad az Istenbe.²

adta ki *Bessenyei kisebb költeményeit* újabban (1931). Jelen idézet a 20. lapról való. A következőkben is erre a kiadásra hivatkozunk.

Az *Eragadtatás és Lélekrül* c. verseiben a lélek és Isten összehasonlítását hirdeti, nem kevésbé a bölcset Arouet mintájára. Ő sem szereti a filozófiai rendszereket, akárcsak Voltaire és Rousseau. *Az elmerül* c. költeményben hosszadalmasan veti vissza Platon, Newton, Locke, Aristoteles rendszereit is.³

Robinet művének, a *De la nature*nek hatása, filozófiájának fő

¹⁶ Burgenländische Heimatblätter, 1932. évf., 1. l. (Haydn-Festschrift.)

¹⁷ V. ö. Magyarság, 1932. ápr. 20. számot. — E beszámolóval kapcsolatban a Nemzeti Ujság 1932. április 27-én azt a kérdést intézte hozzám, hogyha Haydn ősei Mosonytétényből valók, akkor német, vagy magyarajkúak voltak-e? Tekintettel arra, hogy a győri püspöki levéltárban lévő XVI. századi Canonica Visitatio szerint Tétényben „parochiani omnes sunt lutherani hungari, praeter aliquot domos germanos“, Haydn ősei anyanyelvére vonatkozólag hirtelen felvilágosítást nem adhattam, s azt feleltem, hogy erre a kérdésre csak akkor tudnék válaszolni, ha a korabeli Conscriptiók s anyakönyvek birtokába jutnék.

¹⁸ Ezt a felolvasást a szerző 1932. április 19-én tartotta a Budapesti Philológiai Társaság áprilisi felolvasó ülésén.

A Haydn név különböző írásmódjáról máskor értekezik a szerző. Egyelőre csak annyit jelez, hogy az eddig használt különböző írásmódok egymással összeegyeztethetők.

¹ I. m. 1919: 205. l.

² A nyíregyházi evang. reálgimnázium Bessenyei Önképzőköre

³ I. m. 18. l.

gondolata: a jó és rossz egyensúlyban vannak,⁴ áthatja B. líráját is. Így a *Lélekrül* c. költeményében:

Gondolat és érzés egymásba tévedtek,
Öröm 's fájdalomba egy törvénné lettek.
Mikép formálják egymáshoz ezeket,
Fejtse meg a' tudós mély mesterségeket.⁵

Az irigy *elmérül* címűben:

A természet nagyot, kitsinyt, szépet, rútat
Setétet, világot, élő, holtat mutat.⁶

Ennek nyomán szereti általában az ellentéteket szembeállítva közelebb is hozni egymáshoz és így megvilágítva az életben feltüntetni.

Isten létezését és a lélek halhatatlanságát is meggyőződéssel hirdeti, s ebben Voltaire és az ellentábor (Fénélon, Clarke, Formey) eszméiből is merít. Ez utóbbi erőteljesen kiütöközik az önmagához intézett szózatában:

Felettem kékellik az égnek térsége,
Reng alattam földnek mélysége,
Örökkévalóság kiáltja lelkemet....
De halál árnyéka fedezi testemet.⁷

Kétkedései a test és lélek viszonyáról, melyek Locke kétségeire emlékeztetnek és szenzualizmusára vezetnek vissza,⁸ viszik részben őt is a vallás szükségességének gondolatához. Ez a gondolat a robinetivel párosultan jelenik meg *A lélekrül* c. versében:

A' mi lelkünk tsak azon ítélhet,
Hogy mi lehet jó s rossz: hol sok-képen vélhet:
Igy ő bírálja lett ismeretségének,
Bizonyítván voltát örök Istenének.⁹

Bessenyei szerint a „lélekbe rejtőzött“ Isten a mi igazságos bíránk, atyánk; a tévelygésekből ki kell józanodni, erre pedig az egyetlen út az Isten.¹⁰ Viszont mennyire felvilágosult deista, s egyetlen felekezetenek sem követője — *Estveli gondolat* és *Eragadtatás* c. költeményeiből ütöközik ki. Különösen ez utóbbiban bontakozik ki ez a hite, elve, abban a könyörgésben, mit Istenhez intéz „örök törvényeinek megegyeztetéséért“, valamint a pálosokhoz intézett versében, s Kreskayhoz írt költői levelében.¹¹ Ugyancsak Voltaire felvilágosító munkái hatása alatt támad a babonák, nem kevésbé Mahomet ellen itt is. (*Estveli gondolat. A lélekrül.*)

Egy sokkal mélyebb gondolat is — úgy hisszük — francia nyomo-

⁴ V. ö. Eckhardt, i. m. 1919: 206. kk. 1.

⁵ I. m. 38. l.

⁶ I. m. 86. l.

⁷ I. m. 80. l.

⁸ Erre v. ö. *Embernek próbája Tóldalék* egyik elmélkedését, 1772. 147. l.

⁹ I. m. 37. l. és *Embernek próbája Tóldalék*: 143—158. l.

¹⁰ *Eragadtatás*. I. m. 24. l. v. ö. *Embernek próbája Tóldalék*: Is-
tenrül c. fejezetét.

¹¹ *Költői levelezések*. R. M. Kvtár. 22. köt.

kon lép föl Bessenyei költészetében. Ezt a gondolatot maga Bessenyei fejezi ki teljes egészében *Az irigy elmérül* írt versében:

Kinek van igaza természetén kívül?
Mind téved az, a' ki nem ítélhet ebbül.
Gondolly egyenesen vezérlő lelkeddel,
Kövessed pennádat érzékeny szíveddel....
....Hid'el meg igazít a szív érzésedbe
Hogyha ki futhatott mellyedből versedbe.
Édes érzés nélkül hijjába gondollunk,
*Ha nints igaz szívünk balul okoskodunk.*¹²

Lírai költeményei közül az érzésekben fogantak¹³ a szívérzések elhatalmasodását fejezik ki. Az *Embernek próbájához* fűzött Parides, Rézus, Ediza levélalakban írt versei pedig egyenesen a későbbi romantika kedvelt motívumait használják fel. Romantikus keretben fájdalommas hangok törnek elő, melyek nemes érzéseket öntenek a hősök lelkébe és az érzelgősség uralkodó vonássá válik e versekben. A keret a következő: Rézus atyja, Parides kitagadta, mert Edizát feleségül akarta venni. Rézus hajóra száll, elbujdosik, Ediza kolostorba vonul. Parides levelet küld fiának, kérleli, hogy visszatérjen, mert csak állhatatosságát akarta próbára tenni. Rézus visszafordul, de hirtelen vihar tör ki, hajótörést szenved, kietlen szigetre kerül. Innen küldi sóhajait, panaszait atyjának és Edizának. Ez a keret és a környezet romantikus rajzának számtalan képe a korabeli kezdődő romantikának tárgyi vonásából való, mely éppen Rousseau *Nouvelle Héloïse*-a közvetítésével a német írókon keresztül is eljuthat Bessenyeihez. Elég ebből a szempontból Gellert levélregényére hivatkozni, melyet Bessenyei két helyütt is kiemel,¹⁴ s mely ily képekben túlságosan gazdag is. Egyet mégis kiemelünk Bessenyei képei közül, ezzel bevilágíthatunk kissé hangulatába is, mely képei megrajzolásakor elfogja a költőt: Ediza ablaknál áll, a tengerre tekint ki, titkon, lopva szerelmére gondol. Nincs vigasza, s lelkiismeretfurdalás gyötri. A „szív érzése” elragadja tőle áhítatosságát, a szentség előtt is reményét veszti. Ez a preromantikus motívum, szentimentális kép új oldalról világítja meg a költőt is. Nem csoda, ha Rézusban így kiált fel, érezvén szívének óriás hatalmát:

„Ő benne (t. i. a szívben) parantsol a' Világ törvénye,
Mindennek általa fogy s éled reménnye.”¹⁵

Az Ifjúságnak hanyatlása címűben meg a multját siratja érzélgős, panaszos hangon, s ezzel szintén a korabeli rousseau-i érzések elterjedése, hatása folytán papírra vetődő szívvilágának ad mély kifejezést.¹⁶

De nemcsak lírai költészetében, hanem drámáiban és elmélkedő műveiben is fellépnek azok a gondolatok, érzések, melyek e kort világirodalmi tekintetben determinálják. A szívének meleg érzelgőssége itt is, ott is elragadja, s helyet juttat költői művei, elmélkedései közepette

¹² I. m. 87. l.

¹³ *Az Ifjúságnak panassza*, i. m. 20—21. l. Négy vers az *Embernek próbája* Tótdalékában, i. m. 45—55. l. *Az ifjúságnak hanyatlása*, i. m. 90—94. l.

¹⁴ *Magyarság*, 1778. 12. l. *Holmi*, 1779. 336. l.

¹⁵ I. m. 55. l.

¹⁶ V. ö. Müller Antal: A bécsi francia irod. kultúra a XVIII. században. 1930.

annak a hangnak, mely 1770—90 közt a világirodalmat preromantikussá alakítja. Ez az érzéskultusz, az érzelmek primérségének a vallása *Buda és Atila tragédiája*, *Hunyadi László tragédiája* c. műveiben¹⁷ átfogó elemmé szilárdul már 1772-ben, ugyanakkor az *Embernek próbája Tóldalékban Szív, muzsika, szerelem* c. érzelgős elmélkedésében a szerelem egyedüli hatalmát dicsőíti: „Szerelem, szerelem, édes és keserves indulat az halandóságba, vezére minden érzésünknek te és a' szív egyek vagytok.”¹⁸ A muzsikát — minden romantikus ideálját, kedvencét — ő is dicsőíti,¹⁹ s kedvelt formája lesz a levéalak, verselésben, prózában egyaránt, mert a bizalmasabb közlés megszólaltathatja a legnemesebb érzéseket, „érzékenységeinket felfedheti.”²⁰ Dicsőíti a „barátságot”, a „szép-észt”, visszanyúl a nemzeti történelembe, s imádja a természetet. leíró költeményei mély természetérzékéről és szeretetéről tanuskodnak.²¹ Az érzések primátusa, a nemzeti multba való retrogradálás, a természet mély szeretete olyan megnyilvánulások, melyek mind azt igazolják, hogy alapsíraiban a francia és német romantika elemei benne is egyesülnek, tökéletes átfarmálódást visznek véghez. Sőt az érzések nemességében való elmerülés vezeti őt a vallásosság mélyebb megértéséhez, ez sodorja a katolikus valláshoz is, mint azt Beöthy Zsolt is kiemelte,²² de azóta irodalmunk ezt a felfogást félreértve, pusztán anyagi okot keresett az áttérésében. Pedig meggyőző mély hite,²³ s barátainak korbéli vélekedése²⁴ arra figyelmeztet, hogy érzéseink is részük volt e lépés megtételében. „A pataki élet puritánságát elnyomhatta az udvari élet és Szent Károly aranytól csillogó szempomának fénye. De eljött az idő, a bihari puszta magányában, mikor ismét a pataki emlékek kerültek fölü.”²⁵ Ez adhatja meg az igazságot is, hisz Bessenyei éppoly kevésbé hitt a katolikusok, mint a kálvinisták vallásában, de a vallásos érzés, a hit melege 1771—79 közt jobban áthatotta, mint valaha. Ez a vonás is a francia gondolat közvetett származéka, s a romantikus költők jellegzetes mása. S ez a rokonérés annyival is érthetőbb, mivel Bessenyei ez időben ingadozik Voltaire, Fénelon, Robinet, Clarke, Formey között, megnyugvást keresett, s ez egyedül a vallásban volt számára meg. A rajta elhatalmasodó érzések így könnyen sodorhatták a katolikus valláshoz.²⁶

Látszólag talán túl is léptük a francia gondolatnak Bessenyei korbéli világnézetére gyakorolt hatását. De csak látszólag, mert mindez az akkor már Rousseau nyomán a bécsi főúri életben mélyen elterjedő preromantikus érzéseket vetíti előtérbe, ezeknek kútforrása pedig a

¹⁷ Különösen *Buda és Emézia*, *Tsaba és Emézia*, *László és Hunyadiné* jeleneteiben.

¹⁸ I. m. 154. l.

¹⁹ U. o. 155. kk. l.

²⁰ V. ö. *Galant levelek*. 1771-ben németül, 1778. magyar kiadás. k.) 32. kk. l.

²¹ V. ö. Császár, Bessenyei természetérzéke. Bp. Szemle, 1911. (148.

²² *Szépprózai elbeszélés*. II. k. 279. l.

²³ V. ö. *Embernek próbája Tóldaléka* elmélkedéseit 143—149. l. s más helyütt is.

²⁴ Kreskay levele Révaihoz. *Költői levelezések*. R. M. Kvtár, 22. k. 70. l.

²⁵ Beöthy: i. m. 279. l.

²⁶ Hogy B. a *Tarimesben* minden érzésszerű indítékot megtagad, az sem csoda; ekkor már mindenben csalódott, s bécsi emlékei is elhalványodtak lelki szemei előtt. V. ö. Beöthy, i. m. 280. kk. l.

francia gondolat, az a mély eszme, mely a racionális filozófia hatása ellentétkép tör előre és a szívvilág nemes érzelmeit helyezi az emberi gondolkodás tengelyébe. Bessenyei szkeptikus és soha meg nem nyugvó lelkét is megkapja ez a mélységes indíték, de nem marad állandó benne, mert életének körülményei, tragikus sorsa ránehezedik lelki világára, s elmossa benne a mélységeket. Ká kellett eszmélnie útja helytelenségére, be kellett látnia, hogy mélyebb törvények, szellemi indítékok más úton életre keltették a magyar irodalmat, meghozták a nemzeti eszmének a barokkos érzésben való romantikus feltámadását. De ha tévedett is, s tiszai származása, nevelési körülményei csak előmozdították az egyetemesség iránt való kulturális érzékével a megújulás felé vezető úton, idegen átültetésekkel a friss vér, életadó erő átömlesztésének hitét, — akkor is első nálunk, aki egyesíti magában ezeket a külföldi erőket és papírra veti, szétbontja szárnyait a sanyarú magyar életben, s ezzel elősegíti, hogy majdan 50 év múlva Kölcsey és Vörösmarty találkozásával e két erő kezét foghasson egymással és egyöntetű lépésekkel haladhasson a magyar nemzeti költészet újjászületése felé. Ehhez pedig a francia gondolat, ha eleinte eltávolító, később mégis az egyesítésre szolgáló erő volt, akár az eszmei, akár az érzésbeli részét tekintjük is.²⁷

(Nyiregyháza.)

BELOHORSZKY FERENC.

Verseghy forrásaihoz. Császár Elemér és Madarász Flóris 1907-i Verseghy-kiadása (Verseghy Ferenc kisebb költeményei, kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris, Régi magyar könyvtár 24.) közli először azt a 20 verset (u. o. 31. ll.), melyeknek eredetije a zirci apát-sági levéltár egy kéziratos verses füzetében található. A húsz vers tartalmi, formai és szerkezeti változatossága már akkor külföldi mintákat sejtetett. Ez a feltevés annál is valószínűbbnek látszott, mivel a versek helyesírása, pontosabban: helyesírási modorossága arra vall, hogy Verseghy kezdő korszakából valók, tehát abból az időből, melyben Verseghy munkássága nagyrészt átdolgozásokban merült ki. Forrásai közt ott találjuk Lessinget, Gleimet, Knebelt, Bürgert, Rabenert, Ramler „Blumenlese“-jét, sőt Herder népdalgyűjteményét is.¹ Verseghy forrásai most egy új névvel szaporodnak: az Albrecht von Halleréval.

Hallert ebben az időben kevesen ismerik nálunk. A szépirodalommal csak periferikus kapcsolatai vannak: egy néhány leíró-lirai vers révén, de egyik államregényét, az „Uzong“-ot már 1792-ben lefordítja F. Óri Fülep Gábor. (Andrád Sámuel az „Alfred“-et is lefordítja, de ez nem jelent meg nyomtatásban és kézirata úgy látszik elveszett.)²

Die Alpen című nagy, leíró költeményén kívül egyetlen ma is élő verse van, amely minden anthológiában megtalálható: „Trauerode, beim Absterben seiner geliebten Mariane“.³ Ez a vers szolgált mintául Verseghy Mariane haláláról című verséhez.

²⁷ Bessenyei romantikus lelkületére rámutatott Szerb Antal is (*Magyar preromantika*, Minerva, 1929. 12—13. kny. is), de csak sorsát illetően.

¹ V. ö. Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. 1913. — Gálos Rezső: EPhK. 1913: 58., 710. l. — Fest Sándor: U. o. 316. ll. — Alszegey Zsolt: U. o. 1907: 596. ll.

² Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. 1913: 37. ll.

³ Albrecht von Haller: Gedichte ed. Harry Mayne. Leipzig, 1923: 118. ll.

A két vers úgy viszonylik egymáshoz, mint az óda az ódátskához. Haller ünnepies pátosza hol az épületes családi líra hangulatába csap át, hol meg a pietista ellágyulás hangján szólal meg, de mindvégig meglátszik rajta, hogy valóságos megrázkódtatás van a vers mögött. Éppen ez az, ami, érthető okból, hiányzik az átdolgozóból és az ünnepélyes hangulathoz éppenséggel nem illő „odátska” szót leiratja vele. Verseghy minden sora mintha csak éppen súlytalanítani akarná Haller gyászát; látszik, hogy semmi elemi rokonsága nincs Haller bánatával, sem helyzetével.

Haller nem lírikus. Az alkalom olyan, hogy teljesen kimeríti az egyhangulat fogalmát: dalalkalom s Haller 16 szakaszos ódát ír. A 16 szakaszból Verseghynél három lesz és ez a művészi eljárás Verseghyt igazolja.

Mi a két szövegnek egymáshoz való viszonya?

Az első szakaszt Verseghy híven fordítja:

Soll ich von deinem Tode singen?	Most o! Mariane! halálodnak
O Mariane! welch ein Lied,	énekek egy odátskát,
Wann Scufzer mit den Worten ringen	ha zokogásim bús hangomnak
Und ein Begriff den andern flieht!	el nem borították folyását.
Die Lust die ich an dir empfunden,	Mennél édesebb volt szerelmed,
Vergrössert jetzund meine Not;	annál nagyobb most gyötrelmem!
Ich öffne meines Herzens Wunden	Előttem van naponkint képed
Und fühle nochmals deinen Tod.	's naponkint megújjuól sebem.

Most következik Hallernél két reflektáló szakasz, amelyet Verseghy teljesen elhagy. Második szakasza Haller negyedik szakaszát fordítja:

Ich seh' dich noch, wie du erblasstest,	Ah! látlak sokszor, mint feküdtél
Wie ich verzweifeld zu dir trat,	hideg veréttékedben,
Wie du die letzten Kräfte fasstest	erőt magadnak hogy gyűjtöttél,
Um noch ein Wort, das ich erbat.	hogy el-butúsúzhass ölemben.
O Seele, voll der reinsten Triebe,	O! mint könyveztél esetemre,
Wie ängstig warst du für mein Leid!	gyászos búmat mint sajnáltad.
Dein letztes Wort war Huld und	Ne sírj! ne sírj! ez kétszerezve
[Liebe,]	volt hozzám utolsó szavad.
Dein letztes Tun Gelassenheit.	

Mindössze ez a két szakasz van teljes egészében lefordítva. A következő 8 szakasz elmaradt, de mindenütt látható Verseghy ellenszenve nemcsak a reflexív-részek, hanem az elvont szavak iránt is (Begriff, Seele, Trieb, Huld), ami nemcsak azzal magyarázható, hogy ezek a szavak születésben, alakulásban voltak az ő idejében. Verseghy lírai-formái érzelme a harmadik szakaszban érvényesül a legteljesebben. Ez a szakasz nem fordítása Haller valamelyik szakaszának, hanem szellemes kompiláció. Szól pedig a következőképen:

Eszembe jön, mint sétálgattál
vélem a' lígetekbe
's ha elmentem, mint szomorkodtál
vissza kívánván öledbe!
Mint örültél, ha megérkeztem
kérven, hogy maradjak nálad,
ah! most is kész halálra szívem,
hogy legyek örökké nálad.

Az első két sor mintegy hangulatilag összefoglalja a kihagyott nyolc szakaszt. A következő négy Haller tizenharmadik szakaszának második fele:

Ich will dich sehen, wie du gingest,
Wie traurig, wann ich Abschied nahm,
Wie zärtlich, wann du mich umfingest,
Wie freudig, wann ich wieder kam!

A két befejező sor sincs meg Hallernél így egymásután, de lényegében és tartalmában megegyezik Haller befejező soraival:

O! halt' die Arme für mich offen!
Ich eile, ewig dein zu sein!

(Budapest.)

Neubart Flóra.

Buddenbrook—Buddenbrook. Többszörösen rámutattak már arra, mennyire fontos az irodalmi művek hőseinek névmegválasztása. A te-remtőtehetség lelki munkájának igazán sokat jelentő titkát fedi fel ez a fejezet, amely pl. a Freud-féle öntudatalattiság lélektanának is külön tanulmánytárgyául szolgál. Az onomatológia becses adalékokat szolgáltat az illúzió-felkeltés, a milió-elővarázsolás, humor-csapongás és más művészi teremtésmozzanathoz. Ismeretes egyes magyar írók (Jókai, Mikszáth) ügyesen összeállított, sok mindent reveláló személynévtára. Hogy külföldi nagyokra mutassunk rá, pl. Balzac nagy illúzióvilágában a családneveknek óriási szerep jutott, mint a társadalmi típusmegtes-tésítés fogalomneveinek. A csengésében, írott képében szerencsésen megválasztott tulajdonnév, a hozzáfűződő karakterkomplexum dinami-kus erejénél fogva, mint köz- és típusnév rögződik meg egy-egy nem-zet, vagy még szélesebb közösség műveltjeinek tudattárában (Hári János, Don Quijote, Don Juan stb.; legújabban a franciáknál Pagnol Topaze-a). Különösen a realista írók fordítottak nagy gondot hőseik családneveinek megválasztására. Flaubertől feljegyezték, hogy még a sirkövek neveit is felhasználta regénycibében. Thomas Mann líraisan be-állított, de azért mélységesen megfigyelő realizmusa sem hanyagolta el az onomasztikus ügyeskedés fontos indítékait. Kétségtelen, hogy Mann regényvilágának névtárából a Buddenbrook-ok közismert jelzése cseng ki leghallhatóbban. Mann első nagy regényének szerencsés címszava az ő tipikusan „plattdeutsch“ alkotásában félig burleszk, félig ünnepélyes hangképével mindenképen alkalmas arra, hogy mint hangulatkeltő segítőmotívum szolgáljon írója sikercéljainak. Nem igen akad adatunk arra nézve, miként és miből teremtette meg Mann e regénycsalád oly népszerűvé vált nevét. Vajjon egyéb realitások mintájára az élet után dolgozott, valamely tényleges családnevet választván ki és fedvén le a csekély elferdítés fátylával. (Akár csak Daudet, akinek Tartarinje egy tarasconi Barbarin-család nevéből alakult ki.) Avagy a Buddenbrook tisztán a kitalálás, spontán intuíció szerencsés terméke? Tény, hogy benyomásunk szerint mindenképen szerencsésen evokálja a hanzaváros-beli, egykori patriciusdicsőség elhaló melankóliájának méla költészetét! Minderről maga az író tudna felvilágosítást adni. Ami azonban való-színűleg maga Mann előtt is ismeretlen, az az érdekes tény, hogy nem ő az első, aki ezt a nevet regényalak megjelölésre használta fel. Igaz, hogy Mann elődje jelentéktelen epizódalakra alkalmazta e családnevet. Kétségtelen mégis, hogy a jelenkori nagy író elsőbbségi érdeme a meg-választás körül némi kis csorbát szenved. Mann elődjének regényében a Buddenbrookék névtársa csekély helyesírási eltéréssel, mint Budden-

brock szerepel. Abban is lényegesen eltér Mann hősétől, hogy egy magasabb társadalmi osztály tagjaként van beállítva. A lübecki patricius-kereskedők neve itt egy porosz arisztokratának jutott. Ez a főnemes br. Buddenbrock (keresztnev megemlítése nélkül) hadnagy, Nagy Frigyes hadsegéde és kísérője, a király egyik útján, melyet rangrejtve tesz meg valamely morvaországi kastélyba br. Kreutz álnév alatt. Szó van pedig George Sand teljesen elfelejtett, félig történelmi, félig fantasztikus művészregényéről, a *Consuelo*-ról. A nagy romantikus író nő regénye 1842-ben jelent meg. A mű (Oevres de G. Sand *Consuelo* három kötet, Calman-Lévy éditeurs, évszám nélkül) harmadik kötetének 365—66—67. oldalain négyötször fordul elő „le Baron de Buddenbrock, lieutenant, aide de camp” neve, akit a nagy király „cher B.”-ként szólít meg, de alaposan meg is leckéztet. A rég elfelejtett történet eltűnő epizódalakjának neve, megjelenése után hat évtizeddel ekként támadt fel új dicsőségre a jelenkor legkedveltebb német regényírójának legismertebb és legnépszerűbb „standard work”-jában.

GYÖRGY JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Julius Gréb: Zipser Volkskunde. Kesmark und Reichenberg, 1932.

Verlag der Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung. XII + 342 lap, 32 egyszínű és 4 színes műmelléklet. Ára 8 P.

A szepesi németek gazdag irodalma egy újabb, értékes munkával gyarapodott. A jeles munkát Gréb Gyula írta, aki egy egész élet munkáját a szepesi németek nyelvének és néprajzának szentelte. A szepesi németek néprajzáról és népi életéről már igen sok értekezés, sőt kisebb munkák is beszámoltak már, de összefoglaló, összehasonlító és tudományosan rendszerező néprajzunk eddig nem volt. Gréb Gyula nagy felkészültséggel, a lelkiismeretes és gondos tudós mindenre kiterjedő figyelmével összegyűjtötte, amit e téren eddig alkottak és saját gyűjtéseivel kiegészítve, olyan munkát alkotott, amely méltán sorakozik eddigi tudományos műveihez.

A könyv hét főfejezetre oszlik: 1. A nép jelleme. 2. Babonák és monda. 3. Erkölc és szokás. 4. Nyelv és költészet; ez a legterjedelmesebb fejezet, amely öt alfejezetre oszlik és a 342 lapra terjedő könyvből 160 lapot foglal el. 5. Házépítés és a falu településformája. 6. Népviselet. 7. Visszapillantás és kilátás. A könyvet kimerítő név- és tárgymutató egészíti ki.

Gréb a népjellem nehéz ecsetelését összehasonlító módszer segítségével végzi. Szembállítja a szepesi németet a szepesi tóttal, valamint a rokon sziléziai némettel, és így igyekszik a szepesi nép sajátos jellemvonásait kimutatni. Bizonyító érveket hoz fel továbbá a nép történeti jogrendszeréből, foglalkozásából és sajátos közmondásaiból.

Nagyon értékes fejezet a babonáról, a különböző mondákról szóló is, amelyben különösen a multban elterjedt babonákról, szellemekről, kísértetekről, manókról ad igen eleven képet. Nagy filológiai és nyelvtörténeti készültségével rámutat ezeknek az eredetére. Fejtegetéseiből kiderül, hogy a Schejch, Mohr, Nuse, Huschwai, Smok s más nevű szellemeknek az eredete visszavezet a német pogánykorba.

Éppúgy visszanyúl a szokásoknak nagy része is a német őskorba. Ezek közt persze nagyon sok került a tót és a magyar nép köréből is oda.

Nemcsak a legterjedelmesebb, de a legmélyebben szántó fejezet a nép nyelvről és költészetéről szóló fejezet. A körülbelül három év

tizedre terjedő nyelvészeti és filológiai munkásságának az eredményeit foglalja itt össze, persze nem a tudósok, hanem a nagyközönség számára. Mert könyve, bár tudományos eszközökkel dolgozik, elsősorban a szepesi nép számára készült. Az első alfejezet a nép nyelvét ismerteti. Itt kell megemlítenem, hogy a Szepesség fogalmába felölelte a szomszédos Dobsina és Meczerzéf német népét is, s így azok nyelvészvel is foglalkozik. A Zipser-nyelvterület két főnyelvjárási területre oszlik: a felső szepesi és az ú. n. Gründler-nyelvjárásra. Ez utóbbihoz tartozik a délszepesi bányavárosok, Dobsina és Meczerzéf nyelvjárása is.

A nyelvvel kapcsolatban tárgyalja a szepesi németek származását. Itt módosítja egyik régebbi felfogását, amennyiben kimutatja, hogy a felső szepesi németek nem Sziléziából jöttek be, mint ahogy régebben hitte, hanem ugyanonnan, ahonnan a sziléziai németek is, vagyis az Elbe és Saale közti vidékről. Ez magyarázza meg a két nép nyelvi rokonságát is. De valószínű, hogy még más területekről is vándoroltak ide. Gréb különben a származás kérdésével nem foglalkozik igen behatóan, mert azt tartja, hogy a származás kérdése történeti kérdés, amely a történetkutatás körébe tartozik.

A többi alfejezet szól a nyelvhasználat különböző alakjairól, a költők nyelvéről és a szepesi költészetéről.

Önálló kutatások alapján dolgozta fel a házépítésről és a falu településformájáról szóló fejezetet. Mint a többi fejezetnél, úgy itt is összehasonlító tanulmányokkal igyekszik rámutatni a szepesi házformák eredetére és rokonságaira. S valamint a nyelvnel, úgy itt is megtalálhatjuk a rokonságot Németországban és Sziléziában. Ezt a fejezetet éppúgy, mint a következő fejezetet, sok illusztrációval kíséri, ami nagyban emeli a munka értékét.

A viseletről szóló fejezetben rámutat arra, hogy a szepesi népviseletre hatással volt a XVIII. századi magyar nemesi viselet. De persze találunk még nagyon sok olyan ruhadarabot, amelynek eredete az ősi hazában keresendő. Némely vidéken a tót viselet is hatással volt rá.

A könyv méltán tarthat számot szélesebb körök érdeklődésére. Mi csak fájó szívvel emlékezhetünk meg arról, hogy ez a könyv oly népnek a kultúrájából ad megkapó rajzot, amely évszázadokon át együtt élt és szenvedett, együtt érzett a magyarsággal és együtt dolgozott a magyar kultúra fejlesztésén, amely akarata ellenére szakítottatott el a magyar kultúrközösségtől. És hisszük, hogy ez a lelkesedéssel megírt könyv lelkesedést fog kelteni a nép lelkében a saját népiség iránt és öntudatra kelti a hanyatlásnak indult népi öntudatot.

LUX GYULA.

Endre Bach: Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551—1584). Études Françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged. 5. Szeged, 1932. 8-adrét, 98 lap.

A magyar humanizmus nagy alakjai közül Sámbock-Sambucus János futotta meg a legsikeresebb életpályát. Köszönhetette ezt talán annak, hogy honfitársai közül a legteljesebben felelt meg a humanista polihisztor eszményének s így a bécsi udvarnak is szüksége volt rá: hasznát vette filológiai, kézirat- és éremgyűjtő, természetrajzi, orvosi és botanikai ismereteinek. Korának egyik legtekintélyesebb humanista kiadója, ki széleskörű ismeretsége tett szert Európában.

A szegedi egyetem egyik doktori értekezésében, — melyet igen szerencsésen ismét francia nyelven adtak ki, — most azt vizsgálja közelebbről a szerző, kik voltak Sambucus francia barátai, milyen szellemi ösztönzéseket nyert párizsi tartózkodása alatt és mit jelentettek munkásságában később is az ott kötött ismeretségek. Ez a dolgozat bizonyítja, hogy valamennyi magyar humanista közül, ki ekkor Párizsban megfordult, Sambucus szellemi bekapcsolódása a legtermékenyebb.

A magyarországi francia filológia szempontjából a téma igen jelentős: hiszen Sambucus az első és jó sokáig egyetlen magyar író, kinek művét franciára lefordítják: *Emblemata* című morális-allegorikus művének jutott ki ugyanis az a dicsőség, hogy a Ronsard körül felburjánzott költői iskola egyik tagja: Jacques Grévin, kinek a francia tragédia megteremtésében jelentékeny szerepe van, franciára fordította és kiadta metszeteivel együtt.

Bach Endre feladatát jelesen oldotta meg. Kiadások előszavaiból, ajánlásokból és a már kiadott levelezésekből állította össze a fontosabb francia vonatkozású biográfiai adatokat. (Itt ugyan azt reméltük, hogy sikerül a francia levéltárakból ismeretlen Sambucus-levelezést kiadni azon felül, amit a bécsi Gerstinger néhány évvel ezelőtt bécsi anyagból kiadott.) Érdekes az, amit Henri-Estienne-nel való érintkezéséről megállapított: hogyan ébresztette fel Sambucus a nagy Stephanusban a magyar ügy iránti szimpátiát. Fontos, amit a Collège Royal tanáiraival való viszonyról megállapít: látnivaló, hogy a Collège Royal megalapítása milyen európai nevezetességű tett volt, hiszen csak magyar viszonylatban is elhatározó fontosságú volt hatása Dudits Andrásra és Sambucusra, kik mindketten tanítványi, illetve munkatársi viszonyban állottak a Collège tanáiraival. Különösen Dorat Auratus-szal, a Pléiade tanárával és Odet de Turnèbe-bel, a legegységesebb műveltségű professzorral állott szorosabb ismeretségben, amit a sok baráti vers tanúsít. Hosszasabban foglalkozik még a szerző a Hollandiában megtelepedett francia nyomdász, Plantin és Sambucus viszonyával, továbbá ismereti műgyűjtői és történetírói működésének francia vonatkozásait. Mint természetbúvár, főleg a híres Clusius-szal (De l'Escluse) kötött barátságá és Dioskorides-kiadása jönnek elsősorban tekintetbe.

A dolgozat nagy szorgalommal és sok utánjárással készült. Kissé különösen hat ellenben, hogy szerzője az *Emblemata* francia fordítását Abel Lefranc példányából tanulmányozta, holott a szerző maga is mondja, hogy az Apponyi-könyvtárban is megvan; ott használta egyik hallgatóm ezclött három évvel. Általában Apponyira való utalásai arra vallanak, hogy nem használta ezt a nagybecsű gyűjteményt, hanem csak a bibliográfiáját ismeri.

Igy esik néha Budapest messzebb Szegedtől, mint Párizs.

A dolgozat szellemtörténeti háttére úgyszólván teljesen hiányzik, ami valószínűleg onnan ered, hogy Sambucus maga keveset írt, inkább kiadási tevékenysége révén lett ismeretes. De talán a kommentárok tanulmányozása is adott volna hozzá anyagot. Az *Emblemata* ilyenmő elemzése nem járhatott nagyobb sikerrel, mert e kisterjedelmű versek igen szertvetlenül sorakoznak egymás után. Sambucus munkássága valahogyan szétfolyik a kutató keze között. De a platói dialógusok fordítása a francia platonizmushoz kapcsolja; párizsi előadása, mely a latin költők és rétorok olvastatásának problémájával foglalkozik, pedig a Sturm—Ramus-féle racionális pedagógia körébe látszik tartozni s talán ez oldalról magyarázható stb.

De így is a doktori értekezések jobb átlagához tartozó dolgozat-

tal állunk szemben, melynek fő érdeme, hogy sokkal jelentékenyebbnek tünteti fel a magyar és francia humanizmus kapcsolatait, mint eddig hittük.¹

ECKHARDT SÁNDOR,

Julia Witzenetz: Le théâtre français de Vienne. Szeged, 1932. 138. l. (Études françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged.)

A XVIII. század horizontális irányú szellemi élete, amely parányi észlámpásával csak a gyakorlatiasság és hasznosság jegyében akarta megvilágítani az emberit és amelyben a racionális élmény közlésének vágya éppen a szalonélet hatása alatt öltött színpadias jelleget, magyarázza meg azt a tényt, hogy a francia nyelv által meghódított területen Európászerte felbukkannak a francia színházak, hogy a legellentétebb népek azonos műveltségű elitjének szórakozóhelyei legyenek. De a Bécsben két évtizeden át virágzó francia színház közönségét elsősorban nem ez a lelkiület vezette Thalia csarnokába, hanem a reprezentációnak, az ágálásnak és parádénak az a vágya, amelyet I. Lipót udvarának olasz-barokk szelleme fejlesztett ki a bécsi arisztokráciában. Ennek a vágnak hatóterületébe került bele a francia drámairodalom is, miközben a bécsi színházi élet hármas, néha egymásba csapó folyaméként sodorta előre az olasz, francia és német kultúrák színpadi termékeit. A barokk és a felvilágosodás szintézise volt tehát az a vágy, amely Bécsben a francia színházat megteremtette; olasz, francia és német elemekből tevődött itt össze a színházi élet, és csak ennek a szemléletnek jegyében lehet a bécsi francia színház jelentőségét megérteni és megértetni.

Witzenetz Júlia maga is hivatkozik bizonyos elszórt ismeretekre, amelyeket már régebbi szerzők hasznosítottak és feldolgoztak, és munkája egy még hiányzó, összegező monográfia megalkotására irányult, amelynek megírása az érzékelhető tények kapcsolásának szempontjából sikerültnek mondható. Az értekezés első része ilyen pozitív, a színház belső életére, szerződésekre, igazgatókra, engedélyekre és pénzügyi nehézségekre vonatkozó összegezés, amelyben a teljességre való törekvést a szerző adatkutató szorgalma ki is elégítette. Itt ismerhetjük meg a francia színház előfutárjaiként a bécsi arisztokraták műkedvelő előadásait, majd az 1752-ben Hágából Bécsbe telepedett francia színházat, amely 1754-ben Durazzo gróf igazgatása alá került. Durazzo ambíciózus színházi ember volt, aki Favart-ral, a párizsi szerzővel folytatott élénk levelezést, hogy színházát a lehető legmagasabb színvonalon tartsa. Mert a színház presztizs-kérdés is volt és ma bizony mosolyogni vagyunk kénytelenek azon a héven, amely még színésznők szerződését is a diplomáciai ügyek közé vonta. Sporck Vencel gróf 1764-ben vette át a színház vezetését, de I. Ferenc császár halála után — a gyász miatt — a francia színház is bezárta kapuit és csak 1768-ban nyitotta meg újra a kalandor Afflisio direktorsága mellett. De ekkor már elhatalmasodtak a pénzügyi zavarok és Afflisionak olcsó sikerekre számító műsora még gyérebbé tette a színházlátogatók számát. Koháry gróf, aki 1770-ben került a színház élére, már csak a haldoklás napjait tudta meghosszabbítani, míg végre 1772 február 27-én a francia színé-

¹ Kellemetlenül hatnak az efféle nyelvi hibák: *un épigramme* (17), *cet épigramme* (18), *auprès les Fugger* (21), *gène* (21), *une vestige* (23), *caractéri-stiques* (39), *le premier hongrois* (45), *Estienne s'était convenu avec Sambucus* (51).

szek búcsút mondtak Bécsnek. Húsz éven át élt hát ez az átplántált színházi kultúra, húsz éven át hallhatták a bécsiek Corneille, Racine és Molière klasszikus szavait, vagy inkább a filozófikus drámák vizes bölcsességét és az érzelmes komédiák könnybelábbadt nevetését, amely a balettek önfelcát hullámszája mellett leginkább simogatta meg a császár város könnyen ellágyuló szívét. És ha Witzenetz Júlia ezt a hatást elemzi értekezése végén, mégis csak a pozitív ember leegyszerűsítő eljárásának következménye az, ha a francia színház szerepét arisztokraták és idegenek szórakoztatására, a polgári ízlés nemesítésére, a német színjátszás fejlesztésére és a francia kultúra terjesztésére korlátozza, miközben megelégszik az adott fogalmak legprimérből használatával. Mert éppen itt, ennél az elmélyülő munkánál kezdődött volna a szintézis kereső feladat, hiszen eddig csak igazgatókról, színészekről és darabokról hallottunk, egy az élettől elvágott intézmény történetéről, amely történet lényegileg minden színházra fennáll. A színháznál azonban a közönség élménye éppoly elsősorú kérdés, mint az intézmény története és ezt az élményt a szerző nem vette eléggé vizsgálat alá. Hiányoztak a dokumentumok? Lehet. De vannak közvetett bizonyítékok is, amelyek izesebben beszélnek, mint Sonnenfels és Zinzendorf diétás megjegyzései, de ahhoz látni kell a XVIII. század bécsi népét, kultúráját, erkölcsét és szokásait, amelyekre rávetődik a francia színház hatása. Mégis ez a követelmény csak ideális lehet, csak megközelíthető. És a hiányérzet inkább az olvasóé, aki többet szeretne tudni, mintsem az értekezés főbenjáró hibája. Witzenetz Júlia talán szándékosan szabott korlátokat kutató munkájának, hogy el ne vesszen az összefüggések szála közt. Ezért a kép csak részlet maradt, de jól megrajzolt részlet. A könyv végén közölt műsor, katalógusok és akták megkönnyítik azoknak munkáját, akik témájuknak a bécsi francia színházzal való összefüggését keresik.

MÜLLER GYULA.

Eszrevételek Eckhardt Sándor bírálatára. Eckhardt S. az E. Ph. K. 1932. évi III—IV. füzetében a 49—50. lapon „Balassa-problémák” című doktori értekezésemet bírálta.

1. Mindjárt a bírálat elején így ír: „Az ember elcsodálkozik, hogy 1932-ben még doktori értekezés-ként szerepelhetnek önképzőköri chriák, szerkezetlen bombasztok, vasvillával összehányt idézetek”... A 45. sorban pedig nagymérgesen rámfogja, hogy olvasottságom is hiányos. Kritikáját ezzel fejezi be: „Így a dolgozat felében eredménytelen, felében tudománytalan.” Mindhárom súlyos megállapítást — a bírálatból itt felsorolt tárgyi tévedések alapján — elhárítom magamtól. 2. Eckhardt „Balassi”-párti, én pedig: Balassa-hívó. Évtizedek harcáról van itt szó, melynek kiinduló forrásai — mint azt munkámban is hangsúlyoztam — a költőtől lényegileg kétféle alakban ránkmaradt aláírások. A rendelkezésemre állott adatok alapján B. B. aláírásaiban mégis „bizonyos következettséget” állapítottam meg, mely semmiesetre sem mondható véletlennek. Bírálómnak ez is egyik nagy gondja, megállapítván, hogy minden alap nélkül a következetesség vádjába burkolom „Balassit”, pedig a munkámban felsorakoztatott hiteles adatok nekem látszanak igazat adni. Legkevésbé sem feledkeztem meg arról a magától értetődő körülményről, hogy az 1895 október 1-én életbeléptetett állami anyakönyvi hivatalok nem őrizhették ellen a XVI. századi név-aláírásokat. Meg is jegyeztem dolgozatomban: „...hiszen abban a korban a névalak használata labilis volt”. Ez úgy látszik elkerülte bíráló figyelmet. 3. Eckhardt kellemetlen tárgyi tévedése az is, hogy — amikor megállapítom B. B. magyar géniusztát — Kisfaludy Sándor

közismert „Recensens“ című költeményét, bár én a jegyzetben helyesen közöltem, gúnyos megjegyzéssel „Szász Károlyi“ (sic!) idézetnek minősíti... 4. Bírálóm egyetlen dicsérete is jellemzően fulánkos. A B. életét feldolgozó munkák ismertetésénél mondja: ... „a dolgozat egyetlen sovány érdeme“..., de menten hozzáteszi: „De itt sem jut eszébe, hogy megvizsgálja, milyen szellemben, milyen célzattal használták fel az egyes írók az első magyar költő (?) regényes életét.“ Erre saját munkámból idézve csak ezt felelhetem: „Ezek méltatása értekezésünk szűk keretébe nem vehető fel.“¹ 5. Elhamarkodott egyéni botlása Eckhardtnak ez a kijelentése is: „Olvasottsága is hiányos: a 49. lapon tett megjegyzéséből kiderül, hogy nem ismeri Waldapfel Józsefnek azt a cikkét sem (Irod. Közl. XXXVII., 85., 1927.), melyben a *Quem tu summe Deus* forrását kimutatta.“ Nagyon jól ismertem ezt a cikket, de nem hivatkozhattam rá, mert Waldapfel a kérdéses cikkben a 78. (és nem a 85.) lapon azt mondja: „Balassi énekének (t. i. a Sz. LXIX., Dézsi 14. sz.) forrására a budapesti könyvtárakban található külön verskötetekben sem akadtam rá“... Igaz, hogy ugyanott a 77. lapon bizonyos következtetésekre alapítva ezt írja: „A Balassitól fordított ének kétségkívül valamely protestáns szellemű latin Horatius-paródia, amilyenek százsámra voltak főleg a német humanisták kötetében.“ Különbösen is: semmiben sem maradtam e megállapítás mögött, amikor azt írtam, hogy a „Quem tu summe Deus“ valamelyik ismeretlen valóságos óda fordítása lehet“. 6. Azt természetesen kellő formában elfogadom, hogy dolgozatom címéhez nem tartozik szorosan hozzá az, amit a világháború költészetéről írtam, bár a szükséges logikai kapcsolatot itt is megtalálható éppúgy, mint a II. fejezetemben kifogásolt és neveltségessé tett idézeteknél. Egyébként az is, amit az itt elsoroltakon kívül munkámról írt, valószínűen dolgozatom futólagos elolvasásának az eredménye. Mindent összevetve, úgy gondolom: figyelmezből olvasással bírálónak tárgyi botlásai elkerülhetők lettek volna mindkettőnk érdekében.

SÁFRÁNNY ISTVÁN

Válasz. 1. Nem vagyok sem Balassi-párti, sem Balassa-hívő, mert az egész vitát rég elintéztetnek és újabb felvetését immár haszontalannak tartom. Mind a két név egyformán jó, mert Balassi verseiben Balassit ír, másutt sokszor Balassát is használ. 2. A dolgozat zagyva és hajánál fogva előráncigált idézettömklegében csakugyan megesett, hogy a jegyzet olvasásánál Szász Károlyéra csúszott a szemem Kisfaludy Károly helyett. De ez nem változtat azon, hogy a recensensek egyáltalán nem tépázták meg Balassi érdemeit s így az idézet nem egyéb üres tudásfitogtatásnál, melyet csak mint az egész dolgozatra jellemző példát említettem. 3. Aki dolgozatának kétharmadát Balassira egyáltalán nem tartozó dolgokkal tömi meg, az ne állítsa, hogy valamely szempont bővebb kifejtése az értekezés „szűk keretébe nem vehető fel“. 4. Némi vakmerőség kell ahhoz az állításhoz, hogy a szerző Waldapfelnek általam idézett dolgozatát ismerte és csupán azért nem idézte, mert az sem említi pontosan a szóbanforgó vers forrását. Ha a szerző valóban olvasta e cikket és mint maga mondja, nem maradt semmiben sem Waldapfel cikkének megállapítása mögött,

¹ Tehát nem feledkeztem meg erről, csak elég helytelenül, a drága nyomdaköltség megtakarításáért, sok más adatommal együtt elhagytam, pedig első kéziratomban a Balassáról írt szépirodalmi művek méltatása is szerepelt. De súlyos anyagi helyzetem kényszerített első kéziratom alapos megrövidítésére.

t. i. hogy valamely vallásos óda fordításáról lehet szó, akkor még súlyosabb eset volna az idézés elhagyása. De hogy nem látta a cikket, — s ez még az enyhébbik eset — bizonyítja az is, hogy Waldapfel ugyanezen cikkében előforduló *pontos* forráskimutatást, a cseh-morva comeniusi énekeskönyv darabjának Balassira való hatását nem említi sehol, ott, ahol Balassi megfelelő verséről (LXXVII.) szól (44. és 50. lap). Így tehát fentebbi megjegyzésében belekapaszkodik a „forrás” szóba, melyet én bírálatomban általánosabb — mint a v. analógia — értelemben használtam, amilyent Waldapfel többet is idézett. A szerző a dolgozatot nem látta, akármit állít is, s ebben van a lényeg, nem pedig a „forrás” szó értelmezésében. 5. Nem tudom, mi okom volna különösebb rosszakaratra a szerzővel szemben, akit soha életemben nem láttam, s akinek a nevét a dolgozathoz ismertem meg. Az Egy. Phil. K. ugyanabban a füzetében még két pécsi disszertációról emlékeztem meg dicsérő hangon és legyen szabad talán emlékeztetnem arra is, hogy kezdő tudományos írók dolgozatait sokszor egyedül méltattam figyelemre és igyekeztem kiemelni azok érdemeit e helyen, a Napkeletben és egyebütt írott ismertetésemben. Legszívesebben talán hallgatással mellőztem volna a fentebbi értekezést is, ha nem lett volna rajta a pécsi egyetem kiadványainak jelzője, ami miatt mindenesetre súlyosabb elbírálás alá esik. Ennek az elbírálásnak most sem lehet más eredménye, mint amit akkor írtam: a dolgozat értéktelen és tudománytalan.

ECKHARDT SÁNDOR.

Göbl László: A magyar szótáriródalom hatása az oláhra. Kny. a NyK. XLVIII. kötetéből. Budapest, 1932. 47 l. 8°.

A magyar-oláh szótáriróladalmi vonatkozások terén egészen a legújabb időkig számos feladat várt megoldásra s a megoldott problémákat sem mindig tárgyalták kellő alaposággal. Göbl doktori értekezésének érdeme, hogy több részletkérdést világít meg s emellett új eredményekkel is gyarapítja idevágó ismereteinket.

Kutatásai egyelőre csak a Budai Lexicon megjelenéséig terjednek (1825). A kalocsai latin-oláh szótár kivételével, sorra veszi az oláh szótáriróladalomnak mindazon termékeit, amelyek létrejöttében magyar hatások érvényesültek. Pontos egybevetések alapján megállapítja, hogy Tudor Corbea latin-oláh szótárát Molnár Albert *második* kiadásából (1611) fordította. Meggyőző példákkal igazolja, hogy a Lexicon Marsilianum egyik forrása szintén Molnár Albert valamelyik kiadása volt (l. bővebben MNy. XXVII, 43—46.) s Molnár-hatásokkal találkozunk Samuil Micu Klein szótáraiban is, jöllehet az utóbbi esetben elsősorban Párizs-Pápai használata a legszembetűnőbb. Bobb püspöknek a kolozsvári ref. kollégium nyomdájában készült oláh-latin szótárával (1822—23) elsőízben Göbl foglalkozik. Ennek a forrása Párizs-Pápai Bod-féle kiadása lehetett, de emellett valószínű az 1801. kiadás befolyása is.

A mindmáig kiadatlan Corbea-féle szótár magyar eleminek felsorolása hasznos adalék az oláhnnyelvi magyar hatások összeállításához s igen tanulságos a Bobb szótárának érdekesebb magyar elemeiből közölt szójegyzék is. Bobb latin elemeinek

tárgyalásánál nyelvtörténeti háttérképen érdekes lett volna annak megemlítése, hogy hazai latinságunk nyomai az egyházi unió utáni korban (bár már a protestáns oláh irodalomban is feltűnődeznék) mind sűrűbben találhatók meg, nemcsak az erdélyi oláhokra vonatkozó rendeletek lefordított szövegében, hanem úgy gör.-kath., mint gör.-keleti egyházi és világi hatáskörrel felruházott személyektől eredő, többnyire hivatalos jellegű iratokban is (az *s-czö* kiejtésre pl. régebbi példák 1742-ből: *eşmişie* — *eksmişiö*, *comişeu* — *komissió*, *protaştului* — *protestál stb.*).

TREML LAJOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Az ünnepi év Goethe-irodalma. II. A kevésbé jelentős művek és cikkek áradatából már méreteinél fogva is kiemelkedik a nyolc kötetre tervezett, de egyelőre még csak kettőben megjelent *Friedrich Muckle*-tól való *Die Rettung des Abendlandes durch den Geist der Goethezeit* (Goethes Frömmigkeit I. és II. rész, 194, ill. 178 l. 8°. Leipzig, C. L. Hirschfeld, 1932. Egyenként 3-80 márka, vsznkt.), amely már címlapján hirdeti, hogy Spengler pesszimista világnézetével szemben foglal állást. Mérés dolog egy ilyen hatalmas munkátról alig egy negyedének alapján (a 8. kötet, melynek címe: „Die Hochzivilisation und ihre Überwindung durch Volkskulturen“ a többiek kétszere sére van tervezve) még csak megközelítőleg is találó véleményt mondani akarni. Ráadásul a benne uralkodó emelkedettebb hang, csaknem szónoki stílus miatt a gondolatvezetés amúgy is lassított. A még kilátásba helyezett részek (3. kötet: „Goethes Weltanschauung und Lebenskampf“, 4. „Denker und Künstler der Spätkultur“, 5. „Die Philosophen der Spätkultur“, 6. Die Romantik“, 7. Propheten der Spätkultur“, 8-at lásd fentebb!) olyan sok érdekeset ígérnek még, hogy ez egymaga is megtevesztőleg hat már. Annyi tény, hogy a szerző nagy lelkesedéssel hirdeti a maga eszméit és nemes szépségű nyelven. Élmény már ez is, ha egyelőre nélkülöznünk kell is a gondolatmenet befejezett egészét. A lényeg az, hogy Muckle a késői kultúra kialakulását látja nemcsak Goethe korában, hanem napjainkban is. A keresztény műveltségi kört szétfeszítette szerinte a fölvilágosodás, de ennek XVII—XVIII. századi virágzása még csak előfutára volt a XIX. és XX. századi ateisztikus kiteljesedésének. Fejlődésének ezt a két korszakát (Frühzivilisation und Hochzivilisation der Aufklärung) megszakította a Goetheben csúcsosodó első „Spätkultur“ hulláma, melyet éppen most a XX. században fog egy második, Goethe szellemének jegyében fogantatott követni. Ennek biztató előjeleit azonban a szerző még csak a következő kötetekben fogja ismertetni. Nagyon instruktív egyelőre, amit a nyugati népkultúrák összeomlásáról ír az első kötetben, valamint ugyanitt az „északi“ jámborság szellemének mintegy történeti fejlődéséről. A Meister Eckhart, G. Bruno, Paracelsus, Böhmenek

szentelt lapok különösen szépek és termékeny új szempontokban bővelkedők. A korai középkortól kezdve a reformáció és renaissance századain át is végighúzódni látja azt a „nordische Frömmigkeit“ néven összefoglalt idealista szellemet, amely Goethe humanitás-eszményével azonos, illetve ennek mintegy előkészítője. A Goethevel foglalkozó részek (Verehrung der Gottheit“, „Weltfrömmigkeit“, „Naturverehrung“, „Apollinische Frömmigkeit“, „Frauenliebe“, „Freundschaft“, „Die Kunst als weltliches Evangelium“, „Das Ideal der Humanität“) természet-szerűleg erősen igénybeveszik az utolsó 10—15 év idevágó irodalmának legjelentősebb eredményeit. Mindezek ügyesen vannak a központi eszme szolgálatába állítva, de az egész gondolatmenet kiteljesedése még csak ezután várható s így elhamarkodott lépés lenne már ezen a ponton végleges ítéletet mondani erről a nagy vállalkozásról.

Bizonyos csalódást keltő a Goethe-év egy másik, címében szintén fontos kérdés megoldását hirdető könyve: *Adolf Bartels, Goethe der Deutsche* (Frankfurt a. M., Diesterweg, 1932. 8°. 192 l. 3 M). A szerző legnagyobb mértékben megismétli önmagát, egységes könyvbe foglalja sok helyen elszórt régebbi idevágó részlettanulmányait vagy kézikönyveiben hirdetett elveit. Már bevezető soraiban is azt állapítja meg, hogy az a nagy vita, amely akörül tombolt, hogy Goethe vagy Schiller-e a nagyobb német, rég Goethe javára dőlt el. Talán éppen ez a megnyugvás eredményezi, hogy Bartels nem a tőle megszokott hévvel száll síkra e mellett a minden céhbéli szemében tényleg végkép elintézettnek tekinthető, de a nagytömeg előtt még mindig egyáltalán nem egészen világosnak mondható igazságért. Eppen ez a könyv határozottan unalmas, amit pedig a nagy német „fajvédő“ irodalomtörténész egyéb írásairól még legelkeseredettebb ellenségei sem állíthatnának. Új eredmény meglepően kevés s e mellett még Bartels rendes verve-jét is nélkülöznünk kell! Ezt a témát különben magam is érintettem a *Napkelet* folyóirat márciusi számában megjelent rövid, Goethe ünneplő cikkemben és most alkalmam van megállapítani, hogy egy és másban meglepően talákoztam *Julius Petersen* március 22-iki weimari beszédének egyes részeivel („*Erden-tage und Ewigkeit*. Rede gehalten in Weimar bei der Goethe-Gedächtnisfeier am 22. März 1932. Leipzig, Insel-Verlag. 8°. 35 l.), mely természetesen csak később látott napvilágot. Véletlen egyezésünk Goethe németiségének kérdésében azonban kellő közös alappal bír Eduard von Bauernfeld 1847-ből való ezen soraiban: „Wie deutsch der alte Goethe war. Das werden die Deutschen erfahren, wenn sie erst Deutsche geworden sind In einigen hundert Jahren.“ Nagyon igaza van azonban Petersennek, amikor behatóbban kifejti, hogy már az is megdönthetetlen bizonyítéka Goethe németiségének, hogy a német nyelv legmodernebb fejlődése önmagáért egyenesen elképzelhetetlen! A berlini egyetem német irodalomtörténésze különben

ebben az emlékbeszédében maga is egy kis nyelvi és stilisztikai remekművet nyújtott, mihez egyébként az ő részéről kevésbé vagyunk hozzászokva, mert inkább a tudományos alaposság súlyosabb, de nehezkesebb fegyverzetében szokott fellépni, mint ezt nálunk Budapesten, a Tud. Akadémia Goethe-ünnepén tartott hosszabb, nagyon érdekes, sok új szempontot nyújtó, egész kis tanulmányt kitevő előadásában is bebizonyította. Weimari beszédében Goethet mint ifjú vándort (der Wanderer), mint Itáliában megnyugvó pihenő férfit (der Ruhende) és mint szemlélő, a boldog szemeket dicsőítő öreg embert (der Schauende) mutatta be és ennek a három fejlődési fokozatnak megfelelően megkülönböztette költészetének három fő irányát: naturalistisch-expressionistische Frühzeit, klassische Harmonik der Manneszeit, symbolistisch-impressionistisches Alter. Budapesti előadásában (*Goethe als Gestalter* 1932 június 4-én) kifejtette, hogy a német költőfejedelem ifjúkorában magasra akarta tornyosítani a lét piramisát, férfikorában a szélesség sztatikus formáját értékelte nagyobb mértékben, öreg korában pedig a mélységre törekedett. Világirodalmi író volt már azáltal is, hogy ifjúságában a nyugat, hamarosan az észak, később a dél, majd végül a kelet szelleme uralkodott rajta, de mindig megőrizte mind a négynek a legbelsőbb lényegét. Mint az egész világ költője (Weltdichter) egyetlen volt abban, hogy művei és élete annyira szétbonthatatlan egységbe olvadtak. Sohasem rejtőzött el, hanem mindig föltárta bensejét s így vele kezdődik a világirodalom legigazibb élményköltészete. Nagyon találon utalt itt Petersen arra, hogy milyen szerepe volt ebben a pietista önmegfigyelésének és közlékenységének (Selbstbeobachtung und Selbstmitteilung). Shakespeare objektív világának gazdagságával szemben talán szegénységnek tűnhetnék, hogy mindig önmagát adta, csakhogy sohasem ismételte meg magát; valóságos Proteus! Petersen nagyon behatóan fejtegette még, hogy milyen szerepet játszott Goethe életében és költészetében sok, modern elnevezéssel talán patológikusnak is mondható vonás. A költői előérzet (dichterisches Vorgefühl) tanulságos megvilágítása mellett találó példákat hozott föl arra, hogy költői képzeletképek (poetische Phantasiebilder) határozták meg viselkedését emberekkel, főleg nőekkel szemben.

Ez önkéntelenül eszünkbe kell hogy juttassa a Goethe-kutatás egy végkép elintézettnek semmikép sem tekinthető kérdését, hogy valóban az az „angyali“ lény volt-e Frau von Stein, akiként szerették és szeretik még ma is sokan odaállítani. *Eduard Engel* kétkötetes nagy életrajzi művében (*Goethe: Der Mann und das Werk*. Braunschweig, Georg Westermann. 12 M.) már több mint két évtizeddel ezelőtt meglehetősen alapos gyanúkokat sorakoztatott föl az ellenkező irányban való döntés alátámasztására. Ezeket munkája újabb kiadásában nemcsak fönttartotta, hanem szaporította is. Elfogulatlan szemmel nézve a dolgokat, sajnos, azt kell megállapítani, hogy Goethe

valóban hajlamos volt női ideáljainak a félreismerésére, ami éppen a Steinné viszonylatban elég keservesen bosszulta meg magát az Olaszországból való visszatérés utáni időkben. Ebben az irányban az egyébként olyan hatalmas Goethe-filológia még korántsem tett eleget a követelményeknek. Egyáltalán a lélektani vizsgálat éppen ennél a költőfejedelemnél, a természetes csodálat és istenítés szokatlanul erős korlátaiba ütközve, félénkebben hatolt és hatol előre, mint bárki másnak az esetében.

Már multkori beszámolómat is azzal kezdhettem, hogy Goethe jegyében úgyszólván testvériesülnek a modern irodalmak. Most e részletismertetés méltón zárulhat egyelőre Bleyer *Jakab* március 24-én Németországban elhangzott szép előadásával, amely időközben az ezidei „Jahrbuch der Goethegesellschaft”-ban is megjelent (Band 18, 1932, 114. l.): *Goethe in Ungarn*. Bleyer itt igazán lendületesen szól a magyar-német testvériségről szellemi téren és meleg szavakat talál a XIX. században olyan szép virágzásnak indult magyar irodalom jelentőségének méltatására, úgyhogy beszéde feltétlenül jó hatású volt és lesz a két nemzet további szellemi együttthaladására éppúgy, mint a künt nevessé ismert magyar költészet iránti figyelemfelkeltésre. Csak mellékes megjegyzés: a XVIII. századi irodalmunkat nálunk is általában lekicsinylik a XIX. századelejjel szemben, de itt inkább Szeckfű Gyulának lesz igaza, aki virágzást lát ebben, a sok tekintetben joggal késői barokknak nevezhető korszakban. Bleyer is átvette a hagyományos szempontot és túlságosan azt az érzést kelti be nem avatottak előtt, mintha komolyabb irodalom csak a XIX. században kezdődne nálunk. Kazinczytól Kölcsey, Baján, Petőfi, Eötvös, Kemény, Arany és Madáchon át Adyig a leglényegesebbre szorítkozó, helyes mértéktartási érzékkel és a németek számára könnyebb érthetőséget biztosító, ügyes beállítással mutat rá minden nagy írónknál arra, amit a német szellemóriástól vett át akár közvetve, akár közvetlenül. A mi számunkra kétszeresen tanulságos és fontos áttekintés ez a dolgozat, amelyet még értékesebbé tesz a csatlakozó könyvészet. (Folyt. köv.)

KOSZÓ JÁNOS.

A hetvenéves Gerhart Hauptmann. November 15-én ünnepli Németország egyik legjobbnevű modern írójának hetvenedik születésnapját. Erre az alkalomra természetesen elsősorban a régi kiadó, S. Fischer — Berlin, sietett egypár könyvújdonsággal meglepni vevőközönségét. A legjelentősebb vállalkozása a költő összegyűjtött drámai műveinek olcsó kiadása: *Das Dramatische Werk* (6 rész két kötetbe kötve, vászonköt. 16 M.), amely az 1889-i „Vor Sonnenaufgang”-tól az 1932-es „Vor Sonnenuntergang”-ig tényleg felölel mindent, amit Hauptmann e nemből alkotott. Az elbeszélő művek hasonló olcsó kiadását későbbi időpontra ígéri a cég. Addig is rendelkezésre áll a legjelentősebb epikus alkotás („Der Narr in Christo Emanuel

Guint“ regénye) új, olcsó „Dünndruckausgabe“ alakjában (270, kötve 450 M.). Továbbá olcsó kiadásban vált hozzáférhetővé a másik terjedelmesebb regény „Die Insel der Grossen Mutter“ is (vászonköt. 285 M.). Külön fel kell hívni a figyelmet *Die Neue Rundschau* folyóíratra is, melynek novemberi száma sok kiadatlan Hauptmann-dolgozatot hoz, továbbá neves német, meg külföldi költők (például Th. Mann, J. Wassermann, Franz Werfel, André Gide stb.) Hauptmannról szóló cikkeit.

A legszebb ajándék mindazonáltal az új életrajz *Hans von Hülsen* tollából: *Gerhart Hauptmann. Siebzig Jahre seines Lebens* (S. Fischer, Berlin, 1932. 47 képpel. 8°, 141 l. Füzve 2, kemény füzésben 250 M.). A költő e régi barátja már néhány évvel ezelőtt sikerült kis kötetkét írt róla a Reclam-féle *Universal Bibliothek* számára. Ez a mostani munkálata azonban a szó legnemesebb értelmében ünnepi ajándék. Olyan érdekesen van megírva az egész kötet, hogy vetekszik egy jobb regénnyel vagy novellával. Viszont az emberek, viszonyok olyan intím ismerete, az adatok megbízható pontossága párosul ezzel a lebilincselő előadásmóddal, hogy alig lehetne jobb olvasmányt adni valakinek a kezébe, aki Hauptmannal, az emberrel és lelki fejlődéstörténetével akar megismerkedni. Színes képek hosszú sorát varázsolja itt eléink Hans von Hülsen, aki az ifjú költőnek, akkor még gazdasági gyakornoknak a Lohnig lovagbirtoktól vett búcsújánál veszi föl az életrajzi események fonalát (minden egyéb fontos adatot visszatekintéskép megfelelő helyen, nagyon ügyesen sző bele). Külön érték a képanyag, de sajnos, néhány nagyon rossz fölvétel is akad ebben.

A leipzig-i B. G. Teubner kiadó cég sem akart elmaradni berlini társa mögött és erre az ünnepi alkalomra az „Aus Natur und Geisteswelt“ ismert gyűjteményében átdolgozott és bővített alakban jelentette meg, immár 4. kiadásban *Sulger-Gebing* jól bevált *Gerhart Hauptmann* című tanulmányát (Aus Natur und Geisteswelt 1009. 8°. 143 l. Kötve 270 M.), melynek ezt a legfrissebb formáját *Walther Linden* adta meg. A kötet első kétharmadrésze változatlanul adja *Sulger-Gebing* 1922-es szövegét, míg a harmadik harmad teljesen *Linden* munkája és az utolsó évtized összes új műveit tárgyalja, mégis legbehatóbban a „Veland“, meg a „Dorothea Angermann“ drámát és az epikus művek közül „Die Insel der grossen Mutter“, „Phantom“ és „Till Eulenspiegel“-t. Külön zárófejezetben *Linden* törekedett a legújabb kritikai és irodalomtörténeti eredmények tekintetbevételével legmodernebb „összértékelést“ nyújtani, melyben nagy szerepet juttatott a vallásos szempontoknak is. Nagyon helyes az a megállapítása, hogy Hauptmann számára a csodászíziós elem mindig csak lélektani úton érhető el, mert alapjában véve tagad minden metafizikai világot: vallásos szempontból mindig pszichológus marad, sohasem válik hívővé. Találó az a nézete is, hogy jelenleg elidegenedett a közönség és mindezenekelőtt az ifjabb nemzedék Hauptmanntól, aki fenti meg-

állapításokból önként folyólag nem képes a hit után áhítózó mai embert legbenszejében megrázkódtatni!

Külön könyvészet egészíti ki a beható tanulmányt, amely a fontosabb, Hauptmannról szóló műveket röviden jellemzi és értékeli is.

Az átdolgozó igyekezett elődje stílusához simulni és Sulger-Gebing tárgyalásának jó oldalait minden tekintetben megőrizni és követni. Ez nagyon jól sikerült neki, úgyhogy a könyvecske, úgy mint eddig, ezentúl is a legjobb kisebbigényű mű marad, amely legjobban vezethet be G. Hauptmannal való komolyabb foglalkozásba.

KOSZÓ JÁNOS.

† **Dr. Erich Ebstein: Tuberkulose als Schicksal.** Eine Sammlung pathologischer Skizzen von Calvin bis Klabund, 1505—1928. Mit einer Einführung von Georg B. Gruber. Mit 8 Abbildungstafeln. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1932. 8°, VII + 184 l.

Mindig érdekes eredményre vezet, ha a tudomány távoleső területeit kapcsolják össze. Ebstein dr. filológiai és orvosi munkát végzett könyve megírásához: mint filológus gyűjtötte össze híres emberek *anamnézisé*t műveikből, leveleikből, orvosaik, kortársaik feljegyzéseiből és mint orvos állapította meg ebből a *diagnózist*, ami mindegyik „páciensénél” ugyanaz: tuberkulózis. Néhány név az 52 illusztris beteg listájáról: Calvin, Molière, Watteau, Rousseau, Pestalozzi, Goethe, Schiller, Novalis, Carl Maria Weber, Keats, a reichstadti herceg, Jókai, Laennec, a híres orvos, W. Wundt, Duse Eleonóra, Csehov, Beardsley. A legrövidebb fejezet — Spinozáé — fél oldalra, a leghosszabb — Gellert posthumus körtörténete — 16 oldalra terjed. Mindegyik cikk érdekes, sokat megmagyarázó, némelyik teljesen új eredményt hoz. Gellert-et pl. kortársai véleménye alapján az irodalomtörténet mint javíthatatlan hipochondert könyvelői el. E. kimutatja, hogy a költő gyermekkorától fogva tuberkulózisban szenvedett.

Ha ilyen sok híres betegről olvasunk (a függelékben hosszú, de távolról sem teljes összeállítást találunk), felvetődik bennünk a kérdés: nincs-e összefüggés zseni és tuberkulózis közt? Nem a kór váltotta-e ki a lappangó tehetséget? E. munkája posthumus (barátai adták ki), helyette Gruber professzor adja meg a választ az előszóban. Felelete erre a romantikus kérdésre elutasító: a genius nem a kór folytán, hanem annak ellenére nyilvánul meg. Kétszercsen hálásnak kell lennünk a tuberkulózisban szenvedő nagy emberek iránt, amiért betegségük súlyával is tudtak alkotni. A tuberkulózis testetlelket emésztő, végzet-szerű hatását jelzi a könyv címe is: Tuberkulose als Schicksal.

HIRSCHLER IMRE.

VEGYES.

Beküldött könyvek, Kiss Ferenc: Vörösmarty és Ossian. Debrecen, 1931. 8°, 31. l. A debreceni Tisza István Tud. Társ. I. osztályának kiadványai. V. köt. 1. sz. Ára 1-20 P. Már tíz éve abbamaradt s most az első (nyers) fogalmazványból és cédulatöredékekből Zsigmond Ferenc által posthumusan kiadott disszertáció, sajnos, csak részben és részletekben közli azt, ami a témáról mondható. A tárgykör egyébként nem újság, Heinrich G., Babits M., Alszeghy Zs. és nemrégiben Szerb A. már érintették több-kevesebb alaposítással. Kiss is az első három nyomán indult el, eredményeiket igazolni, kiegészíteni és elmélyíteni,

de csak részben tehetett ennek eleget. Nem volna kegyeletes cselekedet erősebb kritika alá vonni ezt a sorsüldözött tanulmányt (bár ez az Achilles-sarkat képviselő stíluskritikai párhuzamban néha önként kínálkozik), s így meg kell elégednünk végeredményével, mely szerint „legnagyobb arányúnak mutatkozik a hatás a hasonlatok átvételében”, de mindez „nem von le semmit Vörösmarty költői nagyságából, legfeljebb azon véleményünket, melyet Vörösmarty képzeletének korlátlanágáról és kimeríthetetlenségéről alkottunk, kell kissé megszorítanunk”. O. L.

Timár Kálmán: Rosty Kálmán S. J. élete és műfordításai. Születésének százados évfordulójára. Kalocsa, 1932. 8^o, 30 l. Ara füzve 1-20 P. A régi magyar irodalom problémáival eredményesen foglalkozó, ismertnevű kutató a katolikus irodalom egyik kevésbé ismert, szerényszavú dalosáról emlékezik meg ezen kis bibliográfiai jellegű összeállításban, melyet hamarosan követni fog Rosty költeményeinek ugyan csak Timár által sajtó alá rendezett kiadása is. A Kalocsán élt Rosty (1832—1905) fordításai közül irodalomtörténeti szempontból legkiemelkedőbb Weber Dreizehnlinden-jének magyar verziója. O. L.

Siralmas Panasz. Magyar Irodalmi Ritkaságok 12. sz. Péterfy Jenő *Dramaturgiai Dolgozatai*, második sorozat. Magyar Irodalmi Ritkaságok 13. sz., *Bessenyei György kisebb költeményei*, eredeti XVIII. sz. nyomtatványok alapján. Az első kettőt kiadta a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, füzve darabonként P 1-50, a harmadik megjelent Nyiregyházán. É. n. A diák buzgalom és szülői áldozatkészség irodalomtudományi irányokba terelésének legújabb eredményei. A budapesti Zrínyi reálgimnázium, a debreceni fiú felső kereskedelmi iskola és a nyiregyházi Kossuth reálgimnázium eme publikációi azonban részben azt a kérdést ébresztik bennünk, vajjon nem sokkal-e nem kívánatos mellékvágányokra az oly nemcs és célszerű lelkesedéssel indult mozgalom. Sajnos, e kötetkék csak nagyon kis részben tartalmaznak irodalomtudományi szempontból értékes anyagközlést (újdomságot jelentő kritikai és filológiai kommentárt nem is várhatunk a fiatalokú szövegközlőktől), hiszen pl. a fentiek mindegyike már nyomtatásban megjelent anyagot tartalmaz (amikor van elég fontos kiadatlan kézirat is), sőt részben olyant is, mely nincs is annyira eldugva, hogy érdemes lenne újra kőtetbe foglalni. Tiszta irodalmi szempontból sem jelentenek gazdagodást, hiszen a legnagyobb elfogultsággal sem lehet a kétes érvekkel Zrínyinek tulajdonított XVII. századi politikai pamfletben, vagy Bessenyei műhelyforgácsában, vagy Péterfy epés robotmunkáiban olyan részleteket találni, amelyek — Goethe szavára emlékezve — méltók volnának az újraolvasásra. Igen, nem tagadjuk, ezeknek a publikációknak is megvan a maguk jelentősége, csak hogy felmerülni látjuk a kérdést, hogy nem lehetett volna-e ezt a jelentőséget fokozni más iratok publikációjával? Nem akarunk címeket említeni, de a már tiszteltre méltó multra visszatekintő diák-publikáló mozgalom már hozott néhány olyan művet is, amelyik valóban revelációkép hatott. A fentemlített sorozatból egyébként a Zrínyinek tulajdonított siralmas panasz történelmi munka, négy kéziratán kívül már egy 1890-ből származó, s a Történelmi Társaságban megjelent kiadásról is beszámol a kiadó előszava. Péterfy dramaturgiai efemeridáinak közlése szívesen látott, bár semmi újat Péterfiről nekünk nem mond. A 43 kisebb-nagyobb Bessenyei-vers némelyike (Delfén, Eszterházi vigasságok) csak nagyon nehezen hozzáférhető, egyetlen példányban exisztáló újranyomása, amely tény már közelebb hoz a diákpublikációk eredeti, kiinduló céljához. Reméljük,

hogy a jövődő ifjú másolói és sajtó alá rendezői jobban meg fogják nézni, hogy mit publikálnak a mai nehéz időkben (amikor annyi érdekes munkának nem jut papír és nyomdafesték) s nem hagyják magukat helyi szempontoktól vezetetni és nem fognak olcsó eredményekkel megelégedni. S szeretnők hinni, hogy nem fognak eltérni attól a jó, s újabban kifejlődő szokástól sem (l. fenti kötetkötet), hogy a pusztaszövegközlésen kívül egyebet (diákkommentárt és kritikát) ne nyujtsanak.

O. L.

Gaal László: A párszi hitvallás. Különlenyomat a karcagi ref. nagykún reálgimnázium 1931/32. évi értesítőjéből. Karcag, 1932. 9 lap. Orientalisztikánk amúgyis gyér termésének egy ritkán művelt körébe vág e tanulmány, mely a tűzímádók vallásának mibenlétéről és keletkezéséről akarja a laikus olvasót a legújabb kutatásoknak megfelelő rövid cikkben tájékoztatni. Részletekbe nem hatol, mert nem adja sem a párszizmus egész rendszerét, sem Zarathusztró eszmevilágát, avagy kozmológiáját, etikáját és eszkatológiáját, hanem, ehelyett lefordítja és közli az Avesztából a párszi hitvallást, mely első ízben lát napvilágot magyar nyelven. Kívánatos volna, ha a szerző az itt csak vázlatosan kifejtett anyagnak teljes feldolgozását is adná idővel

O. L.

Volk aus der Tiefe. Soziale Dichtungen, herausgegeben vom Reichsverband der katholischen Arbeitervereine und der Werkjugend. Zwei Hefte: *Die Wegbereiter*, soziale Dichtung von Goethe bis zur Jahrhundertwende. *Wir Werkleute all*, ein Querschnitt durch die soziale Dichtung nach der Jahrhundertwende. Beide Hefte bearbeitet und mit Vorwort versehen von Hans Ballhausen. Volksverein Verlag, München—Gladbach. 16^o, 55 & 46 l., egyenkint RM. 0.60. Ez a két tetszetős füzetke parányi költői antológiája a német irodalom szociális érdeklődésű termésének. Az első füzet (tartalmilag kétségkívül az érdekesebbik) előszava és a felkínált anyag között azonban kétségkívül mely a kvalitatív ellentét, mert a versekben nem találjuk a „werbend, anklagend, zürnend, verschwörend, zur Vergeltung aufrufend“ hangot, melyet az előző ígér. De az irodalomnak e korból származó anyagában és még ma is élő rétegében valószínűleg hiába is keresnénk. A második füzet, mely messze mögötte áll az elsőnek, már gondosan ki-desztillálta anyagából a még lobbanóképes, régi, de el nem ázott puska-port. Az első füzet a szociális érdeklődés ébresztgetésének iniciatíváját a romantikának (pontosabban a Vormärz-nek) juttatja, s ennek megfelelően Freiligrath-ot teszi központtá. Heine-vel szemben az előző, úgy érezzük, igazságtalan, ezek a Junker-vádak már régóta eltűntek az utolsó évtizedek Heine-tanulmányai óta minden komolyabb szakkönyvből. A második füzet anyagát intenzitásban növekedettnek, de színében szegényebbnek érezzük, de ezért talán részben a kiválasztás elve is felelős. Ezen füzet második fele egyébként a világháború szociális lírájának is helyet ad. Tévednénk azonban, ha a fenti, a kiválasztás hiányaira vonatkozó megjegyzéseink alapján azt hinnők, hogy fenti olcsó propagandafüzetek nem érik el céljukat, mely a német katolikus munkásság proletárontudatának fokozása (felébresztése) és a szociális mozgalomnak textussal és ősskel, kapaszkodó gyökerekkel való ellátása.

O. L.

A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai. Gyűjtötte és Dr. Kurzweil Géza közreműködésével feldolgozta Ernyey József. Kiadja a M. Nemzeti Múzeum. Budapest, 1932. I. kötet, 577 l.

10 fényképpel. E nagyszabású vállalkozás első, szövegekölző kötete 1903 és 1914 között gyűjtött német népi játékokat és hozzájuk tartozó dalokat tartalmaz. Mint a gyűjtés lezárása óta eltelt időből is látni lehet: sokáig pihentek feldolgozott kéziratban, míg ez a 38 német darab napvilágot láthatott. A gyűjtés munkáját Ernyey végezte, aki a fenti évek között a már halódó (nemcsak a természetes fejlődés, hanem gyakran mesterséges, hatósági üldözés következtében kipusztuló) játékkultúrát az alsó bányavárosokban (Körmöcs, Selmecs, Beszterce, Baka, Libet, Béla és Ujbánya zárt egységet alkotó területén) tanulmányozta, nem kis nehézségek árán. A hatalmas publikáció célja a kiadók szerint a hasonló magyar gyűjtések számára alap teremtése, hogy filológiai módszerekkel megállapítható legyen a hasonló rétegek kölcsönhatása és összefüggése. A német népi játékok gyűjtése egyébként hazánkban tiszteltreméltó műtra tekinthet vissza, a kiadók szerint amatőr gyűjtők már a múlt század elején is publikáltak hasonló darabokat. A hatalmas gyűjteménnyel egyébként nem foglalkozhatunk mindaddig érdemi leg, míg a nyújtott anyag szövegvizsgálatai, történeti, irodalomtörténeti, néprajzi stb. szempontú feldolgozását adó második kötet meg nem jelenik.

O. L.

Characterspiegel der Deutschen in Österreich und im Reich. Herausgegeben von Dr. A. Gattermann. Im Selbstverlage des Autors, Krems, 1932. 8°, 322 l. Másfél évszázad német birodalmi és osztrák szépirodalmi, útirajzi és levelezési anyagából válogatta össze a szerző azt az itt közölt anyagot, melyben az ausztriai németiség arcának vonásai objektív és szubjektív autopsziákon át felismerhetők. A könyvnek nem titkolt célja a szólásmondásokká és gondolatsablonokká merevedett (tehát üres és hamis) összefoglaló diktumoknak leküzdése szellemi nagyságok tisztább látkörű és elfogulatlanabb szemléletű megállapításaival. Egyúttal azonban gyökeréig is igyekszik visszanyomozni azokat az aprópénzzé vált formákat, melyek a nagynémetiség előtt a számukra többé-kevésbé problematikus osztrákságot jelentik és jelölik. A főösszegező és igaztalan tipizálás kiirtása tehát a cél, s erre a legegyszerűbb utat választja: a terjedelmes színskála forgatásából akarja elénk vetíteni a legkomplexebb, most ellentétet tartalmazó fehér színt: az osztrák lélekét. Kétségtelenül célravezetőbb eljárás, mint egyetlen személy szemével végzett színbontás és elhajlítás (l. Keyserling spektrumát). F. Nicolaial (1781) indul el ez a nyomozó és rektifikáló folyamat, mely napjaink német ifjainak reprezentatív véleményeiben ér véget, átfutva az egész közbeeső német irodalmat. Filológiai igények és apparátus nélkül (még bibliográfiai adatok sem!) ad antológiát, az egyes fejezetekbe bizonyos elvi és leszármazásbeli összetartozás alapján csoportosítva és a terjedelmes idézeteket a szerző eleven kommentárjaival hidalva át. Célja könnyű, de tartalmas olvasmány nyújtása, hiszen előítéletirtó célja a nagyközönségnek szánta a művet, nemkülönben szélesebb köröket akar áthatni a csak fojtottan jelentkező Anschluss-vágy: az osztrákság és németiség lelki (testi) összetartozóságának az egész anyagon végigvibráló tudata.

Ország László.

Új könyvek.

Wilhelm Dilthey: Von deutscher Dichtung und Musik. Aus den Studien zur Geschichte des Deutschen Geistes, Leipzig—Berlin, B. G. Teubner, 1933. 8°. X+467 l. Egy kéziratprodukciónal.

Füzve 10, vászonk. 12 M. A Teubner-cég, Dilthey összegyűjtött munkáinak kiadója, igazi tudományos csemegével lepett meg minden kultúrtudománnyal foglalkozót. Gyönyörű kiállítású kötetbe foglalt egy csomó olyan dolgozatot a „szellemtörténet atyjának“ hagyatékából, amely méltó kiegészítésül szolgálhat a mindenkitől ismert „Erlebnis und Dichtung“-hoz. A tartalom a következő négy főrészt szerint oszlik meg: I. Die germanische Welt, II. Die ritterliche Dichtung und das nationale Epos, III. Die grosse deutsche Musik des 18. Jh., IV. Klopstock, Schiller, Jean Paul. Dilthey tudvalevőleg a német szellem történetéhez legfontosabb magyarázó elemként a német nép nemzeti érzését és tudományának a nagy összeségre gyakorolt fölvilágosító meg nevelő hatását kutatta elsősorban. Az első erő kiteljesedését a költők meg zenészekben látta. Ezért logikus sorban sorakoznak itt egymás mellé a hősköltészet, a nemzeti éposszal, Walther von d. Vogelweide-vel, Wolframmal, Bach-, Händel-, Haydn-, Mozart-, Beethoven-nel foglalkozó tanulmányok éppúgy, mint a Klopstock-, Schiller-, Jean Paulnak szenteltek, mert ez utóbbiakban látta Dilthey a klasszikus korban mind a hős, mind a germán ideált megtestesülve. Herman Nohl és Georg Misch gondoskodtak a szöveg tudományos megbízhatóságáról, az érdemes kiadó cég pedig a pompás nyomásról és igazán fényűző külső kiállításról.

Helmut de Boor: Das Attilabild in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung. Bern, A. Francke, 1932. 8°. Neujaahrsblätter der Literar. Gesellschaft Bern: 9. 2-80 M. (3-50 frank). A különböző Attila-alakok részben az egyház, részben a régi germán „Gefolgschaft“-tól indultak ki. Az első a „flagellum dei“ irányában, a másik a hősiesség népkirály (Volkskönig) irányában igyekezett a képzeletet befolyásolni. A keleti és nyugati birodalom eltérő felfogása szintén nem kis mértékben változtatott a képen, mihez azután hozzájött a német és észak-germán beállítás közti különbség. Az Attila haláláról szóló monda körül kristályosodik ki legszebben az a tény, hogy a bizánci írók, meg az ő hatásuk alatt dolgozók felfogása éppúgy pontosabban egyezik az északi változattal, mint a német beállítás a nyugati történészek meggyőződésével!

Clemens Lugowski: Die Form der Individualität im Roman. Studien zur inneren Struktur der frühen deutschen Prosaerzählung. Berlin, Junker und Dünnhaupt, 1932. Neue Forschung. Arbeiten zur Geistesgeschichte der germanischen und romanischen Völker: 14. 8°. XII+210 l. 10 M. Ez a nagyon alapos dolgozat két elméleti fejezet után főként Wickram regényeivel és a XVI. századnak nem tudatosan művészi prózájával foglalkozik. Dilthey a kiindulópont a maga „Künstlichkeit“ fogalmával, amely minden költői alkotásban szerepel és mindaddig észrevétlenül hat, míg tudatosá nem válik, mert akkor a világosságot árasztó ész a költői világ mitikus összefüggését szétzúzza. Pl. a kevésbé művelt olvasó odaadó hittel merül el egy naiv, primitív regénybe, de ugyanez a műveltebb olvasó számára már nem válhat élvezet forrásává, mert mesterkéeltségét látja. Ennek a mesterkéeltségfölsimerésnek illuziórontó, a mitikust megölő hatása van. „Wie der heroische Mythos in der attischen Tragödie, so ist auch die Künstlichkeit eine Gemeinsamkeitsbegründende Kraft.“ Természetesen mégsem mítosz már s így mitikus analogonnak lehet nevezni. Ennek a mitikus analogonnak Wickram regényeiben való oszlásnak indulását vizsgálja Lugowski a munkálat főrészében.

Adolf Strutz; Andreas Gryphius. Die Weltanschauung eines deutschen Barockdichters. (Wege zur Dichtung. Züricher Schriften zur Literaturwissenschaft, Hg. von E. Ermatinger. Band XI.) Horgen-Zürich, Leipzig 1931. Münster-Presse. 8°. 113 l. Az Ermatinger-iskolának jellemző terméke ez a munkát, amely főként „Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung“ című művében kifejtettek után igazodik. A középkori egyházi világnézet XVII. századi formái és a modern világot igénylő beállítottság közti ellentét, valamint az ebből származó feszültség kell hogy magyarázattal szolgáljanak mindenhez. Szerző éppen ezért nagyon sok esetben nem is annyira Gryphius költői alkotásaira támaszkodik, mint inkább beszédeire (Leichabthankungsreden: 1637—1660). Nagy szorgalommal és hozzáértéssel szedte össze a barokklelkületre olyan jellemző ellentmondásokat ennél a drámaírónál, aki ezerszer elítélte a hívságos földi dicsőség után való vágyódást és mégis kénytelen volt bevallani, hogy őt is ez fűtötte, akinek a stoicizmus az ideálja és vágya, amellet pedig minden mondatában a legkélezzetebb belső nyugtalanság és ziláltság szólal meg.

Werner Gent; Weltanschauung. Eine systematische und problemgeschichtliche Untersuchung erläutert am Beispiel der Weltanschauung Lessings. Darmstadt, L. C. Wittich, 1931. 8°. XII+220 l. A Lessing-év egy csomó rokon dolgozatot hozott. A német birodalmi elnök nagy díját elnyert Leisegang-féle munkálatnak is azonban joggal vetették ellene újabb alapos bírálatok, hogy túlságosan filozófiai beállítottsága miatt sokban egyoldalú. Gent szintén bölcselő (Raum-Zeit-Philosophie!) s ebben a könyvében nem is Lessing áll az érdeklődés középpontjában, hanem a világnézet fogalma. Lessing esete mintegy csak az elméleti eredményeknek konkrét példára való alkalmazásaként van a mű utolsó harmadában tárgyalva. Az irodalomtörténezt azonban éppen maga a világnézetfogalom is nagyon közelről érdekli. Érdekes, hogy szerző magát ezt a szakkifejezést Schleiermachertől származtatja („Reden über die Religion“, Pünjer 1879-iki kiadásának 172. lapján), de természetesen siet megjegyezni, hogy csak a XIX. sz. harmincas éveitől kezdve kapták föl. Ami Lessing világnézetét illeti, ennek természetes változását úgy követi nyomon, hogy úgyszólván egy évtizedes időegységek egymásutánjában, részekre bontva analizálja újra meg újra. Természetesen legalaposabban és behatódobban, életének utolsó éveire nézve igyekszik megállapítani ennek hű képét. Végső következtetése: Lessings Grundhaltung eine Weltanschauung der Humanität. Ha az emberek kizárólag emberi mivoltukban lépnek egymás színe elé és nem kötik őket vallási, politikai vagy más hasonló béklyók, tehát szabadon, meg kizárólag eszűktől vezetettik magukat, megszűnik minden viszály lehetősége. Erre kell törekedni! Az ember igazi mértéke az ember. „Also gibt es, im Ideal wenigstens, nur eine Religion der Vernunft, nur eine vernünftige Wissenschaft, keine Wissenschaft vom Übersinnlichen, keine religiöse, sondern nur eine rein menschliche, d. h. autonome Moral usw.“

Martin Sommerfeld; Romantische Lyrik nach Motiven ausgewählt und geordnet. (Literarhistorische Bibliothek: 4.) Berlin, Junker und Dünnhaupt, 1932. 8°. 185 l. 4-80 M. Ennek a sorozatnak már több kötetét ismertette közlönyünk. Maga Sommerfeld is szolgált már mintaképpel: a barokk lírát mutatta be hasonló elvek szerinti elrendezésben. Érdekesekek és nagyon jellemzők ennek a legfrissebb kötetnek csoportcímei: Napszakok, évszakok, vándorkedv, erdő, a Rajna, Loreley, sz. Cécilia, a remete, vágyódás (Sehnsucht!), honérzelem,

álm, melancholia, halálsejtele, az élet zarándokútja, Mária, Jó néhány ritka és nehezen hozzáférhető költemény foglaltatik ebben az ügyesen összeállított könyvben, amely azonban a legismertebb, legjellemzőbb anyagot is kellően érvényre juttatja. Ez a kötet újabb bizonyítéka annak, hogy nagyon termékeny eszme volt ez a sorozatot ilyen elvek alapján létrehozni.

Wilhelm Fehse: Im Spiegel des alten Proteus. Wilhelm Raabe als Seher unserer Zeit. Berlin, Verlag Deutsche Rundschau, 1931. 8°. 192 l. Nemrég egy könyvtartani szakmunkában feltűnt Németországban az a statisztikai alapon kimondott megállapítás, hogy Raabe műveit mind kevesebb olvasó veszi kezébe, ami nagy dolog, ha meggondoljuk, hogy minden rajongással csüngtek rajta még csak a világháború előtt is. Viszont a nagy író igazán semmit sem veszített a nagytömeg elfordulásával, ha olyan különleges tehetségű emberek, mint Fehse ma is nyíltan mesterüknek vallva őt, olyan szellemes, szerepeltetjes, alapos ismeretségre valló, magával ragadó könyvet írnak róla, mint ez. Alkalmas ez a munkálat arra, hogy új Raabe-híveket toborozzon, de mindenekelőtt néhány igazán holdog órát szerezzen elmélyedni szerető, ideális gondolkozású embereknek. Mondani valója a szerzőnek végtelenül sok van s mégis olyan egyszerűen, természetesen szépségű stílusban és mértéktartással szól minden sorában az olvasóhoz, hogy ezzel megnyeri az első mondatoktól kezdve könyve és Raabe világa számára. Jakob Böhme, a nagy misztikus egy jól kiválasztott helye vezet be a tárgyalást és Raabe gyönyörű sorai zárják: „Das Ewige ist stille, Laut die Vergänglichkeiten. Schweigend geht Gottes Wille über den Erdenstreit.“ Semmi sem jellemezhetné jobban a német írónak a modernségtől távolosó beállítottságát, de semmi sem hat idegcsendesítőbben a mai tülekedés zajában, mint ez a béke, nyugodtság és benne rejlő nagy erő.

Walter Goldstein: Carl Hauptmann. Germanistische Abhandlungen: 65. 8°. VIII+222 l. Breslau, M. u. H. Marcus, 1931. Kötc 10-50 M. A könyv alcíme: Eine Werkdeutung; t. i. a szerző már régebben egy más kötetben foglalkozott C. H. életével (Carl Hauptmann. Ein Lebensbild. Schweidnitz, Berglandgesellschaft. 189 l. K. 3-85 M), viszont itt is nagyon ügyes, az áttekintést megkönnyítő, bő táblázatokban ismétli az idevágó főbb adatokat. A mű célja a vita megindítása és C. H.-nak, Gerhart korán elhunyt bátyjának a meg nem érdemelt feledésből való kiragadása. Nagyon találóan fejt ki a szerző e háttérbeszorulás okait: C. H. mint átmeneti korszak fia, nem tudott sem a naturalizmus divatjának hódolni, sem a természettudományok praktikus eredményeitől kortársaihoz hasonlóan megrészegülni és legalább átmenetileg a szellem ellen vétkezni. Népének és a fehér fajnak nagy óvintője akart maradni, amit ilyen korszakokban könnyen rossz néven vesznek. Éppen emiatt azonban sok tekintetben nagyobb a jelentősége az ünnepelt Gerhartnál és összműve művészileg egységesebb! Jó ezt éppen Gerhart H. 70. születésnapja alkalmából emlékezetünkbe idézni! Behatóan tárgyalja szerző Carl H. tudományos munkásságát is

K. J.

Kurt Bauerhorst: Bibliographie der Stoff- und Motivgeschichte der deutschen Literatur. Berlin und Leipzig, W. de Gruyter, 1932. 8°. 118 l. 9-50 M. Ez a német irodalomtörténetben rég nélkülözött könyvészeti segédkönyv a Paul Merker meg Gerhard Lüdtkétől szerkesztett „Stoff- und Motivgeschichte“ sorozat egyik legfontosabb kötete, amely nagyon világos elrendezése mellett még kétféle név, illetve tárgymutatóval is bír, tehát minden elképzelhető irányban könnyen és jól használható. A sorozatban eddig több mint egy tucat kötet jelent meg (pl. „Die Jungfrau von Orleans“, „Tristan“, „Parzival“, „Judith“, „Napoleon“, „Dido“, „Das Vater-Sohn-Motiv“ stb.).

R. Plate: Gesch. der gotischen Literatur. (*Dümmers Philologische R. Plate: Gesch. der gotischen Literatur.* (*Dümmers Philologische Hilfsbücher.*) Ferd. Dümmler, Berlin-Bonn, 1931. 8°. 83 l. 2-80 M. A Dümmler-cég ezen új sorozata ügyesen egészíti ki nagyon bevált irodalomtörténeti kézikönyveit. A gótok történetének rövidre fogott áttekintése után főként a Wulfila-ra vonatkozó forrásokat (az ortodoxokat és az ariánusokat) kapjuk meglehetősen részletes jellemzésben.

Hermann Ammon: Geschichte der deutschen Sprache in Frage und Antwort, I. Teil: Gotisch, Althochdeutsch, Altsächsisch. Ferd. Dümmler, Berlin-Bonn, 1931. 8°. 62 l., 2. kiad. Általánosan ismeretek már Ammon kérdés-feleletben megírt irodalomtörténeti kötetei, amelyek kitűnő szolgálatot tesznek az egyetemi vizsgákra készülő szakosoknak áttekintő ismétlésekkor. Ez a nyelvtörténeti kötet ugyanolyan eredményekkel bír: a könnyen áttekinthetőséget biztosítja és mégis, tömör mondatokba sűrítve, annyi anyag van benne, hogy ez méltán csodálkozásra készíthet. Jó a könyvészeti rész is. Alaposabb, nagyobbigényű munkálatokat természetesen semmiképp sem pótolhat.

Ernst Bergmann: Einführung in die Philosophie; (2 kötet: 128 + 120 l.) *Hans Leisegang: Deutsche Philosophie im XX. Jh.* (152 l., 16 képtáblával.) Mindkét mű a *Jedermanns Bücherei* sorozatban jelent meg: Ferd. Hirt, Breslau. Kötetenként kötve 3-50 M. Hirt sorozata az utóbbi években nem gyarapodott sok kötetrel, de az a kevés, ami megjelent, annál értékesebb. Bergmann bevezetése a filozófiába Paulsennek harminc évvel ezelőtt megjelent nagy műve óta végre megint olyan olvasható és a mai problémákba ezer szállal beágyazott aktuális nyelvet adott kezünkbe, amelyért hálásak lehetünk. Kitűnőek ezen sorozat kötetkéiben az áttekintő táblázatok és a leglényegesebbre szorítóköző könyvészet. Leisegang legutóbb pályadíjat nyert Lessingművével tűnt föl és vált általánosan ismertté. A XX. század filozófiájáról szóló fentjelzett kötete világos elrendezésű anyagával és nagyon gyéni állásfoglalásával tűnik ki. Külön elismerést érdemel a nagyon gazdag és kitűnő képanyag, amely Ernst Haeckel-től Wilh. Ostwald-on, Joh. Volckelt-en, Karl Joël-en, Rudolf Eucken-en, Ernst Tröltch-ön, Sigmund Freud-on, Max Scheler-en, Wilh. Dilthey-n át Oswald Spengler-ig, Herm. Keyserling gróf-ig és Eduard Sprangerig bemutat mindenkit, akinek ezen

a téren neve van. A kötetek nyomdai kiállítása mintaszerű. Mindegyikben sok az irodalomtörténeti vonatkozás.

Friso Melzer: Im Ringen um den Geist. Der neue Weg der Literaturwissenschaft. Berlin, Furche-Verlag, 1931. (Furche Studien: 5. Studien aus dem Gesamtgebiet theologischer Forschung und evangelischer Weltanschauung.) 8°. 191 l. 6 (7·80) M. A kötet érdekes bizonyítéka annak, hogy az idealisztikus fordulat tudományunk területén mind határozottabbá és véglegesebbé válik, úgyhogy más meggyőződésűek sürgősen szükségét látják ellene harcba szállni. A könyv olyan sorozatban jelent meg, amely eleve meghatározza szellemi irányát, de nem árt a kiadó cég ajánló soraiból ideiktatni a következőket: „es zerstört das Märchen von der weltanschaulichen Unverbindlichkeit der dichterischen Produktion und Literarkritik. Es leitet zur Wahrhaftigkeit des Urteils und findet den Lebensgrund wahrer Literarkritik im evangelischen Glauben.“ Az evangélikus gondolkodás főként a humanisztikus és katolikussal van szembeállítva, de a kath. irodalomtörténetírás mellett erősen kritizálja pl. a református Ermatingert is. Sokat lehet belőle tanulni még akkor is, ha nem helyezkedünk szerző álláspontjára. Irodalomtörténettörténeti áttekintése is nagyon jó a maga nemében, sőt éppen egyoldalúságában rejlik bizonyos érték.

Lux Gyula: Modern Nyelvoktatás. Budapest, Egyet. Nyomda, 1932. 8°. 174 l., 2·80 P. Lux Gyulának ez immár negyedik munkája erről a témáról, amely, sajnos, nem eléggé foglalkoztatja utóbbi években tudományos irodalmunkat. Lux itt nemcsak revideálta egyik-másik kérdésben elfoglalt álláspontját, ami a külföldi fejlődés mellett elkerülhetetlen is volt, hanem újra lehetőleg hézagtalan áttekintést nyújtott az idevágó irodalomról. Mintatanítások egészítik ki az elméleti fejtegetéseket. Külön érték a bő könyvészet. A könyvhöz Koszó János írt előszót, amelyben tüzetesen ismerteti Lux tanügyi pályafutását és eddigi munkásságát, továbbá állást foglal egyik-másik vitás kérdésben.

Der Kleine Brockhaus (Handbuch des Wissens in 1 Bd. 4°. 800 l. 6000 képpel és 90 táblával. Kötve 20 M) és **Volks-Brockhaus** (8°. 794 l. 3600 képpel és 71 táblával. Kötve 7·50 M). — Az ismert leipzig-i kiadó cég mindkét kötetet külön az iskola igényeinek kielégítésére íratta és adta ki. A munkaiskola kívánalmainak kellő szem előtt tartásával főként a második készült. Bővebbet két kis tanulmány (melyet a cég tanférfiaknak díjtalanul küld meg) foglal magában: *C. Broglie, Der Kleine Brockhaus in der Arbeitsschule* és *E. Hylla, Ein unentbehrliches Arbeitsmittel für den Schüler von heute.*

Dr. Walther Linden (Halle) előadása társaságunk okt. 25-én tartott rendes felolvasóülésén. Az előnyösen ismert fiatal német tudós *Christentum und deutscher Idealismus* címen adott elő a Tudományos Akadémia heti üléstermében nagyszámú, fejtegetéseit mindvégig feszült figyelemmel és tetszéssel fogadó közönség előtt.

Hanst Pliester: Die Worthäufung im Barock. (Mnemosyne 7.) Bonn, Röhrscheid, 1930. 8°. 101 l.

Ez a Walzeliskolából kikerült érdemes tanulmány nem utolsó sorban azáltal is válik érdekessé, hogy a voltaképeni barokknak juttatott három főrészt után egy negyediket az itt tárgyalt elemek más korokban való viszatérésének szentel. „Einordnung der Häufung in die Geistgeschichte“ ennek a címe, ahol a klasszicizmus és realizmus (Goethe, Keller) mellett elsősorban az impresszionizmus és expresszionizmusról van szó. Érdekes újabb adalékok vannak itt összehordva annak a már azelőtt ismert ténynek a szemléltetésére, hogy stílári elemek szempontjából milyen feltűnő rokonság mutatkozik a barokk és a legmodernebb költészet között.

Jutta Hecker: Das Symbol der Blauen Blume im Zusammenhang mit der Blumensymbolik der Romantik. (Jenaer Germanistische Forschungen 17.) Jena, Frommansche Buchhandlung, 1931. 8°. 91 l. 4-50 M.

A szorgalmas munkálat nagyban hozzájárul ahhoz, hogy mélyebben hatolhassunk a német romantika mindenkor mélyértelmű, filozófikus, misztikus szimbolizmusába. Novalis Ofterdingen-jének s az abban foglalt, elég nehezen megfejthető híres mesének a teljes megértéséhez lényegesen hozzásegít. Tanulságos az idevágó szimbolumok szerepének kifejtése a későbbi XIX. századi német irodalomban is. A világirodalmi kapcsolatok megteremtése sem hiányzik. Újra bebizonyul itt, hogy a keleti (hindu mellett arab) elemek milyen nagy szerephez jutottak ezen a réven.

Gerhard Thrum: Der Typ des Zerrissenen. Ein Vergleich mit dem romantischen Problematiker. (Von Deutscher Poeterey 10.) Leipzig, J. J. Weber, 1931. 8°. 216 l. 10 M.

Ez a kötet is ezzel a most mind problematikusabbá váló korral foglalkozik, melyet eddig a „Jungdeutsch“-ekről neveztek el. Tipológiai tanulmány, amely, sajnos, kissé egyoldalúan csak az innen jövő szempontokat érvényesíti és a kultúrtörténetieket elhanyagolja. A maga nemében azonban kitűnő munka és nagyon tisztán határolja el a két típust, melyről a címekben szó van. Mind a romantikus problematikus, mind a „jungdeutsch“ tépett lelkületű típus négy-négy változatban mutatkozik itt be; az egyik oldalon: der „Verlorene“, der Ironiker, der Weltschmerzler, der „Gefestigte“, a másikon: der Ironiker, der Skeptiker, der Blasierte és der Nihilist der Tat áll. A főkülönbség a romantikus és az „ifjúnémet“ típus között abban áll, hogy az első őszinte lelki szükségéből fakadó problémaharcot mutat, míg a másodiknál ez csak színjátás, hogy vele „érdekessé“ tegye magát! Az érdekes könyvre visszatérünk még. Kleinmayr munkája óta (Welt u. Kunstschauung des „Jungen Deutschland“, Studien zur Geistgesch. des XIX. Jh. Wien-Leipzig, 1930) nem jelent meg még hasonlóan fontos tanulmány erről a korszakról.

Deutsche Kulturrevolution. Weltbild der Jugend. Herausgegeben von Werner Deubel. Verlag für Zeitkritik, Berlin, Év nélkül (1931). 8°. XVI + 240 l. 6 (költe 7-50) M.

Közlönyünk 1931. évi V—X. füzetében (155—157. l.) foglalkozott már ebbe a tárgykörbe vágó művekkel, melyek ma nagyon divatosak Németországban. Ez az előttünk fekvő kötet nyolc különböző cikk keretében a világnézettel (Hans Kern), a vallással (Jorg Lampe), a képzőművészettel (Heinr. Döhmman), költészettel (Werner Deubel), politikával (Wilh. Schöppe), közgazdasági kérdésekkel (Kurt Seesemann), a joggal (Hans Rosenfeld) foglalkozik és egy összefoglaló fejezetbe sűríti a végső eredményeket. A fehér ember világát megifjító, megmentő kultúrforradalmat a német ifjúságtól várja. Visszatérünk rá más vonatkozásban.

Leopold Dingrave: Wo steht die junge Generation? (Schriften der „Tat“.) Jena, Diederichs, 1931. Nagy 8°. 54 l. 1.45 M.

A „Tat“ folyóirat szelleme hatja át ezt a kiadványt, amely nagyon sok találó észrevétellel szolgál és egyike a legfigyelemreméltóbb iratoknak ebből a tárgykörből. Érdekes, hogy tagadólag felel arra a lelegején fölvetett kérdésre, vajjon van-e ma Németországnak ú, n. ifjú generációja. Szerinte még csak most kell majd egyet nevelni! Éles szemre vall az a megfigyelése is, hogy a mai ifjúság számára a világ nézeti problémák leegyszerűsödtek a XIX. századéival szemben, amely kényelmesebb helyzeténél fogva könnyen válogathatott régebbi koroktól örökölt nézetek közt. Nagyon figyelemreméltó, amit a vallás, az egyházakhoz való viszonyról ír, melyeknek (főleg a katolikusnak) határozott erősödését találja beigazoltnak, amellet azonban egy új, szociálisan tevékeny vallásformát lát kialakulni. Nagyobb politikai érzék természetesen együtt jár ezzel.

Dr. Hedwig Koch: Das Generationsproblem in der deutschen Dichtung der Gegenwart. Ein Beitrag zur Charakterologie des Verhältnisses der Generationen. (Friedr. Mann's Pädagogisches Magazin. Heft 1308.) Langensalza, H. Beyer u. Söhne, 1930. 8°. 116 l. 3 M.

Az utóbbi években sokat tárgyalt témák itt is a legmodernebb szépirodalomból vett példákkal vannak gyakorlatiasabbá téve, mint G. Eichbaum könyvében (*Die Krise der modernen Jugend im Spiegel der Dichtung*), melyről folyóiratunk tavalyi utolsó számában volt szó (EPhK 1931, V—X, 155. l.). A különbség az, hogy Eichbaum inkább az irodalom és annak problémái felől közeledik a tárgyhöz, míg Koch a karakterológiai típusalkotásra ügyel. Werfel „Nicht der Mörder, der Ermordete ist schuldig“, Wassermann „Der Fall Maurizius“, Grimm „Volk ohne Raum“ és Roth „Zipper und sein Vater“ művek a kiindulópontok a jellemtani típusok megalkotásánál. Az A)-típust az expresszionizmushoz számítja és a C)-t ellentétéként fogja föl. A B)-típusban az expresszionizmus belső legyőzését hajlandó fölmerni, D)-ről igyekszik kimutatni, hogy ez ingadozó s megállapítja benne „das Fehlen jedes Wollens, jedes Glaubens, sei es auch nur der an sich selbst“. Az író korát illetőleg: az A)-típus a 25—30 évesek műve szokott lenni, a B) inkább a 30—40. életév közé esik (Wendung zur Gegenständlichkeit). A D)-típus képviselői is harminc éven aluliak, de egy évtizeddel később született írók, mint az A) meg B) csoportokba sorolhatók! Ezeknél „fehlt die den beiden anderen eigentümliche Aktivität des empörenderischen Wollens und des kämpfenden Glaubens“.

Kurt Dinter: Fünfzig Jahre deutscher Dichtung. Vom Naturalismus zur Gegenwart. Breslau, Priebsatsch, 1931. 8°. 99 l. Kötve 1.60 M.

A nagyon ügyes összeállítású kötetke két félre oszlik: az elsőben nagyvonalú összefüggő fejlődéstörténetet kapunk, a másodikban a tárgyalt írók rövid életrajzát és legfőbb műveik jellemzését. A fejlődésmenetet szerző kb. évtizedes szakokra gondolja oszthatni. Ezek a következők: A) A naturalista évtized (Az anyag uralma), B) Az átmenet két évtizede: impresszionizmus, újromantika, szimbolizmus; újklasszicizmus (Szellem és anyag küzdelme), C) Az expresszionizmus évtizede (A szellem uralma), D) Az új tárgyilagosság évtizede (Szellemmel áthatott anyagművészet). Nincsak az elrendezés világos, hanem a részletekben is sok jó új meglátás jut érvényre. Hasznos kis áttekintés a legújabb német irodalom történetéről, melyet joggal állítunk a nagyon sikerült Paul Fechter-féle mellé (*Deutsche Dichtung der Gegenwart. Versuch einer Übersicht*, L. EPhK 1929, VIII—X, 233. l.).

K. J.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS



BUDAPEST, 1932

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *ókortudományi* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendők.

Főolvasások az első titkárnál, **Pukánszky Bélánál** jelentendők be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM

	Lap
<i>Tóth Dénes</i> : Plotinos esztétikája	161
<i>Nagy Ferenc</i> : Északi nyelvrokonaink Tacitushnál	168
<i>Marót Károly</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus“. IV.	175
<i>Apró ismertetések és közlemények</i> (Római művésznév Brigetióban. <i>Paulovics István</i> . — Deferrari-Campbell: A concordance of Prudentius. <i>Rados Tamás</i> . — Walde-Hofmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 3—5. <i>Kerényi Károly</i> , stb.).....	183
<i>Dobó Árpád</i> : Pannóniai vonatkozású külföldi feliratok	188
<i>Moravcsik Gyula</i> : Újabb külföldi munkák a bizantinológia köréből	199

INHALT

<i>D. Tóth</i> : Plotins Ästhetik	161
<i>F. Nagy</i> : Unsere nordischen Sprachverwandten bei Tacitus	168
<i>K. Marót</i> : Addenda recentiora ad „Homerus comparatus“. IV.	175
<i>Kleine Besprechungen und Mitteilungen</i>	183
<i>A. Dobó</i> : Inschriftliche Zeugnisse über Pannonien und Pannonien ausserhalb Ungarns	188
<i>J. Moravcsik</i> : Neuerscheinungen auf dem Gebiete der Byzantinologie	199
Deutscher Auszug folgt in einem der nächsten Hefte.	

Az Egyetemes Philologiai Közlöny ebben az évben előreláthatólag még december hónapban jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

PLOTINOS ESZTÉTIKÁJA.

Plotinos egyike a legeredetibb antik gondolkodóknak, ki jóllehet mestere, Platon tanításait fejlesztette tovább, világnézete mégis sokban eltér nemcsak mesterétől, hanem általában a görög gondolkodás többi nagy alakjaitól is. A görög filozófiát erős racionalizmus jellemezte mindig. Keletről, Perzsiából, Indiából ugyan állandóan szivárogtak misztikus tanítások, melyek azonban minden különösebb emóció nélkül felszívódtak a görög fogalmi-kultúrában. Pythagoras szám-misztikájára kell gondolnunk csak, mely kétségkívül keleti eredetű. Plotinos tanítása azonban beteljesedett, tökéletes formát nyert misztika, ami nemcsak bizonytalan keleti hatás, hanem jórészt egyéniségéből fakadó adottság. Érthető, hogy a legtöbb tisztelője mindig a művészek között akadt, mert őt érezték a sajátos művészi világnézet első pregnáns képviselőjének. Goethe külön tanulmányokat folytatott a görögben, hogy Plotinost lefordíthassa németre. De alig van modern művészetfilozófus, kire ne hatott volna. De mi ennek az oka? Plotinos művészegyéniség. Nála a filozófia nem öncél, nem a fogalmakkal való logikus, de üres, l'art pour l'art-játék és nem is az életnek reflexiós lecsapódása, hanem sajátos kifejezési eszköze az ő dús értékű, prófétai gazdaságú lelkének. A jószágot hirdeti: ilyenkor szent és a szépséget: ilyenkor művész. A közvetlen átélés élményét föléje helyezi a fogalmi megismerésnek. Csak az előbbi ad tökéletes ismeretet. Megveti az érzéki valóságot és áhítatos lélekkel beszél arról a világról, mely felette van az anyagnak, sőt az érznek is és amelyik a tökéletes szépséget bírja. De ide már nem az intellektus vezet, melynek korlátoltságát ő nagyon is érzi, hanem csak a közvetlen átélés, az intuíció, amidőn a szemlélő a szemlélttel egyesül és már csak együtt léteznek. Itt már megáll a logika és a rendszeralkotás. Az istenséggel való boldog egyesülés órái váratlanul jönnek s amit akkor *meglátok*, az nem feltétlenül folytatása, vagy kiegészítése az előbbi látomás tartalmának.

A fogalmi megismerés helyébe az intuíciót tenni a filozófia területén mindig veszélyes, sőt filozófiaellenes és mindig kifáradt kultúrákat jellemez. Nem véletlen, hogy Bergson olyan előszeretettel foglalkozott Plotinossal: a hasonlóság a két bölcselő közt igen feltűnő, amiről majd később részletesebben. Az intuitív világnézet a művészek jellemzője és a művészet ott kezdődik, ahol a bölcsélet végződik: innen érthető a művészek

rokonszenve Plotinos iránt, akit az ő képviselőjüknek tekintenek a filozófiában. Csakhogy a filozófia ilyenkor éppen sajátos területéről csúszik el, ön-ellentmondásba jut és további fejlődése lehetetlenné válik. Egyes fejlődési korok lezáródását jelenti ez az irányzat, mely szervi hibái ellenére is nagyon sokat adhat az abszolút filozófiának.

Plotinos filozófiájának egyik legérdekesebb fejezete a szépről szóló tanítása. Ellentétben az előbbi gondolkodókkal, kik a szépnak sajátos törvényeit nem tették külön vizsgálódás tárgyává és azzal csak mellékesen, mintegy tanításuk kiegészítéseként foglalkoztak, Plotinosnál egy autonóm esztétika körvonalai bontakoznak ki sok mély meglátással gazdagon. A széppel általában az Enneades I. 6. és V. 8. könyvében foglalkozik, de a többi könyvekben is találunk idevágó gondolatokat. Esztétikája szorosan összefügg ismeret- és értékelméleti teóriáival, úgy, hogy a tárgyalásnál mindig tekintettel leszünk tanításának egészére is.

Vizsgálódásaiban (I. 6.) kiindul az érzékelhető dolgokban megnyilvánuló szépből és felveti a kérdést, mi az, ami az egyes tárgyakat széppé, másokat meg rúttá tesz? Az arányosság még nem teszi a tárgyakat széppé, mert akkor csak az összetett lehetne a szép. De hogyha a tárgyat felbontom alkotó elemeire, akkor eljutok olyan részekig, melyeket már tovább nem bonthatok és egyszerűek. „Ha pedig az egész szép, a részeknek is szépeknek kell lenniök, mivel a szép nem állhat csúnya részekből, ellenkezőleg, kell, hogy minden rész szép legyen.“ De lehet megegyezés és összhang a rosszban is — mondja tovább. Látszik, hogy Plotinos kerül minden formai meghatározást, mert hiszen ezek az érzékelés tárgyaira vonatkoznak, tehát ab ovo megbízhatatlanok. A következő fejezetben mindjárt kiténik, hogy valami „összepséget“ keres a tárgyak mögött, olyasvalamit, ami állandó, nem változik a tárgyakkal, tehát anyagtalán, de mégis létező, sőt az egyetlen létező. Most visszanyúl Platon idea-elméletéhez és kimondja, hogy a dolgok az ideában való részesedés által szépek. A szép testek tehát nem önmagukban szépek, mert az anyag önmagában mindig rútt, hanem csak annyiban szépek, amennyiben részesedtek az ideában. „Mert minden alakatlan dolog, amely arra termett, hogy alakot és formát öltjön, mindaddig rútt és az isteni logoszon kívül való, amíg a logoszban és az ideában nem részesedett.“ *A szépség az első létező és az a létoka mindennek.* Az anyag, amely természeténél fogva az ósrossz részese, elleneszegül az ideának. Ha ez a küzdelem az idea győzelmével végződik, akkor a formátlan anyag egységbe rendeződik az idea szerint, mely most már keresztülsugárzik az anyagon és akkor válnak szépekké a tárgyak. Így az isteni logosztól rendezett anyagba bevonul a szépség, széppé téve az anyagot úgy egészében, mint részeiben. Plotinos már homályosan sejti, hogy az egész nem azonos csak a részek összegével, mert többször hangsúlyozza, hogy a szép

nemcsak a részeket, de külön az egészet is áthatja, amivel a totalitás élményében levő sajátos pluszt meg ösztönösen.

A következő fejezetben, mely a szép megismerésének természetéről szól, már világosabban kifejti ezt a meglátását. A szépség megismerésére egy külön arra rendelt képesség szolgál, egy sajátos lelki aktus, mely az ideákat az anyagra vonatkoztatja. Ez az ítélkező aktus erősen szubjektív természetű és Platon tanításával is ellenkezik. Plotinos itt megváltoztatja Platon ideacélméletét (V. Enn. 5.) és az ideákat az észben helyezi el. Mert különben az ideák vagy nem volnának megismerhetők, vagy pedig csak annyiban, amennyiben azokat az érzéki valóságból kikövetkeztetjük. Így az anyag és a megismerő alany természetétől függne az ideák megismerése, melyet tiszta megismerésnek nem lehetne nevezni. A lélekben tehát benn kell lenni az érzéki dolgok ősmintáinak, bár az ítélkező aktus még így sem tud teljesen objektív jellegre szert tenni, mert még mindig az ítélkező én önkényétől függ annak megítélése, hogy az anyag *milyen mértékben* részesedett az ideában, vagyis, hogy mikor következik be az a határ, mikor az anyagot annyira áthatotta az idea, hogy *már szép?* Az ideák tehát az ében preformálva vannak és az érzéki valóságot hozzámérjük az ideákhoz, amelyet úgy használunk a szép megítélésére, „mint a mérő vesszőt az egyenesre szokás”. Amennyit az ideák világából bírunk, azt nem ismeret által bírjuk, hanem a lélek visszaemlékszik az összszépségre, melyet egykor, mielőtt testet öltött volna, teljes mértékben bírt. Ez a visszaemlékezés nem gondolati tartalmú. Amilyen nagy ez a visszaemlékezőképesség, amelyet, sajnos, nem fejt ki eléggé, olyan mértékben bírjuk az ideákat. Ez szabja meg az egyén alapértékét, ez az egyéniség forrása, tehát közvetve az élet egyik formálója. Azonban $\phi\upsilon\sigma\iota\varsigma$ Plotinosnál nemcsak természetet, de valaminek a lényegét is jelenti. Tehát a dolgok Plotinos szerint lényegükben rosszak és rendezetlenek és az idea a lényegüket, a legsajátosabb természetüket változtatja meg. Tehát a szép győzelme egyszersmind erkölcsi diadal is, mert kiragadja az anyagot a káosz, tehát az ósrossz uralmából. A szépség természetéből következik — mondja tovább Plotinos —, hogy *számokkal nem mérhető*, amivel arra céloz, amit azóta már Kant is meglátott (Kritik der Urteilskraft), hogy a szép megismerése nem logikai természetű és így normák és kategóriák felállítása éppen a fogalmi jegy hiányában nem lehetséges.

Mielőtt az érzékelésben adódó szépségek világát elhagynók, Hegel idevágó gondolatait kell megemlíteni, melyek Plotinos széptanával feltűnő hasonlatosságot mutatnak. Hegel szerint a szép az idea átsugárzása az anyagon; ez plotinosi tanítás. Ha az idea, vagyis az igazság — fejtegeti Hegel — közvetlenül, akkor tudományról, ha pedig közvetve, az anyag segítségével jut birtokunkba, akkor művészetéről beszélhetünk. Az idea, mint a felhőkön keresztül a Nap, úgy izzik át az anyagon és a sajátosan

szépet ebben a megismerésben éppen a homályosság adja. Itt már élesen elválík a két bölcselő útja. Plotinos esztétikája átfogóbb, egyetemesebb, nála a tudomány nincsen szembeállítva a művészzel, ellenkezőleg, az ész — amint a következőkben látni fogjuk — magasabbrendű szépség az érzéki széppel szemben, de a legfőbb szépség a jó, amelyet Egynek is nevez. A szépségnek ez az univerzális értelmezése nem egyedülálló a filozófiában. A skolasztikusok szívesen hangsúlyozták, hogy a szép és jó csak az emberi megismerés szempontjából különbözik és egy öslényeknek a változó megjelenési formái. Szent Agostonnál is felmerül még ez a gondolat és a renaissanceban Giordano Bruno misztikájában is ott kísért, de megtaláljuk Marsilius Ficinusnál is, ki Plotinoszt latinra fordította.

Az eddigiekben az érzéki valóság szépségét fejtegette Plotinos, a következőkben áttér az érzéki előtt levő szépségekre. Itt van ő igazi elemében. Ezeket a szépségeket érzékszervek nélkül ismerjük meg a hozzájuk való felemelkedés útján. Mint ahogy a vak nem tudja elképzelni a színeket, úgy azok, akiknek nincs meg az ehhez való külön képességük, soha nem tudják magukévá tenni a lelki szépségeket sem. Boldogok, kiknek megvan ezen külön lelki látás adománya. Mert hát *látni* kell ezeket a dolgokat, már ahogy ilyeneket a lélek látni szokott s látásukon sokkal inkább kell majd gyönyörözt, elragadtatást és csodálatot érezni, mint a szépségnek előbbi fajainál, mivel most már mintegy az igazihoz értünk. Aki az igazi szépséghez fel tudott emelkedni, az az ember számára elérhető legnagyobb gyönyör és boldogság részesévé lesz. Ezek az igazi szeretők — mondja Plotinos —, a tiszta, immár anyagtalán szépség szeretői. A zseni végtelenség felé való sóvárgása talál itt megragadó kifejezést bölcselőknél. Mindezt pedig a *lélek* érzi — hangsúlyozza Plotinos —, a lélek, amely ilyenkor a test bilincseitől megszabadulva, önmagával vágy egyesülni, mert ilyenkor a lélek az ösönmagára talál. Ez már nemcsak visszaemlékezés, hanem újból való átélése az öslétezésnek, amikor a lélek tisztán, nem keveredve az anyaggal, a teljes boldogság birtokában volt és színről-színre örvendezhetett a legfőbb szépség látásának. Aki ezeket látta — mondja tovább Plotinos —, az soha nem fog mást mondani, minthogy a valóságosan létezők ezek. „Hogy miért valóságosan létezők? Talán, mert szépek.“ Ez nagyon fontos, mert annak a kifejezése, hogy a létezés mindig értékes, sőt az érték a lét előfeltétele. A lélek alaptermészetében mindig jó és a rossz idegen tőle. Csak testet öltvén szennyezte be az anyag, mivel nem volt ereje ellentállni és átadta magát annak. Csak megtisztulás által, hogyha elhagyják a vágyak és önmagában marad, lehet újra az, ami volt. „A lelki nagyság a földi dolgok megvetése.“ Itt Plotinos az anyag és szellem ellentétét oly erősen hangsúlyozza, ami a kereszténységben is csak a gótikában található meg.

A következőkben, mintegy összefoglalva eddigi gondolatait,

egy rendszernek adja vázlatát. Két ős-principium birodalma áll egymással szemben: a szép létező és a nem-létező, de azért valamiképpen mégis ekszisztáló rút. Ez a rút egyszersmind az ősrossz. Az első szépség, mely a legfőbb létező, az Egy, a legfőbb jóssággal azonos. Ezt az Egyet más könyveiben istennek is nevezi. Ez az abszolútuma minden értéknek. A következő kategória az észé, mely szintén szép, de már nem abszolút módon. A harmadik kategóriába a lélek tartozik, mely az ész által válik széppé, a negyedikbe a foglalkozások és cselekedetek, melyek szépségét a lélek adja és végül az ötödik kategóriába a testek tartoznak, már amennyiben ezeket széppé alakította a lélek, mely isteni dolog s „amit csak legyőz, széppé tesz, már amennyiben ez azon dolgok számára lehetséges”. Ezek a szépségek már nem elsődleges, hanem az anyaggal kevert, közvetett szépségek, amelyek azonban mégis töle, az Egytől, aki úgy ad, hogy maga azért változatlan marad, származnak. „Érte van a lelkek legnagyobb és legutolsó harca“, mert ő, „mint a legfőbb és legelső szépség, a maga szerelmeseit is szépekké és szeretetreméltókká teszi“.

Itt már nem a filozófus-Plotinos beszél, hanem a rajongó misztikus művész, aki a „kimondhatatlan szépség“ szemléletébe elmerülve, csodálatos víziók látója. Az igazi szépség látása nem érzéki látás, hanem egy sajátos belső látás, melyre a képesség mindenki-ben megvan, csak ki kell fejleszteni. Nem szabad megállapodnunk a testben levő szépségeknél, hanem felismerve, hogy ezek csak képmások, ahhoz kell fordulnunk, aminek a képmásai. Az introspekció, az önmagunkba való visszavonulás feltételei ennek a látásnak. Szüntelen csiszolás és tisztogatás után válik ez a látás olyan természetűvé, hogy már elbírja a szépséget, miként a testi szemünk a napfényt. Így, miután természetében mindinkább hasonlóvá válik a szemlélő a szemlélttel, képes meglátni ez a szem több és több szépséget, a testek szépségétől elfordulva először az ész szépségét fogja látni, majd azt, ami az ész előtt van, az összszépséget, mindenek forrását és kezdetét.

Az alkotással és a művészettel az V. Enn. 8. könyvében foglalkozik. A művészi megállapításai már nem oly értékesek, mint a szépre általában vonatkozó gondolatai, aminek az oka abban keresendő, hogy a művészetek közül csak a szobrászatot és építészetet ismeri közelebbről, ellenben a festészettel, irodalommal, zenével és mozgásművészettel nem foglalkozott behatóbban. Így megállapításai általában csak az előbbi két művészetre alkalmazhatók, a művészet egészére ritkán. Már az előbb ismertett könyvében a művészetet az érzéki szépség körébe utalja, amivel a természeti és művészeti szépség közti határvonal mosódik el, holott nyilvánvaló, hogy egészen más természetű egy emberi testnek, mint egy emberi testet ábrázoló festménynek a szépsége. Itt ellentmondásba jut. Eddig a szép felismerését függetlenítette az érzéki tér- és időbeli ismeretek-től, sőt a „ὡραῖν“-nak, „meglátásnak“ a természete a ma autoteti-kusnak nevezett ítélet őse és a szép fajainak elosztását az ex-

istenciális forma alapján végezte, függetlenül a megismeréstől. A művészetet mégis azon az alapon osztja be az érzéki szép osztályába, mert érzékszerveink útján ismerjük meg a műalkotásokat. Nyilván a fundamentum divisionis nem egységes. Hiszen az irodalom az anyagi dolgok képzetével operál, tehát a külvilág már csak erősen közvetett úton érvényesül. Sőt olyan képzetek is szerepelhetnek az irodalomban, melyeknek tárgyi megfelelőjük sohasem is létezett. A mozgásművészetben sem az érzékelhető élő vagy élettelen dolgokban, hanem azoknak egymáshoz viszonyított váltakozó helyzetükben fejeződik ki az idea. A zenében meg éppenséggel az anyagi világra való fogalmi ráutalás sincs meg és legfőbb jellegzetessége az inmateriális vonás. Sem érzéki szemlélet, sem gondolkodás útján nem ragadható meg, hanem csak közvetlen intuitív átélés alapján, tehát a plotinos *ὄρα*n szerint! Ha logikusan jár el bölcselnők, akkor a tiszta esztétikájával párhuzamosan kellett volna vezetnie az alkalmazott esztétikát, vagyis a művészettant, rendszerbe sorolva a művészeteket annak az alapján, hogy milyen mértékben függenek az anyagtól, vagyis sajátos természetük mennyiben engedi meg az idea tiszta érvényesülését. A megismerés, vagyis a művészet élménye is természetesen az idea tartalma, növekedése szerint fokozódik és a legnagyobb lehetőségét a zenében éri el. Hogy Plotinos az irodalom lényegét és jelentőségét oly kevésé fogta fel, az Platontól örökölt averziójával magyarázható. Viszont a zene akkori primitív fejlettsége okozta, hogy Plotinos nem látta meg benne a gondolkodáson is túllevő tartalmak közlésére alkalmas erőt. Természetesen annak felismerése, hogy a zene, mint az anyagtól leginkább felszabadult művészet, az ideák világát a többi művészetekhez viszonyítva a legtisztábban képes tükröztetni, még nem jelenti azt, hogy valóban tükrözeti is, mert ez már a művész alkotóerejének, lelki gazdagságának függvénye.

Ettől eltekintve, sok idevágó értékes megjegyzést találhatunk még írásaiban. Ha a művészetet az összes létező és érvényes szépségek összoglalatának tekintem, akkor ezen szépségeknek a művész már csak egy részét bírja lelkében. Kifejezni pedig csak ennek a résznek is csak egy részét tudja, amennyire az anyaga engedi. Művészet — művész — műalkotás: fogyó szépségtartalmak. Ezzel azt is kifejezi Plotinos, hogy a művész sohasem tudja maradék nélkül napfényre hozni a benne levő szépségeket. Tökéletesen szép a művészetben nincs, mert tökéletesen szépet csak tökéletesen szép lélek teremthet meg, ilyen pedig csak egy van: az istenség. A művész alkotás közben absztrahál és csak a lényeges vonásokat emeli ki. (V. Enn. 8.) „Mindaz, ami szétterjed, eltávolodik önmagától, ha erő, erőben, ha meleg, melegben, ha általában valami lehetőség, lehetőségben s ha szépség, szépségben.“ Ezzel a művészi ökonómia elvét fejezi ki Plotinos: csak annyit szabad mondani, mint amennyi okvetlenül szükséges. Ebben a könyvben a művészetet már tisz-

tábban látja, mint az előzőben. A művészet nem egyszerű utánzás, hanem tudatos művelet, mely a szép érdekében csak a neki megfelelő, jellegzetes vonásokat domborítja ki. A művészek a tárgyukat olyannak alkotják, amilyennek szeretnék a valóság tárgyait látni, tehát mai terminussal: idealizálnak. Példaképpen Pheidiaszt hozza fel, aki nem valami érzéki dolog után alkotta meg a Zcusát, „hanem úgy ragadta meg, aminő Zeus akkor lenne, hogyha egyszer kedve kerekednék szemünk előtt megjelenni“. Megkülönböztet tömegnagyságot, mely térben nyilvánul meg és megmérhető és ideanagyságot, mely téren kívül van és nem mérhető. Naivan jegyzi meg, hogy „a szemünkön át egy dolognak úgyis csak az ideája jöhet, hisz' olyan kicsi helyen hogy is jöhetne át más?“.

Az istenek szépségét leírhatatlannak nevezi, mert örökké gondolkodnak, tehát tökéletesen részeseznek az észben, mely az emberi lelket is széppé teszi, bár nem oly erővel, mint az istenekét. Az ő létük az igazság. Csodálatosan színes és művészi erővel teli mondatokban írja le az istenek birodalmát, mely téren és időn kívül létezik, ahol minden mindent magábfoglal és ott van a tiszta mozgás is, mivel ezt haladásában ott nem zavarja meg egy olyan mozgás, mely tőle függetlenül létezik.

Itt még egy ellentmondásra kell rámutatnunk. Ebben a könyvben ugyanis a III. fejezetben a lélekről, mint anyagról beszél, de a VI. Enn. 9. könyvében az V. fejezetben a lélek természetét már nem anyaginak jellemzi, sőt szembeállítja azzal. Ez lehet, hogy keleti hatás és talán egy érzékeinkkel fel nem fogható asztrálszerű anyagnak gondolja a lelket, ami az érzékelhető anyagi világ és az ész között van.

Ugyanebben a könyvben hangsúlyozza, hogy az egység a műalkotásnak is lényege, de ezt az egységet nem a szemlélő látja bele a dolgokba, hanem a szemlélettől függetlenül is létezik a dolgokban. Az Egy, mely minden dolgok létoka, maga már nem is létező, mert hiszen előtte volt a létnek, sőt oka a létezésnek. Itt már a létezés és érvényesség dualizmusát pillantja meg, mely fogalmak csak később tisztázódtak. Őt nem gondolkodás útján ragadhatjuk meg, hanem csak átéléssel, „ami jobb a tudásnál“. Ő benne nincs törekvés, mindennek ősforrása és semmi dologra nem szorul, de mindenképpen őhöz törekszenek. De nem gondolkodik, mivel maga a gondolkodás. *A hozzá való hajolás fokozott létezését jelent.*

Végezetül a szép átélésének, a műélvezetnek plotinosi tanásva kell foglalkoznunk. Az ő misztikus egyénisége itt élte ki magát legteljesebben, emberi mivolta is itt bontakozik ki legtisztábban. Mindenekelőtt feltűnik a nagy erkölcsi komolyság, ahogy a szépre tekint. Áhítatos, megtisztult lélekkel kell megközelíteni a szépséget, mint az istenség legtisztábban megközelíthető formáját. Érzéki szemeim látását el kell takarnom és megfedekezve a környező világról, a lelki szemeimet kell kitárnom a közelgő fény felé. Akkor pedig megszűnik a gondolkodás is,

közvetlenül keresem a kapcsolatot az istenséggel, vele lélekben egyesülök. A látó a látottal eggyé lesz. Az előbb említett könyv XI. fejezetében fogalmazza meg legrészletesebben az élmény csodálatos természetét. A lélek mozdulatlanságba merevedik. Nincs már benne sem vágy, sem indulat, sem gondolat, „sőt egészben véve önmaga sincs jelen önmagában“, hanem az istenséggel eltelve mozdulatlanul áll önmaga és minden dolgok lényegére rátalálva, szemeit merően egy pontra függeszti, tudniillik az istenségre. Már a széppel sem törődik, hanem csak azzal, akit a szép is kifejez. Szemeink előtt végtelenül leegyszerűsödnek a dolgok, intuitív szemlélettel az egész mindenséget magunkhoz öleljük és miközben magunkból szinte kilépni látszunk, nagy földöntúli nyugalmat érzünk: íme, ez az élmény Plotinos leírása szerint. Nem a művészi élmény, mert már túl van ilyenkor a lélek a szépen, bár onnan indult ki. Bergson intuítió pure-ja lényegében ezzel azonos. A „l'evolution creatrice“, a „teremtő fejlődés“ szimpatetikus, közvetlen utánélése ad igazi ismeretet, szerinte, szemben az általános fogalmakkal, melyek csak közvetve, szegé-nyesen tudják megragadni a valóságot. Ez plotinosi hatás, hiszen Plotinos sem győzi eléggé hangsúlyozni a fogalmi megismerés sívárságát, szemben az intuitív élményszerű megismerés csodás gazdagságával. Azonban Plotinos akkor tévedett és téved minden követője, amikor ezt a sajátosan művészi megismerési módot a filozófiába akarja átültetni, nem gondolva arra, hogy amikor közvetlen átélésről beszél — akkor már maga is fogalmakkal operál.*

Budapest.

TÓTH DÉNES.

ÉSZAKI NYELVROKONAINK TACITUSNÁL.

Tacitus Germániájának két utolsó fejezete.**

5. *Sitonum gentes*. Tacitus őket is a germánok (suebek) közé sorolja. Valójában finn törzsek, amelyek a Botteni-öböl északkeleti partján laktak. Nevük ősgermán eredetű: sida (= mélyre nyúló, alacsony), ebből sidon (= mély hely; part) s sitones (= mélyen lakók, alföldiek).³⁸ Honi törzsnévük Kainulaiset; jelentése (Niederländer) fedi a Sitones elnevezés értelmét. Ez sem annyira a Suomalaiset vagy Hämäläiset törzsektől való megkülönböztetésre szolgált; inkább utalt a hegyi lappokkal való ellentétre.³⁹

A Kainulaiset elnevezésnek egy alakváltozása a középkori norvég és izlandi forrásokban található kv(a)enir név, amely elsősorban Észak-Finnország és Észak-Svédország lakóit, később azonban tágabb értelemben általában a finneket jelölte.⁴⁰ Mindkét alak (kainu-, kven-) germán

* Az idézeteket Techert Margit Plotinos-fordításából vettük át.

** Folytatás az évfolyam 108. lapjáról.

³⁸ V. ö. Schönfeld i. m. 279. l. — Karsten szerint partlakók (Die Germanen. 214. l.) Az ósk. sida (= varázsolni) értelmezés gyájtalan nem valószínű. R. Much: D. Stammeskunde, Berlin 1900. 27. k.

³⁹ K. Müllenhoff: D. Altertumskunde. Berlin 1890—91. II. 9. l.

⁴⁰ Grotenfelt: Mikä oli muinainen Kvenland, „terra feminarum?“ H. Ark. 20, 91 kk. — Fr. Westberg elmélete délre helyezi őket (Ibrá-

eredetű s közös * kuaihnu-ból származik.⁴¹ Kvenland „terra feminarum” jelzőjét — amilyen kapcsolatban Tacitus is szól róla [*femina dominatur*] — a germán qenon, qeni (= asszony; vö. gör. γυνή, gót gind, ófn. quena) szóalakkal való egyeztetés útján próbálták magyarázni.⁴² E finn törzsek egyébként Much szerint valamikor germán telepe-
sek lehettek vagy legalább is a germánoktól kultúrában nem távoleső nép. Reeb germán faji elemeket vélve bennük felfedezni, fajkeveredésre gondolt.⁴³ Mindkét feltevés egyesegyedül a nép germán eredetű nevére támaszkodik. Ez pedig mit sem bizonyít.

6. *Peucini*. Kelet felé a római birodalomhoz legközelebb nyúló ága a bastarnák hatalmas népének. A Duna és Dnyeszter torkolatától kiinduló területen éltek s keleti szomszédaik illették őket e névvel.⁴⁴ Az elnevezés attól a fenyveszigettől (Πεύκη) ered, melyet a Duna két legdéli torkolata alkotott.⁴⁵ A bastarnák egykor a germánok közül váltak ki és elfoglalták a Kárpátoktól (Alpes Bastarnicae) a Dnyeszterig terjedő földrészt. A makedón háborúk idején (Kr. e. 182.) jelentek meg a Balkán-félszigeten⁴⁶ és a rómaiak eleinte keltáknak tartották őket. Strabo csak gyanította (VII. 3. 17.), Plinius már biztosnak vélte germán eredetüket;⁴⁷ harci vitézségüket Plutarchos dicsőíti.⁴⁸ Életkörülményeik leírása és általános jellemzésük [*sordes omnium ac torpor*] e helyütt általában Caesar és Pomponius Mela hatását mutatja.⁴⁹ Feltűnő, hogy Tacitus e germán törzset, amelynek csakis sajátmagához szabadna hasonlítania, idegen, sarmata házasságok által elcsúfított népnek tünteti fel⁵⁰ [*procerum multi conubiis mixti nonnihl in Sarmatorum habitum foedantur*]. Tacitust, aki a sarmatakat szembeállítja a germánokkal, igazolni látszik Niebuhr elmélete: e szerint a sarmata török eredetű nép lenne. Zeuss és Müllenhoff azonban bebizonyították, hogy a sarmata

híms-Ibn-Ja'kúb's Reisebericht über die Slawenlande. St. Peterburg 1898. 88—89. l.).

⁴¹ E. A. Tunkelo: Sanoista Kainuu ja kaino. Virittäjä. 1918. 119 kk.

⁴² Kluge: D. Sprachgeschichte. 52. l. — Much: D. Stammeskunde. 27. l.

⁴³ W. Reeb: Tacitus Germania. Leipzig 1930. 171. l.

⁴⁴ H. Goelzer: Tacite. Paris 1922. 203 kk. és F. Doudinot de la Boissière: Tacite. Paris 1923. 196 kk.

⁴⁵ V. ö. Strabo (VII. 3. 17.) „κατασχόντες δ' αὐτὴν Βαστάρναι Πευκίνοι” προσηγορεύθησαν.”

⁴⁶ V. ö. Mon. Ancyr. (V. 51. k.): „*nostram amicitiam petiverunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatorum qui sunt circa flumen Tanaim et extra*”.

⁴⁷ n. h. IV. 99.: „*quinta pars (Germ.) Peucini Bastarnae supradictis contermini Dacis*.”

⁴⁸ Aem. Paul. 12 B.: „μύριοι μὲν ἵππεῖς, μύριοι δὲ παραβάται, μισθοφόροι πάντες, ἄνδρες οὐ γεωργεῖν εἰδότες οὐ πλεῖν, οὐκ ἀπὸ ποιωνίων ζῆν νέουοντες, ἀλλ' ἐν ἔργον καὶ μίαν τέχνην μελετώντες, αἰεὶ μάχεσθαι καὶ κρατεῖν τῶν ἀντιταττουένων”.

⁴⁹ Caesar (b. G. VI. 24. 2.): „*in eadem inopia, egestate patientiaque Germ. permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur*.” — P. Mela (I. 41.): „*victus asper et munditiis carens*” (II. 16.): „*asper atque indecens corporum habitus est*.”

⁵⁰ A τόπος περὶ γάμου καὶ υἱέως ἀλλανδὸς νέπραζις motívum. — Herodotosnál szinte szabályszerű pontossággal ismétlődik (I. 196., 198., 199., 216., III. 101. IV. 104., 117., 168., 172., 180. V. 6.)

indogermán nép; iráni volta mellett ma már az is kétségtelen, hogy közelebről alán ill. osztét (Vasmer kutatásainak eredménye).

7. *Venedi*. Theopompos nyomán (τ. νετοί) Pliniusnál (n. h. IV. 97.) is előfordul e név, melynek két alakváltozása (1. Venedi, 2. Veneti) jelentésstanilag összefügg egymással. Közös alap a gót Winithōs, ebből ósk. Vindar, ófn. Winidā, kín. Winde, angasz. Vinedas [V. ö. 1. Wenden v. Winden, windische Mark Windischmarch, Windischgrätz, Windischletten stb.];⁵¹ 2. Vendée, Venetia, lacus Venetus].⁵² A vendek elütő faji jellegüknél fogva mintegy az ellentétet képviselik a békés észtekkel szemben. Északon úgy látszik, mintha a germánok csak a szlávokat jelölnék ezzel a névvel.

Az egész leírás nem annyira Tacitus saját megfigyelésein, mint inkább germán értesüléseken alapszik. Ammianus Mercellinusnál (Kr. u. IV. sz.), Tacitus folytatójánál, a germán quadok vesznek át bizonyos szokásokat szomszédaiktól.⁵³ Itt a vendek utánozzák a zsákmányra éhes sarmaták rabló életmódját⁵⁴ [quidquid silvarum ac montium erigitur latrociniis pererrant]. Az állandó lakóhely [domos figunt], mint elképzelésből vett kép, megkülönböztető jegyül szolgál, eléntétben a sarmatákkal, de az általános germán életmódnak megfelelően. Ez természetesen nincs összhangban a nomád nép többi tulajdonságaival [scuta gestant et pedum usu ac pernicitate gaudent]. A sarmatákat jellemző szekér-életmód motivuma [Sarmatis... in plaustro equoque viventibus] már Pindarosnál (fragm. 72.), Herodotosnál (IV. 46.), Hippokratesnél (II. áep. 18. c.), Strabonál (VII. 300.), Horatiusnál (carm. III. 24. 10.), Ovidiusnál (trist. III. 10., 59.) és Pomponius Melánál (II. 2.) szerepel.

8. *Fenni*. Tacitus az első történetíró, akinél e népnév előfordul. A név eredetét és jelentését sokféleképp magyarázták. K. Müllenhoff az angsz. finna (v. ö. lat. pinna = szárny, toll, pikkely) szóból származtatja.⁵⁵ E szerint Fenni (v. ö. gör. οἱ περηννοί = szárnyasok, repülő) értelmileg megfelelne a később másutt szereplő Scriithi—finni (vátozatok: Scri(p)tofini, Scritovini, Scritobini, Scridowinni, Scriduwinni) alaknak, melynek alapja az ósk. skrīda s jelentése: hótalpon járók.⁵⁶ A fin (= finom), fan (= ördög), fiender (= feltalálók) és fen (= mocsár, tó) eredetalakok egyrészt hang- és alaktani, másrészt jelentéstan szempontból nem jöhetnek számításba.⁵⁷

⁵¹ G. Ammon: Germ. 205. I. A magyar vonatkozásokra nézve v. ö. Melich J.: A tót népről. M. Ny. XXV. 321. l.

⁵² W. Reeb: Tac. Germ. 173. l. — V. ö. Schönfeld i. m. 280 k.

⁵³ XVII. 12. k.: „*similitudine morum concordēs... locorum confiniis et feritate morum iunctissimi.*“

⁵⁴ V. ö. Tac. Hist. I. 79.: „*ex ferocia et successu praedae magis pugnae intentu... Sarmatae dispensi cupidine praedae.*“

⁵⁵ DAK. II. 54. l.

⁵⁶ Prokopios (b. G. II. 15.) szerint a Σκριθίφιννοι szinte állati életet élnek. Paulus Diaconusnál (I. 5.) Scritobini a finnek, lappok és germánok (!) összefoglaló neve. Jordanesnél Screrrefennae mellett Finnaithae alak is szerepel. — A sírt egyébként az északi népek a lappoktól ismerték meg és főleg vadászaton használták.

⁵⁷ Egyesek a fen (= mocsár, tó) szóalaktól magyarázták Finnország honi Suomi elnevezését is (t. i. mocsár finnül: suo). — Max Vasmer (Acta et Commentationes Univ. Dorp. I. 3. 11. l.) Pannonia nevét származtatja innen. Ósk. fenne ~ gót fani, ópor. pannean (= Sumpf); * Pannonia (= Sumpfstadt) > Pannonia „das Land um den Sumpfsee“. Másképen Kerényi a MNy-ben.

Tacitus Fenni népneve kétségtelen germán eredetű és az ógermán findon (* fennoz > fâthi, féde, fendeo) igével függ össze; eredeti jelensége „vándor, kóborló, nomád” lehetett.⁵⁸ [V. ö. ósk. Finnar, ófn. Finn(e). Személynevek: ósk. Finn-vidr, Finn-ved; ófn. Fin-gast, Finn-olf.] A „finn” népnév mai alakjában valószínűleg a svéd nyelvből ered (ósk. *fenne > sv. finne), minthogy a finnben *f* hang nincsen.⁵⁹ Ujjában mindinkább az a felfogás hódít tért, hogy e szó a Finnland országnévhez való viszonyában sekundár származású, vagyis az utóbbiból való elvonásnak tekintik. A germán nyelvekben ugyanis gyakori jelenség, hogy az országnevek primár jellegűek s az illető népnevet az országnévből vezették le vagy vonták el. Finnland talán „dombvidék”; v. ö. a Finne hegységnevet Thüringiában.⁶⁰

A legfontosabb tény az, hogy Tacitus e leírása nem a mai finnekre vonatkozik. Az idők folyamán bekövetkezett általános helyrajzi eltolódás, a nyelvrokonság és rengeteg egyéb jel arra enged következtetni, hogy itt az ú. n. finn-egység idején élt lappokról van szó.⁶¹ Alátámasztja ezt az, hogy a római történetíró leírása ma is illik a lappokra. Bár az egykori lakóhelyek és mindennapi eszközök a finneknél is megőrizték a kezdetleges nyomokat, a finnek életviszonyai ekkor már sokkal előrehaladottabbak voltak és egyszerű gazdaságuk mellett is volt életképes kultúrájuk. Míg ugyanis az északi finn-ugor törzsek — köztük a lappok — nem tudtak felülemelkedni a legegyszerűbb keretek közt megszabott életformákon, a délieknek mindjobban fejlődő kultúrájuk volt. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Germania a germán-finn érintkezés korából való:⁶² a kétségtelen indogermán hatás irányvonala is e mellett szól.⁶³ A Thomsen szerinti baltiszláv-finn érintkezéseknek is lehet e külső és belső fejlődési vonal iránymegállapításánál némi szerepe.

E két, a kultúra különböző fokain álló s ellentétes életviszonyokkal rendelkező, rokon törzs között a II. században Ptolemaeus már különbséget tesz és éles határvonalat húz, Nála *Φίννοι* jelentette egyrészt a Visztula táján, másrészt a Skandináv-félsziget északi részén lakó finn-ugor törzseket.⁶⁴ E szerint a Fenni népnév kettős jelentésfejlődése ebből a korból származik és más alappárhuzamban, de ma is él. Így pl. a régi norvég nyelvben Fenni a lappokat jelentette, Lapp-tartomány norvégül pedig ma is Finnmarken. Tacitus még nem látott különbséget köztük, minthogy nem is rendelkezett a földrajzi valóságok hű közléséhez elegendhetlen szakismerettel. Tacitusnál a két etnográfiai elem keveredik: megrajzolja a lapp szokáséletet finn lakóhelyen.

A műnek, mint összefüggő egésznek szerkezetén belül is különösen művészi felépítésű ez, az északi népekről szóló, befejező rész.⁶⁵

⁵⁸ H. Ojansuu: Nimistä Suomi ja suomalaisen, finne ja Finland. Virittäjä, 1899. 81. l.

⁵⁹ K. B. Wiklund: Finn, Finnland. Turán, 1917. 473. l.

⁶⁰ F. E. Karsten: Germ.-finnische Lehnwortstudien. 230. k.

⁶¹ Lehrberg: Untersuchungen. 200. kk. — Setälä: Maailmanhist. II (l. Ethn. XXVII. 202.)

⁶² A Germania keletkezésének ideje Asbach szerint a Kr. u. 98. év eleje, Müllenhoff és Münzer szerint a Kr. u. 98. év vége.

⁶³ F. E. Karsten: Die Germanen. 147. l. — Túlzás és túlhaladott álláspont ez egyszerű tényből ismét az indogermán-finnugor rokonságra vonatkozólag messzemenő következtetéseket levonni, amint ezt pl. G. Kossina teszi. (Die Indogermanen, Mannusbibl. Nr. 26. 1921. 7. l.)

⁶⁴ Geogr. lib. II. 11. 16.

⁶⁵ A. Gudeman i. m. 306. l.: „The following highly rhetorical passage furnishes perhaps the best extant example of the fanciful idea-

Néhány általános vonás után beszél az író a békés és szorgalmas földművelő népről, az aestiusokról, innen rátér az erősen sarmata befolyás alatt álló peucinusokra és a nomád, félig rabló vendekre. Mindezek után fordítja figyelmét a finnekre. Miként a megelőző részeknél, úgy itt is hiányzanak az önálló kutatás eredményei és lépten-nyomon feltehető azok a források, amelyekből Tacitus adatait merítette. „Mégsem kész sablón után beszél az északi népekről, hanem elkülönüléseiknek megfelelően.”⁶⁶ Az új valóságokat pótolja az egyéni megérzékelhető erő, amely az írónak minden sorából árad. A Fenni-képet bevezető fokozás [*mira feritas — foeda paupertas*] úgyszólván teljessé válik a rétorikus hatást kiváltó háromszoros non kitételével [*non arma, non equi, non penates*]. Tacitus homályosnak látszó kijelentései néha sokat rejtenek magukban. Ez az ismétlés egyfelől utal a már előbb említett rettentő szegénységre, másfelől vázolja a nép elmaradottságával is magyarázható békés természetét (*non arma*), a kevés lóval szemben túltengő rénszarvas-tenyészetet (*non equi*) és a később bővebben részletezett vallási életet (*non penates*). Tacitus vonalvezetése azonban néhol megtorpan s nem egyenletes, gondolatsoportosítása nem következetes. Szerinte a finnek élelméül növényi táplálék szolgált [*victui herba*].⁶⁷ ami nyílt ellentmondásban van a később leírt vadászéletmóddal. A különféle füvek s növények egyedüli, fő táplálék gyanánt való szerepeltetése különben pythagoreus elv. Itt annyit jelentene, hogy a finnek nem ettek húst, ami nyilván nem felelt meg a valóságnak, ha egyszer nyíllal szereztek vadászsákmányukat és egyformán a vadászlat látott el mindenkit [*idemque venatus viros pariter ac feminas alit*]. A nők hasonló életmódja, az t. i., hogy mindenüvé elkísérik urukat és részt kérnek a zsákmányból [*passim enim comitantur partemque praedae petunt*], teljesen hamis beállítás.⁶⁸ „Ebből arra kell következtetnünk, hogy a finnekre vonatkozó híreket közvetítő nép (Müllenhoff DAK II. 2 39. szerint a germán) őket önmagánál jóval alacsonyabb műveltségű vadásznépnek tartotta. Termelő gazdálkodásukról vagy nem is volt tudomásuk vagy, és ez a valószínűbb, azt említésreméltónak nem találták.”⁶⁹ Ruházatuk gyanánt állatbőrök szolgáltak [*vestitui pelles*], ami ismét csak azt teszi valószínűvé, hogy hússal is éltek. Fekvőhelyük a föld [*cubile humus*].⁷⁰ — Hasonló leírást ad egyes észak-

lization of unknown northern races so characteristic of the ancients from Homer down.“

⁶⁶ Hornyánszky Gyula i. m. 13. l. 17. jegyz.

⁶⁷ V. ö. Plinius (n. h. XXI. 86.): „*herbae sponte nascentes, quibus pleraeque gentium utuntur in cibis.*“ — Ovidius (ars amat. II. 475.): „*silva domus fuerat, cibus herba, cubilia frondes*“; l. még Metamorph (XV. 96.) és Fasti (IV. 395—6.).

⁶⁸ P. Mela írja a sarmatákról (lib. 3.) „*arcus tendere, equitare, venari puellaria pensa sunt*“; — Prokopios (b. Got. II. 15., 17.) a Scythifinnokról, Thule lakóiról: οὔτε αὐτοὶ γῆν γεωργοῦσιν οὔτε τι αὐτοῖς αἱ γυναῖκες ἐργάζονται, ἀλλὰ ἀνδρες αἱ εἰν ταῖς γυναῖξι τὴν θήραν μόνην ἐπιτηδεύουσιν.

⁶⁹ Gr. Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. M. Nytud. Kk. Bp., 1923. 10. l.

⁷⁰ V. ö. Curt. a macedonokról (III. 2. 15.): „*fatigatis humus cubile est.*“ — Cicero (Tusc. V. 32. 90.): „*mihī (Anacharsidi Scythae) est cubile terra.*“ — Seneca (dial. XII. 10. 7.): „*maiores nostri . . . , quibus terra cubile erat*“, u. i. „*at quam mollem summum illis dura tellus dabat*“. — Lucretius (V. 816.): „*Terra cibum pueris, vestem vapor, herba cubile praebebat.*“

afrikai vad törzsekről Pomp. Mela (I. 41.): „*semiferi sine lectis ac sedibus passim vagi habent potius terram, quam habitant... victus asper et munditiis carens; primores sagis velantur, vulgus bestiarum pecudumque pellibus, humi quies epulaeque.*“

Egyedül éltető reményük a nyílban van [*sola in sagittis spes*], melyet vas híján csonttal edzenek, tesznek hegyessé [*quas inopia ferri ossibus asperant*].⁷¹ — Alföldi András szerint itt valószínűleg a csontos gorodiscse-kultúra hatásáról van szó.⁷² „A csontos gorodiscsék egy része az ananjinói korból származik és ezek legjellegzetesebb leletei a csonteszközök: nyílhegyek stb. Ha a csontos gorodiscsék sajátos műveltsége áterjedt az Urálon, úgy valószínű, hogy ezt ugyanaz a nép vitte oda át magával, melytől ennek keletoroszországi emlékei származnak. Ez minden jel szerint finnugor nép lehetett.“⁷³ Természetesen tekintetbe kell vennünk, hogy az északon elterjedt ananjino-kultúra Európában aránylag kis térre szorítkozott. Ez a terület a keleti finn-ugor törzsek lakóhelyét is felölelte, úgyhogy ezen az alapon a Tacitus-korabeli finnek körülbelül az ananjino-kultúra nyugati határvonalán élhettek. Így valószínűnek látszik az a feltevés, hogy részben ennek a hatása alá kerültek.

Tacitus finnjei emellett állandóan szabad ég alatt éltek, házat nem építettek s csak a vadállatok és az időjárás viszontagságai ellen volt menedékhelyük [*nec aliud, infantibus ferarum imbrumque suffugium quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur*].⁷⁴ Kunyhók hasonlítottak a vogulok és osztjákok csúcsos tetejű sátraihoz, melyeket azok karókból, faágakból, tőzgeből, faháncsból, mohából és állati (főleg rénszarvas) bőrből tákoltak össze.⁷⁵ E sátrak s kunyhók helyét tetszés szerint változtathatták: hiszen részben e nomád életmóddal magyarázható a finn-ugor törzsek idővel beállott általános helyrajzi eltolódása. Boldogabb életmódnak tartották ezt, mint földművelésben történő [*ingemere agris*]⁷⁶ vagy házépítésben fáradni [*inlaborare domibus*]. — Az író szavaiból kiérezhető, hogy boldognak tartja az ilyen fajta életet. Szinte sóvárog Észak egyszerű, romlatlan gyermekei közé s menekül a realitás rideg világából az ideál mesebirodalmába, ahol nem kell az embereknek a maguk s más vagyonát remény és félelem közt kezelni [*suas alienasque fortunas spe metuque versare*]. Jellemző megnyilatkozás ez Tacitus korában, amelynek életviszonyai, társadalma és erkölcsi rendje éles ellentétben állott az északi népekével.

A római író felfogásával e téren nem áll egyedül. Már a Home-rosnál szereplő nomád skytha törzs, amely eleinte az Istrostól északra,

⁷¹ V. ö. Pausanias a sarmatákról (I. 21., 5.) „δοτεινας ἀκίδας ἐπ τοῖς οἰστοῖς“.

⁷² A. A. prof. úr szíves közlése.

⁷³ Gr. Zichy István i. m. 36. kk.

⁷⁴ Hasonlóan Germ. 16.: *suffugium hiemis et receptaculum*. — V. ö. Herodotos a skythákról (IV. 23.): „ὅπο δενδρέωι δὲ ἕκαστος κατοίκηται, τὸν μὲν χειμῶνα ἐπέαν τὸ δένδρον περικαλύψῃ πῖλοι στεργῶνι λευκῶι, τὸ δὲ θερος ἄνευ πῖλου“. Plinius (epist. IX. 39., 2.) „*suffugium aut imbris aut solis*“. L. még Lucretiust (V. 955. k. és 971.), Ovidiust (Met. I. 121.), Iuvenalist (VI. 5.), stb.

⁷⁵ Sirelius: Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker. FUF. 1906. 76. kk.

⁷⁶ V. ö. Horatius (epod. V. 31.): „*ingemens laboribus*“. — Seneca (dial. X. 1.): „*nec huic publico malo turba tantum et imprudens vulgus ingemuit*“.

később Ázsiában élt: „Ἀβίων τε, δικαιοτάτων ἀνθρώπων” a költő szerint.⁷⁷ Hasonló képet fest egy másik skytha törzsről Herodotos (IV. 23. Ὀρριεμπίταιοι). Vagy gondoljunk a homerosi phaeakokra, Platon Atlantidára, végül a keleti indusok és nyugati aethiopsok mellett az északi hyperboreusok csodás meseországára, melynek paradicsomi állapotaira nem egy klasszikus író utal művében.⁷⁸ A vágyak országának megteremtése az emberi természet mély szükségletéből fakadt. Ismételten visszatérő motívum, hogy a költő, író távoli országok idealizált népei között keresi azt a helyet, ahol a természet bőkezűen ontja gazdag adományait és az emberek boldogok⁷⁹ (boldogok szigete).

Tacitus finnjei ezenkívül nem törődnek az emberekkel [*securi adversus homines*], tehát nyilván emberi közösséget sem alkotnak. A széleken lakó népek (οἱ ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς; extimae gentes v. nationes exterae) már Poscidoniosnál sem ismerik az állami és társadalmi, egy szóval kultúréletnek magasabb, kifinomultabb formáit, mivel embertársaikkal sem élnek semminő közösségben (v. ö. Plinius n. h. II. 190.: avolsae, solitariae), mert αὐξία a sorsuk (v. ö. Plutarchos, Marius 11. a kimberekről). Ez a magabizó nemtörődöm gondtalanság azonban első sorban az idegenekhez való viszonyukra vonatkozik; úgy érzik, nincs kitől-mitől tartaniok. Az egyedül saját szükségleteik kielégítésére szorítókozó életnődjük, a mindennapi megélhetésért folytatott látható küzdelmük, földhözragadt szegénységük nem kecsegteti biztató zsákmánnyal az idegen, esetleg rabló elemeket. Itt rejlik Tacitus enyhe humora, amely készakarva s túlzással a más indokból létrejött tulajdonságot egyéni jegggyel ruhazza fel.

Viszonyukat, helyzetüket az istenekkel szemben a már előző *non penates* kitétel sejtetni engedte. Ez csak megerősítést nyer a következő — szinte szónoki — ismétlésben [*securi adversus deos*], ami kétségtelenné teszi azt is, hogy Tacitus finnjei vallási szempontból is elég alacsony kultúrfokon állhattak. Amíg nem voltak földművelők, nem törődtek a természeti valóságok megnyilatkozásaival sem, amelyek primitív fokon tudvalevőleg egyet jelentenek az őket megszemélyesítő istenfogalmakkal. Így még óhajításuk, kívánságuk sem volt [*ut illis ne voto quidem opus esset*]. E vonás, mely stoikus forrásra mutat, elárulja, hogy Tacitus finnjei — öntudatlanul bár — mégis közel lehettek az istenhez, mert igénytelenek voltak.

Tacitus leírása rétorikai szempontból mindenképen hatásos, állandó fokozással teljes. A germánok után, kikről még tényleg tudott a római, következnek azok, akik már-már az ismeretlenség homályába, romantikus kódébe vesznek: az északi népek, hogy őket is felváltásák a mesebeli, félig ember, félig állat teremtmények [*cetera iam fabulosa*].⁸⁰ Ez utóbbiaknál is nyilván túlzásba esik az író. Minthogy e lények a leírás sorrendje szerint a legmesszibb északon élhettek, máig sem tudható, kikről van szó. Tény, hogy az író képzeletvilágában olyan

⁷⁷ Ilias XIII. 6. — Ugyanitt I. az aethiopsokról (II. I. 423—4.).

⁷⁸ Ez a föld az, ahol a nap is ragyogóbban tűz, melegebben sugárzik. V. ö. Cicero (nat. deorum III. 57.): „Apollo, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse.”

⁷⁹ A. Riese: Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens. Frankfurt, 1875. 6. l. — Ez ideálképek tipológiájára I. Rohde: Griechischer Roman. 216. kk.

⁸⁰ V. ö. Ann. II. 24.: *ut quis ex longinquo venerat, miracula narrabant, vim turbinum et inauditas volucres, monstra maris, ambiguas hominum et beluarum formas, visa sive ex metu credita.*

lények ölthettek alakot, akiknek ruházata állatias külsőt kölcsönöz viselőjüknek.

*

Trüdinger, miközben tagadja Tacitus Germániájának tiszta tipológiai átvételén alapuló felépítését, az ezzel kapcsolatos problémát a következőképpen határozza meg: „inwieweit hat er den überkommenen Stoff nach rhetorischen und künstlerischen Gesichtspunkten nicht nur einseitig beleuchtet, sondern vielleicht bewusst wahrheitswidrig geformt?“⁸¹ Tacitus történetírásának „sine ira et studio“ tárgyilagos-sága e feltételezett tudatos ferdítést, tényhamisítást eleve kizárja. Tacitus a történeti valósághoz legközelebb járó és mindenkor az igazságért harcoló római historikus, aki jól ismerte elődeit⁸² és az etnográfiai hagyományt nemcsak értékesítette a maga számára, hanem tovább is fejlesztette. Északi nyelvrokonainkról adott rajza mégis a történeti valóságot csupán megközelítő kép: értesülésanyag, adott toposoknak és rétorikai mesterfogásoknak clair obscur-színjátéka.

Az etnográfiai mult felidézett képéhez, általános tanulságaihoz Tacitusnál a művész egyénisége járul, aki mindazt, amit széles látóköre révén magáévá tett, a bensőleg mély tartalom és külsőleg leegyszerűsödött forma kapcsolatában már mint a maga alkotta világ részeit vetíti ki írói egyéniségéből.⁸³

Budapest.

NAGY FERENC.

ADDENDA RECENTIORA AD „HOMERUS COMPARATUS IV“.

(L. EPhK. 1916, 32—45, 73—83 és 1917, 690—701.)

A görögöknél, mint annyifelé, elevenen élt az „evés közben hallgatás“ szokása és e 85 kk.-ben a kitünő érzékű költő építhetett az ösmeretére, mindamellett, hogy a műfaj „feudális“ stílusa a babonát nem engedte megneveznie.¹

A hallgatási követelmény egyébként — bebizonyosodott, — a legszorosabb összefüggésben áll a táplálkozás jelentőségének (food produce flesh) praktikus felismeréséből irracionálisan továbbvitt „homo est quod est“ középponti gondolatával. *Ebből* következnek t. i. a közös étel közösségteremtő erejének, másfelől a kívánatos (erősítő) étel keresésének, illetve az — általán vagy esetleg — bajjal fenyegető (ártalmas)

⁸¹ K. Trüdinger: i. m. 146. l. I. jegyz.

⁸² Caesart említi is forrásaként (Germ. 28.): *summus auctorum divus Julius tradit*.

⁸³ Ennek a meglevő adottságnak lett valóra váltója a mi esetünkben az, hogy Tacitus „a maga tarka világából egy kis etnográfiai romantikával a szebb és boldogabb régi idők állapotába kívánczolt vissza“ (Hornyánszky Gyula i. m. 13. l.)

¹ Ujabban esztétikai szándékosságra vezeti vissza ezt a hallgatást F. Stürmer (E. Drerup, *Homerische Politik III.: Die Rhapsodien der Odyssee*, 1921, 114. l.): a költő azért felelteti Hermetest csak az evés után, mert különben meg kellett volna törnie a vendéglés leírását és a beszélgetés feszültségét zavarni. Minél tudatosabb azonban egy művész, annál kevésbé lett volna szabad éppen már eleve egy ilyenféle veszedelem lehetőségét felidéznie; ha pedig mégis, valamért jónak látta az elhelyezésben megválaszolhatatlan kérdést, alkalmatlanul bár, előre tenni, mi akadályozhatta volna őt — végre is — abban, hogy a válasz elmaradását az eposzokban közönséges, hallgatást jelentő fordulat

étkezés kerülésének a „babonás” képzei és a vallásos gyakorlatban ezeknek megfelelően: az istennel és emberrel, közös vérivás (vérszerződés) vagy anthropophagia útján (nagyjában Robertson Smith hipotézise szerint) létesülő alimentaris kommuniók rítusai; negatív oldalról: a bőjtöknek, a (vcsélyt jelentő) közös étkezés kerülésének, tehát az étkezésnél való magánykeresésnek, a szájnylás kontágiótól való óvásának és így — többek közt — a hangos étkezéstől való tartózkodásnak szokásai is stb.

Mindezt már az előzőkkel bizonyítottnak véve, most a vonatkozott gondolatok görög gyökereire és e gyökerek mélységére kívánunk, eddig felhasználatlan vagy felhasználhatatlan adatokkal, közelebbről rávilágítani. Anyagunkat — célszerűen — tárgykörökbe rendeztük, a nélkül — természetesen — hogy az addendák jellegétől idegen teljességnek vagy kivált az essay kerektségének a kötelezettségét vállaltuk, illetőleg ambicionáltuk volna.

1. *Homo est quod est*

Apollodoros szerint (l. fent 1917, 690 k.; vö. azóta Frazer, Apollod., II. 1921, 68, 70. l. is) Cheiron Achilleust σπλάγχνοις λεόντων και σούων ἀγρίων και ἄρκτων μυελοῖς táplálta és nevelte. Ugyanigy igazolja még az étkezési aktust mint erőfelvétel alkalmát (többek közt) egy 3000 éves egyiptomi piramisszöveg: a meghalt fáraó az istenek birodalmába készülve, szolgálival befogatja, leületi, megfőzeti az isteneket s nemcsak őket eszi meg, hanem mindent, ami elé kerül (karpereceket, koronát stb.), hogy ezáltal a varázserője legnagyobb és ő az ég leghatalmasabb ura legyen (Wiedemann, Der Blutglaube im alten Ägypten, AfRW 1923/24, 1—2 f., 60 kk.; vö. O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 1909, III, 11. k.; C. Clemens, Das Leben nach dem Tode, ANG, 544, 77 k.). Hasonlóképp tekintik — főleg a sémi és mexikói — népek az étkezést mindenféle lelki tartalom és hit átvételi formájának. Amint Euripides Kyklops ában (314) Seilenos azt tanácsolja Polyphemosnak, hogy Odysseus nyelvének megevésével tegye magát ravasszá és ékesszólóvá; vagy amint szédülés ellen nálunk ma is még mókus- vagy macskahúst adnak a cserepeseknek (vö. Schuschny, Az utazás egészségtana, 1913, 114. l.), úgy „eszi át” pl. Ezekhiél (2. fej.) még az Isten szellemét is, levél formájában magába, hogy parancs szerint hirdesse Izraelnek; a „jó” fogalmának körülírásairól a megehetőség szavával l. Harrison-nál, Themis 1912, 139. l. Különben az abiponok ugyanúgy: ami testüket el-lágyítaná, lelküket gyávává tenné, irtóznak a tyúktól, tojástól, juhtól, haltól, teknőstől, ellenben mohón fogyasztják a tigris, bika, szarvas, vadkan stb. husát, hogy ekként növeljék az erejüket s bátorságukat (Dobrizhoffer, An account of the Abipones, I., 258. l.). Egyebekről l. még Tylor, Researches into the Early History of Mankind, 3. kia., 131; E. Douffé, Magie et Religion stb., 1909, 487 k.; AC. Haddon, Magic and Fetishism. 1910, 8 kk.; Y. Hirn-Barth, Der Ursprung der Kunst, 1904, 262 stb. A sympathetikus orvosszerekről és orvosokról l. Waser, Volkskunde u. griech.-röm. Altertum, 1916, 24 k.; E. Stemplinger, Antike und moderne Volksmedizin, 1925, 1—kül. 78 kk. stb. Végül talán

latok valamelyikével nyíltan megindokolja? Ha ez az indoklás elmaradt, kizárólag mint felesleges és nyilván csak azért maradhatott el, mert (amint mi tettük fel) az ε 85 kk.-ben magáért beszélt egy — az akkori görögségnek mindenesetre — beszédes helyzet; amint ε 188 (196, 201) kk. is Kalypso előzetesen megnyugtató szavai (ἀλλά τὰ μὲν νοέω) stb. kellőképen érthetővé teszik, hogy a tárgyalásra majd csak evés után kerül sor; és amint ε 355 (361) 364 kk. még az αὐτίκα νῦν is finoman előkészíti, hogy Odysseus a Kyklops ivása után válaszoljon.

jobban minden analógiánál, az az elvi túlzás lehetne alkalmas az étkezés mindenek felett és előtt álló jelentőségének a hitét igazolni, amely benne — újabban többször — egyenesen *minden* varázs (mágia) gondolatának az eredetét pillantotta meg (vö. pl. R. Peterson, Sir JG. Frazer's Theorie vom Wesen und Ursprung der Magie 1929, 51 kk., aki mesterét, C. Clemen, Wesen und Ursprung der Magie, Arch. f. Rlgpsychol. 1921, II/III, 120 kk., vitte tovább és mások.) Jól magyarázva minden-estetre Sophokles egy titokzatos és sokszor vitatott költszavát (Hesych., s. v. δαίς): ἤλθεν δὲ Δαίς θάλεια πρῆσβιστη θεῶν; stb.

Azonban — amint érintők —: a gondolat vallásos-mágikus érvényét már igazoltnak tekintve, itt csak olyan esetekkel akarunk foglalkozni, melyeket eddig, mint az „est quod est“ hitének ugyan tipikusan görög, de éppen nem mithiko-mágikus jelentkezéséit, tervszerűen, azért mellőztünk, mert említhetők — a „vallás“ (babona), és „tudás“ (tudomány) viszonyának elméleti tisztázása nélkül — érezhetően zavarta volna a tárgyalást; viszont ennek a megkísérlése a kereteket fenyegette szét-feszítéssel. Ilyen, ha már Pythagoras hívei ősinek vallották a gondolatot, hogy a test és lélek alakulását különféle ételek és italok idiotης-e okozza (γίνεσθαι πᾶν τὸ προσερχθὲν αἰτιὸν τινος ἰδίου διαθέσεως stb. . . εἶναι δὲ ταύτην τὴν ἐπιστήμην τὸ μὲν ἔξ ἀρχῆς Ἀπόλλωνος τε καὶ Παιῦνος, ὕστερον δὲ τῶν περὶ τὸν Ἀσκληπιόν: Jambl. VP. 208, FVS 1906, I² (45) 288/9, 289, 4 kk.), amelyek a testbe kerülve úgy determinálják az alkatot, ahogy Feuerbach mondta; „der Mensch ist, was er isst“ (vö. Hornyánszky Gy., A görög felvilágosodás tudománya, Hippokratés, MTA 1910, 299 k.) Ezt tehát, talán már maga Pythagoras (a VI. század végén) így tanította (mert hiszen nem szükséges hozzá a „filozófus“ Pythagoras, akit pl. Reinhardt szerint Parmenides, 1916, 231 kk. stb. csak a „gazda nélkül lett“ iskola utólag teremtetett volna magának); de a közönségesen úgy nevezett pythagoreizmus diaíta-előírásai bizonyos (állati stb.) eledelék tilalmazásával mindenesetre már kauzális-praktikus (eugenikus) célokat akartak szolgálni (vö. FVS 289, 6 k. s.): az emberek különféleségének a tényét (ποικιλώτατον vagy μακρὸν τι καὶ πολύμορφον εἶναι κατὰ τὴν τῆς ψυχῆς κίνησιν τὸ ἀνθρώπινον φύλον stb.) kifejezetten visszavezették a felvett táplálék különféleségére (τῶν προσφερομένων ποικιλία; l. kül. Jambl. 207, FVS 288, 41 kk. = Didot 1850, XXI). S ugyanígy a „similia similibus“ gondolata segítségével magyarázta még a *telki* jelenségek különféleségét is Empedokles, aki talán Alkmaionon keresztül, talán Pythagoras gondolatát víve tovább, tanította, hogy a gyönyört a hasonlónak hasonló által való felvétele, a vágyat a hiányzó hasonlóknak érzése okozza (vö. FVS 172; A 95 = Doxogr. 1879, 398) vagy általánosabban fogalmazva: τὸ ὅμοιον συναύξει . . . τὸ δὲ ἐναντίον φθεῖρει καὶ κωλύει, úgy hogy τρέφεσθαι τὰ ζῶα διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ οἰκείου (Doxogr. 440, 4 = FVS 165, 46 kk., ahol Diels talán indokolatlanul adott helyet az Usenertől konjiciált ὑγροῦ-*nak* οἰκείου helyett). [Természetesen: Plutarchos (quaest. conv. IV, 1, 3 p. 663 A: ἔξ ὁμοίων ἀναλαμβάνει τὸ οἰκείον ἢ φύσις καὶ εἰς τὸν ὄγκον αὐτόθεν ἢ ποικιλῆ τροφῆ πολλὰς μετεῖσα ποιότητος ἔξ ἑαυτῆς ἐκάστωι μέρει τὸ πρόσφορον ἀναδίδωσιν) és Macrobius kivált (sat. VII, 5, 17: scimus autem similibus similia nutrirī . . . singula ad se similitudinem sui rapere) csakis késő visszhangjai ként tekinthetők Empedoklesnek, akinek ismert fragmentumára (ὡς γλυκὺ μὲν γλυκὺ μαρπτε stb.: FVS 197 k., B 90) hivatkoznak is.] Az összes görög filozofusok közül mégis a leghatározottabban tudományos érvénnyel Anaxagoras érthette az „est quod est“ tételét, mert saját — a μηδὲν ἐκ τοῦ μη ὄντος γίνεσθαι καὶ πᾶν ὑπὸ ὁμοίου τρέφεσθαι (FVS (46) A 45, 11 k.) elvében csúcsosodó — magyarázatát az ember egylényegű alaptól

észrevétlenül sokarcúvá válандó Világáról (vö. kül. FVS, 302 k.; A 43, 45 stb.) nyilván csak annyiban építhette fel az analógiájára, amennyiben eleve „természettudományos” igazságnak tekintette a csodát, hogy az egynemű τροφή-ből (kenyér, víz) adódnak (τρέφεται) az emberi test különféle részei: θριξ φλέψ αρτηρία σάρξ νεύρα ὅσα καὶ τὰ λοιπὰ μέρη (FVS, 303 (46) A 46 = Daxogr. 279). Vö. különösen FVS 46 A 45, 21 kk.: ὁρῶν οὖν ἀφ' ἐκάστου τῶν νῦν διακεκριμένων πάντα ἐκκρινόμενα οἷον ἀπὸ ἄρτου σάρκα καὶ ὀστοῦν καὶ τὰ ἄλλα, ὡς πάντων ἅμα ἐνυπαρχόντων αὐτῷ καὶ μεμιγμένων ὁμοῦ, ἐκ τούτων ὑπενόει καὶ πάντα ὁμοῦ τὰ ὄντα μεμιχθαι πρότερον πρὶν διακριθῆναι.

De még kétségtelenebbül tudományos ígérennyel találkozik ez a gondolat a szorosabb szaktudományok, főleg a gyakorlati orvostan történeti életének területein. Az ókor egyik legjelentősebb hivatásos orvosiskolája már a Kr. e. III. sz.-tól kezdődőleg (l. Stemplinger, i. h. 82 k. irodalom-összefoglalását) kimondottan az „est quod est” alapján gyógyított és az érzésünk szerint természetes, bár az ἔξω τῆς κατὰ μέθοδον χρήσεως cím-kéjével megkülönböztetett szimpatikus szercket — Hippokratést követve — Galenos is respektálta. A Corpus a τροφαί és τρεφομεῖοι viszonyáról szólván, számos helyen azokat tekinti a φυσώδης és ἐζῆτ τρόφιμος élelmiszereknek, amelyek a „nedves” οὐσία-jukkal σπέρμα-képződést okoznak, míg az ellenkező hatást mások — mint pl. a πῆγανον és νυμφαία — száraz ιδιότης-ük által érik el (l. J. Röhr, Der okkulte Kraftbegriff im Altertum, Philol. Supplb. 1923, 116. l.; az etymologiai játék jelentőségéhez: Stemplinger, i. h. 82 k.); a θήραος ὁ Κρητικός, a σκυβελίτης, a γλυκὺς πρότροπος úgy szerepelnek itt, mint εὐμενῆς — τῷ σπλάγγνῳ τρέφειν αὐτὸ δυνάμενοι (Kühn, XII, 212) és így természetesen τῶν ζῶων μορίων ἕκαστον εἰς ἑαυτὸν τὴν οἰκίαν ἐπισπάται τροφήν (u. o. II, 611 k.). Van tehát valami οἰκειότης κατὰ τὴν ὄλην οὐσίαν a test és táplálék között (ἀναγκαῖον ὁμοίωσιν εἶναι τινα τοῦ τρέφοντος τῷ τρεφόμενῳ: K. II, 26) és így χρῆ . . . ὄλην τὴν οὐσίαν τοῦ τρέφοντος ὄλη τῆ οὐσίᾳ τοῦ τρεφόμενου κοινωνίαν τε καὶ ὁμοιότητα κεκτηθῆαι (K. I, 655): a test táplálékszerű, a táplálék testszerű, a τροφαί rendelkeznek az ἐνεργεῖν καθ' ὄλην τὴν οὐσίαν aktív képességével (XIII, 435 k.)¹ S fontosabb még ennél is, hogy a Corpusnak ezek a gondolatai állandó, eleven érvényben voltak általában az ó, közép, sőt vannak még az újkori thérapia gyakorlatában is. Ugyanez volt nevezetesen a latin világ népszerű felfogása, amint főleg a szimpatikus görög orvostudományból nőtt Pliniusból tudjuk, aki az egész Naturalis Historiát a szimpátia és anti-pátia szerinte való világtörvényének szentelte (24, 85; 37, 59 stb.) s az orvostudományt is ezekből a törvényekből származtatta (24, 4 k.). Ugyanígy a középkor doktorai is, hosszú századokon keresztül gyógyították betegeiket az okkult erőfogalmakról (actiones v. operationes a tota substantia, a forma specifica, a totius substantiae proprietates stb.) való elméleteik, az ú. n. szignatúratán (vö. Röhr, Das Wesen des Mana 1919/20, 108. l. és Der okkulte Kraftbegriff, 126 kk.), meg az organoterápia mélyenülő gondolatai alapján (a Lithika-król vö. többek közt Röhr, Philol. 9 kk., 90 kk., 130 kk.; Stemplinger, 90 kk.) és így tovább. Végül nemcsak a mai Európa kultúrnépeinek képezi közönséges háziszserűt, pl. a vérivás a fogyó életerő emelésére (különösen epilepszia ellen) stb. (l. Stemplinger, 61 kk.), de a legmodernebb orvos-

¹ Ennek a fogalmazásnak Röhrtől, i. h. 118. l. hangsúlyozott kivételessége legjobb esetben csak a hagyományra állhat: i. h. Galenos a maga felfogásáról kifejezetten úgy beszél, mint πολλαίς ἡμῖν εἰρημένον-ról.

tudomány sem tesz mást: veres, nyers máj, vérátömlesztés és hasonlók által szokta az (életerőt jelentő) „piros véresejteket“ szaporítani. Egy szóval: a „homo est (fit) quod est“ szimpátia-érzésen alapuló „népgondolata“ egyszerre — Empedoklesnél stb. — úgy állt elénk, mint a végoka valami (kezzetleges, de tudományos szándékú) világmagyarázatnak; másfelől — pl. a pythagoreistáknál, orvosoknál — egy speciális diaita-tudománynak az igényeivel. És ha ez a „népgondolat“ itt-ott mindenesetre még meg is maradt a vallásos-ethikai spekuláció közelében, egészben mégis feltűnően tudományos elvként tanította (ahogy épp a viszonyok és a szellemi fejlettség határai engedték, de nyilván) igazság gyanánt, ugyanazt, amit a mythos *mesél*, a mágia *hisz* és a görög spekuláció félig-meddig *költőien* (azaz csak belső következetességre törekedve) vallott.

Igy azonban már tisztáznunk kell. Vagy áll az a szokásos, merev határvonás, amely sokszor és sokban mint ellentéteket szokta egymással szembeállítani a szellemi működés „mágikus“, vallásos“ „tudományos“ és hasonló produktumait, és ebben az esetben az azonos gondolatnak — szükségkép — csak valamiféle továbbfejlődés útján, idővel lehetett mindig az alacsonyabb mágikus-mythikus körzetből a magasabb „tudományos“-ba felfejlődnie. Vagy nincsen még az egyes szellemi határterületek elválasztásának a valódi jogosultsága és ebben az esetben a hiba eredetének kimutatása mellett, a szellemi élet olyan másféle alakulásmódját kell körvonaloznunk és igazolnunk, amely éppen az elválasztás jogosulatlanságát bizonyítva, tünteti el a bökkenőjét annak, hogy ezzel a gondolattal egymást a közfelfogás szerint olyanynyira kizáró területeken találkozhattunk.

S mindenesetre *vannak* nyomok, mintha itt-ott tettenérhethők az alsóbb (mágikus) fejlődésfokoknak a magasabbakba (tudomány) való átmenetelét. Ugy ahogy ezt főleg az angol ú. n. anthropológiai iskola és különösen Frazer is elképzelte (vö. Társadalomtudomány 1930, 127 kk. = Társadt. Füz. 12/13. sz.).

Megmaradva a (görög) filozófia és orvostudomány területein: a kutató Thalest — például — a közfelfogás szerint az (indogermán? előázsiai?) ősidőkbe visszanyúló és mindent az Okeanusból eredtető, teologizáló kozmogónia-mítoszoknak kellett megihletniök; s hasonló szellemtörténeti evolúciók körvonalai láthatók a pythagoreizmusban is. Mintha t. i. a kopidwv ἀρχηγός és legrégebb hívei még csak a mágikus népgondolat vaskos „hasonlósági“ alapján, tehát a saját „hasonló“ rész védelmében, akartak volna bizonyos (állati, pl. nemi vagy érzéseket hordozó részekről) övni — μήτρας καὶ καρδίας καὶ ἀκαλήφας καὶ τοιοῦτων τινῶν ἄλλων ἀπέχεσθαι . . . τοὺς Πυθαγορικούς, jelentí Aristoteles (frgm. 194 R; Gellius IV, 11 k.) — és ezekből a rész-tabukból fejlődtek volna azután a malacok vagy gödölyék általános tisztátlanságának későbbi és magasabb képzetei. Vagy mintha a híres, bab- (κύαμος) tabú idővel keletkezett volna, mert maga Pythagoras még ellenkezőleg — ahogy Aristoxenos révén tudjuk — τῶν ὀσπρίων μάλιστα τὸν κύαμον ἐδοκίμασε· λείαντικόν τε γὰρ εἶναι καὶ διαχωρητικόν· διὸ καὶ μάλιστα κέχρηται αὐτῷ (l. még FVS 1², 24 k.); úgyhogy amennyiben később van egy diaitai, sőt ethikai κύαμος-tilalom, ennek megint csak a körülmények oksorozata folyamán, nyilván Pythagoras u. n. szimbolisztikájának egyik (a *ku-tó* jelentése miatt és mert αἰδοίους εἰσὶν ὁμοιοί: [FVS 1², 279, 32 k. Diogen, VIII, 34 kk.]) félreértett, vagy szándékosan átértelmezett homöiopathikus tilalmából kellett kifejlődnie, amely κύαμος néven eredetileg az (állati) testiculust gondolta. Erre vall mindenesetre nemcsak a Pythagoras-féle szimbolisztika kétségtelen megvoltsága (Π. τὴν θάλατταν

μὲν ἐκάλει εἶναι δάκρυον, amint χελιδόνες az ő nyelvén λαοὶ ἄνθρωποι-t jelentett, στέφανος a. m. οἱ νόμοι [πόλεων] stb.: Porphyg. VP. 41 és 42 = FVS I², 279; C 2 és 281. 1.; C 6), hanem Empedokles egy ismert (Orpheusnak is tulajdonított) sorának (FVS I², 214, 141 frgm.: Δειλοὶ πάνδηλοι, κῶμιον ἀπο χείρας ἔχεσθαι) a régi, már Gelliusnál idézett értelmezése is („testiculos... more Pythagorae operte atque symbolice κῶμιους appellatos, quod sint αἴτιοι τοῦ κρεῖν et geniturae humanae vim praebent¹”); amit még erősíthetne a körülmény, hogy az imént idézett, homályos Aristoteles-töredéknek is váratlanul világos értelmet ad, ha benne az ἀκαλήφη szót (amelyik Aristoph., vespae 884 is „tövis“-t, „ösztöké“-t jelent, egy a κύαμος-éhoz hasonló, eufemisztikus-szimbolikus értelemben vesszük¹. De nemcsak a filozófiai rendszerek fejlődésében, — ugyanúgy az orvosi gyakorlatban is mintha láthatnánk valami egyirányú történeti haladást egy alsóbból a magasabb fejlődésfokba. Galenos gyógytana pl. általában már mint egy-egy régebbi fokozat primitívebb értékeit tartja külön a „modern“, ἀπὸ τοῦ τεχνικοῦ στοιχασμοῦ φάρμακα-tól az ἐκ πείρας καὶ ἀλόγου τριβῆς (tehát szimáptiaalapon) feltalált φυσικά, ἀντιπαθῆ, ἀναιτιολόγητα szeréket; vagy ahogy máskor mondja: τὰ τῶν πάλαιων ἄρρητα καὶ καθ’ ὄλην τὴν οὐσίαν ἐνεργοῦντα φάρμακα-t (K. XIX.: περὶ τ. τ. ἐν νεφροῖς παθῶν διαγν.; Röhr, Phil. 107 kk.); stb. Közlelbbi szemlélet alapján azonban a görög természetbölcseleőknek cz a Thalestól a szofisztikáig tartó „idealisztikus“ periodusa az „evolúciót“ sem a maga egészében mint a görög gondolkozás történeti életének része; sem a saját keretei közt részleteiben, nem igazolja. Igaz ugyan általában, hogy ezt az első korszakot, mint (persze csak logikailag) magasabb fejlődési fok, követi — Aristotelesben csúcsoodva — a kauzalitás-kereső racionalizmusnak egy szakasza; de a további fejlődés vonal — Poseidonioson és Philón keresztül = megint a „misztikába“ (új pythagoreizmus és újplatonizmus) kanyarodik vissza. S ugyanúgy, a perióduson belül is: már Herakleitosnak pl. meg a követőinek csak annyi közük volt a kezdetleges monizmushoz (amely utánuk is folytatódott), hogy a mester a genetikai iskolásan hangsúlyozó πόλεμος-élet ontologikusan (monisztikusan) csomagolta át a πῦρ ἀεῖζων (vagyis egy véletlenül állandó történelemben levő óv) egyenértékűnek vehető képletével. És ha Thalesnél mindenesetre, nem is tudjuk az előzményeket (bár ezek aligha voltak, mégis kizárólag mítoszok és kozmogóniák!), legalább Pythagoras előtt a görög gondolkozás már nyilván ismerte Thales tudományos problémáit, amivel az egyes vonalú fejlődés apriori üres konstrukciónak bizonyosodott. Ilyen vonal legfeljebb egy a mai távlatból felvett fotográfián vagy evolúciósra hamisított szemüvegen át látszik. Ugyanígy a „sokratesi“ periodusban: ott áll, mint hatalmas visszaütés és egyben előretörés, az ideatanával az eleata Parmenidest folytató, éleseszű dialektikus, Platon, a két ellentétes felfogásmódnak ez a csatáttere (vö. W. Nestle, Intellektualismus u. Mystik in d. gr. Philosoph., Neue Jahrb 1922, 4. f.), és — bátran hozzátehetjük — a szellemiek egész területén.

¹ Így a fragmentum csak egy veszedelemtől óvna: az állatok nemi ösztöneinek és érzelmességének testrészeitől és Gellius legfeljebb abbéli hitében tévedett volna, hogy szerinte Empedokles sora közvetlenül akarta az embereket „a rei venerariae proluvie“ eltéríteni. (Ehhez az ἀπο χείρας ἔχεσθαι fordulata sem illik!) Empedoklesnél t. i. a κύαμος aligha elsődlegesen testiculus-t jelentett, hanem már Pythagoras utáni mellékértelemmel, testiculus-alakú babot. (A MTA kiadásában megjelent Gelliusfordítás 1905, I, 317 kk. e pont folyamán — sajnos — többször nem ad egyenértékűt.)

általában, hasonlókép: minden egyvonalú fejlődéstraszt, mely az ilyenféle látszólag „haladó“ útszeletekből sejteti vagy sejtetheti egy gondolat e generális szellemi élet következetes evoluálását, mindig *mi*, és pedig a jelenségek felületes megfigyelése alapján önkényesen összerakott vonásokból, építettünk ki, míg a valóság — cáfolja. (vö. Széph. Kt. 2, 1927, 7 kk.; Budapesti Szemle, 1929, 459 kk.). — És az orvostudomány fejlődésének valóságos vonala is (még világosabban, mint a görög filozófiáé tehetette) csakugyan, csak azt tudja igazolni, hogy minden tudástörekvés alapjában — egységes sorrend (evolucio) nélkül — teljes szabálytalansággal majd folytat egy kezdeményt, majd épen „előlről kezdve“ visszanyúl a „hiteknek“ és „babonáknak“ leggazdagabb kincsesházába. Mult és jelen állandóan — mintegy revízió alatt — egymás mellett, de sőt egymásban és egymásért vannak: soha semmi sincs készen, meghaladva. Nemcsak Galenos vagy trallesi Alexander nem tudott bizonyos bevált és igazolt „szimpatikus“ tételeket — „*physica*, *simplicia* vagy *ἀπλὰ φάρμακα* — azért mert nem voltak racionálisak, a limine visszautasítani (vö. Stemplinger, 43 kk.); a mai bölcs orvos sem vetheti el az „érthetetlen“ népi orvosszereket, ha egyébként a hatóerejükről és ártalmatlan voltukról meggyőződhetett; állandóan visszanyúl hozzájuk s új alapon kísérletezik velők (foghagyma, dió stb.). Az „elavult“ szimpatikus gyógymódot vette elő újra az a hivatalos tudomány — (a homöopatikus orvosokról és patikákról nem is beszélve) — amelyik ma, kumisz (helyett ennek) extraktumával táplálja emberré a tudóveszes Harpalykéket. Vagy az az orvos, aki a fogamzás megakadályozására legújabbban a terhes (= fogamzásképtelen) petefészek átültetésével ill. a belőle készült kivonatokat befecskendezésével próbálkozik. S csak a kiviteli technikája változott, ha az ókorban a skorpiócsípés ellen ajánlott skorpio helyett (Celsus, V, 5) vagy veszett kutya marása ellen ajánlott veszett kutya nyála, mája (Plin. 29, 32 stb.) helyett, ma (himlő-, differitisz-, Pastaeur-) „szérummal“ oltanak stb. (további adatokat vö. Stemplinger, 81 k.); körforgás ez; ott állunk, ahonnan indultnnk. Egyszóval: az elfogulatlan szemléletnek varázs és mitosz, okadásfok és tudomány sehol nem jelentkezhettek mint a fejlődésnek egymás ellen elhatárolt és progresszív irányban szélsőséges elhelyezkedésre iparkodó fokozatai.

Maradt tehát az egymásnak — a közfelfogás szerint — „ellentett“ területeken meg-megjelenő „*homo est*“ gondolat megmagyarázására egyetlen lehetőségnek, hogy a mitosz, mágia, filozófia, tudomány stb. közösleges elválasztásának és evolúciós ranglétrába nézésének — már megsejtetett — jogosulatlanságát rendszeresen igazolva, illetve a hibás nézés okát demonstrálva, e helyett egy hibátlanabbul megpillantott alakulásmódot segítsünk a jogába. S könnyű lesz csakugyan, főleg az előzők után, először is a hagyományos, egyvonalú fejlődéssor helyett mindenütt — ellenkezőleg — a szellemi fejlődés összetevőinek szoros szimultánitását és valamennyinek mindig egyszerre szükséges egymást-segítését igazolnunk. Amennyiben tehát pl. a görög gondolkodás történetének területét választjuk megfigyelésünk tárgyának: ez kezdettől merészen irracionális, vallásos-mágikus azonosításokkal vagyis eleve-adottaknak vett, kvalitatív állandóságok költői feltevésével (vö. Aristot., *metaph.* XI, 6, 1062 b, 24: *γίνεσθαι πάν . . . ἐξ ὄντος σχεδὸν ἀπάντων ἐστὶ κοινὸν δόγμα τῶν περὶ φύσεως*), de mégis úgy fogott a világ megfejtéséhez, hogy az állandó egységekkel szemben egyidőben a különféleségi problémát is — Aristoteles fogalmazása szerint az *ἐκ τοῦ ἐνὸς ἐνοῦσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι* problémáját — aktualizálta. Aktualizálta úgy, hogy a (Joeltól túlzott) „misztiká“-nak, vagy ahogy ma próbálják nevezni, „életfilozófiának“ általános irányvevését apriori állandóan ellen-

súlyozták a monizmus oki (tehát dualisztikus) alátámasztásának törekvései, amennyire ezt, akkor és ott, a kiindulás meg a racionális fejlettség foka megengedték. Így próbálta már Anaximandros elődjének és honfitársának, — az előttünk szinte teljesen ismeretlen — Thalesnek zseniálisan tudománytalan, éppen kendőzetlenségében elementáris irracionálizmusát, a valóságok sokféleségének és a kauzalisztikus igényeknek is megfelelően átkorrigálni: a nagy egyféséset azért mondta azonosnak az *ἄπειρον*-migmával (vö. Aristot, *metaph.* 1069 b, 22), miután ennek eleve határozatlan összetételébe mindent bele tudott oldani (vö. Windelband-Goedeckemeyer, *Gesch. d. abendl. Philosophie im Altert.*, 1923⁴, 23. l.), illetve ebből — mint egy bűvész-cilinderből — minden valóságos alakulatot módjában volt szükség szerint kiválasztani (vö. FVS (2) frgm. 10; Doxogr. 579). Ő utána ugyanígy — az (*ἀήρ*-nek mint) őselemek fenntartása mellett — Anaximenes egy tisztán fogalmi, minden vallásos színezettől megtisztított logikai ellentéttel, az *ἀραιώσις* és *πύκνωσις* „fizikai törvényével“ kerítette be a változó valóság problémáját (vö. Reinhardt, i. h. főleg 224, 236, 250 kk.), míg Xenophanes a maga irracionális monizmusának hasonló kauzalitásigényét talán azzal elégitette ki, hogy a *ἔν*-nek kvalitatív értelmet engedélyezve, nála a *ἔν τὸ ὄν καὶ πᾶν* elve alatt, ok és okozat, isten és világ egyszerre és egyként kaphatott helyet (vö. W. Schultz, *Altjonische Mystik*, I, 1907, 243, l. ?). S megint, közvetve bár, csak azt bizonyítja, hogy a költői monizmus intenciójának és a logikus dualizmus törekvéseinek egymást támogatóvá és hitelesítővé, együtt kell dolgozniuk, ha a következetes Parmenides kénytelen volt — kitérve — két síkban felelni a két, egyaránt jogos és bár egymás ellen beállított, egymás nélkül mégis tökéletlen irányú igényeknek. Ugy-hogy — egyfelől — a „valódi“, azaz filozófiája világát az eleai, a xenophanesi henotheisztikus monizmusnak megfelelően, bonthatatlanul kerek „Egy“-nek képzelte, másfelől hogy — Anaximandros, Anaximenes [Herakleitos] szellemében — „látszatvilág“ név alatt valóságos világunk elodázhatatlan kauzális-evolúciós ellenigényeit is megelégitette: minden különbséget és keletkezést (nevezetesen az eleai *ἔν*-nek a keletkezését is) a meghatározottabban visszavezetett az *ὄσαν* yagnak egy, összeműködő ellentétpároként való átképzelésére. De ugyanígy irányultak nemkülönben az „érett“ összefüggés logikus legitimálására azok a Parmenidesét követő törekvések is, amelyek az ő bevallott dualizmusának veszélyeit csakúgy mint az előzők bevallatlan dualizmusának elégtelenségét felismerve, megint egy síkban úgy keresték a megoldást, hogy — máshol engedve — eleve egy több egységre („elemekre“) bontott *ἔν* gondolatával közeledtek a valóság különféleségéhez és — általában — az ismeretkeletkezést is, egyértelműnek vették az azonos elemeknek egyszerű találkozásával.¹

¹ Parmenides után (l. Reinhardt, 76 kk.) — ha Alkmaiont egy hajlékony sensus- és poros-tan teremtőjét, mint orvost (ugyancsak Reinhardt-tal) kikapcsoljuk, — így képzelte ezt a *γνώσις τοῦ ὄσιου τῷ ὄμοιου* tanítója (Aristot., *metaph.* II, 4, 1000 b, 5): Empedokles (Γαίη μὲν γὰρ γαίαν ὄπιπσαμεν stb.: FVS I, 203; B 109 vö. hozzá uo. 168. l.; A 86) és legfőképpen a misztikus maradékot végleg elimináló Anaxagoras. Már Parmenides t. i. (és Empedokles) úgy látta az érzékelési aktus lefolyását, hogy pl. a *látó*-sugarak „kinyúlva“ a szemnyílásokon, meg tudják ragadni, *τοῦ οἰκείου τῶν αἰσθητῶν ἐκάστου ἐκάστη ἐναυροῦστροντος* (FVS I, II, 24. és ált. 18, A 47, 48), a tárgyakból kitörő látásszerűségeket (a „nyílásokhoz“ nem illeszkedő benyomások elvesznek) és így tovább (vö. Gomperz, *Griechische Denker*, I⁴, 1922, 124 és 194 l.), Anaxagoras

Vagy úgy képzelve el, hogy a hasonlónak a hasonlóból való származását az — eredetileg (Parmenidesnél?) talán inkább logikai (metafizikai), csak később fizikai értelemben vett — keveredés garantálja (vö. Reinhardt, i. h. 74 kk., 81. l.); vagy úgy, hogy a látszatvilág sokféleségét kicsapódási erő hívja létre a migmatikusan egymeműnek látszó ősananyagból. S ezeken az utakon keletkezettek — mindenesetre — az aránylag legmélyebb logikával a legharmonikusabban záruló görög szisztémák; mint — az előbbi úton — Empedoklesé, akinek sikerült néhány „logikusán” kombinálódó „költői” elem hasonlóságaiból kikapni a tarka való világot (vö.: 'E. τὰς μὲν σάρκας γεννάσθαι ἐκ τῶν ἴσων τῆι κράσει τεττάρων στοιχείων, τὰ δὲ νεῦρα πυρὸς καὶ γῆς ὕδατι διπλασίονι μυχθέντων, ταῖς δὲ ὄνυχας stb.: FVS I, 166; A 78 = Aet. V, 22, 1; Doxogr. 434; l. hozzá Gomperz, i. k. 192. l.); vagy Anaxagorasé, aki a szimpatikus „similia similibus” meg a logikus keverésgondolat még tökéletesebb összeműködését engedi megpillantanunk: ὁμοῦ πάντα χρῆματα ἦν ἄπειρα καὶ πλήθος καὶ πάντων ὁμοῦ ἐόντων οὐδὲν ἐνδῆλον ἦν ὑπὸ σικμρότητος (1 frgm., i. h. 313 l.), míg azután ἐκ τῶν ὁμοιομερῶν μικρῶν σωματίων [ezek az ἄπειρα στοιχεία vagyis az ἀρχαί-t képező ὁμοιομερεία-k] τὸ πᾶν συγκεκρίσθαι (FVS I, 293; A 8, 40 kk.). És ugyanígy adta a megoldást — a másik úton — a kicsapódás természettudományos gondolatával kapcsolt hasonlóság-érzés Empedokles kortársának, Leukipposnak (FVS I² 343, 6 k.: παντοδαπῶς κυκλοῦμενα διακρίνεσθαι χωρὶς τὰ ὅμοια πρὸς τὰ ὅμοια ἐς 301, 6 k.: ἐν τῆι διακρίσει τοῦ ἀπείρου τὰ συγγενῆ φέρεσθαι πρὸς ἄλληλα), folytatójának, Demokritosnak (FVS I², 359, 36 kk.: πεφυκέναι γὰρ τὸ ὅμοιον ἀπὸ τοῦ ὁμοίου, κινεῖσθαι καὶ φέρεσθαι τὰ συγγενῆ πρὸς ἄλληλα καὶ τῶν σημάτων ἕκαστον εἰς ἐτέραν ἐγκοσμοῦμενον σύγκρισιν ἄλλην ποιεῖν), de főleg Anaxagorasnak is (FVS I², 303; A 45, 18 k.: πάντα ἐν πᾶσιν ἔλεγε μεμῖχθαι καὶ τὴν γένεσιν κατὰ ἔκκρισιν γίνεσθαι); stb.

MARÓT KÁROLY

(Folyt. köv.)

APRÓ ISMERTETÉSEK ÉS KÖZLEMÉNYEK.

Római művésznév Brigetioból.

A brigetiói (szőnyi) római tábor közvetlen közelében 1899-ben felfedezett *Jupiter-Dolichenus-szentély*¹ leletei jelenleg — megszerzés céljából — a M. Nemzeti Múzeumban vannak s így alkalom kínálkozik azok behatóbb vizsgálatára.

A maradványok között szerepel egy *bronzszobortalapzat* két töredéke is. A téglalakú talapzat² két hosszanti oldallapján felirat nyomai látszottak s azokat — a borító vastag oxidréteg dacára is — sikerült Láng Nándornak részben kibetűzni. Az eredetileg tűzvészben elpusztult

pedig a mikroszkopikusan kicsi dolgok aisthesisének a lehetlenségéről szóló tantétével (ὅπ' ἀφανρότητος αὐτῶν . . οὐ δυνατοὶ εἶσμεν κρίνειν τᾶληθές: FVS I, 322; B 21) a forma szerinti ellenmondást is megelőzte.

¹ Ismertették: röviden *Milch Armin*, A bregetiumi Jupiter-dolichenus-szentély. A Komáromvármegyei és Városi Múzeumegyesület 1900. évi értesítője, Komárom, 1901, 28. kk. és behatóan *Láng Nándor*, A brigetiói Dolichenum. Klebelsberg-émlékkönyv, Budapest, 1925, 93. kk.

² Hossza összerakott állapotban 17·3, szélessége 13·3 és magassága 7·1 cm.

tárgyat most módunkban volt durva lerakódásoktól teljesen megtisztítani s feliratait elolvasni, illetőleg kiegészíteni.

A felirat jellegéből következtetve az elülső, tehát főoldalon két sorban ez olvasható:

· I · M · D · P · AEL · VE · R
I · AD · P · F ·

Az egyszerű, egyenetlenül bevert betűkből álló felirat igen könnyen kiegészíthető:

· I · O · M · D · P · AEL · VER
VS · > · LEG · I · AD · P · F ·

és olvasható: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) P. Ael(ius) Ver[us] (centurio) leg(ionis)] I ad(iutricis) p(iae) f(idelis)*.

Az első sor, a határozottan kivehető pontok segítségével teljes biztonsággal olvasható, a cognomen kiegészítése a második sorban csak *Verus* lehet, mert pl. *Verinus*, *Verecundus* vagy másféle kiegészítésre nincs elegendő hely. A felirat vésője, helyesebben beverője, a sor végén a pontot téves helyre tette: először a V és E közé, ezt azonban az erősen látható nyomok szerint kijavította, másodsor pedig az E és R közé ütötte. Az R betűt mintha utólag ütötték volna be s az oldal legészélére került. Lehetséges tehát az is, hogy az első sor eredetileg VE-vel végződött s helyes szöközépi elválasztás készült. A második sor elején kifelejtett R betű okozhatta azután a zavart s idézte elő a durva elválasztást. Erre vall az R-nek esetlen odaillesztése, utólagos odaszorítása is.³

A fogadalmat tevő rangja nem lehet más, mint *centurio*, mert a *leg(io)* mindenképen kiírandó, már pedig az előtt több betűből álló rövidített rangjelzés — pl. *mil(es)* vagy talán *vet(eranus)* — nem fér el, csak az egytagú *centurio*-jelnek volt ott helye.

Míg így szinte teljes hitelességgel megállapítható volt a *Dolichenum* egyik felirata, a másik hosszanti oldalnak, az eredetileg hátsó, a szobornú szemlélőinek kevésbé szembezőkő oldallapnak a megtisztítása meglepő eredményt hozott: *Romulianus* nevében megnevezte a művészt, aki a talapzaton elhelyezett bronzszoborcskát vagy — a szintén meglevő töredékekből következtetve — bronzsoportozatot (a bikán álló *Jupiter Dolichenus*t a gömbön álló *Victoria* megkoszorúzza) készítette.

A szintén kétsoros felirat ugyanis így szól:

ROMVLIANVS · ARTI ·
FECIT · Romulianus arti (fex) fecit.

Minden szó után pont, a második sorban az I kitört. A fecit után a felirat teljesen befejezett, mert az oldallap megmaradt felülete teljesen síma.

A művész tehát megjelöli alkotását. Sajnos, ez azután minden, amit róla tudunk: bár éppen *Brigetióban* szerepel egy *Aur(elius) Romulianus b(ene)ff(iciarius)*,⁴ a névnek Pannóniában aránylag ritka előfordulása dacára sem következtethetünk azonban a személy azonosságára, s ez esetben sem tudnánk többet róla.

³ A hibás elválasztás egyébként feliratokon nem ritka, pl. éppen egy *P · AEL · VER VS...* szerepel egy zágrábi feliraton. CIL, III, 4007.

⁴ CIL, III, 11.022.

Nagyjelentőségű azonban feliratunk a pannóniai művészet s székebb értelemben a Kr. u. III. századi⁵ brigetioi helyi művészet szem-pontjából. Helyi ember, a Brigetióban állomásozó *legio I adiutrix* katonája tesz a brigetioi Dolichenus-szentélyben fogadalmat az istenségnek.

Ismerve a bronzszobrocskákat, illetőleg töredékeket, amelyek talapzatunkkal feltétlenül kapcsolatba hozhatók, ezen most megismert művész-felirat kapcsán minden jogunk megvan arra, hogy magasabbrendű, művészi ipart űző brigetioi s általában pannóniai kisplasztikai műhelyek és öntőművek működéséről beszéljünk. Nagyobb igényeket kielégítő készítményeknél sem kell tehát mindig importra gondolnunk.

Hogy állandóan, vagy legalább is huzamosabban Brigetióban működött s ott ismert, neves művész volt Romulianus, az abból látszik, hogy elegendőnek tartja a rövid mester-megnevezést. Bár neve nem árul el különösebb s határozott dolgot, semmi esetre sem látszik keleti eredetűnek, mert hiszen itáliai hangzású. A keleti behatások fénykorában pedig ez a negatívum is fontos, mert a Rómának a pannóniai művészetre való közvetlen hatását kétségbevonó s mindent keleti, alexandriai befolyásból magyarázó kutatókat meggondolásra készítheti.

Az a körülmény, hogy Brigetio területén már régi idők óta — a rendszeres átadások megkezdése előtt is — ilyenmű leletek (bronzművek, szobrocskák) hasonlíthatatlanul nagyobb számban kerültek elő, mint bárhol másutt a provinciában,⁶ több ily mesterműhely létezését feltételezi. Az emléktárgy nagysága pedig módot adhat majd arra, hogy Romulianus immár ismert szoborcsoportozata alapján stíluskritikai vizsgálódások kapcsán művészi tevékenységének egyéb maradványaira is ráismerhessünk.

Az ipari jellegű tömegkészítmények (közhasználati fémtárgyak, agyagműhelyek termékei, stb.) „mesterbélyegeit” leszámítva eddig mindössze egy alkalommal találkoztunk egyéni jellegű művön mester, illetőleg művész-felirattal. Szintén brigetioi műről, a híres *tatai mészkoszlopról* van szó,⁷ amelyen egymásalatti elrendezésben — Schober szerint — S RI SC P bevéssett felirat olvasható. Az utolsó három betű *sc(ul)p(sit)*-nak lenne olvasandó, ami tényleg valószínű, mivel az emlék ezen részéről készült fényképen mintha még egy közbeszúrt kis V-t is látnánk. Az első betűk pedig e szerint csak a művész nevét rejthetik. Az eredeti emlékek e szempontból leendő helyszíni vizsgálata esetleg még több felvilágosítást nyújthat ezen másik brigetioi mester nevééről, illetőleg kilétéről.

Budapest.

PAULOVICS ISTVÁN.

Roy Joseph DeFerrari—James Marshall Campbell: A concordance of Prudentius, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1932. 8°, IX + 833 l.

A The Mediaeval Academy of America vállalkozását, mellyel keresztény írók megegyező helyeinek gyűjteményét adja ki sorozatos egymásutánban, továbbá e sorozat 1. számát, *Lane Cooper: A concordance*

⁵ A Dolichenum emlékeinek s feliratainak stílusa, valamint az éremleletek a szentély virágzásának idejét a III. század elejére teszik. *L. Láng i. h.*, 106. l.

⁶ E tekintetben elég, ha csak a bécsi gyűjtemények, a *komáromi* és a *Nemzeti Múzeum*, a *Milch* és *Thussla*-gyűjtemények brigetioi kisplasztikai anyagára hivatkozunk.

⁷ Ismertette Arnold Schober, *Der Götterpfeiler von Totis. Belvedere, VI. (1924), 177. kk.*

dance of Boethius c. művet Nagy Ferenc e folyóirat LIV. évf. (1930), 77–78. lapjain már ismertette, ugyanezen sorozat 2. számát, *Putnam Fenell Jones: A concordance to the Historia Ecclesiastica of Bede* c. kötetet pedig az LIV. évf. (1930) 253. lapján.

Jelen sorok a sorozat 9. számáról adnak hírt, melyet *Roy Joseph Deferrari* rendezett sajtó alá *James Marshall Campbell* társszerző és egy egész sor segítőtárs közreműködésével. A munka módszere ugyanaz, mint *Lane Cooperé*, melyet az említett helyen Nagy Ferenc már szintén bemutatott. Alapul a CSEL 61. köteteként megjelent *Bergmann-féle Prudentius*-kiadás szolgált, mely kétségen kívül Prudentius legjobb és végleges szövegkritikai kiadásának tekinthető. E szövegen kívül, mint erre az előző is rámutat, a szerzők nem vesznek figyelembe minden előforduló *lectio varians*-ot és *coniecturalis* módosítást. Prudentius költeményeinek rövidítésében néhány esetben Bergmannétól eltérő a jelölési mód, ami egyáltalán nem szolgálja a nagyobb célszerűséget. Így *Pr. (Praefatio)* helyett *Prf., Pe.* (*Peristephanon*) helyett *Per., D.* („*Dittochaeum*“ = *Tituli historiarum*) helyett *Ti., E.* (*Epilogus*) helyett *Ep.* látható.

Egy tökéletes konkordancia is csak relatív értéket képvisel egészében véve: azaz csak akkor igazán hasznos segédeszköz — és csakis az —, ha az illető író olvasásával szorosan egybe van kapcsolva. Tökéletessége javára szolgál, ha minden egyes szónak előfordulási helyét sajtóhibáktól mentes módon közli olyanképen, hogy az illető szó a szövegösszefüggés feltüntetése következtében él a konkordancia forgatója előtt, azaz, ha a szövegben érvényes értelme *lényegében* azonnal világos, a nélkül, hogy ebből a célból az író szóbanforgó helyét külön fel kellene ütni. Teljes világosságot természetesen a legtöbb esetben csak ez utóbbi művellet fog nyújtani. Ha a teljes szövegösszefüggést kívánánk már meg a konkordanciától, ez sok esetben egész körmondatok lekölzleszt tenné szükségessé, viszont az író műveinek nehézséggel alig járó kezelése mindig tökéletesen és könnyen pótolhatja ezt. Jelen munka a jelzett szempontból megfelelőnek mondható. Néhány szót kivéve, ahol az összefüggés semmivel sem mond többet és újabbat, mint a szó önmagában (*praepositions*, kötőszavak, határozók esetében, továbbá néhány igealaknál, pl. *est*, vagy névmásnál, pl. *ego*, de nem így már pl. *estote* és *egomet* esetében, ahol a szó igazi értelme csak a szövegből lesz világos), a szavak mindig szöveggel együtt állanak előttünk, vagyis azt a mondatot is lekölzölve találjuk, amelyben az illető szó mondatrészként szerepel. A sorrend az abc rendje, szinte a mechanizálás határán járó akribia jegyében. Az abc-rend t. i. mindig és mindenütt a legteljesebb mértékben érvényesül. Pl. a *fero*-alakot a 239. lapon, a *tulit*-alakot már a 763. lapon találhatjuk meg, viszont a *ferre* és *ferret* szavak közé van ékelve a 239. lapon a *ferrea* szó, stb. Ezt az eljárási módot a *Lane Cooper-féle* Boethius-konkordanciával kapcsolatban *Einar Löfstedt*, *Deutsche Literaturzeitung*, L. évf. (1929) 1435. sk. II. von inkább zavarónak, mint gyakorlatiasnak mondja. A könnyebb kezelhetőség szempontja az ilyen esetekben valóban kívánatosabbá teszi a szószármazás elvének elsőbbségi jogát, azaz, hogy egy szó összes közelebbi származékaival együtt egy helyen legyen megtalálható.

Több ellenőrző próba a jelen munkának megbízhatósága és teljessége mellett tett tanubizonytságot.¹ Papiroosa, nyomása minden igényt

¹ Mindössze egy helyen találtam pótolnivalót. A 823. lapon az *uiuum* címszónál hiányzik a következő részlet: *sed quod morte breui materna ex parte solum est, | maestate patris uiuum lux reddit.* (*Liber Apotheosis*, v. 530–31.)

kielégíthet. A klasszikus írókkal is szoros kapcsolatban álló Prudentius költészetének kutató — nyelvész, irodalomtörténész, kultúrtörténész, a hittudományok művelője egyaránt — alkalmasan használhatják R. J. Deferrari és J. M. Campbell érdemes munkáját.

Pannonhalmha.

RADOS TAMÁS.

Latinisches etymologisches Wörterbuch von Alois Walde, 3. neu bearbeitete Aufl. von I. B. Hojmann, Heidelberg, C. Winter, 1931—32. 3—5. Lfg. (*Capitolium — emo*) 161—400. lap. 8-sr. Ára à 1.50 M.

Tovább kísérhetjük széljegyzeteinkkel a latin szókincsnek ezt a kitűnő, új feldolgozását (l. fentebb, 115. l.). *Cerus*, a fontos óitáliai istennév tárgyalásánál kár volt Pfisterrel és Altheimmel szemben (Terra Mater, 118) elutasítani a megarai *Kár*-ral való kapcsolatot lehetőségét. Sőt azt is megfontolandónak tartottuk volna, hogy *Cerus* = *Cērus*, úgy mint az írások pontosan megfelel, s nem **Cerrus*. Ebben ez esetben a *kr-* (*Kár*), *ker-* (*caria*), *ker-* (*Ceres*, *cerritus*), *kēr-* (*Cērus*) sor teljes volna, s nem volna ettől elválasztható *Κήρ* 'Todesgöttin', *sincērus*, *caries* sem, ami jelentéstani szempontból mind ide kívánkozik. V. ö. *caria*, *panis*-hoz *κηριτροφής* Hes. Erga 418. és schol. ad Eur. Phoen. 638.; *caries* 'Morschsein'-hez *κηριφατοι* ὄσοι νόσοι τεθνηκασιν Hesych. s. v. (Harrison, Prolegomena, 185.). *Ceres* istennőnek ez a két oldala: élet és halál. *Κερσο-βλέπτης* nem választható el *cerritus*, *verrückte*-től, mint szerző Kretschmer, Einl. 234. alapján gondolja: jelentése a *μ. γορωπιός*, mit *wilden Blick*' és összetartozik az 'Αἰτιό-κερσος, 'Αἰτιό-κέρσου samothrakéi istennevekkel. — *cucullus* 'Kapuze' kelta eredetét nem bizonyítja *bardocucullus*. Ennek első tagja nem *bardus* 'Barde' (honnan tudjuk, hogy a bárdok a legalacsonyabb néposztályok ruháját hordozták? Mert a *cucullus* ezeké: Egger, Wiener Präh. Zeitschr., 19., 1932, 312.), hanem *bardus* 'stummfsinnig'. Ez *baro* 'Tölpel', *bargus* 'sine ingenio', *barcala* 'Dummkopf', *bargena*, *barginna* 'νεκροφόρος' barbár'ral együtt szerző szerint is az etruszkból származik (**par-te*, **par-u*, **par-cee*, **par-c(a)-la*, **par-c-na*, l. 96. k.). **parcna* 'Leichenräger', **parce* és a többi 'Tölpel' a *Parca* népe, a római halálistennőké, kiknek gyszos működése a temetésen a sírást és nevetést az etruszkoktól a mai napig jellemző módon egyesíti: *bardocucullus* máig megmaradt öltözete az itáliai temető *confraterniták* tagjainak, akik egyszerre démonikus és közmikus alakok, mint *persu*, az etruszk halálisten maga (Altheim, Arch. f. Rel.-Wiss., 27., 1929, 35. kk.). A felsorolt szavak minden jelentésváltozásukkal együtt (fr. *baragouin* 'Kauderwelsch') az itáliai temetés és burleszk népies színjátszás közös talaján tökéletesen megérthetők.¹ A *cucullus* szó kelta eredete ellen szól, hogy a megfelelő ír *cochull*, ókorn. *cugol*, bret. *kougoul* a latinból való kölcsönzés, mint szerző Pedersen nyomán joggal emeli ki. Végül *cucullus* mint reduplikált képzés *callus*, *culleus* 'lederner Sack'-hoz könnyen megfejthető a latinból, v. ö. *cucurbita* vagy *cicindela* szerző szerint. — *Diana* mellett *Dianus*-szal kapcsolatban a *Janus*-kérdésre való utalást is váránk. Stb. KERÉNYI KÁROLY.

A. Bertholet: *Die Religion des Alten Testaments*. Religionsgeschichtliches Lesebuch, 2. erweiterte Auflage, 17. Tübingen. I. C. B. Mohr (Paul Siebeck 1932. VI., 144. l. 8-sr. Ára 5.— M.

¹ Bővebben szolt erről a Budapesti Philologiai Társaságban 1932 november 15-én tartott „Eleusinia“ c. előadásom a Telesphoros = *Genius Cucullatus*-problémával kapcsolatban. *Cucullus*-t viselő haláldémont etruszk temetési menetben mutat egy florenci urna az új Mommsenkiadás 35. tábláján.

Rendkívül tanulságos kísérlet az ószövetségi vallás szemelvényekben való bemutatására a modern „vallástörténeti” tudománytól konstruált fejlődési fokozatok sorrendjében: I. Dynamistisches. II. Dämonistisches. III. Mythologisches. IV. Das Weltbild. V. Atiologische Sagen. VI. Vormosaische Kulte und ihre Nachwirkungen. VII. Mose. VIII. Der Bundesgedanke. IX. Vorprophetische Züge israelitischer Religion. X. Der Prophetismus. XI. Gesetzliches. XII. Aus der Psalmenfrömmigkeit. XIII. Weisheitsliteratur. XIV. Junge Theologumena. A rendszer gyengéje az első három fejezetben van. Világosan látjuk, hogy az animizmus (a vallástörténeti „atomizmus”) helyére lépett dinamizmus továbbra is a természettudományos gondolkodás önkéntelen másolása a vallás területén. Már a prachistoriai korban a vallási fejlődés élén álló nagy istennek — itt Jahve — megértésétől ez a „vallástörténet” elzárkózik. Minden érdemének elismerése mellett Bertholetet s ezt a theologus-iskolát az antik filológus többé nem követheti. k. k.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 2., völlig neubearbeitete Aufl. von H. Gunkel u. L. Zscharnak. Registerband von Dr. O. Rühle. Tübingen, I. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1932. 895 l., nagy 8-r. Kötve 26 M.

Az 55., 1931, 145. l.-on legutóbb méltatott ötkötetes lexikon most egy regiszterkötet teszi még használhatóbbá, Rendszeres összefoglalást, cikkírók szerint való jegyzéket és „Stichwortregister”-t nyújt: a cím-szavaknak több mint kétszeresét.

Förster Aurél: Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése. Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből. XXV., 1. Budapest, 1932. Magyar Tudományos Akadémia. 8-r. 15 l.

Legközelebb részletesen foglalkozunk vele.

PANNONIAI VONATKOZÁSÚ KÜLFÖLDI FELIRATOK.*

2. Pannoniai származású polgári egyének.

182. Fl. Pan(n)onius | Salonae, CIL III. 2326, 1. — 183. M. Pannonius Iucundus Pius | Lambaesis, CIL VIII 18442, 2—4. — 184. Claudius Pannon(ius) | Caesena, CIL XI 560, 4—5. — 185. L. Calpurnius L. f. Gal Panno[n]ius II. vir | Ullia, CIL II 1536, 1—3. — 186. Maximinus Pannonius [Oescus, Rev. arch. 1914, nr. 94, 4—5. — 187. ... go Panno[n]ius?] | Salonae, CIL III 9608, 1. — 188. Δάφνης Παννόνιος | Athen, Ath. Mitt. XXV, (1900), S. 302, 1. — 189. Φλάβιος Παννόνιος | Prope Cium. I. Gr. ad r. R. p. I. 597, 1. — 190. Iulia Pannonia | Lambaesis, CIL VIII 3799, 3—4. — Iulia Pannonia | Lambaesis, CIL VIII 3588, 4. — 192. Iulia Pannonia [Verecunda, CIL VIII 4277, 2. — 193. Capito Arri l(ibertus) argentarius natione Pannonius | Ager Mo(gontiacensis, CIL XIII 7247, 1—5. — 194. Ti. Claudius E... natione Pa(n)non[ius] | Roma, CIL VI 15011, 1—2. — 195. Val. Saturninus ... Pan(nonius) | Caesarea, CIL VIII 21326, 2—3. — 196. Val. Constantia ex provincia Pannunia(sic) vico Doecis | Bostra, Rev. arch. 1914, nr. 296, 4—7. — 197. Aurelia Justina ... nat Pannonia | Roma, CIL VI 13336, 2, 4. — 198. [V]arenius ... inus Dominae [fili]ae ... [n]atione Pannonicae | Inter Ucetiam et Nemausum, CIL XII. 3020, 2—4. — 199. Fl. Amanda civis Pan(nonia) | Rusicade, ILCV 4456/a = CIL VIII 8190, 2—3. — 200. Aurelia Marciana cives Pannonia | Roma, ILCV

* Folytatás ez évfolyam 120. lapjáról.

4456, 1—2. — 201. Aurelia Gorsila ... natione A[qu]i(n)cesem (sic) | Roma, CIL VI 3454, 2., 6. — 202. C. Domitius L. f. Maternus Acuc[e]nsis¹ (sic) | Barcino, CIL II 6153. — 203. M. Percenn(ius) Mursensis | Altinum, CIL V 2254, 3. — 204. Numerianus prencepalis (sic) de civitate Mursese (sic) | Concordia, ILCV 370, 1—2 = CIL V 8770. — 205. sanct. abtissa Johanna² [civis?] Sermensis (sic) | Salonae, ILCV 1653, 2—5 = CIL III 9551. — 206. infans [Do]mnica³ ... quae a Sirmio Salonas adducta est | Salonac, ILCV 4455, 2—3 = CIL III 9576. 207. Vlp. Pi[a] dom[us] Vindo[bona] | Singidunum, CIL III 1665, 1—3. — 208. M. Aurelius Avitus c[ivis] R[omanus] [Av]itiani filius Carnuntiensis provinci[a]e Pannoniae superioris | Alexandria, CIL III 6593 = E. E. II nr. 328, 1—3. — 209. L. Atilius L. l[iber]tus Saturninus ... domo Fl. Scarbantia | Aquileia, Rev. arch. 1903, nr. 203, 1—4 = IL S. 8507. — 210. ... Polens Savariens(is) | Fl. Solva, CIL III 5348, 2—3. — 211. M. Vlp[er]ius Saturnus domu Vlpia Poetovione | Karlsdorf, CIL III 5424, 1—4. — 212. Juliana nata Pannon(ia) ... vis. Petovio(ne) | Histonium, CIL IX 2865, 2—4. — 213. M. Plusi ... u Ammianus ... Siscia na(tus) | Nedi num, CIL III 9962, 1—5. — 214. M. Flavius Breucus fl(amen) | Cuicul, CIL VIII 20150, 3 = Rev. arch. 1915, nr. 103. — 215. Breucus l[iber]tus Noni | CIL XIII 5378, 1—2. (Vasa Arretina.) — 216. Martinus⁴ ... Pannoniis genitus | Bracara Inscr. Hisp. Chr. s., nr. 379, III, 1, 5.

3. Pannoniai állomáshelyek említése katonai csapatoknál.

217. M. Julius Istianu[s] veteranus qui militavit in Pannonia in prim[a] aiu[t]r[is]ce (sic) | Theveste, CIL VIII 27851, 2—6. — 218. C. Julius Martialis veteranus leg. II. adiutricis piae fidelis quae habitat in Pan(n)onia inferiore Acinco⁵ | Thuburnica, CIL. VIII. 25740, 5—11. = IL S. 9084. — 219. Q. Planius Sardus [f. C. Eggius] Ambibulus⁶ ... leg. leg. II [Adi. in Pannonia] inferiore | Cuicul, Rev. arch. 1911. nr 111, 1—2, 4—5 = ILS. 9486. — 220. Fl. Pusinnio optio leg. II Pannonic(a)e⁷ | Mogontiacum, CIL. XIII. 6849, 2—3. — 221. L. Petronius L. f. Sab. Taurus Volusianus⁸ ... trib. leg. X et XIII, gem. prov. Pannoniae superiori(s) | Arretium, CIL. XI. 1836, 1—3. 9—10 = ILS. 1332. — 222. L. Volcacius Q. f. Vel. Primus praef. coh. I Noricor. in Pann(onia) praef. ripae Danuvi et civitatum duar(um) Boior(um) et Azalior(um)⁹ | Firmium Picenum, CIL. IX 5363, 1—6. — 223. [L. V]olcacius Q. f. [V]el[is]. Primus praef. [coh. I Norico]r. in Pan(n)onia [praef ripae] Dan(uvi) [et civitatum

¹ Aquincensis helyett.

² A sirmiumi Johanna szülővárosa, 582-ben hősi küzdelem után az avarok kezébe jutott. Ekkor került Johanna a többi menekülővel, még mint kis gyermek, Salonába. Egger, Forschungen in Salona, II. S. 109. — Meghalt 612, május 12-én.

³ A kis Domnica azon menekülők közé tartozott, akik Sirmium eleste után 582-ben Salonában kerestek menedéket. Egger, i. m. S. 103.

⁴ Dumii monostornak, majd Bracarának a püspöke. Működési ideje: 556—580.

⁵ Aquinco helyett.

⁶ Consul 126-ban.

⁷ A. m. II. adiutrix.

⁸ Consul 261-ben.

⁹ L. Ritterling, Germania, I (1917), S. 133, Domaszewski, Westd. Zeitschr. XXI, (1902), S. 184, Aschbach, Die Boier und Azalier unter Traian in Pannonien, 1858.

[d]u[a]r(um) . . .¹⁰ | Firmium Picenum, CIL. IX 5364, 1—5. — 224. L. Flavius T. f. Quir Secularis . . . trib. coh. primae voluptariae (sic) Campanorum in Pan(n)onia inferiore praef. alae primae Flaviae Gaetuloru(m) in Pan(n)onia inferiore. | Roma, CIL. VI 3520, 1—2, 6—11 = ILS. 2731. — 225. . . . [ἐπαρχος ἐ]ν Πευνιᾶ¹¹[ιλ]ης α΄ Θρακῶν Ἑρακλειανῆς | Prusias ad Hypium, ILS. 8868, 2—3 = I. Gr. ad r. R. p. III. 1420. —

4. Pannoniai törzsekből rekrutált csapatok külföldi feliratokon.

a) Alae Pannoniorum.

226. Cloutius Clutami f. duplicarius alae Pannonior(um) | Saloniae, CIL. III 2016, 1—3 = ILS. 2530. — 227. ala I Pannoniorum | Oltina, CIL. III dipl. XXXI p. 1971, 6 = ILS. 2000—99, augusztus 14. — 228. T. Flavius Capito dec. vet. alae Pannoniorum | Tomi, CIL. III. 14453, 1—3. — 229. Sex. Pulfennius C. f. Ter Salutaris M. Luccius Valerius Severus . . . praef. alae I Pannonior(um) | Venafrum, CIL. X 4873, 1—3, 6, — 230. ala I Pan(n)iorum | Troesmis, CIL. III 6242. — 231. ala I Pannoniorum Tampiana | Malpasium, CIL. III. dipl. XXI, 6—7, p. 864 = XXXII = CIL. VII. 1193 = ILS. 2001. — 103, jan. 19. — 232. Fo[n]teius Fortun[atus] dec. alae I Pann(oniorum) | Saltus Aurasius, CIL. VIII 2466 = ILS. 2486, 3—5. — 179. év. — 233. [ala I Pannoniorum] | Saltus Aurasius, CIL. VIII. 2464 — 197. év. — 234. Aemilius Emeritus dec. al(ae) I Pan(n)iorum | Saltus Aurasius, CIL. VIII. 2465, 10—11 = ILS. 2485. — 198, május 3. — 235. Boutius Ceii f. eque[s] alae Pannon[i(orum)] | Phua, CIL. VIII. 6308, 1—3. — 236. Ti Claudius M[i]ntai f. Cilius Lusitanus eques alae Pannoniorum T(ampianae) | Phua, CIL. VIII. 6309, 1—4 = ILS. 2513. — 237. . . . mu . . . nei . . . s dec. . . . I Pann(oniorum) | Lambaesis, CIL. VIII. 2690, 1—4. — 238. ala I Pannoniorum | Lambaesis, ILS. 2487 = 9133—34 + Rev. arch. 1900, nr. 35, 6. — 128, július 1. — 239. . . . us Pastor [si]g. al(ae) I Pa[nn(oniorum)] | El-Gehara, CIL. VIII 18025, 5—6 = E. E. VII. 802. — 240. L. Claudius Ti. fil. Quir. Honoratus [praef. alae] I Aug. Pan(n)iorum | Cuicul, CIL. VIII. 20144, 2—3 = E. E. VII. 798. — 241. C. Pomponius Saturninus actuarius al(ae) Panno(niorum) | Cuicul, Rev. arch. 1911, nr. 100, 15—17 = ILS. 9490. — 242. A . . . us P.[f.?] Ru[f]us Pomosena eq. alae Pan[n(oniorum)] | Hr. Belab, CIL. VIII. 27428, 1—4. — 243. Quintus Mucatali f. eq. alae Pannoniorum I | Ain-Kerma, Rev. arch. 1930, nr. 133, 1—3. — 244. Iora Lisri f. eques ala(e) Pannoniorum I signifer | Ain-Foua, Rev. arch. 1930, nr. 132, 1—3. — 245. M. Annus M. f. Quir. Martialis . . . duplic. alae Pann(oniorum) dec. al(ae) eiusdem | Thamugadi, CIL. VIII. 2354, 5—9 = ILS. 305. — 246. M. Artorius M. f. Pal. Priscillus Vicasius Sabidianus . . . praef. alae I Pann(oniorum) | Roma, CIL. VI. 32929, 1—3 = ILS. 2700. — 247. C. Julius . . . [f.] Fal. Janua[r]ius praef. a[lae] Pannoniorum | Cremona, CIL. V. 4095, 1—4 — 248. M. Maenius C. f. Cor. Agrippa L. Tusidius Campester . . . pr[ae]f. alae I. Gallor. et Pannonior(um) catafractae | Camerinum, CIL. XI. 5632, 1—2, 9—11 = ILS. 2735. — 249—252. T. Varius, T. fil. Clemens Cl. Cel. . . . praef. eq. al(ae) II Pannoniorum | Celeia, CIL. III 5211, 1—2, 11 = ILS. 1362, III. 5212, 1, 7 = ILS. 1362a, III 5214, 1, 3, III. 5215, 1, 9—10 = ILS. 1362b. — 253. ala II Pannoniorum | Bononia, CIL. III. dipl. CIII, 6—7, p. 2328^{9b} = ILS. 9053 = Oest. Jahresh. I. S. 170 ff. — 93, szeptember 16. — 254. ala II Pannoniorum |

¹⁰ L. a. 222. sz. f.

¹¹ = Pannonia, V. ö. Premerstein, Klio 12. (1912) S. 160, 13. (1913) S. 72.

Muhowo, Rev. arch. 1927, nr. 44. — 88, november 7. | 255. T. Petronius T. f. Aniens. Priscus... praef. alae II Pannonior(um) | Ostia, CIL. XIV. 4459, 1—2, 6 = E. E. VII. 1212 = ILS. 1445.

b) Cohortes Pannoniorum.

256. Licaius Seri f. miles ex c(o)ho(rte) Pan(n)onioru(m) | Aquae Mattiacorum, CIL. XIII. 7582, 1—2. — 257. Scenus Assenionis f. mil. ex c(o)ho(rte) Pannonior[um] | Bingium, CIL. XIII. 7511, 1—3. — 258. ... miles ... [Panno]nioru(m)? | Mogontiacum, CIL. XIII. 7046. — 259. P. Septimius P. f. Tro. Paterculus praef. coh. I Pannoni[or(um)] | Aesernia, CIL. IX. 2649, 1—3 = ILS. 2732. — 260. Adiutor Lauci f. cives Menapius mil. coho(rtis) I Pannoniorum | Aquileia, CIL. V. 885 = ILS. 2564. — 261. ... coh. ... Pannonico[rum] | Sydenham, CIL. III. dipl. XXIII, 11. p. 866 = CIL. VII. 1194. — 105. év. — 262. Crispinus eques imaginifer c(o)hor. I Pannoniorum | Aquileia Rev. arch. 1926, nr. 110. 1—5. — 263. Coh(o)r(s) I Pann(oniorum) | Timziuin CIL. VIII. 22602/4, 14 = ILS. 5850. — 264. Coh(o)r(s) I Pannon(iorum) | Timziuin, CIL. VIII. 22611, 14. — 265. Q [Gavius ... mil.] coh. I Pann[oniorum] | Caesarea, CIL. VIII. 21033, 1—2 = E. E. V. 991. — 266. Coh. I. Pannoniorum | Caesarea, CIL. VIII. 20978, 8 = CIL. III. dipl. XXXVI, 8 = ILS. 2003. 107, nov. 24. — 267. Coh. I Pannoniorum | Coptus, CIL. III. dipl. XV = LXXVIII, 7. p. 1962 = ILS. 1996 — E. E. V. p. 611 sqq. — 83, június 9. — 268. Cn. Clodius Cn. fil. Classium ... coh. I VI[p.] Pannoniorum CXO eq. | Singidunum, CIL. III. 6302, 2—3, 7 = 8162 = ILS. 2606. — 269. T. Julius Julian(us) trib. co[h.] prim(ae) Pann(oniorum) | Brixia, CIL. V. 4343, 6—7. — 270. Τιβέριος Κλαύδιος Ἀγρίππα [ἐπ]αρχος σπειρῆς ἀ' Παννονίω[ν] ἱππικῆς παλαιᾶς | Termessos, Rev. arch. 1929, nr. 125, 3—5. — 271. Coh. I Au[g.] Pannon(iorum) | Kazanlyk, CIL. III. dipl. CX, 2—3. p. 2328⁷¹ — 157. év. — 272. Coh. I. Pannonior(um) | Patavium, CIL. III. dipl. XLV, 4. p. 887 = LXXII p. 1990 — 165, febr. 18. — 273. C. Trebius C. f. Rom. Junianus ... praef. coh. I Pan(noniorum) | Roma, CIL. VI. 3540, 2—4. — 274. Dagualdus mil[es] coh(ortis) I Pan(noniorum) | Vindolana, CIL. VII. 692, 2—3. — 275. Coh. I. Pan(noniorum) | Tricornium, Rev. arch. 1913, nr. 174. — 276. T. Pontius T. f. Pal. Sabinus praef. coh. I Pan(noniorum) et Dalmat(arum) eq. c. R. | Ferentinum, CIL. X. 5829 = ILS. 2726, 1—2. — 277. ... lia ... praef. coh. II. Pannon(iorum) | Uxellodunum, CIL. VII. 417, 1 = E. E. VII. 978. — 278. C. Oclatius C. f. Pal. Modestus ... praef. coh. II. Pannonior(um) | Beneventum, CIL. IX. 1619, 1—2, 5 = ILS. 5502. — 279. M. Papius C. filius [Pob.] Favenn. Q. L. f. cura(tor) coho(rtis) IIII. Pann(oniorum) | Alba Fucens, CIL. IX. 3924, 1—3. — 280. ... [prae]posit(us) equit. Panno[niorum] | Nemausus, CIL. XII. 3185, 2.

c) Cohortes Breucorum.

281. Coh. I. Breucorum ... ex gregale Mogetissae Comatulli f. Boio. | Weissenburg, CIL. III. dipl. XXIV, 8. p. 867 = XXXV. p. 1972 = ILS. 2002. — 282. coh. I Breucor(um) | Marab, Rev. arch. 1922, nr. 80. — 145. év. — 283. [Coh. I] Breuc. Ant[o]ninian(a) | Pfünz, CIL. III. 11934, 7—8 = 6530. — 150. év. — 284. coh. I Breuc(orum) | A[nt]oniniana) | Pfünz, CIL. III. 11935, 7—8. — 150. év. — 285. Coh. [I Breucorum] | Roma, CIL. III. dipl. CXI, 10, p. 2328⁷¹. — 162. év. — 286. Coh. I. Breuc(orum) | Regensburg, CIL. III. dipl. LXI = LXXIII, 10. p. 1991 = E. E. II p. 460 sq. — 166. márc., vagy ápr. — 287. Aelius Fors. ... praef. coh. I. Br(eucorum) | Boehming, ILS. 5338, 7—8 = CIL. III. 14370² — 181. év. — 288. [Coh. I] Breuc(orum) | Pfünz, CIL. III. 11933, 5 — 183/4.

év. — 289. [Coh. I Br(eucorum)] Anto(niniana) | Boehming, Ins. Baiv. Rom. nr. 290. 215. év. — 290. Coh. I Bre(ucorum) | Pfünz, CIL. III 5918 = 11929 = 12691, 3 = ILS. 4686. — 291. Coh. I Br(eucorum) c. R. | Pfünz, CIL. III. 11930, 5. — 292. [C]oh. I Breucor. D. V. u. bis to[rq]uat(a) ob v[irt] appella[ta] | Pfünz, CIL. III 5918^a = 11931, 4—7. — 293. [Coh. I Breucor. V]al. victr. bis torq[ua]t. ob[virtutem ap]pella[ta] | Pfünz, CIL. III. 11932 1—3. — 294. [Coh. I Breucor. Val victr. bis torqua]t. ob virtutem appe[ll]a[ta] | Pfünz, CIL. III. 11940 1—3. — 295. T. Fl. Rom[an]us... praepositus [coh. I Breucorum] | Pfünz, CIL. III 5918^b = 11936, 2—3, 6—8. — 296. [Sep]timius C[la]udianus [tribu]nus coh[. I] Breuc(orum) Ph[ilippi]an[ae] | Weihmörting, CIL. III. 5613 = 11781, 5—7. — 297. P. Creperei(us) Verecundi(nus) praef. coh. I Breu(corum) | Nassenfels, Rev. arch. 1913. nr. 131, 5—8. — 298. [Coh.] I Bre[uc(orum)] ob v[irtu]t[em] appellata | Eining, Inscr. Baiv. Rom. nr. 333, 4—5. — 299. C. Minicius C. fil. Vel. Italus... praef. coh. I Breucor(um) equit. c. R. | Aquileia, CIL. V. 875, 1—2, 4. = ILS. 1374. — 105. év. — 300. C. Minicius C. f. Vel. Ital(us) praef. coh... I Breu[c(orum)] eq. c. R.] | Alexandria, CIL. III 12053, 1—3. — 301. ... Cam. Celsus... praef. Coh. Breuco[r(um)] | Piemont, CIL. V. 7153, 1, 4. — 302. C. Geminus Priscus... praef. coh. I Breu[c(orum)] | Laumellum, CIL. V. 6478, 3, 5. — 303. M. Aulius M. f. Albinus praef. coh. prim. Breucor(um) | Cubulteria, CIL. X. 4619, 1—4. 304. ... cohort. I Breucor(um) | Tarraco, CIL. II 4136, 2 = ILS. 1399. — 305. M. Tullius Liberalis praefect. [co]hortis I Breu[cor]um | Tarsus, CIL. III. 13622, 1—4. — 306. L. Alfius Restitutus... praef. coh. II Br(eucorum) eq. | Turin, CIL. V 6995, 1—3. — 307. Kaput urbs¹² | Hr. Suik, CIL. VIII 22600. 8 = E. E. VII. 672. — 308. Aelius Servandus dec. praepositus coh. II Breucor(um) [G]or[di]an(a)e | Hr. Suik, CIL. VIII 21560, 3—6. = E. E. V. 1047 = ILS. 2608. — 243, december 30. — 309. Coh. Breuc(orum) | Hr. Suik, CIL. VIII. 22598, 5—6 = E. E. VII 670 = ILS. 573. 270. év. — 310. Coh. Breu[c(orum)] | Hr. Suik, CIL. VIII 22599, 5—6 = E. E. VII 671. — 282—3. év. — 311. Aemilius Suavis sig. mil. coh. se(cundae) Br(eucorum) | Hr. Suik, CIL. VIII. 21561, 2—5 = E. E. V. 1048. — 312. Vlp. Optatus (centurio coh. II Breucorum) | Cohors Breucorum, CIL. VIII 21562, 3—4. = E. E. V. 1049. — 313. L. Terentius Secun[dus]... translatus... [ex] coh. II Breucorum | Caesarea, CIL. VIII 9391, 2, 4—5, = ILS. 2046. — 314. ... [praef.] coh. II. Breucor(um) | Elsdon, CIL. VII. 1054, 1—3 = ILS. 1425. — 315. T. Statius T. f. Vel. Praetuttianus praefectus coh. II Breucorum | Interamna, CIL. IX. 5066, 1—4. 315/a Coh. II Breucorum | Caesarea, CIL. III dipl. XXXVI, 11. p. 1973 = CIL. VIII 20978 = ILS. 2003. — 107, nov. 24. — 316. M. Campanius M. fil. M. nep. Fal. Marcellus... praef. coh. III Breucor. | Capua, CIL. X. 3847, 1—3, 10—11 = ILS. 1398. — 317. Co[h.] III. Bre(ucorum) | Castleshaw, E. E. IX. 1278. — 318. C(ohors) III Br(eucorum) | Castlefield, CIL. VII 1230. — 319. Coh. IIII Bre(ucorum) | Huddersfield, CIL. VII 1231 = E. E. VII. 1127. — 320. [Coh. I] III Br[eu]c[or]um | Ebchester, CIL. VII. 1229. — 321. ... [coh. I] V Br[eu]c[or]um? | Deva, CIL. VII 177, 4. — 322. Jul. Ger[ma]nus actar[ius] coh. IIII Br(eucorum) Antoninian[ae] | Ebchester, CIL. VII. 458, 2—6. Idő: Caracalla kora. — 323. Aur. Saturius vet. co(ho)r. V. Breucorum | Knittelfeld, CIL. III. 5472, 2—3 — 324. Quartus... mil. c(o)hor. V. Breuc(orum) | Vallis Lavantina, CIL. III. 5086, 3—4. — 325. T. Acilius P. f. An. Florentinus... praef. coh. V Breucorum | Formiae, CIL. X. 4093 = 6102, 1—4 = ILS. 6282. — 326. Coh. V. Breucorum | Klosterneuburg, CIL. III. dipl. XI, 12 p. 854 =

¹² = Cohors Breucorum. Idő: 235.

XIII. p. 1960. — 80. június 13. — 327. Coh. VI. Breuc(orum | Vimina-cium, Rev. arch. 1905. nr. 162. — 328. L. Octavius Celer praef. coh. VII. Breu(corum) | Borbetomagus, CIL. XIII. 6213, 2—4. — 329. [C]oh(ors) VII Bre[ucor(um) c.] R. eq. cui pra[est] M. Oel(atius) Ruf[us] pr[ae]f. | Knodara, CIL. III. 215, 5—8. — 330. M. Sentius Sex. f. Fab. Proculus... praef. ... coh. VII. Breucor. | Beyruth, Rev. arch. 1926. nr. 150, 1—3, 5. — 331. Sassaius Licca f. miles ex coh. VIII. Breucorum | Colonia Agrippina CIL. XIII 8313, 1—3.

d) Cohors Varcianorum.

332. Julius Verecund(us) centurio c(o)ho[r]tis I]I Varcianorum | Brohl, CIL. XIII 7707, 2—4. — 333. Petitor Pirobori mil. coh. II. Var(cianorum) sing. cos. | Colonia Agrippinensium, CIL. XIII 8188, 3—6. — 334. Domitius... [coh.] II. Varc(ianorum) | Colonia Agrippinensium, Rev. arch. 1929. nr. 109, 2—3. — 335. [Coh. II] Varc(ianorum) | Rigo-magus, CIL. XIII 7804, 1—2. — 336. ... praef. c(o)hor... [Varc]iano-rum | Bovianum Vndecimanorum, CIL. IX. 2564, 7—8. — 337. [C. Mini]cius C. [f. Vel. Italus]... [pra]efectus coh. II Var[c(ianorum)] | Ostia, CIL. XIV 4456, 1, 5. — 337/a C. Minicius C. fil. Vel. Italus... praef. coh. II. Varc(ianorum?) eq. | Aquileia, CIL. V. 875. 1—2, 5 = ILS. 1374. — 337/b. C. Minicius C. f. Vel. Ital. praef. [coh. II Varc.] | Alexandria, CIL. III 12053, 1—3.

e) Ala Sarmatarum.

338. N(umerus) eqq. Sar[mat(arum)] Bremetenn(acensium?) [G]ordianus | Coccium, CIL. VII 218, 4—6. — 339. L. Jul. Maximus s(ingularis) c(onsularis) alae Sar(matarum) | Coccium, CIL. VII 229, 6—7. — 340. [eq(ues)] al(ae) Sarmata[rum] | Coccium, CIL. VII 230. — 341. [al(a)] Sar(matarum) | E. E. VII 1132. — 342. ... Sar(matarum) | Latium, CIL. XIV 4674/5, 2 = 447. — Az ala Sarmatarum eredetét vissza lehet vezetni arra a szövetséges csapatra, melyet a szarmaták M. Aurelius-szal kötött béke értelmében kiállítottak. V. ö. Dio, LXXI, 16.

f) Classis Pannonica.

343. L. Cornelius Restitutus praef. classis Flaviae Pannonicae | Ruscade, CIL. VIII. 7977, 7—11 = ILS. 1146. — 344. C. Manlius. f. Q. Felix... praef. class. Pann(onicae) | Burneri, CIL. III 726, 1—2, 7—8 = ILS. 1419. — 345.... praef. classis Flav[iae] Pannonicae | Ostia, CIL. XIV 4468/70, 6—7 = ILS. 9501. — 346. ... praef. class. ... Pannonic(ae) | Roma, CIL. VI. 1643, 2—3.

5. Pannoniai hadjáratok említése a külföldi feliratokon.

a) Szorosabb értelemben vett pannoniai hadjáratok.

347. [M. Vinu]cius [P. f. n. ... primus t]rans vlcem Danivium [progressus Quadoru]m et Basternarum exercitum [acie vicit fu]gavitque Cotinos [Osos...] s et Anartio[s sub potestatem imp. Caesaris] August[i et p. R. redegit]¹³ | Tusculum, Rev. arch. 1905, nr. 14, 1, 4—8 = E. E. IX. 694 = ILS. 8965 = Fieb. Schmidt, nr. 8. — 348. Pannoni-um gentes quas a]nte me principem populi Romani exercitus nunquam ad[i]t [devictas per Ti. Ne]ronem qui tum erat privignus et legatus

¹³ Hadjárat Kr. e. 14-ben. L. Premerstein, Oest. Jahresh. VII (1904), S. 215 ff.

meus imperio po[puli Romani subie]ci protulique fines Illyrici [ad rip]am fluminis Dan[u]i | Ancyra, CIL. III p. 796 f. c. 30, 5, 44—47. = I. Gr. ad. r. R. p. III. 159. p. 80. — Tiberius első, Kr. e. 12—9 tartó pannon hadjáratára vonatkozik. L. Mommsen, Res gestae divi Augusti², p. 128. sqq., Röm. Gesch. V^o. 20 f, Zippel, Röm. Herrschaft, S. 298 ff. — 349—350. M. Plautius M. f. A. n. Silvanus... huic senatus triumphalia ornamenta decrevit ob res in Il(ly)rico bene gestas¹⁴ | Tibur, CIL. XIV. 3606, 1—2, 4—7 = ILS. 921; XIV 3605, 1, 3—5. — 351. [M. Plautius M. f. A. n. Silvanus... res bene gessit per triennium Pannoniorum Delmatarumque gentes in deditionem accepit acie vicit profligavitque nationem Breucorum qui interfecerant Batonem a divo Augusto et Tiberio sibi impositum regem qua redacta in potestatem divi] Augusti populique Romani. | Tibur, Oest. Jahresh. XXI—XXII (1922—24), Beibl. S. 478, 1—3 = CIL. XIV 3613 = ILS. 918. — L. a 349—350. sz. feliratokat. — 352. C. Julius C. f. Ser. Aetor... donatus ab Ti. Caes. Aug. f. Augusto... bello Delmatico¹⁵ | Patavium (vagy Saloniae?), CIL. III. 3158, 3—8 — ILS. 3320. — 353... [bellum] Batonianum | Verona, CIL. V 3346, 3—4 — ILS. 2673. — A pannon-dalmát lázadás utolsó szakasza. — 354. G. III. C Ti. Aug. Inlyrico vic(it). | Antium, CIL. X. 6638 = CIL I^o p. 248, 324. — Kr. u. 8, augusztus 3-án, a Bathinus fő mellett aratott győzelemre vonatkozik. L. a 349—350. sz. ff. jegyzetét. — 355. Ti Caesar curru triumphavit ex Illyrico. | Palestrina, Notiz d. sc. 1921. p. 277 sqq., 2—3. — Kr. u. 9, október 23-án Tiberius a Varus-féle vereség miatt elhalasztott triumphus helyett ovatiót tart. L. Marucchi, Not. d. sc. i. h., Hülsent, Diss. d. pont. Accad. r. di arch. 1921. p. 329 sq.

356. Ti. Caesar ex Pan[nonis et Delmatis triumph]avit | Fasti Praenestini, CIL. I. p. 312, 3. — Kr. u. 11, január 16-án tartotta Tiberius a pannon-dalmát győzelem triumphusát. — 357. [Ti Caesar Augusti f. divi n. III de Pannonis et Delmateis XVII K. Febr.] | Acta triumphalia, CIL. I^o p. 181. — L. a 356. sz. f. jegyzetét. — 358. Severus... qui decid(i)t in Pannonia | Delminium, CIL. III 9740, 1—3. — Tiberius pannon-dalmát háborújára vonatkozik. Hirschfeld, Kleine Schriften, nr. XXVII. S. 388. — 359. L. Antonius f. Fab. Quadratus donatus ab Ti. Caesare | Brixia, CIL. V. 4365, 1—3, 5—6 = ILS. 2272. — Tiberius pannon-dalmát háborújára vonatkozik. Filow, Die Legionen d. Provinz Moesien, S. 7. —

b) Domitianus sub-sarmata háborúja.

360. C. Velius Salvi f. Rufus... donatus... bello Marcomannorum Quadorum Sarmatarum adversus quos expeditionem fecit per regnum Deceballi regis Dacorum. | Heliopolis, ILS. 9200, 1—2, 13—18. = Rev. arch. 1903. nr. 368. — L. Mommsen, Sitzungsber. d. k. preuss. Acad. XXXVIII—XL. (1903), hist.-phil. Kl. S. 817 ff., Ritterling, Oest. Jahresh. VII. (1904), Beibl. S. 23. ff. — 361... [S]atrius Q. f. Hor. Sep... tus... donis [mil]itaribus bello Suebico it[em Sar]matico | Potentia, CIL. X 135, 1—2, 4—6 = ILS. 2719. — 362... P. f. Stel. Sospes... donat. expedit. Suebic. et Sarm(at)ico | Antiochia, CIL. III 291 = 6818,

¹⁴ Kr. u. 6—9 tartó pannon-dalmát háború. L. R. Rau, Klio, XXV (1925), S. 313 ff, Hirschfeld, Kleine Schriften, nr. XXVII S. 387 ff, Groag, Oest. Jahresh. XXI—XXII (1922—24), Beibl. S. 445 ff., Mommsen, Röm. Gesch. V^o S. 35 ff, Domaszewski, Gesch. d. r. k. I. S. 428 ff., Schiller. i. m. I, S. 225. ff., Bauer, Arch. — ep. Mitt. XIII. (1894) S. 135. ff.

¹⁵ L. a 349—350. n. ff.

2, 9—10 = ILS. 1017. — 363. L. Aconius L. f. Clu. Statura . . . donatus ob bellum Germanicum et Sarmaticum | Tifernum Mataurense, CIL. XI. 5992, 1—2, 10—11. — 361—363. sz. feliratokhoz I. Mommsen. Hermes, III (1869) 115 f.

c) Nerva sueb háborúja.

364. Q. Attius T. f. Maec. Priscus . . . donatus ab imp. Nerva Caesare Aug. . . bello Suebic(o). | Serravalle, CIL. V. 7425, 1—2, 9—11 = ILS. 2720. — L. Schiller i. m. I, S. 547 f., Mommsen, Ges. Schr. IV S. 449 = Hermes, III. (1869), S. 117., Domaszewski, Gesch. d. r. K. II. S. 170.

d) M. Aurelius és Commodus markomann háborúja.

365. M. Claudius [Ti.] f. Q[uir.] Fronto . . . post aliquot secunda proelia adversum Germanos et lazyges ad postremum pro r. p. fortiter pugnans ceciderit | Roma, CIL. VI 1377 = 31640, 1—2, 22—25 = ILS. 1098. — 366. [Q. Antistius Adventus] Q. f. Quir. Postumius Aquilinus . . . leg. Aug. at praef[ect]uram Italiae et Alpium expeditione Germanica | Thibilis, Rev. arch. 1893 nr. 88, 1—3, 5—8 = ILS. 8977. — 367. [T. Val.] T. f. Pol(l)ia Marci[anus] . . . funct. ex[pedi]t . . . Germanica | Troesmis, CIL. III 7505, 1—2, 4—5, 7 = ILS. 2311. — 368. . . [comes imp. Anton]ini Aug. et divi Veri bello Germanic(o) | Roma, CIL. VI 1549, 1—2 = ILS. 1100. — 369. P. Comi[nius P. f.] Cl. Cle[mens] . . . [in] expeditione Germanica . . . don. | Concordia, Rev. arch. 1890. nr. 151, 1—2, 5—6 = Not. d. sc. 1890. p. 173. = 370. M. Macrinus Avitus M. f. Claud. Catonius Vindex . . . donat. . . in bell(o) Germanico | Roma, CIL. VI 1449, 1—2, 6—7 = ILS. 1107. — 371. L. Petronius L. f. Pup. Sabinus . . . don. . . in bello Germanico | Urvinum Mataurense, CIL. XII. 6055, 1, 3—4 = ILS. 2743. — 372. C. Didius C. f. Sab. Saturninus . . . donatus . . . bello Germanico | Saturnia, CIL. XI. 7264, 1—2, 4, 6 = Rev. arch. 1900. nr. 95. — 373. C. Julius [C. f. Fab. Alex]ianus . . . [co]mes . . . in bello Germanico | Salonae, Rev. arch. 1921 nr. 64. 1—2, 8—10. — 374. . . [bello G]erm(anico) | Histonium, CIL. IX. 2849, 2. — 375. . . [Ruti]lianus Rufinus . . . Amyntianus . . . [comes expeditionis Germanicae] | Roma, CIL. VI. 31753, 1—3. — 376. . . praeposit. vexillationum . . . bello Germanico | Roma, CIL. VI. 31871, 2—3. — 377. [M. Ros]sius M. f. Pupinia Vitulus . . . [praepos. gentis Onsorum] . . . donatus ob expeditionem felicissimam Quador. et Marcomann. | Bulla Regia, Rev. arch. 1911, nr. 7, 1, 3. — L. Ritterling, Germania, I. (1917). S. 132 ff. — 378. M. Rossius M. f. Pupin(i)a Vitulus . . . praepos. gentis Onsorum. | Bulla Regia, Rev. arch. 1914, nr. 248, 1, 3—4. — L. a 377. sz. f. — 379. [A.] Julius Pompilius A. fil. Cornelia Piso T. Vib[er]ius Varus Laevillus Berenicianus . . . praepositus legionibus I. Italicae et IIII Flaviae cum omnibus copiis auxiliorum | Lambaesis, CIL. VIII. 2582, 1—2, 5—6 = ILS. 1111. — A markomann háború alatt kapta Berenicianus ezt a rendkívüli megbizatást. — 380. C. Vettius C. fil. Volt. Sabinianus Julius Hospes . . . donatus . . . ob expeditionem Germanicam et Sarmaticam | Thuburbo maius, Rev. arch. 1920. nr. 45, 1—2, 7—8. — 381. M. Basaeus M. f. St[el.] Rufus . . . ob victoriam Germanicam et Sarmaticam . . . donatus. | Roma, CIL. VI. 1599, 1—2, 6, 10 = ILS. 1326. — 382. L. Julius Ve[hil]ius Gr[at]us Julianus . . . praep[os.] vexillationis per Achaia et Macedoniam . . . adversus Castabocas . . . praepositus vexillationibus tempore belli Germanici et Sarmatici . . . trib. cohort. primae Vlpiae Pannoniorum . . . donatus [ob vic]tor(iam) belli Germ[an]ic. [et Sarmatic.] | Roma, CIL. VI 31856, 1—2, 8—12, 14—16, 19—20 = ILS. 1327. —

L. PWRE. XI. 1504 ff., Premerstein, Klio, 12. (1912..) S. 145 ff., Schwendemann, Der historische Wert d. Vita Marci, S. 84 f., Domaszewski, Neue Heidelb. Jahrb. V. S. 125, Heberdey, Arch. — ep. Mitt. XIII. (1890), S. 186 ff. — 383. [T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio]... comes expeditio[nis ... Germ]anicae... comes... expedit[ionis Germanicae Sar]maticae. | Roma, CIL. VI. 1540, 1—7 = ILS. 1172. — 384. L. Fulvius C. f. Pom. ... [C.] Bruttius Praesens Min. ... Valerius Maximus Pompeius L. ... Valens Cornelius Proculus... Aquilius Veiento... comes expeditionis Sarmatica. | Volcui, CIL. X. 217, 1—5, 8—9 = ILS. 1117 = E. E. III. p. 212. — 385. ... [expedi]t(ione) Sarm(at)ica... [donat.] | Capua, CIL. X 3901, 2. — 386. M. Aurelius Antoninus... omnes omnium ante se maximorum imperatorum gloriae supergressus bellicosissimis gentibus deletis et subactis¹⁶ | Roma, CIL. VI. 1014, 4, 6—7 = ILS. 374. — 387. Ti. Plautius Ti. f. Papiria Felix Ferruntianus... praepositus vexil. leg. III Aug. apud Marcomannos | Mactar, CIL. VIII. 619, 2—3, 7—8 = ILS. 2747. — 388. Tib. Cl. Candidus... praepositus copiorum expeditionis Germanicae secundae. | Tarraco, CIL. II 4114, 1, 12—18 = ILS. 1140. — 389. C. Annius Flavianus... donatus bello Ger[ma]nico II | Thamugadi, CIL. VIII 17900, 1—2, 13—15. = ILS. 1436. — 390. Salvius dispe(n)sator Aug. primae et secundae expeditionis Germanicae fel(ici)s. | Roma, CIL. VI. 8541, 3—6 = ILS. 1573. — 391. T. Flavius T f. Germanus curator triumphii felicissimi Germanici secundi | Praeneste, CIL. XIV. 2922, 1—3 = ILS. 1420. — 391/a... praepositus ann[on]ae expeditionis [Ger]manicae [secundae?] | Falerii, CIL. XI. 3104, 7—9. — 392. Chaeron Aug. n. disp rat(ionibus) cop(iarum) expedit(ionum) fel(icium) II et III Germ(anicarum) | Altinum, CIL. V. 2155 = ILS. 1574.

e) II. Constantius quad — sarmata háborúja.

393. [Imp. Caes. Fl. Jul. C]onstanti[us]... de Quadis e[st] Sarmatis | Roma, CIL. VI. 1164, 2, 4. — 358-ban, II Constantius Valeria és Pannonia secundaba betörő quadokat és sarmatakat legyőzi. V. ö. Ammianus Marc., XVII, 12.

6. Pannoniai városok említése a külföldi feliratokon.

394. T. Aurelius. T. fil. Papir. Flavinus... buleuta civitatis... Aquincensium | Oescus, CIL. III, 14416, 1—2, 4—5. = ILS. 7178. — 395. ... Jul. Capito... omnib. honorib. ab ord. [co]l. Fl. Sirmiatium honoratus... decurionalib. ornamentis honoratus ab ordine coloniae Vlpiae Poetovionensis ex Pannonia superiore | Oescus, CIL. III. 753 = 7429, 1—3, 7—10 = ILS. 1465. — 396. ... dec(urio) col. Sir(miensis) | Prope Tegare, CIL. III. 12740, 4. — 397. T. Aur. Atticus... dec. col. Sirmensium | Singidunum, Rev. arch. 1910, nr. 172, 5, 8. — 398. Aurelius [F]lavius negotiatis natione Surus defunctus... Sirmi... T. Aurelius Apollonius frater eius c. coh. I ∞ def. Sirmi | Salonae, CIL. III. 2006, 1—7, 10, 12—17. — 399. Sirmium | Cephaloedium, CIL. X. 7457, 12. — 175. március 18. — 400. Sirm(ium) | In alveo fl. Mačva, CIL. III 6331c | 401. s(acra) m(oneta) S(irmi)ensis | Ustikolina, CIL. III 143 0. — 402. Sirmium | Brattia insula CIL. III 10107, 9—10 = ILS. 3458. — 402/a. Fl. Fidentius ex comitibus Sirme(n)sis. | Salonae, ILCV. nr. 118, 1—2. — 403. Pinnius miles legionis secundes (sic) defunctus Bassianis | Glavatičevo, CIL. III 8489 = 12799, 5—7. — 404. ... civitas [Cornacatium] ex Panno[nia] | Taurini, CIL. V 6985. — 405. ... [civitas Cor]nacatium

¹⁶ Triumphus 175-ben a germánok és szarmaták felett.

[ex Pannon]ia | Taurini, CIL. V. 6986. — 406. L. Apuleius Brasida . . . aug[ustalis] mun. Ael. Karn[un]ti | Pisaurus, CIL. XI 6358, 1—2, 8 = ILS. 6654. — 407. T. Aelius Aug. lib. Titianus prox. a libr. sacerdotal. def. Carnunt[um] | Roma, CIL. VI. 8878, 2—3 = ILS. 1685. — 408. T. Caesius T. Cl. Jus[t]ian[us] dec. c[on]s[ul] [C[laud]ia]e] S[ava]riae | Ruimel, CIL. XIII 8772, 1—3. — 409. . . . tinius Trophimus aug. . . . [co]l. Cl. Sava[ri]ae | Bilinia, CIL. V 1011, 1—2. — 410. M. Valerius Maximianus . . . pontif. coloniae P[et]ovionensium. | Diana, CIL. VIII 4600, 1—2, 5—6. — 411. C. Praecellus G. fili Pap. Augurinus Vettius Festus Crispinianus Vibius Verus Cassianus . . . patronus . . . col. Hemonens. | Parentinum, CIL. V. 331, 1—6, 9—10, 13. — 412. L. Tettienus Vitalis natus Aquilei[ae] edocatus Julia Emona | Taurini, CIL, V. 7047, 2—4. 413. . . . Antonius M. f. Fab. Naso . . . [censitor?] civitatis Colaphianorum | Heliopolis, CIL. III 14387ff, 1—2, 6 = ILS. 9199.

7. Egyéb pannoniai vonatkozások.

414. Quirinus¹⁷ . . . martyr | Roma, ILCV. 1777, 2, 6. — 415. Aman-tius¹⁸ | Aquileia, CIL. V 1623, 5 = ILCV, 1061/a—b. — 415/a. M. Pannonius Solu[ti]us praef. | latr. ar[c]end[is] praef. Bin[gi] ripae Rheni? | praef. stationib. | Prope Dhaun, CIL. XIII 6211, 1—3. — 416. Veterani qui militaverunt in classe Ravennate . . . deducti sunt in Pannoniam. | Salonae, CIL. III dipl. VII, 3—4, 6—7. p. 850 = ILS. 1991. — 75. április 5. — 417. Γ. Τερέντιος Λονγεῖνος . . . προῖκα πρὸς τε Λούκιον καίσαρα εἰς Παννονίαν. | Laodicea ad Lycum, I. Gr. ad r. R. p. IV 862. — 418. Φιλοκράτης . . . πρεσβευτῆς . . . εἰς Παννονίαν μετὰ . . . Πτο. Ἀλκάζτου . . . πρὸς Λούκιον καίσαρα. | Sparta, 7. Gr. V 37. 1, 2, 4—7. — 419. [P.] Porcius Optatus Flamma . . . legatus [ad] Antoninum Caes. [im]p. destinatum in Pannoni[am] missus | Cirta, CIL. VIII 7062, 3, 11, 13—16 = ILS. 1143. — 420. Aufaniae Matronae et Matres Pannoniorum et Delmatarum | Lugdunum, CIL. XIII 1766, 4—7 = ILS. 4794. — 421. Pannunia (sic) | Vintium, CIL. XII 15, 3. — 422. Panno[n]ia | Puteoli, CIL. X 1713, 1. — 423. Pann(onia) inf(erior) | Aquae, CIL. VIII 21453, 4—5 = E. E. VII nr. 525. — 424. P[annonia?] | Roma, ILCV. 4456/b, 7. — 425. Pann[on]ia | Roma, CIL. VI 31870, 4. — 426. Pann(onia) inferior | Aquileia, V 8275, 6—7 = ILS. 2408. — 427. P[annonia] in(ferior) | Municipium Domavianum, CIL. III 12723. 5. — 428. P[annonia] s(uperior) | Banjaluka, CIL. III 14221, 6—7. — 429. P[annonia] superior. | Novae, CIL. III 12802, 3. — 430. Pannon(ia) super(ior) | Salonae, CIL. III 8754, 6—7 = ILCV. nr. 396. — 431. Borys-thenes¹⁹ Alanus Caesareus veredus per aequor et paludes et tumulos Etruscus volare qui solebat Pannonicos in apros. | Apta, CIL. XII. 1122/a, 1—6. — 432. Constantius heros . . . Pannoniis gentibus horror erat. | In Helvetiae Germaniaeque confiniis, ILCV. nr. 66, 1, 10. — V. ö. Momm-sen, Hermes, 28 (1893), 33 ff., Sundwall, Weström. Stud. S. 66. nr. 110, PWRE, IV. 1102 ff. — 433. M. Livius C. f. M. n. Drusus . . . de Scordisceis. | Acta triumphalia, CIL. I² p. 177 = E. E. IV p. 256. — Livius Drusus Kr. e. 110, május elsején triumphált a scordiscusok felett. — 434. M. Minucius Q. f. Rufus . . . Scordisteis . . . [reliqueisque Thraecibus devicte]s. | Delphi, Ditt. Syll.³ 710, 2, 4—6 = ILS. 8887 = Rev. arch. 1911. nr. 14 = CIL. III 14203^{2a}. — 435. [M. Minucius Q. f. . . n. Rufus . . . de

¹⁷ Azonos Quirinus sisciai püspökkel, aki kb. 303-ban a diokletianusi keresztény-üldözés alkalmával vértanuhalált halt.

¹⁸ Jovia püspöke kb. 379—399. Meghalt 413 (?) április 6-án. V. ö. Egger, Oest. Jahresh. XXI—XXII. (1922—24), Beibl. S. 327. ff.

¹⁹ Hadrianus császár kedvenc lova. V. ö. Dio, LXIX, 10, 2.

Scordisceis]. | Acta triumphalia, CIL. I² p. 177 = E. E. IV p. 256. — 436. Q. Minucius Q. f. Rufus . . . Apollonei Phutio | Delphi, CIL. III 566 = 7304 = E. E. II 353 = IV 107. — 434–436 sz. feliratok a Kr. e. 106 június 1-én tartott triumphusra vonatkoznak. — 437. [T. Didius T. f. Sex. n. . . . de Scordisceis] | Acta triumphalia, CIL. I² p. 54. — Didius Kr. e. 100-ban triumphált a scordiscusok felett. — 437/a. Ad me supp[lic]es confug[erunt] reges . . . Mar[c]omannorum Sueboru[m]. | Ancyra, CIL. III p. 796 sqq. c. 32. V 54, VI. 3. = I. Gr. ad r. R. p. III. nr. 159. p. 82–83. V. ö. Premerstein, Oest. Jahresh. VII. (1904), S. 234, Mommsen, Res. gestae divi Augusti, p. 140. — 438. P. Aelius Rasparaganus rex Roxolanorum | Pola CIL. V 32 = ILS. 852. — 439. P. Aelius Peregrinus rex Sarmatarum Rasparagani f. | Pola, CIL. V. 33 = ILS. 853. — 439/a. Dec(uria) Cotini. | Roma, CIL. VI. 8805, 6. — 439/b. Cotini. | Pompeii, CIL. IV 1604, 4. — 440. C. Sempronius C. f. C. n. Tuditan(us) . . . de Japudibus. | Acta triumphalia Cap., CIL. I. p. 459. = I² p. 48, nr. 652. — C. Sempronius. Kr. e. 129, október 1-én triumphált a japodok felett. — 441. [Gaius Sempronius Japudum victor]. | Aquileia, Rh. Mus., 73 (1920), S. 315 ff_{11–12} = CIL. V 8270 = Rev. arch. 1908. nr. 80; ILS. 8885 = Rev. arch. 1909. nr. 36. — V. ö. PWRE. 2. R. IV S. 1441, Reisch, Oest. Jahresh. XI (1908), S. 276 ff., Bücheler, Rh. Mus., 63. (1908), S. 321 ff., Premerstein, Oest. Jahresh. X (1907), S. 264 ff. — 442. [T. Flavius . . . ditanus . . . pra[e]positu[s] et p[ri]nceps Japo[d]um | Bihač, CIL. III 14324, 1–2, 6–7. — 443. Proculus Parmanic, praepos. (Japodum) | Bihač, CIL. III 14325, 3–4 = ILS. 4878^a. — 444. Licinius Teuda praep. et p[ri]nc(eps) Ja[p]odum | Bihač CIL. III. 14326, 3–5 = ILS. 4878^b. — 445. Tloantius Rufus praepositus Japodum | Bihač, CIL. III 14328, 1–4. — 446. Au[re]l . . . p[ri]nceps. | Privilica, CIL. III 15064, 1–2. — 447. [p]r[ae]fec[t] . . . [civ]itatis | Privilica, CIL. III 15065. 448. [p]r[ae]p. et p[ri]nceps? | Privilica, CIL. III 15073. — 449. . . . c. [p]r[ae]p. et p[ri]nceps? | Privilica, CIL. III 15074. — 450. Japudes. | Bonna, CIL. XIII 8007, 7–9 = ILS. 1195.

Index populorum et locorum.

Pannonius (natus, natione, cives) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 27, 54, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 87, 92, 95, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 129, 130, 137, 166, 167, 168, 170, 193, 194, 195, 199, 200. Pannonia (natus, natione) 197, 212. Pannonii 216, 348, 351, 356, 357, 420, 432. Pannonici 431. Pannonia 198.

Azali 222, [223]. Boii 103, 222, [223], 281. Breuci 176, [351]. Colapiani 413. Cornacates 404, 405. Cotini 18, 19, 20, 347, 439/a, 439/b. Iapodes 440, 441, 442, [443], 444, 445, 450. Latobici 180. Nar[is]tus 106. Osi (Onsi) 347, 377, 378. Scordisci 433, 434, 435, 437. Varciani 104, 180, 181.

Illyricum 349, 350, 351, 354, 355.

Pannonia (provincia) 66, 67, 162, 164, 196, 217, 222, 223, 356, 358, 404, 405, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 424, 425. Πευθία = Pannonia 225.

Pannonia inferior 9, 18, 19, 20, 81, 82, 88, 165, 171, 218, 219, 224, 423, 426, 427. nat. [Pannonia i]n[f]erio[re pago] Mar(tio) vic[. . .] d]iano 131. Pannonia superior 33, 34, 91, 97, 98, 100, 101, 102, 173, 174, 180, 208, 221, 395, 428, 429, 430.

Aquincum 11, 12 (kétszer), 13, 14, 142, 171, 201, 202, 218, 394.

Bassianae 32/a, 32/b, 403. Brigetio 88. Carnuntum 34/a, 35, 35/a (háromszor), 35/b (kétyszer), 35/c, 35/d, 59, 146, 155, 161, 174, 208, 406, 407. Cibalis 26/b, 26/c (négyyszer), 26/d. Emona 49, 50, 51, 52, 52/a

(ötször), 52/b (hatször), 53 (négyszer), 53/a, 59 (kétszer), 61, 63, 145, 148, 153, 160, 175, 411, 412. Mursa 15, 16, 17 (kétszer), 18 (kétszer), 21, 22, 23, 24, 24/a, 25, 26, 26/a, 84, 140, 150 (kétszer), 165, 203, 204. Poetovio 42, 43, 44, 45, 46, 46/a, 47, 47/a, 47/b (háromszor), 47/c, 47/d, 47/e, 47/f (kétszer), 47/g (hatször), 47/h, 48, 60 (háromszor), 62, 97, 129, 132, 154, 157, 158, 211, 395, 410. Savaria 37, 38, 39, 40 (háromszor), 41, 41/a, 41/b (négyszer), 41/c (kétszer), 41/d, 41/c, 41/f (háromszor), 41/g, 41/h (háromszor), 41/i (háromszor), 41/j (háromszor), 41/k, 57, 58, 60 (kétszer), 62, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 136, 138, 141, 147, 149, 151, 152, 159, 210, 408, 409, civis Savariensis vico Volenci[o]nis 91. Scarbantia 36, 209. Sirmium 28, 29, 30 (háromszor), 31, 31/a, 31/b, 32, 85, 86 (négyszer), 87, 107, 143, 150 (hatször), 172, 205, 206, 395, 396, 397, 398 (kétszer), 399, 400, 401, 402, 402/a, nat. Pannon. pede Sirmese pago Martio vico Budalia. Sinia 54 (kétszer), 55, 56, 56/a, 56/b (kétszer), 56/c (kétszer), 56/d (kétszer), 56/e (kétszer), 56/f (kétszer), 56/g, 56/h (kétszer), 60, 99, 139, 144, 156, 163, 180, 213. Alt. Solva 10, 145. Vindo[bona] 207.

natus ad Aquas Balizas pago Iovista vic. Coc... netibus 98.
natus Castello Vixillo 9. civis Fausti[ni]anus 78. oriendis in Pannonia superiore pede Faustiano 33.

Debrecen.

DOBÓ ÁRPÁD.

ÚJABB KÜLFÖLDI MUNKÁK A BIZANTINOLÓGIA KÖRÉBŐL.

P. Franchi de' Cavalieri—*I. Lietzmann, Specimina codicum Graecorum Vaticanorum*, ed. iterata et aucta, Berolini et Lipsiae 1929. XX l. és 60 tábla. — E facsimile-gyűjtemény mindenütt ismeretes, ahol komoly görög palaeographiai tanulmányok folynak. Az új kiadás csak annyiban tér el a régítől, hogy a 9. és 10. táblák ugyanazon kéziratokból más oldalakat adnak s hogy újabb tíz tábla járult a régiekhez, melyek a vatikáni gyűjtemény profán kézírataiból adnak szemelvényeket. Ezenkívül a kiadók értékesítették Maasnak a Gercke—Norden-féle Einleitung-ban az egyes kéziratok datálására vonatkozó becses észrevételeit.

F. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München, 1931. VI+68 l. és XXV tábla 2°. — A müncheni egyetemi közép- és újjörög szemináriumának kiadásában megjelent pompás kiadvány a bizánci diplomatika és palaeographia szempontjából egyaránt nagy jelentőségű. A szerző, akinek idevonatkozó kutatásairól már több ízben számot adott közlönyünk (l. L : 239., LIII : 127., 131.), a bevezetésben ismerteti a bizánci császári okiratok fajtáit s összefoglalja az azok kiállítására vonatkozó tudnivalókat, majd közli a táblákon facsimilében reprodukált 69 okirat, illetve okiratrészlet szövegének átírását a szükséges diplomatikai és palaeographiai magyarázatok kíséretében. A közölt szövegek, melyek egy része ezúttal látott először napvilágot, úgy vannak összeválogatva, hogy a bizánci császári okiratok különböző fajtáit és az írástípusokat jellemzően szemléltessék. A kiadvány minta-szerű technikai kiállítása, melyet a müncheni Akademische Buchdruckerei végzett, külön említésre méltó.

Sr. P. Lampros, Παλαιολογικά καὶ Πελοποννησιακά I—IV. Athen, 1923—1930. εθ' + 358, μδ' + 365, λζ' + 371, λ' + 328 l. — Az elhunyt görög filológus és történész hagyatékából került ki e négy hatalmas kötet, mely XV. századi történeti és irodalmi szövegek kiadását tartalmazza, Markos és Ioannes Eugenikos, Gennadios Schola-

rios, Bessarion és mások részben még kiadatlan művein kívül egész sereg becses okirat látott bennük napvilágot. A munkát, melyet I. K. Bogiatzides rendezett sajtó alá és látott el bevezető magyarázatokkal, a Sp. Lampros hátrahagyott iratainak kiadására alakult bizottság tette közzé.

Collection Byzantine publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé: Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976—1077). Text établi et traduit par É. Renauld, I—II. Paris, 1926—1928. LXXXVIII+154, 199. l. — Correspondence de Nicéphore Grégoras. Text édité et traduit par R. Guiland, Paris, 1927. XXII + 391 l. — Démétrius Cydonès, Correspondence. Text inédit, établi et traduit par G. Camelli, Paris, 1930. XLVIII+216. l. — Marc le Diacre, Vie de Porphyre évêque de Gaza. Text établi, traduit et commenté par H. Grégoire et M. A. Kugener, Paris, 1930. CXII+154 l. — Az új bizánci gyűjtemény, melynek több kötete van előkészületben, alapos bevezető tanulmányok és francia fordítás kísérletben új szövegkiadásokat ad. Az eddig megjelent kötetek közül, sajnos, a Psellos-kiadás nem éri el a többiek magas színvonalát.

V. M. Istrin, Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. I—III. Petrograd 1920—1930. XVIII + 612, XXXI + 454, L + 348. l. — A Georgios Monachos-féle krónika X/XI századi ócegyházi szláv fordításának kiadása, amely a görög szöveg kritikája szempontjából is figyelmet érdemel. A szöveget több idevonatkozó tanulmány és teljes szótár kíséri. Bizantinológiai szempontból különösen becses az ú. n. Georgios-féle folytatás átdolgozott görög szövege, melyet Istrin itt először adott ki a Vaticanus gr. 153-ból.

V. Beševliev, Гръцкият език въ прабългарските надписи == *Die griechische Sprache in den urbulgarischen Inschriften*, Годишник на Народния Музей за 1922—1925 год. Sofia 1926. 381—429 lk. — A IX. századi görögnyelvű bolgár feliratok ezidőszerint legjobb kritikai kiadása. A bevezető tanulmány, melynek német kivonatát is mellékelte a szerző, a feliratok tanúságait a középgörög nyelv hangtörténete szempontjából is értékesíti.

M. Weingart, *Byzantké kroniky v literatuře cirkevněšlovanské*. I—II, 1—2, Bratislava, 1922—1923. 246, 577 l. — Alapvető munka Malalas, Georgios Monachos, Zonaras és más bizánci krónikák ócegyházi szláv fordításaira vonatkozólag.

G. Buckler, *Anna Comnena*. Oxford, 1929. X.+558 l. — Monográfia a bizánci hercegnő életéről és történeti művéről.

E. A. S. Dawes, *The Alexiad of the princess Anna Comnena, being the history of the reign of her father, Alexius, I, emperor of the Romans*, 1081—1118 A. D., translated. London, 1928. VIII + 439 l. — Anna Komnena „Alexias”-ának jó angol fordítása.

R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras, L'homme et l'oeuvre*. Paris, 1926. XL + 368 l. — Monográfia a XIV. századi történetíró és polihisztor alakjáról és irodalmi munkásságáról.

F. I. Uspenskij — V. N. Beneševič, Васелонские акты, Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV веков, Leningrad 1927. 124 + CL l. — A Trapezunt közelében levő Keresztelő Szent Jánosnak szentelt Vazelon-monostor egyik kéziratából, amely az orosz megszállás idején onnan Pétervárra került, a két orosz bizantinológus nyelvi, településtörténeti és sok más szempontból nagyon becses okiratanyagot adott ki részletes magyarázatok kíséretében.

Corpus notitiarum episcopatum ecclesiae orientalis Graecae.
I. Band: *Die Genesis der Notitia episcopatum*, herausgegeben von
E. Gerland. I. Heft: Einleitung (Le patriarcat byzantin. Recherches
de diplomatique, d'histoire et de géographie ecclésiastiques publiées
par l'Institut d'Études Byzantines des Augustins de l'Assomption
(Kadiköy = Istanbul). Serie II.). Socii Assumptionistae Chalcedonen-
ses, 1932. XII + 48 l. — A kadiköy-i assumptionisták által megindított
nagy gyűjtemény első kötete, mely a bizánci geográfia szempontjából
oly becses püspökségi jegyzékek új kritikai kiadásának bevezetését képezi.

A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, I—II. (Univer-
sity of Wisconsin. Studies in the Social Sciences and History No.
13—14.). Madison, 1928—1929. 457, 502 l.; bővített és átdolgozott fra-
ncia kiadása: *Histoire de l'Empire byzantin* I—II. Paris 1932. IX + 498,
482 l., 30 illusztrációs tábla és 6 térkép. E kétkötetes bizánci törté-
net alapos átdolgozása a szerző orosz nyelven 1917—1925 közt ki-
adott négy külön monográfiájának, melyek együttesen Bizánc egész
történetét felölelik. E téren az úttörés az oroszokat illeti. A régebbi
kísérletek tragikusan végződtek: Uspenskij nagy bizánci történetéből
csak a IX. század közepéig terjedő rész jelent meg három hatalmas
kötetben (l. BZ. 28 : 404, és Történeti Szemle 14 : 240.). Kulakovskij
nagyon becses, szintén háromkötetes műve pedig a 717. évvel meg-
szakad. Az Amerikában élő Vasilievnek végre sikerült megvalósítani
elődei törekvéseit s egyben a tudományt Bizánc történetének ezidő-
szerint legrészletesebb és legalaposabb feldolgozásával megajándékozni.
A szakember számára e kiváló munka értékét nagyban emeli az, hogy
a szerző a forrásokról és szakirodalomról szinte hiánytalan tájékoz-
tatást ad, belcértve a bizantinológusok jórésze számára hozzáférhe-
tetlen gazdag orosz irodalmat is, melynek eredményeit Vasiliev műve
fogja átvinni a nyugateurópai történeti köztudatba. E munka minden-
képen hivatva van arra, hogy a bizánci történet igazi kézikönyve legyen.

N. H. Baynes, *The Byzantine Empire* (Home University Library).
London, 1925. 256 l. — A bizánci művelődés rövid áttekintése első-
rangú szakember tollából.

St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*.
Cambridge, 1929. 261 l. — Monográfia Konstantinos Porphyrogenetos
koráról.

F. I. Uspenskij, *Очерки из истории Трапезунтской империи*, Leningrad,
1929. 160 l. — A nagy orosz bizantinológus utolsó, halála után meg-
jelent munkája, mely a trapezunti császárság történetére vonatkozó
tanulmányait egyesíti, de nem pótolja W. Miller korábbi hasonló
tárgyú művét (*Trebizond, the last greek empire*. London, 1926.).

F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX^e siècle*, Paris,
1926. VI + 360 l. — Részletes ismertetését l. Történeti Szemle
14 : 237—240.

A. A. Vasiljev, *Готы в Крыму*, Известия Российской Академии Истории
Материальной Культуры 1 (1921) 247—326 ; 5 (1927) 179—282. — E Krim
bizánci történetére vonatkozó mű részletes ismertetését l. Történeti
Szemle 14 : 240—243.

F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*
(Byzantinisches Archiv 8.). Leipzig-Berlin, 1926. VI + 79. l. — Ismer-
tetését l. Történeti Szemle 13 : 158—159.

A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino con
riguardo all'Italia*. Imola, 1927. 224 l. — Ismertetését l. Századok 61 :
314—315.

B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI^e siècle*. Rapports
religieux des Latins et des Gréco-Russes sous le pontificat d'Urbain II.
(1088—1099). Paris, 1924. XXXII + 356 l. — Nagy anyag alapján kész-
ült alapos mű.

G. Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites* (Historische Untersuchungen 5.). Breslau, 1929. 113 l. — A munka főcélját az ikonoklasztikus irodalom egyes elveszett forrásainak rekonstrukciója képezi, de e forráskritikai kutatások folyamán a szerző új világításba állítja magát a képrombolósi harcot is. A speciálisan görög-keresztény felfogás győzelme a keleti befolyásra visszavezethető képromboló irányzattal szemben döntő jelentőségű a bizánci művelődés egész későbbi szellemi irányára nézve.

H. Schaefer, *Moskau das dritte Rom*. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt (Osteuropäische Studien, herausgegeben vom Osteuropäischen Seminar der Hamburgischen Universität I.). Hamburg, 1929. 140 l. — A bizánci császárság bukása után a Róma-eszme átszáll az oroszokra s a XVI. század elején már teljes határozottsággal bontakozik ki a gondolat: „...mert két Róma bukott el, de a harmadik áll...“ A „harmadik Róma“ ideológiája kialakulását és a moszkvai cárok politikai törekvéseiben való érvényesülését vizsgálja e tanulságos mű.

Ch. Diehl, *Constantinople* (Les Villes d'art célèbres). Paris, 1924. 171 l. — A bizánci és török főváros műemlékeinek népszerű ismertetése az ismert francia bizantinológus tollából.

Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*. 2^e éd. revue et augmentée I—II. Paris, 1925—1926. XVI + 946 l. — A bizánci művészet közismert kézikönyvének új, átdolgozott kiadása.

A. K. Orlandos, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*, Athen 1927. 88 l. — A bizánci monostor-építészet szakszerű ismertetése a Hellas területén levő emlékek alapján.

S. P. Lampros, *Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Athen 1930. 281. és 97 tábla. — E pompásan kiállított album, melyet a III. athéni nemzetközi bizantinológiai kongresszus görög előkészítő bizottsága adott ki, a bizánci császárok képeit tartalmazza, melyeket az elhunyt nagyérdemű görög filológus és történész egész élete folyamán gyűjtött. A hagyatékában talált gyűjtemény elsősorban bizánci kéziratok miniatűrjeiből áll s az archaeológiai anyag aránylag kevésbé van képviselve. Ilyen módon a gyűjtemény távolról sem teljes s a kiadóbizottság éppen a nagy hiányokra való tekintettel lemondott annak kiegészítéséről. Azonban így is nagyértékű, mert éppen a kéziratok nehezen hozzáférhető anyagát, elsősorban a madridi Skylitzes- és modenai Zonaras-kézirat miniatűrjeit publikálja. Természetesen itt is akadnak hiányok, de Lampros gyűjteménye mégis úttörő e téren. A reprodukciók és színes táblák kifogástalan technikai kiállítása az Eleutherudakes-cég érdeme.

Actes du III. Congrès International d'Études Byzantines (Session d'Athènes, Octobre 1930), edités par les soins de A. C. Orlandos, Athènes, 1932, 424. l. — Beszámoló az athéni III. nemzetközi bizantinológiai kongresszus lefolyásáról. Az A. Heisenberg emlékének szentelt kötet, a hivatalos aktákon kívül nemesak az elhangzott referátumok és hozzászólások rövid kivonatát adja, hanem tizennégy általánosabb érdekű előadást teljes egészében is közöl.

Εὐρετήριο τοῦ Νέου Ἑλληνομνημονοῦ, Athen 1930. 605 l. — Az újgörög nyelvű Νέος Ἑλληνομνημων c. folyóirat, mint ismeretes, kizárólag S. P. Lampros közleményeiből áll: ő maga 14 kötetet adott ki, 7 kötetben pedig a hagyatékában talált kisebb dolgozatokat tették közzé. A G. Charitakes szerkesztésében megjelent pontos tárgy- és névmutató méltó módon zárja le e folyóirat köteteit, melyek Lampros jórészt a bizantinológia területére eső nagyértékű kutatásainak eredményeit őrzik.

MORAVCSIK GYULA.

EGYETEMES PHILOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS



BUDAPEST, 1932

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *ókortudományi* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendőek.

Főolvasások az első titkárnál, **Pukánszky Bélánál** jelentendőek be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM

	Lap
<i>Kastner Jenő</i> : A Jókai-kódex és az obszervans kódexirodalom (I.)	203
<i>Koszó János</i> : „Nyugat alkonya”-hangulat a XIX. sz. első felében és Magyarország (I.)	212
<i>Waldapfel József</i> : Balog István egykorú Karagyorgye-dramája és a szerb színpeszt kezdete (I.)	221
<i>Mály Ferenc</i> : Boiardo Orlando Innamoratójának magyar vonatkozásai	230
Külföldi irodalom	233
<i>Koszó János</i> : Az ünnepi év Goethe-irodalma (III.)	234
<i>Koszó János</i> : A hetvenéves G. Hauptmann (II.)	237
Beküldött könyvek	238
Új könyvek	242

INHALT

<i>Eugen Kastner</i> : Jókai-Kodex und Observanz-Literatur (I.)	203
<i>Joh. Koszó</i> : „Untergang des Abendlandes”-Stimmung in der ersten Hälfte des XIX. Jh. u. Ungarn (I.)	212
<i>Jos. Waldapfel</i> : Das Karagyorgye-Drama Stefan Balogs und die Anfänge des serbischen Theaterwesens (I.)	221
<i>Franz Mály</i> : Ung. Beziehungen des Boyardoschen Orlando Innamorato	230
Ausländische Literatur	233
<i>Joh. Koszó</i> : Die Goethe-Literatur des Jubiläumjahres (III.)	234
<i>Joh. Koszó</i> : Der siebzigjährige G. Hauptmann (II.)	237
Eingesandte Bücher	238
Neuerscheinungen	242

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

A JÓKAI-KÓDEX ÉS AZ OBSZERVANS KÓDEXIRODALOM.

Legutóbb Horváth János mutatott rá, hogy irodalomtörténetírásunknak alig van oly fontos tisztázandó problémája mint az, mely a Jókai-kódexhez fűződik. Tényleg, nyelvészeink között egyöntetű ugyan a vélemény, hogy e kéziratot 1440 felé másolták egy, a fordító nyelvezetének és helyesírásának tanúsága szerint, a XIV. század második felére visszamenő szövegről. De már teljes bizonytalanság uralkodik abban, hogy miként magyarázandó első magyar könyvünk „meglepő magányossága” korában s hogyan hidalható át az ür több mint egy évszázad múlva meginduló kolostori irodalmunkhoz. Kétséges marad, vajjon a kódexben toglalt Szent Ferencre és társaira vonatkozó legendákat mariánus ferenczrendi fordította-e klarissza-társnói, avagy obszerváns fráter harmadrendű beginái számára? Ujabb kérdés, hogy magyar a latin eredeti honnan és hogyan került a magyar fordítóhoz s van-e valami köze ahhoz a Speculum Vitae-kompilációhoz, melyet Fabianus Hungarus, a bosnyák ferenczrend tulajdonképeni megalapítója hozott be 1330 táján,¹ s mely 1504-ben jelent meg Velencében. Horváth János számba veszi a lehetőséget, de a megoldást további kutatásokra bizza. Jelen dolgozatom megkísérli az első magyar könyv eredetének, szerzőjének és közönségének e problémájára rávilágítani.²

I. Eredet. Mivel a fordítás keletkezésére vonatkozó minden történeti adatot nélkülözünk s a gyanítások is bizonytalan területen mozognak, némileg szilárdabb kiindulási pontot egyedül a szöveg tüzetes kritikai vizsgálatától várhatunk. Vessük össze tehát e szempontból a Jókai-kódexet forrásaival, melyeket számot nem tevő kivétellel Katona Lajos rendre kimutatott a „Speculum Perfectionis” és „Actus Beati Francisci et sociorum ejus” című ferences gyűjteményekben, még pedig úgy, hogy szövege szinte

¹ L. Kaposy József és Vargha Damján alább idézendő munkáit.

² Volf György: Nyelvemléktár. VII. bevezetés. Budapest, 1878; Simonyi: A magyar nyelv. Budapest, 1889. I. köt. 163 l.; Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. 88 l.; Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Budapest, 1923. II. köt. 588—89. ll.; Jakubovich E.: Az E.-kódex a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. Magyar Könyvszemle, 1925. 192—195. ll.; Kaposy József: Assisi Szent Ferenc virágokertje. Budapest, 1921. XXV—XXVII., XXXII—XXXIV. ll. Vargha Damján: Szent Ferenc és fiai a m. kódexirodalomban (különlenyomat a Szent Ferenc nyomdokain című műből). Budapest, 1927; Jakubovich E.—Pais D.: Ómagyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 246 l.; Timár K.: Magyar kódexcsaládok. Irod. tört. Közl. 1927. 64 l.; Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. 101—109. ll.

szó szerinti hűségű — s épp ezért latinizmusoktól hemzsegő — fordításnak bizonyult.³

Az első kérdés, amit hozzá intézünk, az, hogy honnan jött. A figyelmes vizsgálat itt fel is mutathat mindjárt egy érdekes eredményt. Latin elbeszéléseink ugyanis a maguk közvetlenségében többször anyanyelvükön szólaltatják meg a poverellot és társait. Így idézik Szent Ferenc drasztikus mondását, melyet *Rufin* testvérnek ajánl, hogy vele a megfeszített Krisztus képeben megjelenő sátánt elriassza: „*Aprí la bocca et mote ce-cato,*“⁴ vagy egy prédikációjának témáját: „*Tanto è il bene ch'io aspetto, ch'ogni pena m'è diletto,*“⁵ majd ismét fráter *Rufinus* feleletét az őt alamizsnakoldulni hívó társához: „*Frater a te imo mo molto volontire.*“⁶ Feltűnő, hogy míg a *Virginia*-kódex, mely a szóbanforgó három fejezet közül kettőt tartalmaz párhuzamos szövegben, híven fordítja a „*Tac meg zadat ganelyam bele*“ és „*Igen wrwmeft elmegick*“ kifejezéseket,⁷ addig a XIV. századi fordító a legnagyobb zavart mutatja tolmácsolásukban. Olaszul nem tudását már előbb elárulta, amikor lefordítatlanul hagyta a „*frater pecorone*“ — juhocska testvér — megszólítást, mellyel Szent Ferenc, Leó testvérnek szokott kedveskedni,⁸ majd „*fráter atyámfia*“⁹ nak,⁹ sőt a „*frater pecorelle Jesu Christi,*“ kapcsolatban „*attyam fya criftufnak zemele*“¹⁰ magyarította. Még inkább nem tudja, mit kezdjen az egész mondatra terjedő olasz szövegrészekkel. Az első esetben úgy segít magán, hogy a kétszer is előforduló ördögűző mondás későbbi betoldására üres helyet hagy,¹¹ ezt azonban a másoló sem tudta kitölteni s így az elbeszélés értelmetlen marad. A második esetben már azzal igyekszik magát kivágni, hogy a meg nem értett téma helyébe a ferences prédikációnak általános alapmotívumát teszi mondván: „*Es ew nyelven az vala kezdety predicaciojanak: penitencyet tarczatok, mert meg kewzeleytt menyorzag*“¹². Persze így elveszett a történetnek ama finomsága, hogy Szent Ferenc a *cast-rum Montis Feretri* (*Monte Feltro*) nemesi társaságába csöppenvén, szokásához híven hallgatósága szája ízének megfelelő trubadur-formába öltöztette prédikációját. A harmadik olasz idézetnél is („*Frater a te imo mo molto volentire*“) fantáziája

³ Katona Lajos: *Az Ehrenfeld- és Domonkos-kódex forrásai*. Irod.-tört. Közl. 1903. 59. kk. 11.

⁴ *Actus B. Francisci et sociorum ejus* (P. Sabatier kiadása, Párizs, 1902) XXXI, fejt. 13., 19. 11.

⁵ „*Tantum est bonum quod expecto quod omnis poena me delectat*“ — teszi hozzá az *Actus IX.* 8.

⁶ „*Id est: Frater mi multum libenter.*“ *Actus XXXIII.* 2.

⁷ *Nyelvemléktár III.* köt. 270. 1. 11—12. sor, 301. 1. 2. sor.

⁸ *Nyvt.* VII, 22. 1. 5. sor.

⁹ *U. o.* 23. 1. 22. s.

¹⁰ *U. o.* 22. 1. 19. s.

¹¹ *Nyvt.* VII. 25/9, 30.

¹² *Ibid.* 18/27.

kell hogy kíségtse. Itt Rufinus szavainak helyébe egész kis tirádát költ: „Attyamfya en lelkemnek baratya kerlek teged feleseges izusnak es mindenható haromsagnak neveben segehetek meg ysten zegenet“,¹³ mi a dicséret „angyalomy nyugodalmat“ mindenesetre kevésbbé példázza, mint az eredeti egyszerű alázattól ragyogó mondatocskája.

Miért nem értette meg tehát a Jókai-kódex szövegének fordítója azt, ami a Virginia-kódex magyarítójának nem okozott nehézséget? Hiszen olaszul ez is aligha érthetett valamicskét: a „frate pacorone“¹² ő is csak latinus értelmezéssel, „atyaámfia barmoczká“¹⁴nak tudja fordítani. Egyetlen magyarázat lehetséges: a Virginia-kódex szerzője előtt olyan szöveg volt, melyben — mint a Sabatier által kiadott szövegekben — az olasz idézetek mellé oda volt téve a latin értelem, a Jókai-kódex szövegezője előtt azonban olyan, mely az olasz idézeteket nem fordította le latinra, nyilván azért nem, mert Itáliában használták, hol az olasz szövegrészeket mindenki megértette.

Halasszuk azonban első magyar könyvünk eredetére vonatkozó következtetésünk történeti igazolását s a Jókai és Virginia-kódexek közt fönnálló imént érintett viszony vizsgálatát későbbre és egyelőre lássuk, hajlandó-e kódexünk a másik kérésről vallomást tenni: ki volt a szerzője?

II. Szerző. Már régen felismert, de következményeiben eléggé ki nem aknázott tény, hogy a ferences-tartalmú kéziratunknak forrásai — a Speculum Perfectionis és az Actus beati Francisci et Sociorum Eius — egy közös és igen éles konturokban körvonalazható ferences életeszmeny hirdetői. Ennek megértésére egy kis rendtörténeti kitérésre van szükségünk.

Szent Ferenc kísérletének ujdonsága abban rejlett, hogy az evangéliumi szegénység, alázat és szeretet elveivel akarta a maga korának anyagias és pártharcokkal teli életét áthatni. Az eszköz erre nem lehetett egy a régiek példáját követő új szerzetesrend alapítása — ily szándék ellen Szent Ferenc mindig erőlyesen tiltakozott — hanem csakis a krisztusi életet megvalósító példaadás közvetlen hatása, mely a világi élet formái közé igyekszik beszivárogni. Az 1209 április 16-án III. Ince által, bár csak szóban jóváhagyott, első regula mindössze pár idézetből állhatott, melyekkel a Szent az evangélium követését adta programmul tizenkét társának. Alapjában véve tehát ugyanazt az elvet tűzte ki célul, mint a XII—XIII. századi szakadár törekvések — így a valdenzeseké; — csakhogy ezek az egyház ellenére forradalommal akarták véghezvinni azt, amit ő azon belül reformmal remélt megvalósíthatni.

Amint azonban az assisii poverello új, egyéni vallásossága hatalmas koráramlattá változott, mely még a Szent életében

¹³ Ibid. 28/12—15.

¹⁴ Nyvt. III. 282/27, 283/2—3, 284/7. L. Szarvas—Simonyi: Nyelvtörténeti Szótár, I. köt. Budapest, 1890.

Umbria, Itália, sőt az akkori Európa határait túlszárnyalta, nagy számú követői a kollektív élet clemi követelményeinek kellett, hogy magukat alávevessék. Szent Ferenc a vele járó szükségleteket: kolostori épület birtoklását, a közösség életének a napi alalmazsán túl való biztosítását, könyvtár gyűjtését még testamentumában (1226) is tagadta.

Ez azonban nem jelenti, hogy maga ne lett volna kénytelen életében bizonyos kompromisszumokat kötni. Evangéliumi ideáljával szemben egy a gyakorlati élethez szabott és enyhébb szerzetesi eszmény már 1220-ban, palesztinai misszióján való távolléte alatt felüti fejét s mind erősödik, mikor a kitűnő szervező, ám világias szellemű Cortonai Illés lesz a rend generalisává (1221). Valóságos lázadás tör most ki a régi ideált valló regula ellen, ami — Ugolino bíboros közbenjárására — az 1223-i kompromisszumos rendszabályok megfogalmazásához vezetett. Hogy Szent Ferenc mennyi keserűséget érzett eszményképének ily megromlása miatt, azt csak közvetlen környezetét képező régi, hú társai tudhatták: főleg legbensőbb titkainak ismerője, Leó testvér, az ő szeretett frater Pecorelláéja.

A rendalapító halála után a helyzet még inkább kiéleződött. IX. Gergely „Quo elongati“ bullájától kezdve (1230) — s ő már mint Ugolino bíboros, — a rend protektoraként igyekezett volt minden erejével az evangéliumi és szerzetesi eszményt összeegyeztetni — a pápai bullák egész sora fűz további enyhítő magyarázatokat Szent Ferenc abszolút szegénységet valló regulájához. Így III. Miklós az „Exiit“ bullával 1279-ben a ferencrendieknek saját kolostorokat, könyveket engedélyez oly feltétellel, hogy a tulajdonjog az egyházá, ők csak haszonélvezők. Sőt egyénileg éppúgy, mint közösségben pénzüsszegekkel is rendelkezhetnek, ha egy megbízottuk kezeli azokat szükségükhez képest.

A ferences eszmény lazulását azután még tovább fokozta a Cortonai Illés példája. Hagyján, hogy a rendfőnök a poverello szellemével kirívó ellentétben fényes székesegyházat építtetett Assisiben s részére óriási arányú gyűjtéseket rendezett. Lakomái, kocsinjárása azonban egycenst világias szellemet terjesztettek el a rendben is.¹⁵

A pápák a rendi fegyelem ily lazulását igyekeztek minden erejükkel megakadályozni. Cortonai Illésnek 1239-ben végleg el kell hagynia helyét s a büszke szerzetes II. Frigyes császár pártjára állván csak halálos ágyán békül meg az egyházzal. De már maguk a hivatalos pápai enyhítések is nem valóságos szentségtörésnek tünnek-e fel a Poverello első tanítványainak szemében?

Leó testvér negyvenöt évvel élte túl imádott mesterét s szellemi örökségének tudatos fenntartója, tradíciójának őrzője, hamisítatlan életcsményének tevékeny propagálója lett. Nem

¹⁵ Dr. Heribert Holzapfel: Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg, 1909. 1—28. ll.

egészen egy évvel Szent Ferenc halála után, (1227 máj. 11.) már készen állott fogalmazásában a rend kezdetének emlékeiből összeállított „Speculum Perfectionis“, mit 1246-ban egy Angelo és Rufino testvérekkel közösen szerzett összefüggő életrajz, az u. n. *Legenda trium sociorum* követett. Az első a Cortonai Illés rendfőnöksége ellen való felháborodás hevében annak bizonyítására íratott, hogy Szent Ferenc eredeti szegénység-eszméje mellett mindvégig kitartott. Szerzőnk benne csakis az első, 1210—1221-ig többször átfogalmazott regulát ismeri magára nézve kötelezőnek és tüntetőleg hallgat a III. Honorius pápa által ünnepélyesen jóváhagyott és az 1224-i nagykáptalanon kiosztott „regula bullata“ról.¹⁶

A „fervor spiritus“ és polemikus szellem azután, mi Leó fráter írását áthatja, átszármazott az aconai Márkák adriai partvidékére. Itt húzódtak meg az eredeti ferences eszményt valló „spirituális“ testvérek — Massai Jakab, Fallerone Jakab, Offidai Konrád, Johannes de Penna — az üldöztetés elől. Az ő kontemplatív életükről szóló misztikus legendák most beleolvadnak a legelső ferences generáció történetébe, midőn eszményüknék egy követője, valószínűleg Hugo de Monte Giorgio 1322 és 1328 közt itt egy elveszett *Floretum S. Francisci*-t kompilál, melynek az olasz Fioretti fordítása, az *Actus beati Francisci et sociorum ejus* pedig variánsa.

De egyébként is fráter Leó ösztönzése valóságos spirituális irodalmi mozgalmat kezdeményez a Márkákban. E kimutathatólag fráter Leótól inspirált anconai spirituális mozgalomnak különleges helyzetét csak akkor fogjuk értékelhetni, ha tudjuk, hogy a pápák és rendfőnökök üldöztetése miatt lappangani volt kénytelen. Ők ugyanis a maguk szegénységfelfogásának igazolására a Leó-testvér propagandájával szemben egy másik legenda-tradíciót igyekeznek meggyökereztetni. Már IX. Gergely megíratta Celanoi Tamással a Szent hivatalos élettörténetét,¹⁷ majd Szent Bonaventura semlegesíti kitűnő diplomáciai érzékkel az assisii poverello életét szerzetesi ideállá. Az 1263-i pisai káptalan abrobálja ezt a legendát s három évvel később a párizsi főgyűlészet — véget akarván vetni a rendben minden további vitának a szegénység kérdése körül — az összes korábbi Szent Ferenc-legendák megsemmisítését parancsolja meg.¹⁸

Szerencsére pápák és rendfőnökök nem voltak következtetek a Poverello és mesterségesen elszíntelenedett képének meg-

¹⁶ P. Sabatier: *Speculum Perfectionis, seu S. Francisci assisiensis legenda antiquissima* (Párizs, 1898) bevezetés; *Actus* id. kiad. XV., XIX—XX. ll.; Holzapfel id. mű 51—53. ll.; P. Sabatier: *Vie de S. Francois d'Assise*, Párizs, 1899. CI., CIX—CXI.; I. Hergenröther: *Handbuch der allg. Kirchengeschichte*. Freiburg, 1879. I. 929—32.; Kaposy id. mű XXVII—XXIX.; G. Volpi: *Il trecento*. Milano, 1907. 352—354. ll.; G. Zonta: *Storia della letteratura italiana*. I. köt. (Torino, 1928) 710 kk. II.

¹⁷ Sabatier id. *Speculum*-kiadása. LXXV. l.

¹⁸ Holzapfel 38. l.

rögzítésében. Az előbbieket olykor maguk is hasznosnak vélték, hogy a tökéletes szegénység eszményeinek feszítőereje a rend életében néha levezetődjék. Így V. Celestin pápa megengedte az anconai spirituálisok egy csoportjának, hogy követésére remeteséget alapítsanak. Angelo Clarenó, a *Historia Septem Tribulationum* szerzője, 1339-ig, a basilicatai S. Maria de Aspro kolostorban hékövetkezett haláláig, a szent ferenci szegénység és életeszmény hű követőjének vallotta magát.¹⁹

1334-ben Giovanni della Valle alapít rendfőnöke engedélyével a bruglianoi S. Bartolomeo kolostorban négy társával remeteséget az első regula szó szerinti követésére. Tanítványa, Gentilis da Spoleto már arra kap engedélyt a pápától, hogy ugyancs céllal négy konventet foglaljon el — köztük a Le Carceri-t Assisiben — tizenkét-tizenkét társa számára, és hogy noviciusokat is felvehessen.

Természetesen az ily közösségek nem a Celanoi Tamás és Szent Bonaventura hivatalos legendáiban, hanem a fráter Leó és az anconai Actus friss elbeszéléseiben keresik a maguk eszményképét. De buzgalmuk könnyen ellentétbe sodorja őket az egyházzal. Az anconai remeteséget VIII. Bonifác mindjárt trónralépésekor, a Gentilis da Spoleto-éit VI. Ince 1355-ben feloszlatta.²⁰

A másik ok, mely miatt a fráter Leótól kiinduló legenda-csoport olykor nyílt sisakkal szállhat a porondra, az volt, hogy néha maga a választott rendfőnök is a spirituálisok pártjához tartozott. Ilyen volt már Johannes de Parma a XIII. század közepén, de főleg Cesenai Mihály 1316 és 1328 között. Rendfőnöksége alatt az avignoni nagy kolostorban étkezések közben a *Speculum Perfectionist* és az *Actus* olvastatja fel,²¹ s az ügyes bajos dolgaik elintézése miatt a pápai udvarhoz érkező frátereknek nem győzi ajánlani, hogy másolják le őket és vigyék magukkal az igazi szent ferenci szellem terjesztésére. Innen a *Speculum vitae beati Francisci* címen ismeretes kompilációk rendkívül változatos sora.

E szellem hatása alatt Cesenai Mihály az 1322-i perugiai káptalannal kimondatja, hogy Krisztus és az apostolok az abszolút szegénységet vallották: sem egyénileg, sem összességben semmivel sem bírtak. Erre azonban XXII. János pápa 1323 december 11-én a „*Quum inter nonnullos*“ bullával lép fel ellene, a tant heretikusnak jelenti ki, őt magát pedig hamarosan a rendfőnökség letévésére kényszeríti. A spirituális törekvések most az egyház ellenére az úgynevezett fraticelli-mozgalomban élnek ki magukat, mely a pápával szemben Krisztusra, a látható egyházzal szemben a láthatatlanra apellál. Ez azonban ismét csak

¹⁹ P. Sabatier: *Vie de S. Francois*. CI. kk. II.; Sabatier: *Speculum* kiadás CXXXVII—CXL.; Holzapfel: *op.cit.* 51—53. ll.

²⁰ Holzapfel: *op.cit.* 51—53., 91—93. ll.

²¹ L. egy fültanu vallomását Sabatier *Speculum*-kiadás CLVII—CLIX. ll.

a fráter Leó legendatradíciójának annál erélyesebb üldözését vonta maga után.²²

Térjünk immár vissza a Jókai-kódexhez és mondjuk ki határozottan, hogy annak szövege ép e hagyomány terjesztésére fordítatott. A fenti fejtegetésekből egyelőre azt a következtetést kell levonnunk, hogy a szerző spirituális gondolkodású ferencendi szerzetes volt. Vizsgálódásunk azonban megerősíti azt a szövegkritikai megállapításunkat is, hogy előtte olaszországi kézirat feküdt. Az avignoni Speculum Vitae az eredeti szövegeket mindjobban összevissza kuszáló kompilációival szemben²³ ugyanis itt egy teljesen világos elrendezetségű szerkesztménnyel van dolgunk: elől az I—IX., XXXI—XL. Actus fejezetek;²⁴ közbül a Leó fráter ősglegendájának XII—LXXXVI. fejezetei kihagyásokkal, de eredeti sorrendben²⁵; végül ismét az Actus X—XXIII. fejezetei.²⁶ A magyar fordítónak tehát vagy a Speculum Perfectionis és az Actus volt a kezében, vagy egy olyan nyilván olaszországi eredetű kompiláció, mely az avignoni Speculumoknál közvetlenebbül alapult rajtuk. Csak így magyarázható meg, hogy Jókai-kódexünk 21 azonos fogalmazású fejezetet tartalmaz a Fiorettivel, még pedig úgy, hogy az olasz és a magyar fordítás első kilenc fejezete sorrendben is megfelelő egymásnak. Mivel pedig a Fioretti keletkezésének ideje — akár az a Joannes Florentinus volt a szerzője, akit XIII. Benedek Georgius de Hungaria fráterrel együtt küldött 1338-ban követségbe a tatárok nagykánjához, akár más — 1350 tájára tehető, magyar testvére mindössze néhány évtizeddel fiatalabb nála s vele közös ihlet szülötte.²⁷ Az anconai Márkák Actus-ának egy közösen olaszországi alapszövege feküdt mindkettőjük előtt. De hogyan került hát az spirituális szerzőkhöz?

²² Henry Thode: Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien. Berlin, 1904. 395—97. ll.; Sabatier Speculum-kiadás CLII. kk. ll.

²³ Katona Lajos összeállítása szerint (Irdt. Kzl. 1903. 71. l.) a Jókai-kódex első 22 lapjának viszonya az Actushoz és Fábian testvér 1504-ben Velencében megjelent példányához a következő:

Jókai-kódex	1— 2	Actus 1,	^{1—10}	Speculum	1504	2 a
„	2— 8	„ 1,	^{11—46}	„	1504	5 b
„	8—13	„ 2		„	1504	84 b
„	13—19	„ 3		„	1504	34 b
„	19—22	„ 4		„	1504	45 b

²⁴ A XXXII—XXXVII. fejezetek hiányoznak.

²⁵ Hiányzik: XV—XVII., XIX., XXII—XXIV., XXVII., az elveszett két lap leszámításával körülbelül XXXIII—XLVIII., L., LIV., LIX—LXV., LXVII., LXXIV—LXXX.

²⁶ Csak a XI—XII. hiányzik. A XV. u. i. elhelyezhető a 136. kódexlap után következő három levélnyi, a XVII. a 140. után jövő ugyancsak három levélnyi, a XX—XXII. pedig a 144. et követő 12 lapnyi hézagon.

²⁷ L. Kaposy J. op. cit. XXVIII—XXIX., XXXII—XXXIII. ll. A Fioretti és a Jókai-kódex közti rokonságot ő csak megállapítja, de nem kísérel meg megmagyarázni.

III. *Közönség.* Hogy a felvetett kérdésre megfelelhessünk, ajánlatos lesz előbb harmadik problémánkat megvizsgálni: kiknek számára készült a Jókai-kódex legendáriuma?

Figyeljük meg mindenképp, hogy maguknak a fordított fejezeteknek összválogatása bizonyos tervszerűséget árul el.²⁸ Elmarad a Speculum Perfectionis első tizenegy fejezete, melyek támadó ridegséggel védik az első regula kizárólagos érvényességét (I.) és az abszolút szegénység kötelező voltát (II.); tiltják még a zsolttáros könyv és breviárium bírást is (III—V.); kikelnek állandó tetőt nyújtó kolostor építése ellen (VI—XI).²⁹ Leó testvér első elkeseredett felháborodását őrzik ezek a törtenetek.

Velük szemben a magyarított legendák ismernek „heleczkék”-et³⁰ és elmondják hogyan vecsernyézett egyszer Szent Ferenc Leó fráterrel egy helyecskén, hol nem volt breviáriumuk — tehát egyébként volt! —³¹ Vallja, hogy a Poverello „nem azt mondya uala mert zent yrasnak oluálfa nekü nem kellene De tanulagnak felettebualo gongyarol fe vonna mendent...“³² és hogy csak azokat kárhoztatta, „Kyk nem gondoltanak egyebre hanemczak tudomanra“, mert az ilyenek „Criftusnak ytelew zcky elewt alnak mezeytelen...“³³ Nyilván azokat a legendákat tartalmazza tehát, melyek Szent Ferenc későbbi felfogását tükrözik a tudományról. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Actus utolsó jegyzetei (XLVI—) is elmaradnak, melyek az anconai testvérek kontemplatív életéről és misztikus látomásairól szólnak, elég valószínűséggel következtethetjük, hogy kompilációnk nem remeteéletet folytató, hanem az első regula tökéletes szegénységének olyan híveit tartja szem előtt, akik konventekben lagnak és könyveket bírnak.

A Jókai-kódexben található Szent Klára életre vonatkozó fejezetekből³⁴ általában arra következtettek, hogy a legendárium klarisszapapácák vagy harmadrendű beginák számára készült. Am ennek az érvnek nincsen bizonyító ereje, mert Szent Klára ez elbeszélésekben csupán mint Szent Ferenc tanítványa szerepel: Vele való társalgásában a S. Maria degli Angeli-t égi fény övezi körül; betegségében kegyelméből csodálatosan a templomba ragadtatik karácsonykor... A miénkhez hasonló spirituális gyűjteményben pedig különösen helyükön vannak az ily fejezetek, mert hiszen a zelátorok Szent Klárát az eredeti ferences szemlémhez való állhatatos és szeretetteljes ragaszkodásért a magukénak tekintették; Leó fráter az ő S. Damiano-i kolostorába hozta megőrzés végett a maga üldözött írásait.³⁵

E negatív természetű megállapítások után bővebb felvilágosításért ismét szövegkritikai vizsgálathoz folyamodunk. Hogy az „ostiatim victians“ kifejezést a fordított farkas történetében „aytorol aytora megyen-

²⁸ Az 1504-i velencei Speculum-kiadás ezzel szemben igen disparát véleményeket tartalmaz az abszolút szegénységről és könyvek bírájáról.

²⁹ Speculum Vitae. Velence, 1504. 9. és kk. ll.

³⁰ Nyvt. VII. 16/6.

³¹ Ibid. 16/5.; Actus VIII.

³² Ibid. 53/28.

³³ Ibid. 56/25.

³⁴ Az Actus XLII—XLIII. (Jókai-k. 73—77. ll.) fejezetein kívül a XVI.-ban (Jókai-k. 131—134. ll.) is szerepel Szent Klára és a kódexünk 136. lapja utáni hézagon kétségtelenül meg volt a XV. is, mely szintén Szent Kláráról szól.

³⁵ Sabatier Speculum Perfectionis-kiadás LXXVII., LXXXI., LXXXIII., CXII—CXIII.

uala koldolny“ fordítja,³⁶ már talán valami halvány gyanút kelthet, hogy olyan szerzőről és közönségről van szó, akik számára a koldulás különösen fontos ténykedés volt. Azonban találunk két elszólásszerű toldást: a fordító a fejezet végén nem tudja megállni, hogy az elbeszéltek tanulságát le ne vonja.

A *Speculum Perfectionis* XX. fejezete így végződik: „Admonebat enim fratres ut ita humiles et honestas mensas haberent quod inde seculares possent edificari et si aliquis pauper superveniret ut invitaretur a fratribus posset sedere aequaliter et juxta eos et non pauper in terra et fratres in alto.“³⁷ A Jókai-kódex szövege ezt pontosan lefordítja, de hozzáteszi: „...azert legyen egyarant eteltek nem hogy egy zaya keduent egyek ímaínak ne legyen mytt az ellenne enny“³⁸ Az író a második személybe való átcsapással világosan demonstrálja, hogy hallgatóihoz szól, abból pedig, hogy a tanulság nem is illik egészen az elbeszéléshez — mert hiszen Szent Ferencnek nem annyira az ételek, mint inkább a terített asztalnál való étkezés ellen volt kifogása —, bizonyos, hogy tényleg a fordító beszél.

Úgyanígy buggyan ki őszintesége a számagánéjba parancsolt pénz történetének elmondása után is. „Azert penzt ne zeressetek mert czalard“:³⁹ így fordul ismét közönségéhez, holott nem is a pénz csalárdóságáról, hanem általában utálatosságáról szolt a példa.

Ezek az admoníciók inkább tökéletes szegénységet követő kolduló szerzetes-, semmint apáca-közönségre vallanak. De a döntő tájékoztatást nem bennük, hanem egy jellegzetes kihagyásban keressük.

A híres fejezet vezet nyomra, melyben Szent Ferenc megtanítja Leo frátert, hogy miben rejlik a tökéletes vigasság. Nem találhatják azt meg hívei, bár „menden feldben agyonak zentfegnek es yo epeyteinek peldayat“; gyógyítsanak vakokat és némákat, feltámasszanak halottakat; bár ismerjék minden népek tanuságát és írásit, füvek erejét, földök kincsét, „madaraknak, halaknak es lelkefeknek embernek fanak es gewkereeknek es kewueknek és uyzeknek yozagytt“. Azért „yryad mert nynczen ott tewkelleles vygalag“. Az *Actus VIII.* fejezetében, melyet a Jókai-kódex pontosan fordít, Szent Ferenc még egyszer megszólal, mielőtt megfejtené gondolatát, hogy figyelmeztessen: a minden pogányokat megtérítő ékesszólás erejében sincsen tökéletes vigasság. „O frater Leo, quamvis frater minor sciret tam solemniter predicare quod converteret omnes infideles ad fidem, scribe quia non est ibi perfecta laetitia.“⁴⁰

Ezt az utolsó tanítást azonban⁴¹ különben oly híven magyarító szerzőnk elhagyta. Nem lehet itt véletlen feledékenységéről szó. A hiányban okvetlenül szándékosságot kell látnunk. A fordító prédikáló, térítő ferencendiek számára dolgozott, azért nem akarta életesményüket és hivatásukat semmi egyébnek mögéje helyezni.

A Jókai-kódex problémája eszerint most már így határolódik körül. Hol volt Magyarországon a XIV. század második felében, Nagy Lajos uralkodásának korában olyan konventekben lakó, tökéletes szegénységet valló, spirituális lelkületű ferences életközösség, mely hittérítéssel foglalkozott? (Pécs.)

KÁSTNER JENŐ.

(Folytatása következik.)

³⁶ *Actus* XXIII. 35—37. — Nyvt. VII. 74/28—36.

³⁷ Úgyanígy a *Speculum Vitae* 1504-i velencei kiadásában is 17. a

³⁸ Nyvt. VII. 41/18.

³⁹ *Ibid.* 39/2.

⁴⁰ Jókai-kódex 29—32. ll. (Nyvt. VII. 14—15.)

⁴¹ Meg van a *Speculum* 1504-i velencei kiadásának 90 a. lapján is.

„NYUGAT ALKONYA“—HANGULAT A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ÉS MAGYARORSZÁG.

Spengler közismert munkája, az „Untergang des Abendlandes“, tulajdonképp csak címének hangulatával hatott szélesebb rétegekre, mert az ebben kifejezett sötétenlátás a világháború utáni időkben legyőzött és győző országokat, népeket egyaránt rabul ejtett. Hamarosan kiderítette azonban mind a szépirodalom (elsősorban Heinrich Mann), mind a tudomány, hogy a Splenglertől hirdetett hanyatlás — legalább is Németországban — már a XX. század elején, sőt a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdődött, az úgynevezett vilmosi érában. Főként a művelődéstörténész Steinhausen bizonyította ezt legújabbán nagy felkészültséggel „Deutsche Geistes- und Kulturgeschichte von 1870 bis zur Gegenwart“ című művében. Könnyűszerrel folytathatók azonban visszafelé a hasonló megnyilatkozások sorát és úgy szólván végig követhetnek a Nyugatnak nevezett, Közép-, Dél- és Nyugat-Európára kiterjedő nagy kultúregységnek egész új és középkori történetén a hasonló színezetű és tartalmú megállapításokat mind a tudományos, mind a szépirodalomban. Jellemző, hogy főként nagy háborúkattal megelőzőleg és követően léptek föl ezek a pszichopatológikus jelenségek, még pedig — és éppen ez is rendkívül tanulságos — többnyire a győztes félnél is. Németországban például az 1870—71-es háború után teljesen hasonló tünetek mutatkoztak, amelyeket a szépirodalomban főként Spielhagen és Gutzkow (utolsó nagy regényében, „Die neuen Serapionsbrüder“-ben) juttatott kifejezésre. Sőt ez utóbbi szokatlanul éles szemmel látta meg — minden a korban benne állása ellenére is — az előidézõ okokat: az ideálok teljes kipusztulását, a vezető rétegek gondolkodásának rohamos elmateriálizálódását, ami viszont veszedelmes ragályként terjedt át az alsóbb néprétegekre. Szerinte ez tette divatossá az addig kevés figyelemben részesített *Schopenhauer* pesszimizista filozófiáját éppen a 70-es években! Istenségre minden kornak szüksége van, valamennyi közt azonban legveszedelmesebb az *aranyborjú*, amelynek bálványtisztelete a „Gründerjahre“ évtizedében tetőpontjára hágott. A jog és méltányosság fölött az erőszak lett úrrá és ez minden időben megölte a lelkeket!

Ugyanazon hangok ezek, melyeket már a XVIII. század elején hallunk fölcsendülni egy kevésbé ismert szépirodalmi műben, mely pedig az akkori középeurópai lelket legőszintebben szóltatta meg és tiltakozott az akkor még uralkodó barokk „politikus ember“, a fortélyos, lelkiismeretlen, rossz értelemben vett „Herrnmensch“ típusa ellen és vele szemben egy menedéket látott: elhagyni ezt a vén, terhelt földrészt és szabad földön új közösséget, új államot alkotni, melyből csak a „politischer Mensch“ legyen kizárva, mely a derék, munkás, vallásos, becsületes és egyszerű polgár, a „Biedermann“ új hazája. Több oka van annak, hogy ilyen nagy időbeli ugrással Joh. Gottfried Schnabel 1731 és 43 közt megjelent „Insel Felsenburg“-jáig megyek vissza. Nemcsak azért kell innen kiindulnunk a következő fejtegetések teljes megértéséhez, mert először hangzik itt föl céltudatos értelmességgel az „el az antiszociális, megvénhedt európai földtől!“ jelszó német irodalmi műben, hanem mert ez a regény egyszerűsége legszébben áruhá el a német lélek alapvető vonását, amely miatt éppen ez a nép játszotta mindig a legnagyobb szerepet minden ilyen elveszés-hangulat terjesztésében: tudniillik azt a bizonyos vallási nyugtalanságot, amely ugyan mindig megvolt e nép fiainál, de hihetetlen mértékben fölfokozódott a reformáció óta. Schnabelt elsősorban a pietizmus

fűtötte, ami a világhoz és az embertársakhoz való új etikai állásfoglalást követelt, humanus beállítottságot teremtett — magának a későbbi klasszikus humanitás-eszmének sok tekintetben való előre sejtésével —, de egyszersmind kulturális anarchisztikus utópiát szült és ezzel a művet Morus 1516-os „Utopia“-ja, Andreac 1619-es „Keresztény-állam“-a, Campanella „Napállam“-a (1620), meg Bacon „Nova Atlantis“-a (1643) XVIII. századi folytatásává tette. Ilyen utalások hivattak pótolni a túlságosan messze vezető részletes fejtegetést, amely pontosan kimutathatná, hogy itt egy, a keresztény világban vissza-visszatérő, vallásos etikai elemekkel átszőtt lelki forradalom örökké változó alakban való jelentkezésének egyik formájával állunk szemben. A mi későbbi fejtegetésünk szempontjából fontos még, hogy először tűnik föl itt a Biedermann típusa, amely érdekes rokonvonalakat mutat a XIX. századi biedermeier-korszak polgári ideáljával. Ez viszont erősen bele fog játszani Magyarország XIX. századi „fölfedezésének“ történetébe, amelynek gyökerei azonban a XVIII. századba nyulnak vissza.

Mint hogy jelen dolgozat a mindig ismétlődő, de a XIX. század első felében különösen erőteljesen fellépő európai kultúra-krízis és hazánk irodalmi fölfedeztetésének szoros összefüggését akarja kimutatni, nemcsak amiatt kell elsősorban a német „szellemi térre“ figyelemmel lenni, mert, mint fentebb érintettém, a német nép a legfogékonyabb ilyen krízis, sőt katasztrófa-hangulatok iránt — minek néhány további okát még majd a maga helyén fogok fejtegetni —, hanem azért is, mert százmunkra egy évezred óta ez a német „tér“ a csaknem kizárólagos közvetítő hely a Nyugat és azon át a nagy világ felé! Ezt tagadni a legbotorabb dolog lenne. Egy példa ennek kellő illusztrálására elég lesz. Nálunk évek óta szorgos kutatás folyik a külföldi tankönyvekben lelhető magyarelles meg avult és romantikus hazug magyarságjellemzők után, mivel természetesen összefügg a végső források kiderítésének a kérdése is. Rájöttek többek között arra, hogy a délamerikai tankönyvirodalomban, tehát a román kultúrkörbe tartozó területeken használt könyvekben ma is olyan megállapítások foglaltatnak, melyek egy a múlt század hatvanas éveiben megjelent németalföldi munkára mennek vissza és ez viszont természetesen német irodalmat használt föl! Nekünk Németország a Nyugat néven összefoglalható kultúrközösség főkapuja! Éppen erről az oldalról nézve is nagyon tanulságos irodalmi fölfedeztetésünk történetét a XVIII. századtól kezdve végigvezetni. Természetesen egy ilyen szűk határok között mozgó tanulmány keretében csak a legfontosabb áramlatok regisztrálására lehet szorítkozni.

Herder volt az első, aki megütötte azt a hangot, amely majdnem egy századig uralkodó maradt azután velünk kapcsolatban, noha a tőle fölvetett eszme teljes átértése és kiaknázása, — mint ez herderi gondolatoknál nagyon gyakori, — csak jóval később következett be. Természetesen itt nem arra a sokat idézett és a köztudatba túlságosan belerögződött baljóslatú véleményére gondolok, hanem ellenkezőleg a nekünk kedvezőre, amely egyébként Rousseau-tól erősen befolyásolt ifjúkori történetfilozófiájával és az ebből folyó szláv, illetve egyáltalán

Kelet-Európa-csodálattal függött össze. A Rigában élő fiatal Herder t. i. Rousscau-tól inspirált természetimádatlalt fordult Kelet-Európa népei felé, mert egy „barbár” országot és romlatlan, természetes népet szeretett volna a műveltség csúcspontjára emelni és ennek segítségével a vén, romlott, fáradt Nyugatot az új kultúra számára meghódítani.¹ A nagy keleti területnek északnyugati része, hol tehát ő maga tartózkodott, lett volna a kiindulópont: *„Was für ein Blick überhaupt auf diese Gegenden von West-Norden, wenn einmal der Geist der Kultur sie besuchen wird! Die Ukraine wird ein neues Griechenland werden: der schöne Himmel dieses Volks, ihr fruchtbares Land. usw. wird einmal aufwachen: aus so vielen kleinen Völkern, wie die Griechen vormals waren, wird eine gesittete Nation werden: ihre Grenzen werden sich bis zum Schwarzen Meere hin erstrecken und von da hinaus durch die Welt. Ungarn, diese Nationen und ein Strich von Polen und Russland werden Teilnehmerinnen dieser neuen Kultur werden; von Nordwest wird dieser Geist über Europa gehen, das im Schläfe liegt, und dasselbe dem Geiste nach dienstbar machen.“*² Tehát a híres herderi ex oriente lux várakozás, amely tartalmilag ugyan kissé módosult később, de még kiforrott humanitáskereső hirdetésekor is változatlanul fennmaradt alakilag: hogy t. i. innen a keleti részéről kell kiindulnia a vén Nyugatot megváltásának! Korábbi fölfogása szerint a Nyugatot a könyvnyomtatás felfedezése és ennek rohamos hódítása túlságosan egységes, homogén embertömegbe színtelenítette. Később Herder éppen ellenkezőleg úgy gondolta, hogy a humanitás, a tiszta emberiség lényege minden nemzeti, elválasztó vonásnak az enyhülése, mert csak így lehetséges az összemérség, mindennek előtt az európaiak, testvéresülése. Röviden ezt a kétféle, egymást nála időbeli sorrendben föl váltó szempontot így fejezi ki: *„Mannigfaltigkeit in der Einheit des Menschengeschlechts“* és később *„Einheit in der Mannigfaltigkeit“*. Viszont fejlődésének ebben a korszakában is kitért a Kelet mellett, mert itt lelte azt a nyugodt, csöndes, szorgalmas földművelő népet, amely humanitás eszményének legjobban megfelelt. Elsősorban persze a szlávokra gondolt, de látni fogjuk, hogy éppúgy, ahogy a XIX. században mindkét fölfogásának hatása fennmaradt, bizonyos okok egyes szláv törzsek mellett a magyarokra is ráterelték a figyelmet, akiket eredetileg, mint láttuk, maga Herder szintén belefoglalt nagy művelődésfejlődési elgondolásába, mely azonban Oroszországot vette középpontnak, sőt kimondta, hogy a két India (tehát Ázsia és Amerika) mellett ez a legfontosabb, nagyjövőjű földterület. Oroszország, ha eredeti rendeltetéséhez hű maradt volna és nem bonyolódott volna túlságosan bele az európai „tracasseriék”-be, Európa és Ázsia közötti főkapoccsá

¹ V. ö. Konrad Bittner: Herders Geschichtsphilosophie und die Slawen. Reichenberg, Gebrüder Stiepel, 1929. 74–82. l., 97–103. l.

² Suphan kiad. 4. k. 401–402. l. (V. ö. Bittner i. m. 74. l.)

válhatott volna; e két világrész egyesítésében érhetne volna el eszményi rendeltetési célját és a két földrész közti pompás középhelyzetében békésen uralkodhatnék a világ fölött!

Izt azért érdemes ilyen részletesen kifejtteni és leszögezni, mert itt mintegy egy új világ lelki fölfedezése történt meg a németeknél, akik nem folytattak addig a spanyolok-, portugálok-, angolok- és franciákhoz hasonlóan gyarmatosító politikát, hanem mintegy, már a középkorban megkezdődött, nagy Kelet felé törekvésükben itt fedezték föl a maguk Indiáját. Mi, akik bele- születünk a modern tudomány térfelfogásába, nem, vagy csak nehezen tudjuk beleélni magunkat a renaissance emberének lelki megrendülésébe, aki egyszerre másnak volt kénytelen látni val- tozhatatlannak hitt világát. Egy XVI. századi német fametszet, mely az akkori új cusanusi világképet mutatja, naiv szemléle- tességében tárja elénk ennek a felfedezésnek hallatlan nagy- szerúségét. Egy embert ábrázol, ki az addig hitt földet körülvevő ég tömör falán üttört résen fejét kidugja a világok végtelenségébe. Sok tekintetben erre emlékeztet az eladdig önön területén meg a további Nyugat felé túlságosan elfoglalt német, aki a XVIII. században egyszerre csak ráébred a közeli Kelettel kibővült szem- határának nagyszerúségére. Ehhez számításba kell vennünk azt aényt is, melyet nemrég olyan döntően bizonyított meg egy német történész, Richard Wallach (könyvének címe „Das abend- ländische Gemeinschaftsbewusstsein im Mittelalter“),³ hogy a szláv-bizánci európai Kelet úgyszólván kínai fallal volt századok hosszú során át a külön művelődési kört képező Nyugat- és Közép-Európa felé elválasztva. Mindezt azonban itt csak érinteni akarom, mert bővebb tárgyalása eltéríthetne főcélunktól. Annyi bizonyos, hogy ezeknek a tényeknek a világa mellett másképp látom ma pl. egy olyan részletkérdésnek a horderejét is, mint: hogy Fessler történetírónk Herderhez való viszonya⁴ mit jelen- tett abból a szempontból, hogy ő éppen a *magyarság* történet- írójává vált, noha rég elszakadt szülőhazájától, melynek nyelvét sem nagyon bírhatta és *azzá* lett éppen Oroszországban, hol ő, a páholyromantika kedvelője és minden romanticizmusa mellett az aufklárista nevelési düh megszállottja mindenféle emberiség- boldogító szervezkedéssel próbálkozott.

A Herdertől kiinduló ez a Kelet felé fordulás önmagában véve még nem hatott volna kellő erővel abban az irányban, ame- lyet jeleztem, ha nem erősödött volna időközben fokozatosan a Nyugat-tól való lelki elfordulás. Ez természetesen abban a pesz- szimizmusban gyökerezett, amely a XVIII. és XIX. század hatá- rán, valamint a XIX. század első évtizedeiben erőt vett az egész nyugati világon. Mint ilyen közeurópai jelenség, melybe föld- részünk keleti fele is belekapcsolódott. Legismertebb nevei az

³ Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renais- sance. Bd. 34. Leipzig—Berlin, Teubner, 1929.

⁴ L. „Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. Budapest, 1923“ című munkámat.

angol Byron és Shelley, a francia de Vigny, Alfred de Musset, sokban Mérimée és mások is, az orosz Lermontoff stb. A byronizmusnak, mint betegségnek főközvetítője pedig a német zsidó, de Párizsban élő Heine, amely megállapítással kapcsolatban röviden csak utalni akarok ezen a helyen annak, az újabban a szellemtörténet részéről megint élecsbben meglátott ténynek a fontosságára, hogy a XIX. század harmincas éveiben a francia pesszimiztikus és forradalmi eszmék német földre hurcolói elsősorban a párizsi német zsidó kolónia tagjai voltak, amivel csak velük született közvetítési ügyességükre akarok itt rávilágítani és ezzel párhuzamosan arra is emlékeztetni, hogy ugyan ebben az időben a XVIII. század folyamán sok főúri családuktól birtokaikra tömegesen befogadott Ausztriából menekülő zsidóknak hamarosan az intelligencia soraiba feltört utódai viszont milyen lelkesen közvetíttek „magyarságot“ a németiség felé, mi nek okait hamarosan látni fogjuk. Mindenekelőtt azonban le kell szögezmem, hogy még nem ebben a pesszimizmusban látom a XIX. századeleji „Nyugat alkonya“ hangulat kiteljesedését, noha itt már sok hang szólal meg, amely nagyon jellemző és vissza-visszatérő „Leitmotiv“ként fog felcsendülni mondandóimban. Legtömörebben Alfred de Vigny juttatta ezt kifejezésre híres „Chatterton“ drámájával kapcsolatban (1835), melynek hőse az ismert angol költő. „J'ai voulu montrer l'homme spiritaliste étouffé par une société matérialiste, où le calculateur avare exploite sans pitié l'intelligence et le travail.“ (Dernière nuit de travail.) Ez lényegileg ugyanaz, mint a német romantikus gondolkodó Adam Müller kifakadása, ki azért vonzódott a középkori világrendhez, mert meglátta, hogy a modern időkben az a fejetetejére állított értékelés terjed rohamosan, amely nagyobb súlyt fektet a disznóhizlalás, mint az embernevelés sikerére. Egyszóval a túlzóan kapitalista világrend fájdalmas kinövéséire utalnak mindezek, amely már a XVII. századtól kezdődően alakult ki lassan, de csak a XIX.-ben öltött veszélyes méreteket, amint Dilthey olyan tömören jellemezte: „Innerhalb des wirtschaftlichen Gebietes hat das natürliche System die furchtbare Konsequenz des Kapitalismus hervorgebracht. Das bewegliche Kapital ist innerhalb der modernen Rechtsordnung ganz so wie einst innerhalb der Ordnung des römischen Imperiums unbegrenzt in seiner Macht. Es kann fallen lassen, was es will, und ergreifen, was es will. Es gleicht einer Bestie mit tausend Fangarmen und ohne Gewissen, welche sich wenden kann, wohin sie will.“⁵ Adyval szólva megkezdődött a nagy harc a disznófejű Nagyúrral. Ez az összes nyugati népek közül a legfájdalmasabb tiltakozást azért váltotta ki éppen a németeknél a XIX. század elején, mert ők kissé hátramaradt gazdasági viszonyaik közül hirtelen, átmenet nélkül zuhantak ekkor az ipari és kereskedelmi túllekedés árájába. Szépirodalmuk a harmincas évek tájkán első-

⁵ Wilhelm Diltheys Gesammelte Schriften, II. Bd. Leipzig—Berlin, Teubner, 1914. 245. I.

sorban ez ellen a gazdasági „új stílus“ ellen tiltakozott. Immermann az orosz Tolsztojt megfelelően megelőzve már 1836-ban („Epigonen“) javasolta, hogy a gyárakat lerombolják és a földet természetes hivatásának, a paraszt ekéjének adják vissza. *„Vor allen Dingen sollen die Fabriken eingehen und die Ländereien dem Ackerbau zurückgegeben werden. Die Erde gehört dem Pfluge, dem Sonnenschein und Regen, welcher das Samenkorn entfaltet, der fleissigen, einfach arbeitenden Hand. Mit Sturmesschnelligkeit eilt die Gegenwart einem trockenen Mechanismus zu; wir können ihren Lauf nicht hemmen, sind aber nicht zu schelten, wenn wir für uns und die Unsrigen ein grünes Plätzchen abzäunen und diese Insel so lange als möglich gegen den Sturz der vorbeirauschenden industriellen Wogen befestigen.“*⁶ Jellemző, hogy Immermann már kimondta (majdnem egy századdal Oswald Spengler előtt) azt is, hogy a föld fia a városban gyors degenerálódásnak esnek áldozatul, mely már a következő nemzedéket testileg-lelkileg lezüllesztí.⁷ Népi és nemzeti veszedelmet látott hazájának ipari állammá válásában. Ennek az állásfoglalásnak a folytatásául tekinthetők az olyan művek, mint Ernst Willkomm „Weisse Sklaven“ regénye (1845) meg Robert Prutz „Engelchen“-je. Az első a gép elleni gyűlöletet hirdette, a második a gyárakat és gépeket fantasztikus szörnyetegekként állította oda a korabeli olvasók lelki szemei elé.

A németek azonban nem álltak meg itt, hanem szokásuk szerint filozófiai mezbe is burkolták gondolataikat és érzéseiket. Köztudomású egy ma élő bölcselőjüknek az a csipős megállapítása, hogy nekik mindenről inkább a teória kell, mint a valóság. Keyserling szellemes mondása szerint, ha a németeknek választaniok kellene a következő felírású két kapu közül a túlvilágon „Bejárat a mennyországba“ és „Bejárat a mennyországról szóló filozófiai előadáshoz“, feltétlenül az utóbbiba tódulnának. Ha Anglia adta Byron-ban a pesszimizmus reprezentatív költőjét a világnak, úgy Németország szolgáltatta hozzá kiegészítésül a megfelelő bölcselőt Schopenhauer személyében, de magában a szépirodalomban is tőkélyre vitték a filozófiai elmélkedést. Ez azonban még a romantikusoknál, tehát a század első három évtizedében nemcsak bizonyos tetőpontot ért el, hanem bebizonyult annak a lehetetlensége is, hogy a fölvetett súlyos problémákat meg lehessen oldani. A német romantikus teljesen az irracionálisra, a metafizikára és az örökkévalóságra beállított embertípus volt, aki a földi dolgokkal csak annyiban törődött, amennyiben szüksége volt erre az anyagvilágra a művészetben, a költészetben, mert a nagy eszméket csak így állíthatta mások számára is érthetően az emberiség elé. Ő a metafizikus ember megvetésével nézte a kicsinyes földi dolgokat, amelyek az abszolútum végtelenségével összemérve valóban nevetségesek is voltak.

⁶ „Epigonen“ IX. Buch: Letztes Kapitel (Bong-féle Goldene Klassiker 4, 213. l.).

⁷ U. ott: VII. 3. (4, 19.)

A legéletrevalóbb közülük, Tieck is így nyilatkozott ezért: „Ich muss nur lachen, wenn ich die Leute so grosse Anstalten machen sehe, um ein Leben zu führen; das Leben ist dahin, noch ehe sie mit den Vorbereitungen fertig sind.“ Innen nemcsak az a közismert mérhetetlen szubjektívizmus válik érthetővé, amely a romantikát jellemzi, hanem annak a megállapításnak az igazsága is, hogy a valódi romantikusnál végeredményben nem válhatott a közösségre nézve is veszélyessé a problémák megoldásánál mutatkozó gondolkodási csőd. Kritikussá a helyzet csak a romantika ellenfeleinél, az ú. n. ifjúnémeteknél válhatott, akik a harmincas évek elején magukhoz ragadták a vezetést és a régi külsőségek megtartásával, tehát romantikus divatoknak hódolva teljesen ellentétes gyakorlati, a földi ügyekkel, a világi életben való érvényesüléssel nagyon is törődő új, álromantikus, tehát hazug, mert a külszínnek, az örökölt formáknak meg nem felelő szellemet hoztak magukkal. Ráadásul a külső körülmények jóvoltából még ők vádolhatták a romantikusokat következtelenséggel és színléssel, mert a nép, nemzet, állam késői romantikus idealizálásával Metternich és követői népelnyomását és reakcionárius rendőrállamát szeggezheték szembe. Ők éppen ezért a mindennapit, a röghözkötöttet, a gyakorlatit, illetve ennek végtelen fontosságát kezdték kijátszani a romantikának szerintük felhőkbe vesző ideáljaival szemben. Ők a jelenvalót, a konkrétet, az aktuálist becsülték túl, — nem hiába született meg velük a modern zsurnalizmus, — és mindenekelőtt a hegeli filozófiát igyekeztek nevetségessé tenni. Gúnyosan kérdezték, hogy ugyan milyen „emelkedett“ fokozata az abszolút szellem fejlődésmenetének az ő jelenük sívár és szárnalmas „má”-ja! „Webmeisterstück“, „Taschenspielerlei“, „Vergewaltigung“ szavakkal intézték el a hegeli filozófiát. A főbaj az volt, hogy tették mindezt igazi kollektív szellem nélkül, sőt a legtúlzóbb korai romantikus szubjektívizmus föltámasztásával és ráadásul materialisztikus irányú meghamisításával. Nem esoda, hogy ebben a hazug világban terjedt a póz; nem a romantikusok, hanem az ifjúnémetek terjesztették el a byronizmust, de mint már az eddigiekből is következik, színészkedés, szerepjátszás hazug formájában. Hogy is érthette volna meg ez a sok nyárspolgári, sőt még alantasabb körből származott kisember író és demagóg az angol lord magassabb világát?! Nagy eszméket és ezeknek megfelelő költői képeket és alakokat talán még soha nem értettek félre ilyen megdöbentő módon. Az e korbéli irodalom idevágó túlzásait az teszi mai olvasó számára olyan elviselhetetlenné, hogy a korlátolt nyárspolgári írógeneráció a maga vakságában rá sem ébredt arra, hogy Byron hősei csak a byroni heroikus háttér romantikus világában bírnak művészi értékkel és valószínűséggel. Ők a maguk alantas vaskosságukban egyszerűen átültették azokat a nyárspolgári világ hétköznapiságába, ahol groteszkül hatnak. Képzeld el a pocakos kis Sancho Pansat a hórihorgas, cingár Don Quixote fegyverzetében! A kor izlésének beteges voltára jellemző,

hogy ezt évtizedeken át tapsoktól kísérve lehetett megkockáztatni. Még hihetlenebb, hogy a korlátlan individualizmus és az e mellett hirdetett demokratikus teóriák egymást kizáró ellentétességre nem ébredt rá senki a kortársak közül.

Nem csoda, hogy ebben a világban rohamosan terjedt a kétségbeesés és hogy ezek a színészkedő írók saját maguk alsóbbrendű epigonoknak kezdték érezni magukat. Ez a találó elnevezés egyébként Immermanntól való, ki 1836-ban kiadott „Epigonen“ regényében így nyilatkozott: *„Wir sind, um mit einem Worte das ganze Elend auszusprechen, Epigonen und tragen an der Last, die jeder Erb- und Nachgeborenschaft anzukleben pflegt“*; továbbá: *„Der Fluch des gegenwärtigen Geschlechts ist, auch ohne alles besonderes Leid sich unselig zu fühlen. Ein ödes Schwanken und Wanken, ein lächerliches Sichernstellen und Zerstreutheit, ein Haschen, man weiss nicht wonach? Es ist, als ob die Menschheit, in ihrem Schiffelein auf einem übergewaltigen Meere umhergeworfen, an einer moralischen Seekrankheit leide, deren Ende kaum abzusehen ist“*.⁸ Vagyis nem egyesek kétségbeeséséről volt már itt szó, hanem egy egész társadalom ráébredt a maga alsóbbrendű degeneráltságára. Megkezdődtek a térbeli menekülési kísérletek: Pückler-Muskau „félígfáradt“ Semilasso-ja török-arab földön keresett vígasztalást és kényes ínyének új érzéki csiklandozást, sőt ugyanez az író tulajdonkép már a más világról kezdte leveleit írogatni („Briefe eines Verstorbenen“ 1830). Immermann erről „Münchhausen“⁹jében jogosan gúnyolódott a legkiadósabban. „Néhány évvel ezelőtt európaúnt voltam és ezért elmentem Londonba, hogy egy master-től a spleen-t tanuljam“, írta itt Semilasso-ról, de még véresebb gúnnyal azután az „illatozó halott“⁸ról: „Halottjuk még nem volt a németeknek. Öregek és ifjak, férfiak és nők, tudósok és idióták a halott holttestnyomaihoz tódultak; a régi mese megújult, mely szerint a nép rivalgva vonult egy fölékesített oszlásnak indult nyomában. De én annak ellenére, hogy illatos halott voltam, ugyancsak bent maradtam a gloria mundi kellős közepében“.⁹ Idéztem mind ezt mutatóba, hogy hová fajult el ez a szatirát kihívó beteges korhangulat, de a pesszimizmus még egészen más méreteket öltött másfajtajú művekben, melyeknek címe vagy egy-egy jellemző fordulata közkinccsé vált. Természetesen ma már alig ismert művekről van itt szó, melyek azonban a maguk idején hihetetlen népszerűségnek örvendtek; hiszen tudjuk, hogy a nagy klasszikusokat sem olvasták kortársaik olyan mértékben, mint azt a ma már rég és teljesen elfeledett, művészi színvonalon alul eső irodalmat, amely jobban szólt a nagytömeg szenvedélyeihez és hűbben tolmácsolta pillanatnyi világnézeti állásfoglalását. Az olyan könyvekre gondolok, mint Kühne 1835-ben megjelent „Quarantäne im Irrenhause“⁹jére, amely a valóságot már telje-

⁸ Mint fent: II. 10. (3, 116. l.)

⁹ Immermann, Münchhausen: I. Buch, 12. Kapitel (Bong-féle Goldene Klassiker I, 19—20. l.).

sen az örület látszögéből adta, de még inkább Ernst Willkomm hírhedt „Die Europamüden“ regényére 1838-ból, ahol mintegy sűrítve kapjuk ezeknek az éveknek kétségbeesett hangulatát és „tépettelektű“ (zerrissen) embertípusait, amely név egyébként kortársa, Ungern-Sternberg novellájából, „Die Zerrissenen“ből származik. Európa, hirdette Willkomm fenti regényében, beteg, sorvad, a *civilizáció* leprája elborította, a kétségbeesés és a marasmus hazája lett. Nincs más menekvés, mint elhagyni ezt az elvéhdedt, nyomorba, bűnbe, örületbe süllyedt földrészt! Az itteni tépett lelkek egész tárlatát bemutatva Willkomm, — és ez a következőkben fontossá fog még válni, — minden egyest démonikus-diabolikus gonosztévőnek igyekezett megrajzolni, aki alapjában véve azonban nemes természet és csak a körülmények kényszerítették cinikus gázságra! Mindezek a szép jellemek erőszakos tette egyesülnek és úgyszólván hatalmas detonációval omlik össze az egész óvilág. Fontos a szerzőnek a következő megokolása: „Der Geist kann nicht retten, da er ein Sklave der Skepsis, nur die Natur die Unnatur bekämpfen. Sie ist nach Amerika geflohen...“ Tehát a régi romantika világtól való menekülése itt az új, az úgy szólván szűz földre való meneküléssé vált. Szögezzük mindjárt le, hogy a gyakorlatias, a földi paradicsom keresésére és nem metafizikai ábrándok hajszolására beállított ifjúnémetek egy *határozott földterületet* néztek ki mindig maguknak, ahová a vén Európából (értve ezen a dolgozatom első részében pontosabban körvonalazott Nyugatot!) menekülhetnének. Természetesen közre játszott itt a régi amerikai szabadságharc-imádat éppúgy, mint a huszas évek közepétől kezdődött Cooper-irodalom nyomán támadt új Amerika felé való orientálódás is. Mégis kifejezett pszichopatológiai tünet ez a *Nyugattól való elfordulás*, amely nem is mindenütt függött össze Amerika csodálásával. Gombamód nőttek a hasonló művek a harmincas évek Németországában, melyekre azonban fölösleges itt bővebben kitérni. Egész „Zerrissenheitsliteratur“ támadt, melynek még csak egy ismertebb könyvét, Gutzkow „Wally“-ját akarom itt megnevezni, mert ez feltűnően mutatja, hogy a német lelket a filozófiai kétségek mellett mennyire gyötörték a vallásiak is és mert a lelki meghasonlás, a kétségbeesés itt öngyilkosságba kergeti a hősnőt.

Ez volt az adott helyzet, mikor a közeli Kelet újrafelfedezése ismét felénk terelhetette a figyelmet, amely Herdernél olyan jól föl volt már híva. Több ok játszott ismét közre, hogy ez várakozáson felül sikerült. Az első volt, hogy Lenau ebben a legmegfelelőbb lélektani pillanatban lépett föl. Ő különben személy szerint belesvén a fent vázolt betegségbe, éppen 1832-ben kihajózott Amerikába. Megvetéssel hagyta el a német földet (amely „feige dumm die Ferse dem Despoten küsst!“), de hamarosan katasztrófálisan csalódott a híres szabadság országában. Igazi „tépett lelkületű“ként persze kacagtató naivitással is fogott hozzá Amerika szűzföldjének meghódításához. Tél közepén utá-

zott őserdőn és pusztaságon át egy világhátamögötti farm-ba és megszerzett területén báli cipőben, meg glaszékesztyűben látott a fadöntéshez! Nem csoda, hogy az őserdőben hamarosan csak a természeti erők szívtelenségét, az amerikaiakban csak költészet-nélküli, nyereszkes gazfickókat látott. Sokat idézik tömör és erőteljes kifakadását, amellyel — betegen —, búcsút mondott a nemrég még úgy csodált szabadság földjének és kedves yankeejcinek: „himmelan stinkende Krämerseelen!“ (Dickens tíz évvel később „Chuzzlewit Márton“-jában erősen hasonló véleményt nyilvánított „angolszász testvéreiről“!) Lenau nemcsak önmaga ábrándult ki végérvényesen Amerikából (v. ö. egyébként Ferdinánd Kürnberger regényét „Der Amerikamüde“ 1856-ból!), hanem mindenekelőtt az ú. n. sváb költői kört és hamarosan a német olvasóközönség széles rétegeit kiábrándította, helyébe iktatva a magyar pusztaromantikát, amelyért korán elhagyott szülőhazája, de egyben szép gyermekemlékei kedvéért is, már azelőtt lelkesedett. Megerősítette és kiszélesítette azután Lenau illetően hatását az a szerencsés körülmény, hogy hamarosan utóda akadt Petőfiben, akit ma is első helyen lehet említeni a világhírré emelkedett magyar költők közül, de nem utolsó sorban azért is, mert szerencsésen belekapcsolódott egy világirodalmi áramlatba.

(Folytatása következik.)

Koszó János.

APRÓ CIKKEK.

Balog István egykorú Karagyorgye-dramája és a szerb színészet kezdete.* Mikor a mi színésztünk az első küzdelmeket vívta megmaradásáért, másutt is divatosak voltak azok az egészen epikus harci játékok, melyekben drámai cselekvényfejlesztés helyett a várt és sokszor bekövetkező hatás legfőbb tényezője a tárgyi érdeklődés és a látványosság vágyának kielégítése volt. Ráadásként egy-egy közbeiktatott érzelmes jelenet, a vég előtt elsímuló vagy legfeljebb oly katasztrófával végződő bonyodalom is megtette ilyenkor a magáét, melyet a színházból való távozásig még úgyszólván feledésbe borított a győztes hőssel együttérző lelkesedés s a bőven szolgáltatott görögtűzzel megvilágított tableau. A mult század kezdetén az ily műsordarabok íróinak gyakorlata látszólag egybehangzott a romantikus mozgalom vezéreinek nyomán járó s velük együtt Shakespeare históriáira hivatkozó bécsi dramaturgiával, mely a történeti színművet nyilvánította a legmagasabbrendű drámai műfajnak. De míg ezek a műfaj szabadságát azért becsülték, mert az egyes korokban egyoldalúság helyett az emberi élet gazdag sokféleségének egyszeri tükröztetésére ad alkalmat,¹ a saját műsoruk termelésében résztvevő színészek sok esetben legfeljebb még nagyobb bátorságot merítettek az új elméletből a teljes formátlanságra. Mégis sokszor nagyobb volt a sikerük, mint a romantikusoké és osztrák pat-

* Felolvastatott a Budapesti Philologiai Társaság 1930 szeptemberi ülésén.

¹ V. ö. Tieck és Schlegel dolgozatain kívül főleg Collin M. cikkét a Deutsches Museum 1812 szeptemberi kötetében.

riatá-híveiké: hiszen az élet teljessége helyett a színpadi technika mi-nél meglepőbb lehetőségeinek kihasználására törekedtek s látványossá-got, háttorzongatót, de az egésznek szempontjából semmit sem jelentő helyzeteket, esetleg nótákat s a jókedvet biztosító, sokszor otromba tréfákat is bőven szolgáltatottak. Ezeknek a historiko-epiko-komiko-melo-dramatikus keverékeknek a sorában sűrűn szerepeltek egészen új, nem történelmi forrásból, hanem a legfrissebb újságokból ismert harcok fel-dolgozásai is. Az aktuális lelkesedést vagy félelmet, a közönségben ké-szen talált érdeklődést nemcsak egyes látványos jelenetek, más drámát követő vagy ünnepi Quodlibetek programját lezáró tableaux segít-ségével vámozták meg minden mást felülmúló sikerrel élelmes színigaz-gatók és igazgatóságok, hanem egész estét kitöltő színművek közvetí-tésével is. Néha még a Burgtheater műsorán is helyet kaptak ily dara-bok; a pesti nagy német színházban meg csupán Napoleon bukásának évében a tableauxon kívül a nagy eseménnyel foglalkozó két drámát is bemutattak.² A mi máriól-holnapra tengődő magyar színészetünk termé-szetesen ugyancsak igyekezett, hogy alkalomadtán hasonló eredeti mutat-ványokkal kösse magához kicsi s ingadozó közönségét. A mult század elején nálunk is főleg a napoleoni háborúk fordulatai tartották izgalom-ban a lelkeket s a legnagyobb sikerű magyar újságdramák egyike éppen Eder György színigazgatónak a hatósági tilalom ellenére újra meg újra felbukkanó *Napoleon vagy a győri ütközet* c. drámája volt. A másik Magyarországot leginkább érdeklő eseménysorozat a század első szá-badságharcainak, a török birodalmat bomlasztó küzdelmeknek törté-nete. Ebből a körből szolgált ki legügyesebb színész-drámairónk, Balog István az újságban olvasottakat a színházban szemével újraélni vágyó közönséget évtizedekre és országokra szóló sikerrel, mikor *Czerni Gyűró vagy Belgrád megvétele a törököktől* c. nézőjátékát megírta. Kivételes sikere s viszontagságos története sok szempontból tanulságos, de a darab maga is figyelmet érdemel.

Eddig úgy szólván csak címről volt ismeretes a játékszíni zseb-könyvekből, színlapokról és újsághírcekből, de tárgyával és műfajával sem voltak egészen tisztában. Jellemző az aktualitástól függetlenné váló színpadi használhatóságára, de egyúttal különös keverékvoltára is, hogy a színházi divat változásával változott műfajának a hirdetőcédulákra írt megjelölése is; így lett az újságokból összeállított nézőjáték víggal elegy vitézi játékká vagy vitézi víg énekesjátékká, majd Szig-ligeti korában népszínművé. Ezek alapján éppen társaságunk fel-olvasóasztalánál hangzott el nemrég oly vélemény, hogy Balog drámája a bécsi Volksstück egyik fajtájának, és pedig a lovagdrámák víg vál-tozatának, a Ritterpossenak legelső magyar képviselője.³ E téves szár-maztatás oka a dráma ismeretlen voltán és a címként szereplő név fel-nem ismerésén kívül még egy drámairodalmunk kutatóinál gyakori félreértés: a *vitézi* jelzőt a műfajmegjelölésben azonosítják a „ritterlich” jelzővel vagy az összetételek „Ritter”-előtagjával, pedig színészeink egé-szen naiv terminológiájában e jelző minden játékot megillet, amelyben harci jelenet van, tehát megfelel többek közt a *heroisch* megjelölés-nek is.

Balog soká tartó népszerűségének mértékéül elég annyit emlí-teni, hogy még a Nemzeti Színházban is az első három évtized műsorán

² V. ö. Pukánszky Kádár Jolán műsoradatait. (A pesti és budai német színészet tört. 1812—47. 1923.)

³ L. Pukánszky Kádár Jolán: A magyar népszínmű bécsi gyö-keri. (Irod. Közl. 1930. 150—1. l.)

hat darabjával 85 estén szerepelt, oly gyakran, mint Jókain, Szigetin, Szigligetin és Vahot Imrén, de ha egy-egy darabra jutó előadások általános számát vesszük, e négy közül csak az egy Szigetin kívül senki. Irodalmi ambíciói azonban mindaddig nem voltak, míg maga is működő színész volt s egyetlen darabját sem nyomatta ki; utóbb is csak Ludas Matyiját adta ki Bayer, a többiek jórészt még kéziratban sem maradtak meg. Így tűnt el a szerbek felszabadítójáról, Belgrád elfoglalójáról, a törököktől Karagyorgyenyak, azaz Fekete, szerbül Ilpmu Györgynek nevezett Petrovitsról írt darabja is, míg szerb fordítása három év tizeddel az eredeti bemutatása után, közvetlenül az első Karagyorgyevicsnek trónraléptét követő időben nyomtatásban is megjelent. Csak most került elő az első előadások sűgőpéldánya⁴ a helytartótanács levéltárában őrzött cenzori iratok közül.⁵

A dráma kezdetén Semendriában a szerb felkelők Czerni fel szólítására elhatározzák a 423 éves török iga lerázását s engedelmessé get fogadnak neki; szigorú fegyelmet követel; arra is halált mondanak, aki a győlött törökök bűnébe esnék, nőt elcsábítana vagy bántalmazna. A szép Iván, Czerni öccse szerelmes a megölt pasának az egyik vezér, Mladen házában élő leányába, Angeliába, de társai előtt ezt titkolni kénytelen törökgyűlöletük miatt. A közkatonák s a fölkelőkkel tartó betyárok nem mulasztanak el alkalmat kocsmázásra, udvarlásra. Kedvelt csárdájukban, hol ketten akkor is a kocsmárosnéval és húgával mulatnak, bérlí föl Gusantz Ali, a belgrádi kerdсалíták agája Kara Feitzi harambasát Czerni meggyilkolására. Czerni is odaérkezik s ismételtenül magára marad az alkudozókkal. Jó cimborának nézik s őt akarják a gyilkosság végrchajtására megnyerni; gúnyolódására a haragma is fogadkozik, hogy maga is végez Czernivel; ez pisztolyt ránt s rájuk kiált: „No tehát terítsd le. Én vagyok Czerni!” (I. felv.) A cerna goraitóktól felajánlott szövetséget Czerni visszautasítja; nem bízik bennük, mert addig jól érezték magukat a török iga alatt, meg aztán nem is akar más néppel osztozni a harc dicsőségében. Vezérei nem értik, miért utasít el minden segítséget a veszedelemben, zúgolódnak, de a belgrádi törökök kiütésének hírére ismét alávetik magukat az ő irányításának, miután felajánlotta, hogy a következő harcban ő is engedelmeskedik Mladennak, mert a személyes dicsőség nem fontos neki. A fegyverletételt követelő Gusantz Ali törökjeit a megütkezéskor mindjárt szétszórják. (II. felv.) A győzelem után a betyárok lázongásnak, mert Czerni nem enged zsákmányolni. Rá is rontanak, de ő egy maga elkergeti őket s még egyszer megenged nekik. De vezérik, Gusantz jutalmára is áhítóva, a Belgrád ostromára való indulást megelőző nap hamis ürüggyel bejut hozzá s pisztolyt ránt; Czerni kikapja kezéből s lelövi. Öccse ügyében is intézkedni kíván a nagy feladat előtt: megtudta róla, hogy török leánnyal van titkos szövetségben. Hiába erősíti Iván szándéka tisztaságát, meg sem hallgatja s szégyenszemre megtiltja neki, hogy a számára kijelölt szobából kimozduljon. (III. felv.) Hajnalhasadtakor Mladen mégis Angeliánál találja Ivánt. Szeretné megmenteni s a táborban is kérieli Czernit, adjon módot öccsének, hogy vitéz tettel lemossa a gyalázatot, de hasztalan. „Te voltál aki nemzeted gyalázattjára azon undok vétek elkövetésével vádoltatól, amelynek ki írtására mi fegyvert fogtunk, nem e a Pogányok

⁴ Cím lapjának szövege: *Czerni Gyúró vagy Belgrád megvétele a Törököktől*. Nézőjáték 4 Felvonásban. A Cs. kir. priv. Bétsi újságok szerént írta Balog Istvány színjászó Pesten 1812 Júliusban.

⁵ 1812. 20.750. sz.

fcsettségét akarjuk mi ki irtani Hazánkból, és Te az emberi nemzet veszedelmének ezen nyavalyáját ismét közinkbe hoztad", kiált a vezér öccsére, mikor eléje hozzák, szóhoz sem engedni jutni, agyonlövi és „Utánam Bajnokok!" kiáltással indul az ostromra. Benn a várban Gusantz pipázik, Mula Jusszuf aga véshírére feltápáskodik. Míg az Bosznia felé igyekszik egérutat venni, még egyszer megpróbálja a harcot, de hamar visszahúzódik ismét. Kegyelmet kér s vánkosan átadja a vár kulcsait a diadalkiáltások közt bevonuló szerbek vezérének. (IV. felv.)

Látnivaló, hogy az egész tisztán epikus kompozíció. A hőst és népét úgyszólván a szabadságharcra való készülődéstől a legfényesebb diadalig vivő útján mutatja be valóban az újságok híreiből⁶ ismert események és körülmények közt. A szendrői gyűlés 1805 december közepén volt, itt határozták el Belgrád ostromát, az addig csak a zsaroló janicsárok ellen folyó harcnak a porta ellen irányítását. Azokat a pontokat is, melyekre Czerni katonáit megesketi, csaknem szöveg szerint az újságokból vette Balog. Czerni két legbefolyásosabb vezére a drámaiban is így szereplő Glavas és Mladen; az utóbbi Czerni leghívebb embere, később a tanács elnöke lett, az előbbinek Czerni megválasztása előtt ajánlották föl a fővezérséget. A Czerni ellen utóbb több ízben lázongó elégedetlenség főoka is valóban az idegen segítségtől való húzódozása volt, de a törököktől leginkább független Cernagora belekeverése tévedés lehet. Mladenre is ráfogták utóbb, hogy az elégedetlennel tart, pedig éppen ő tartott ki leghűségesebben Karagyorgye mellett az orosz szövetséget sürgetőkkel szemben is. A két török vezér is történeti személy: Gusantz Ali a szerbeket zsaroló janicsárok megfékezésére küldött kerdőszállítók vezére, ki a janicsárok helyett folytatta a tartomány kinzását; valóban az ő kapitulációja juttatta a szerbek kezére Belgrádot. Mula vagy Mollah Jusszuf azonban a korábban megölt janicsárvezérek egyike volt, később egy Mollah nevű widdini pasa szerepelt, aki Gusantzot segítette. Kara Feitzi harambasa a török birodalom két leghírhedtebb bandavezérének egyike, kiknek a porta éppen a lázongó nemzetiségekkel szemben teljesítendő szolgálataik reményében megkegyelmezett, sőt tisztségeket is adott. Azt is beszélték, hogy Karagyorgyera egy pasától felbérlet török pisztolyt fogott, miután tárgyalás ürüggyével szembekerült vele. A hajdukok, vagyis betyárok szerepe a szerb fölkelésben köztudomású: maga Czerni is az ő életüket élte egy ideig.

Öccsének kivégzése is történeti tény s okául több hiradásban szerepelt egy török leány meggyalázása. Ranke is ezt említi. Ebben a szörnyű eseményben Balog megérezte a tragikus alakítás lehetőségét. Nem láthatott a maga egészen epikusan felfogott hőisében tragikus lelki válságot, de öccse sorsában tragikus kényszerűséget igen. Iván szerelme igaz és nemes, de a szabadságharc gyűlölködő levegőjében nyíltan helyt nem állhat érte, a titkolt találkozások pedig a világnézeti, erkölcsi ellentétből is fakadó küzdelem alapját tüntethetik fel kétes őszinteségűnek. A vezér kimondta a szövetkezéskor: „amilyen igaz, hogy nekem Hűséget esküdtetek, olyan igaz az is, hogy halállal adózik minden az, aki fajtalan indulatját nem mértékelhetvén az Asszonyo-

⁶ V. ö. a Wiener Zeitung, Magyar Kurir és Hazai Tudósítások egykorú számain, továbbá Ranke *Serbien und die Türkei* (Sämtl. Werke 43. k. Leipzig, 1879.) és Kállay Béni *A szerbek története* (Bp., 1877.) című munkáját.

kat betsülettektől megfosztja". A szenvedélyesen szerelmes és szerett Iván elháríthatatlan kényszerűséggel ütközik bele bátyja törvényébe: mihelyt titka nyilvánossá lesz s bátyja megtiltja a török leánnyal való — addig ártatlan — találkozást, szenvedélye és daca oly időben hajtja szerelmeséhez, melyben együttlétük kétségtelennek tünteti föl a törvénynek a szabadságharc erkölcsi komolyságát veszélyeztető megsértését. A vezér rendületlenül végrehajtja törvényét öccsén, és népe a küzdelem meggyalázójának holttestén át indul a győzelemre. Iván és Angelia jeleneteire kezdettől tragikus levegő nehezedik s e néhány részlet elgondolásában Balog igazi tragikumot átélni képes költőnek látszik. De számára Iván sorsának elgondolása sem válik minden mást elnyelő élménnyé, megmarad annak, ami gyanánt megragadta, a közönségre való hatás egy lehetőségének s a kompozíción belül epizódnak. Balog mindazt egytörmán értékeli, aminek hatását a legkülönbözőbb színi műfajokban megfigyelte; az Iván tragédiáját előkészítő jelenetek elveznek a látványos katonai gyülekezések, a népélet nótás és tréfás bemutatása stb. között, az erkölcs nevében végrehajtott testvérgyilkoslást végül is túlharsogta a színpadon az ágyúdörgés és a diadalkiáltások, s a borzadályt elnyomta a megdöbbenően rendíthetetlen hős csodálata s a győzelmét ünneplő lelkesedés.

Ez a Karagyorgye éppúgy a régi szerb epikus dalok kemény bár bár vezéreire emlékeztet, mint a történelemé. Balog plasztikus marandósággal tud egész alakot elének állítani az újsághírekből ismert néhány vonásból: Ranke tömör jellemzése éppúgy levonható a drámából, ahogyan azt utóbb a nagy történetíró megírta írott forrásai s élő kortársak szavai nyomán. Egészen a felszabadító harc fanatikusa, kinek merev rendületlensége legbizalmasabb hívei számára is titokzatos, anélkül, hogy bármikor is világosság derülne magatartása valami titkos gyökerére, mert e titokzatos merevség önmagában állandó lényege egyéniségének. Emberi küzdést, emberi érzést el nem árul: Balog ezért nem mutatja be emberként, családja tagjaként. Csak öccse van mellette, de vele szemben is éppoly hajthatatlan s habozás, észrevehető belső küzdés nélkül végez vele, mert nagy célja meggyalázójának tartja. Egyéni ambíció sem bizonyul tettei mozgatójának, noha hajlíthatatlansága egyesekben azt a gyanút kelti, alacsonylélkű betyárok meg éppen nyereségvágyggyal is gyanúsítják. Ha egyszer elhatározott valamit, nem hallgat tanácsra, ha még oly szörnyű feladat vagy felelősség alól mentené is fel. Merevsége néha leghívebb embereit is elidegeníti, de mihelyt újra cselekvésre kerül a sor, nem tudnak mást tenni, mint hogy utána mennek. A drámában a szövetség visszautasítása után Mladen is lázadozik; az ő szemrehányásai kivételesen látható fájdalomt okoznak a vezérnek, mégis most is hajthatatlan s mikor Mladen magára marad, a saját legyőzetését sem értve így fejezi ki, amit akkor a távolból szemlélők közül is sokan éreztek a néha egymásnak is ellenmondani látszó újsághírek nyomán: „Nem, ezen férfiúnak szíve titkát soha meg nem foghatom, az ő czéllját és előre látását csudálnom kelletik, akár mihez fogjon a szerentse követi lépéseit, vagy igaz Atyafiúi szeretet buzog ereiben vagy igen megtanulta az ördög fortélyait.“ Külső megjelenésében is kiemeli Balog, amit az újsághírek mint különösségét említettek, hogy öltözetével sohasem különböztette meg magát legutolsó katonájától sem: a csárdában ezért sem gyanítják benne a merénylők a goszpodárt, a követ sem találja meg azt, akihez ajánlatával fordulnia kell. Sikereinek egyik titka a katonáival való összetartozás. Szeretétét írántuk sem mutatja külön érzélgős csle-

kedetekkel, legfeljebb egy elnéző mosolyát látni a csárdai jelenetben. De mindjárt a dráma ciején beszéltet róla Balog egészen drámaiatlan módon, amint másutt is felhasználja bemutatásra mások beszéltetését: a legelső jelenetben Luka öreg paraszt jön elő unokájával, mielőtt a sereg ott vonul el a gyűlésre. Széteszlásuk után megmutatja távolból a vezért: hozzá akarja unokáját is vinni, mire nagyobb lesz, mert ő atyja katonáinak.

Mindjárt itt az öreg és a kisgyermek lelkesedésének különböző voltában megnyilatkozik Balognak igazán finomságokig menő életmegtűrésre való képessége. Néhány tinom vonással rajzolt bájos leányalak Angelia, Iván szerelmese. Első jelenetében szobalányának panaszkodik, hogy Iván rá se néz s mikor ez megmagyarázza neki, hogy társai miatt kell kerülnie, örömmel kapaszkodik a remény c szálába, de kérdésére, szeretheti-e Iván, a szobalány már általános szentenciával felel a férfihűségről. Angelia magára maradván, virágaival beszélget. Így találja Iván s virágaihoz szóló utolsó szavait telkapva kezd vallomást tenni szerelméről. De mindjárt távoznia kell Mladen közeledte miatt, a kért virágot sem kaphatja meg; a leány sajnálja a jelenet félbeszakadását, azon töpreng, mit jelent a virágkérés és vajjon másról is elfogadná-e Iván. Amint erre gondol, máris könnyekre fakad, pedig megállapítja magában, hogy egyáltalán nem törődik vele. A háború híre is összerzezzenti. E gyöngye keleti virágszál gyöngécségekben a Romeo és Júliára emlékeztető hajnali jelenetben, mikor az együtt töltött óráktól búcsúzik, már forró szenvedély lángol s az elválás előtt kitör belőle: „Ki fogja viszonzni az én forró csókjaimat?!”

A Czerni Gyúró sikerének egyik legfőbb tényezője a másik naivaszerep, az özvegy kocsmárosné hűgának, Rusitzának énekesszerepe volt, melyet az első előadásokon az akkor csak 19 éves Széppataky Róza alakított.

A melodramatikus népszínműi elemtől Balog maga igen sokat várt; ezt az is mutatja, hogy Damján közvitéz, Rusitza kedvese szerepét magának szánta s oda is jegyezte melléje először az én szócskát; később is majd ezt, majd a cigányt játszotta. Rusitzának nénje megtiltja, hogy Damjánnal beszélgessen s míg maga szívesen látja a betyárvezér udvarlását, őt óvja a katonáktól. A kisleány őszintén továbbamondja Damjának, hogy nem szabad vele beszélnie, mert a katonák csak becsapják a leányokat. Damján megkérdi, mivel is csalta meg őt. Ez a kérdés meglepi; fölfedezi, hogy nénje nem mondhatott igazat, annál kevésbbé, mert neki magának is katona volt a férje. Erre a fölfedezésre aztán mindenben hisz a legénynek s kis dalosduettes operettevonakodás után rááll, hogy megszökik vele. Az utolsó felvonásban ott is van Damjánnal a táborban; ezt a részt azonban, mint szerelmeskedést és csókok jelzését közben is több helyen, nyilván a cenzúra kívánságára, áthúzták.

A kocsmárosné és hűga körüli jelenetekben éppúgy népdalbeli helyzeteket jelenít meg már Balog, mint a későbbi népszínművek szerzői. De kétségtelen, hogy szöveg szerint is egész dalokat szőtt be kevés változtatással a nép ajkáról. Szereplői rendesen magyarul is, szerbül is énekelnek egymás után: a magyar szöveg majd fordítása a szerbnek, majd csak versformában és a strófakezetekben hasonló hozzá. A szerb dalok alighanem mind lejegyzett népdalok: legalább Rusitza és Damján egyik duettje egészen hasonló szöveggel megvan már Karadžić Vuknak a Czerni Gyúró bemutatója után két évvel megjelent gyűjteményében:

- Czerni Gyúró, II. felv. 5. jel. *Karadžić* I. 590. sz. (az 1891-i belgrádi kiadás 441. lapján.)
(тужба и клетва на мајку)
- D.: *Divojtsitze, Divojtsitze Ruzso*
[*Rumena*]
Zajti szamnom negovorisa duso
[*Rogena*]
R.: *Jabi sztobom govorila duso*
[*Rogena,*
Al ne szidem (?)¹ od mog
[*brata duso medena.*
- D.: *A di tije taj toj bratac*
[*nebilotiga*
- R.: *Zar ne vidina csardaku di*
[*konya jasi (?)*
- Együtt: *Zar ne vidiss na csardaku*
[*di konya jasi.*
- Jaszilega gurke muke gorje
[*nek (?) mene.*
- Девојнице ружицице ружо румена!*
Што ти са мном не беседиш уста
_____ [медена ?
Ја би с тобом беседила, не смем од
_____ мајке. —
А гди ти је твоја мајка ? не било
_____ ти је ! —
Ено ми је у градини гди вевен бере ;
У венуло њено срце, к'оштоје моје !
А моје је увенуло, већна не може.

F o r d í t á s u k :

[Panasz és átok az anyára.]

Lányka, lányka, piros rózsá!
Mért nem beszélsz velem drága
lelkem? — Szólnék drága lelkem,
de bátyám miatt nem merem,
mézes lelkem. — De hát hol az a
bátyád? bár ne lenne! Hát nem
látod a csűrben, hol a lovak van-
nak? Keserves kín, szomorúság
nehezedik rám. (?)

Lányka, Ruzsicácska, piros rózsá!
Mért nem beszélsz velem, mézes
száj? — Beszelnék veled, nem
merek anyám miatt. — De hol
van anyád? bár ne volna! Ott
van ni a kertben, hol fülemile-
füvet szed; hervadt az ő szíve,
mint az enyém! De az enyém el-
hervadt, jobban nem lehet.

Balog darabja tehát szerb folklorisztikus szempontból is figyelemet érdemel, annál is inkább, mert megelőzi a Herder hatása alatt meginduló érdeklődés nagyobbarányú kibontakozását s ez első jelentékenyebb népköltési gyűjtemény megjelenését. Balog baranyai volt. Lucs, másképp Lócs határmenti községben született, melyet a békeszerződés Jugoszláviának ítelt; így a sokárok közt is élő szerb népdalokat hazulról ismerhette. Az ifjú Mátrai, akkor még „Rothkrepf Gábor 15 éves tanuló ifjú“, kit Déryné és a színlap a Czerni Gyúró komponistájaként említ, ezeknek a daloknak bizonyára lekottázójuk volt. A magyar dalok többnyire nem népdalok, hanem Balognak a szerb dallamhoz igazított szerzeményei. Így a fenti duettet élénklik magyar szöveggel is. Éppen e duett vált legnépszerűbbé s ennek köszönhető, hogy dallama is fennmaradt. Tóth István belemásolta 1832-ben kezdett kéziratos dalgyűjteményébe (*Ariák és dallok könyve. Akadémiai Kézirattár. Régi s újabb írók. 8r. 63. sz. No. 32.*) egy korábbi hasonló kéziratból.

¹ Смијем? Déryné lejegyezte naplójába emlékezetből értelmetlenül az első és negyedik sort együtt, első versszak gyanánt, de itt sznidim-et irt. Bayer (Déryné naplója I. 144.) egészen félreértette: „Nem álmodom (снитим) a bátyámról, édes lelkemről“.

Andante

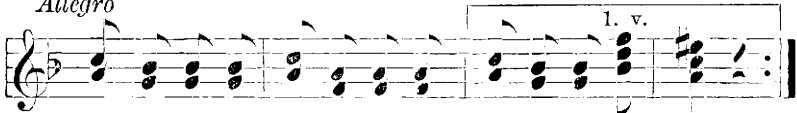
Rósikához.



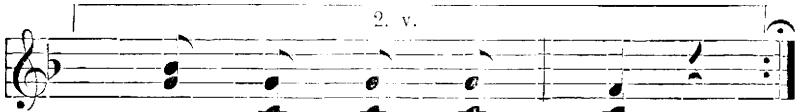
É - des Kint - sem kis Ró - si - kám! Mit félsz én - tő - lem?
Jaj nem me - rek a Né - ném - től Meg - ha - ra - gud - na;



Jobb vól - na az éjt - sza - ká - ra el - jön - nél ve - lem. ∴
Ta - lán még a Há - zá - ból is en - gem ki tud - na;

Allegro

Hadd dur - rog - jon hadd pat - tog - jon az a vén Né - néd; ∴
Bo - lond vol - nál hogy - ha ő - tet



jól rá nem szed - néd.

E dallam a legrégebb fennmaradt magyar színpadi nóták közé tartozik s talán abban a tekintetben is útbaigazíthat, milyen eredetű, nem Balog dúdolt-e el eredeti szerb dallamokat s Mátrai csak lejegyezte és kísérettel látta el; ez esetben a szerb folklóre számára e dallam külön is érdekes adalék. De van egy olyan csak magyar nyelven énekelt rész is a darabban, melynek igazi népi íze és ritmusa van. Damján dúdol az út szélén lakmározva egy evangéliumi témájú tréfás dalt: „Az igazi Messiás már eljött, Köztünk sokféle csudákat tött, A vizet is borrá tette, A nász népet vendéglette Kánán mennyegzőbe.“ Az oda - lopódzó betyár kikapja kezéből a kulacsot s befejezi az éneket: „Mátyás elől (!) elragadja, Szomjú torkára felhajtja Kánán mennyegzőbe.“ A betyár lehe mes játékokhoz hasonló jelenetből vett maradványnak kell lennie; tanultabb ember abban az időben ezzel a szöveggel nem írhatta.

A néphumor iránt van érzelme Balognak s az azzal leginkább elárasztott két alaknál, a dícsékvő ostoba katoná s a cigány - kovács alakjánál gondolt éppen magára; ezek voltak az ő szerepei. Damján mindig a hadi fortélyt emlegeti; annak segítségével jutott, mint mondja, az ételhez - italhoz is. A betyárnak sem hajlandó helyőle adni, de megígéri, hogy ha kitalálja, hány pogácsa van a tarisznyájában, mind a hármat nekiadja. A betyár eszét aztán maga is csodálja, hogy éppen eltalálta. Ambrus cigány az éhség elől szökött ki fiával Belgrádból; mikor katonának akarják vinni, ijedten sopánkodik, a megvendéglést azonban elsőnek akarja élvezni s Damján kérdésére: „Fehér cipőt hoz - zak vagy feketét?“, szerényen feleli: „Akar a fehér, akar a fehér.“

A zsákmányolás tilalma miatt dühöngő betyár minden kifakadására bárgyú, de részben akaratlanul is találóan csipős megjegyzésekkel válaszol. A betyár méltatlankodva mondja, hogy üres tarisznyából nem vehet semmit; azt feleli: ő sem. Miért kötöttek kardot? — mert nem volt az oldalukon. Az ösökkel való dicsekvést ő túlcitálhatja királyi őseivel s mikor végül a betyár azt állítja, hogy az övéi már Adám előtt is vitézek voltak, elcsodálkozik: „hisz' nem volt egyéb szárnál és lúnál“. A kihallgatáson a betyár mellett állván, nincs mit mondania, végre fenyegetődni kezd, de Czerni nyugodt kérdésére: „Mire vete-medel?“, kivágja: „arra, hogy dolgozni fogok“ stb. Kasperl-szerű mókákból is elegendőt kevert tehát Balog a siker biztosítására darabjába.

Az első és legigazibb magyar vándorszínész mint drámaíró is mindent megpróbál, közönséget mindennel, amit kedvel, egyszerre kiszolgálni akaró komédiás volt. Ebben az egyedül a színpadi gyakorlatól nevelt színészáróban a legmélyebbtől a legsekélyebbig mindenféle pillanatnyi hatás keltésére megvolt a képesség, de a stílushoz és magasabb értelemben drámai kompozícióhoz hiányzott belőle az érzék. Tragikus sorssal való megrendítés, szerelmes jelenetekkel való elrészkenyítés, majd kedélyes hangulat teremtése népi jelenetekkel és bohókodással — mind hozzájárult a Czerni Gyúró sikeréhez; valamelyes egységbe csak az epikus tárgy s az epikus hős kemény alakja fogja az egész játékot. Böven nyújtott alkalmat látványosságra s a színpadi külsőségek kihasználására is: pontos utasításokkal jelzi a seregek bevonulását, a gyűlés elhelyezkedését, az ostromra vonulást, ágyúzás, villanásokat s ráadásul festői egyenruhákat s arról sem feledkezik meg, hogy a török vezért turbánban pófkeltesse a veszély idején, hogy majd megfullad. A tárgyi érdeklődésen fölül mindez megtette a magáét a siker biztosítására.

A sűgőkönyv címirata szerint 1812 júliusában írta Balog a Czerni Gyúrót. Madarassy budai cenzor, akinek bemutatta, nem engedélyezhette maga az előadást. A fennálló szabályok szerint ugyanis új dráma előadására cenzori engedély nem volt elegendő, arra a helytartótanács ezzel megbízott referens tanácsosa adhatott csak engedélyt. Akkoriban a Pesten játszó magyar színészek műsorának ellenőrzésére egyik tanácsosnak sem volt megbízása; úgy látszik, a második fővárosi színtársulat első öt évében egészen megfélekedtek erről: nem is volt sok eset addig, amely fölhívta volna rá a figyelmet, új eredeti darab igen ritkán szerepelt a műsoron: ilyenkor bizonyára a nyomtatásra adott engedély alapján tartották meg a bemutató előadást, mint ahogyan ez még később is sokfelé megtörtént az utasításokat nem eléggé ismerő helyi hatóságok tévedése vagy elnézése folytán. A Czerni Gyúróra s vele a magyar színészek műsorára az irányította a figyelmet, hogy ebben az esetben a nyomtatásra sem adhatott volna engedélyt a cenzor: egy 1808. évi rendelet a szerb fölkeléssel bármikép is foglalkozó iratok nyomásának engedélyét külön udvari rendelethez kötötte. Erre hivatkozva terjesztette föl Madarassy augusztus 15-én Balog drámáját olyan véleménnyel, hogy ő maga semmi veszedelmet nem látna a darab engedélyezésében, nincs benne semmi, ami az újságokban is meg nem jelent. Egyúttal ebből az alkalomból kérte a magyar színészek műsora ellenőrzésének szabályozását; az erre október 6-án következő intézkedés csak a már korábban elrendelt szabályokat érvényesítette ugyan a különös módon ebben a vonatkozásban elfelejtett szintársulatra, de ezzel kezdődött a színicenzúra legkárosabb korszaka, melyben Katona és Kisfaludy Károly egyes drámáinak s köztük a *Bánk bán*nak előadását is megtiltották.

WALDAPFEL JÓZSEF.

(Folyt. köv.)

Boiardo Orlando Innamoratójának magyar vonatkozásai.

Boiardo elbeszélő költeményének három Attila-típusa van:¹ Gradasso, Agricane és Agramante, de ezek nincsenek vonatkozásban a magyar krónikáiról hun-magyar rokonságával.² Mert míg Thierry³ a magyarok bejövetelében Attila utódainak utolsó pogány invázióját látja, Boiardo a magyarokat a kereszténység védői között szerepelteti.

Gradasso, Sericana királya, Párizs alatt elfogja Nagy Károlyt és összes lovagjait, miután az első csapásra visszaverte Dudonét, aki később, mint a magyarok vezére szerepel „Al primo scontro riversò Dudone“ (I, 7, 24, 2), Elmondja ekkor Károlynak, hogy „per fama acquirar“ jött (I, 7, 41, 7) s nem azért, hogy

„Non certamente per acquirar Francia,
Nè Spagna, nè Alamagna, nè Ungaria.“ (I, 7, 42, 1—2.)

Tehát Magyarországot Európa főbb államai között említi.⁴

¹ Niccolò da Verona és olasz hegedős társai összegyűjtötték a Velence és Pó vidékén elolaszosodott Nagy Károly-legendákat s össze-forrasztva ezeket a szintén elolaszosodott Attila-mondákkal (Szinyeyi József, Egy olasz krónika a hunokról, Athenaeum, 1874, VIII; Zambra Alajos ugyanerről a tárgyról, Bibliofilia, 1910.) megvetették alapját az olasz lovagi éposznak. Ennek legkiválóbb költője Niccolò da Casola franciás olaszszággal írt Attila-regényével (La Guerra d'Attila, Torino, 1906.) s két századdal később Boiardo Orlando Innamoratójával. V. ö. D'Ancona—Baci, Manuale della letteratura italiana I, 31—32; Radó A., Ariosto őrjüngő Lórántja, Budapest, 1893; bevezet. 13. l.; G. Searles, Boiardo's Orland. Inn. und seine Beziehungen zur altfranzösischen Litteratur, Leipzig, 1901; D'Ancona, La leggenda d'Attila in poetetti popolari italiani, Bologna, Zanichelli, 1889; ez Attila-irodalom bibliográfiája 166—176 l.; nálunk Ballagi A. állította össze, Ir. Közl. 1892.

² A román népek középkori legendáiban minden pusztítást Attila nevével hoztak kapcsolatba. Thierry Amedeo, Histoire d'Attila et de ses successeurs jusque a l'établissement des Hongrois en Europe, suivi des légendes et traditions, Paris, 1874, II, 225 l.: „Dans l'opinion de moyen âge, toute ruine appartient de droit à Attila de même que toute construction antique à Jules César. César et Attila furent pour nos pères deux types corrélatif, l'un des conquêtes fécondes et civilisatrices, l'autre de la guerre stéril et d'extermination.“ F. Toffano Orland. Inn. kiadásának előszavában az említett három pogány királyt Boiardo képezete szülőttjének tartja ugyan, de a sok hasonló vonás és esemény valószínűvé teszi, hogy itt tulajdonképen három Attila-típusról van szó. Egner Sándor (Attila szerepe Boiardo Orland. Inn.-jában, szegedi leányul. ért. 1932) szerint Gradasso és Agramante alakja az olasz Attila-legendákból való, Agricane szerepe pedig breton eredetű. Irodalom: Elek Oszkár, Attila az olasz hagyományban, Bp. Szemle, 1913; Fóti I. L., A római Attila-legendája, Akad. Ért. XXI; Császár Mih. M. K. 227. sz.; Eckhardt Sándor, A pannoniái hun történet keletkezése, Századok, 1928, LXII.

³ op. cit. magyarul megjelent Az Attila-mondák címmel Pesten, 1869-ben.

⁴ Dudonét különben franknak mondja: „il franco Dudone (I, 7, 20, 3).

Agramante, hogy atyjának, Troiano királynak halálát megboszszolja, megtámadja Franciaországot. Nagy Károly parancsára Rinaldo a megtámadott birodalom segítségére siet Abracca vára alól. Földrajzilag határozatlan vidéken eljut Erdélybe, ahonnan Orsovánál, a Dunán át, Magyarországra ér:

„..... giunse nella Transilvana
E passò ad Orsua il Fiume Danubio,
Giungendo in Ungheria quella giornata,
Ove trovò gran gente insieme armata.“ (II, 14, 10, 4—8).

Boiardo vitéz katonáknak mondja őket:

„Era adunata quella guarnigione
Di gente ardita e forte alla sembianza.“ (II, 14, 11, 1—2.)

Nagy Károly (Carlone) ugyanis Nagy Fülöp (Filippone) magyar királyt is segítségül hívta Agramante ellen. De Fülöp már beteges és nagyon öreg („infermo ed anco molto antico“, II, 14, 11, 8) s így fiát, Ottachierit küldi el maga helyett. Rinaldo levonul Budára, ahol a magyar király nagy megtiszteltetésben részesíti:

„Nella terra di Buda entrò Ranaldo,
Ove il re lo ricolse a gran onore.“ (II, 14, 12, 1—2.)

Ottachieri örül, hogy ilyen nagy hőssel vonulhat harcba. Fülöp Rinaldót kapitánnyá nevezi ki és fiát, Ottachierit és a magyarokat melegen figyelmébe ajánlja:

„Fu fatto capitano in quel consiglio
Il pro' Ranaldo, e fu ciascun contento.....
Ben raccomanda Filippone il figlio
Molto a Ranaldo e tutto il guarnimento.“
(II, 14, 13, 1—2 és 5—6.)

Azután piros-fehér zászlók alatt Ausztria felé veszik útjukat:

„E dopo, dietro alle real bandiere.
Verso Ostrelliche si dricciar le schiere“ (II, 14, 13, 7—8.)
„E già le liste a candido e vermiglio
Nei lor stendardi si spiegarno al vento“ (u. o. 3—4).

Bécsen, Karinthián és az Alpokon át eljutnak Tessinóba.⁵

„Passâr Bièna, e per la Carantana
Varcano le Alpi fredde in quel confino,
E giù scendendo nella Italia piana,
Andarno avanti e giunsero a Tesino.“ (II, 14, 14, 1—4.)

⁵ Pávia latinul Ticinum = Tessino. G. Garollo, Piccola Enciclopedia Hoepli, Milano, 1917—27.

Elhatározzák, hogy a lombard királyhoz csatlakoznak, aki 4 nappal előbb indult el. Genuai területen át érkeznek Provence határára, ahonnan már hallják a harci zajt: Rodamonte, Algier királya, harcol a lombardokkal (II, 14, 15—18.) Rinaldo megív velc. A magyarok sietnek segítségére.

„Ma già le genti sopra al poggio appare,
Qual conduce Ottachieri e il bon Dudone,
Gli Ungari dico, armati a belle schiere,
Con targhe ed archi e lancia, e con bandiere.“

(II, 14, 52, 4—8.)

Felszerelésük tehát széles paizs, íj, lándzsa és zászló volt.

Harcikiáltással bátran rohantak le a hegyoldalról, mint a vihar. Fényes volt fegyverzetük, toll a fejükön. Vitéz nép volt:

„Venian gridando quei guerrieri arditi
Giù della costa, e menando tempesta.
. ben guarniti
Di armi lucenti e con le penne in testa.“ (II, 14, 53, 1—4.)

De Rodamonte megveri őket, futásnak erednek az oláhokkal együtt:

„Già son in rotta Ungari e Valacchi“ (II, 14, 57, 8.)⁶

Ottachieri nem tudja őket megállítani, Rodamonte szétveri őket:

„Benchè Ottachier si adoperasse assai
Per farli rivoltar alla battaglia,
Non fu rimedio a voltarli giammai,
Ma van fuggendo avanti alla canaglia.
E Rodamonte nel campo li sbaraglia.“
(II, 14, 58, 1—6.)

Ottachieri majd meghalt székényében:

„Il giovanetto fio di Filippone
Per la vergogna si credea morire.“ (II, 14, 59, 1—2.)

Dudone nehéz vasas buzogánnyal (mazza ferrata di gran peso) siet Rinaldo segítségére, de majdnem pórul jár. (II, 14, 60—67.) Elfogják.

Montalbano alatt harcban állanak a keresztények és a szaracénok. A kereszténység „virága“ volt Károly király seregében. Ezek között első helyen említi a magyarokat:

„Re Carlo ne venia per la campagna
Ed avea seco il fior de' Cristiani
De l'Ungheria, di Francia e de la Magna.“ (II, 23, 15, 1—3.)

II. Mohamed már Otrantót is elfoglalta (1480), midőn Boiardo ezt az eposzát írta. Mátyás király győzelmesen harcolt a török ellen (1463—1483), Magyarország volt a kereszténység bástyája. Boiardo nem

⁶ Nagy Károlynak sem győzelmes a hadjárata.

is szerepelteti a magyarokat az Attila-típusú pogány királyok oldalán. Különbösen sem törekszik földrajzi vagy történeti pontosságra. A magyar Ottachieri (Ottokár)⁷ Nagy Fülöp magyar király fia, bár történelmünk nem tud róluk.⁸ Guarinónak volt a tanítványa Boiardo is, mint néhány évvel előbb Janus Pannonius, de a magyarokat csak mint vitéz, harcos, lovagias nemzetet ismerte.

(Szeged.)

MÁLY FERENC.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Louis Reynaud: Français et Allemands. Histoire de leurs relations intellectuelles et sentimentales. Paris. Fayard 1930., 8°, 386 l. Louis Reynaud, a német-francia szellemi érintkezések történetének érdemes kutatója, ebben a művében eddigi speciális kutatásainak eredményeit összegezi szélesebb körök számára. *Par excellence* történeti irodalomvizsgálata végigvezet a francia szellemiségnek „történetelőtti” expanziójától kezdve napjainkig a két nép szellemi érintkezésein. Mint Dupouy (*France et Allemagne*, 1913) és mások, ő is konstatálja a francia szellem állandó megtermékenyítő hatását és csak koronként kifejezésre jutó kozmopolita érdeklődését. A civilizáció gondolatára épít és hangsúlyozza, hogy a francia szellem hatása egy évezreden át abban nyilvánult meg, hogy civilizációt: organikusan rendszerezített és kifinomodott életformát adott az alacsonyabb fejlődési fokon álló németiségnek. A német szellem iránti érdeklődés Franciaországban csak kísérője volt a XVIII. század második felében egyre erősödő angol hatásnak. Szerinte a germán népek a túlracionált civilizáció ellen protestáltak az intuitív lelki erők és az ösztönélet hangsúlyozásával, ezzel a francia aspirációkat megerősítették és a romantika egész szellemiséget átfogó hegemoniáját megalapozták. A civilizációt romboló német-angol eredetű romantikát teszi felelőssé a szerző korunk szellemi vajadásáért és francia részről várja a baj racionális orvoslását. A nemzeti szempont Reynaudnál nemcsak értékek megítélésében nyilvánul meg, hanem inkább abban, hogy a porosz gondolat veszélyeire felhívja a pacifista francia intellektuellek figyelmét. Reynaud könyve bár híjával van a nála szokásos tudományos apparátusnak, érdekes világot vet a két nép szellemiségének hováfejlődésére.

(Pécs.)

Gärtner Jenő.

⁷ L'ongaro Ottachieri, II, 24, 7. I. Valószínűleg a cseh II. Ottokár (1253—78) lebegett lelki szemei előtt.

⁸ Fülöpnek talán azért nevezi a magyar királyt, mert a magyarokat lovas népnek tudta s Fülöp = Φίλιππος annyit jelent, hogy lókedvelő. Vagy a firenzei származású Ozorai Pippo Spano (Filippo Scolari) temesi főispánt tette itt meg magyar királynak.

Az ünnepi év Goethe-irodalma. III. Egy vidéki, jónevű kiadócégünk, a gyomai Kner Izidor érdeme, hogy *Turóczi-Trostler József* és *Szabó Lőrinc* háromkötetes, szép Goethe-antológiája megjelenhetett („Az örök Goethe”: I. Az ifjú G. 1749—76, II. A férfi G. 1776—1800, III. Az öreg G. 1801—32. 8°. Kötetenként 68 l. terjedelemben). Sőt a „Magyar Bibliophil Társaság” hazai 1932-es évi könyvtermésünkből elsősorban ezt a kiadványt tüntette ki elismerő oklevéllel kiállításának izlésessége miatt! A tartalom is méltó a külsínhez. A prózai szemelvényeket Trostler, a verses részeket Szabó Lőrinc fordította, továbbá Trostler írta a rövid, de nagyon modern fölfogásról tanúskodó és találó megállapításokat magában foglaló három utószót. Ő különben is kitüntette magát ezidén „*Goethe und die neuere ungarische Literatur*” című tanulmányával, mely a „Deutschungar. Heimatsblätter” ünnepi számának egyik legjobb és legújszerűbb cikke volt. Mint Goethe-fordítót is régebről ismerjük már. Szabó Lőrinc néhány gyönyörű új verses fordítással ajándékozott itt meg minket. Érdekes, hogy éppen a líraibb hangulatú részek néhol kevésbé sikerültek neki, szemben az erőteljesebb hangú alkotások nagyszerű tolmácsolásával. Gyönyörű pl. „Prometheus”, „Kronosz sógorhoz” stb., de nem egészen sikerült „A tavon”, az ifjú Goethe e talán legművészebb kis lírai darabja. Ezt azonban végtelenül nehéz is kongeniálisan idegen (ráadásul magyar) nyelvbe átültetni. Ez a megjegyzés sem akar gáncs lenni, csak tárgyilagos összehasonlítás; Szabó Lőrinc azért minden tekintetben pompását nyújtott.

Megjelent közben *Marót Károly* tagtársunk ünnepi Goethe-ülésünkön elhangzott előadása is: *Goethe görögsége* (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscose Josephinae. Sectio Philologico-Historica: IV. 2. Szeged, 1932. 8°. 29—71. l.). Nyomatásban sokkal jobban hat ez a filozófiai elmélyedéssel megírt, nehéznyelvű előadás, mellyel Marót újra bebizonyította a jó értelemben vett szellemtörténeti irányhoz való tartozását. Kár, hogy a rendesnél is több sajtóhiba nehezíti meg az idézett részek és a németnyelvű összefoglalás élvezését. Nem tartom egészen szerencsésnek a külön német címet sem: „Ein Zeitgenosse und Bürger zweier Dichterwelten”. Mégis jó átmenetül szolgálhat ez a dolgozatban is kellően kidomborított ketősség a *H. A. Korff* ünnepi beszédében kifejtettekhez. *Goethes deutsche Sendung* ennek címe (Leipzig, J. J. Weber, 1932. 8°. 24 l. I M), ami önkéntelenül emlékeztet a multkori beszámolómban tárgyalt Bartels-féle könyvre, hol a nagy költő németiségéről volt szó. Korff sokkal szerencsésebben a leglényegesebbre központosítva minden igyekezetet szépen mutatja ki Goethe emberi, gondolkodói és költői lényének ősnémet voltát abban, hogy folyton érzi, látja a belső, lelki ellentétek nagy tömegét, ezeknek megfelelő feszültségi erejét, de egyben annak a szükségét és lehetőségét, hogy bármily nehezen is, de szintézisbe kényszerítsük őket. Kapcsolatos ezzel nála a német igazságosság,

amely lehetővé teszi, hogy Németország ne csak a világmeg- hasonlás hazája legyen, hanem egyben a világegységesítése is!

Ezen a ponton kapcsolható be *Ferdinand Weinhandl* nagy- igényű, hatalmas munkája, „*Die Metaphysik Goethes*“ a tárgya- lásba (Berlin, Junker und Dünhaupt, 1932. 8°. XV + 400 l. 12, k. 14 M), amely a Goethe-év egyik legjelentősebb alkotása. Szerző, a kieli egyetem rk. tanára, joggal hivatkozik könyve bevezetésé- ben arra, hogy Goethe filozófiája tárgyalását mindig elhanya- golták, mert minden kutatót megtévesztett az a pár túlsokszor idézett kijelentése, hogy neki nem volt szívügye a bölcelet. Mint ilyen esctben rendesen, itt is tévedésbe vitte a kutatókat az ilyen irányú kijelentések egyoldalú szemlélete. Goethe volta- kép csak a korabeli filozófia s különösen Kant ellen is nyilatko- zott, de nagyon is megvolt emellett saját filozófiája, sőt meta- fizikája, amely ráadásul feltűnően modern és így önmagában véve is nagyon aktuális. Főként Goethe 1801 november 23-án Jacobi-hoz intézett sorainak hatása alatt áll Weinhandl egész gondolatmenete: „Wenn sie (die Philosophie) sich vorzüglich aufs Trennen legt, so kann ich mit ihr nicht zurechte kom- men...; wenn sie aber vereint, oder vielmehr wenn sie unsere ursprüngliche Empfindung, als seien wir mit der Natur eins, erhöht, sichert und in ein Tiefes ruhiges Anschauen verwandelt, in dessen immerwährender συγκρισις und διακρισις wir ein göttliches Leben fühlen, ...dann ist sie mir willkommen.“ Szerző három könyvre osztva anyagát, Goethe mint kutatót, mint gondolkodót és mint látnokot (vatest) mutatja be (Grund- riss und Bausteine; Die Vermittlung von Subjekt und Objekt; Die Metaphysik des Symbols), ahol is az irodalomtörténészt elsősorban a harmadik rész érdekelheti. Ennek a híres „Mär- chen“-ról, meg „Faust“-ról szóló fejezetei talán a legtanulságo- sabbak. Weinhandl itt már a legfrissebb irodalmat is felhasz- nálta (pl. Kindermann-nak első ismertetésében bővebben tár- gyalta munkáját, „Goethes Menschengestaltung“ is) és igyeke- zett az elhangzott véleményeket egy nagy szintézisbe össze- sűriteni.

Rokon témát tárgyal *Paul Vogt* könyve: *Der Grundton in Goethes Lebensanschauung* (Weimar, Böhlau, 1932. 8°. 90 l., 2. k., 2'85 M), amely a költőfejedelem „Folge“ jelszavából kiin- dulva a kitartást, következetességet, állandóságot emeli ki mint főjellemvonását. Teljesen a Müller-rel folytatott beszélgetés szellemében értelmezi Goethe „Folge“-fogalmát, amelyet a leg- kisebb személy is eredményesen használhat föl, mert szerény ha- talma feltartóztathatatlanul nő bárki kezében, ki híven szolgálja. Ez egyben minden élőnek, az életerőnek is a diadalát jelenti! (A Logenfeier költeményben jut ez legszebb formában kifeje- zésre: „Lasst fahren hin das allzu Flüchtige! Ihr sucht bei ihm vergebens Rat; In dem Vergangnen lebt das Tüchtige, Verewigt sich zu schöner Tat. Und so gewinnt sich das Lebendige Durch Folg' aus Folge neue Kraft, Denn die Gesinnung, die beständige,

Sie macht allein den Menschen dauerhaft. So löst sich jene grosse Frage Nach unserm zweiten Vaterland; Denn das Beständige der ird'schen Tage Verbürgt uns ewigen Bestand.“) A könyv, mely rendkívül világos, egyszerű stílusban van tartva, elsősorban a nagyközönséghez és ifjúsághoz fordul és a benne kifejtett nemes eszmékkel szélesebb körben kívánna hatni. A terjedelméhez és szép kiállításához viszonyítva meglepően alacsony ár is ezt a kívánatos elterjedést igyekszik elősegíteni.

Ernst Cassirer három tanulmányát foglalta össze könyvvé *Goethe und die geschichtliche Welt* címen (Berlin, Bruno Cassirer, 1932. Kis 8°. 148 l. 3.80 M). Az első értekezés, amely a kötetnek címét adta, általánosságban foglalkozik ezzel az utóbbi években sokaktól tárgyalt kérdéssel. A második Goethe és a XVIII. század, a harmadik Goethe és Platon viszonyát tárgyalja. Mindkettő megjelent már egyebütt, folyóiratban. Összefoglalásuknak mégis van gyakorlati haszna, mert mintegy alkalmazott példákon mutatják be a bevezető általános rész elveit és eredményeit. Ezek természetesen összeesnek a fentebb ismertetett „Folge”-fogalom következetes kifejtésével. Goethet nem érdekelte a történelem mint pusztá anyag, hanem eszközként igénykezett használni saját énje alakjának fölfedezéséhez. Így azután nem jelentett ellentétet a produktív erőkkel szemben, hanem önmaga is alakító őserővé vált, amely alkalmas volt arra, hogy a szellemi világot megnyissa az ember előtt!

Dr. Emil Ebering, berlini kiadó néhány év alatt hatalmasan megnőtt tudományos sorozata, a „*Germanische Studien*“, szintén szolgált néhány új Goethe-irodalom kötettel. Tárgyi sorrendben ezek a következők: Dr. Willy Krogmann, *Das Friederikenmotiv in den Dichtungen Goethes. Eine Motivanalyse.* („German. Stud.“, 113. Berlin, 1932. 8°. 147 l. 5.80 M) és ugyancsak az ő tollából *Goethes Ringen mit Wetzlar* („German. Stud.“, 116. 1932. 8°. 50 l. 2.40 M), végül Dr. Marg. Bressen-től *Der metrische Aufbau des Faust II. und seine innere Notwendigkeit* („German. Stud.“, 105. 1931. 8°. 154 l. 6.60 M). — Krogmann már 1928-ban kezdte ilyen irányú tanulmányainak a közzétételét: az „*Untersuchungen zum Ursprung der Gretchentragödie*“ben, hol már szintén a Friederike-élmény, illetve az ú. n. hütlenség-komplexum hatását mutatta ki. Ezt részletesen végigvezette most az ifjú Goethe egész költői működésének vizsgálatán, de megállapíthatta, hogy a „*Werther*“t már nem befolyásolták az idetartozó élmények. A Wetzlarral foglalkozó kötet bevezetésében bővebben kitér a módszernek az ismertetésére, melyet a Freud-féle pszichoanalízishez hasonlónak mond, de egyben kiemeli, hogy ennek kizárólagosan szexuális beállítottságú egyoldalúságát nem követi. Ki is állíthatjuk neki e kötetek elolvasása után a bizonyítványt, hogy tapintatosan és kellő tudományos önmérséklettel meg tárgyilagossággal kezelt minden idevágó kérdést. A csak nemrég nagyobb erővel megindult irodalmi motívumkutatás örömmel regisztrálható újabb kísérletei ezek a munkálatok.

Bresssem a maga könyvét Petersen professzor, az ismert berlini Goethe-kutató útmutatásai és régebbi kutatásai nyomán írta. Nem csoda, hogy ugyanarra az eredményre jutott, mint mesztere: t. i., hogy Goethe főművének II. részében a gazdag változatosságú versformák ellenére szigorú alaki egység uralkodik. Nagy érdeme az alapos dolgozatnak, hogy a legkisebb részletre kiterjedően vizsgálja a halhatatlan műalkotásnak úgyszólván minden sorát, úgyhogy megbízható útbaigazítást nyújthat minden ezzel kapcsolatban felmerülő kérdésben.

A Goethe-év némely fontos, nagy tudományos műve csak 1933-ban fog befejeződni, mert folytatólagos kötetekben jelenik meg. Így pl. Kindermann-nak I. ismertetésében tárgyalt munkája is. Szükségképen folytatni kell tehát ezt a beszámolót a jövő évben, mikor is a jellemzőbb ünnepi beszédek egynémelyikére szintén ki kell még majd térni.

Koszó János.

A hetvenéves G. Hauptmann. II. Nagyon hasznos kis kötettel gazdagította a Hauptmann-irodalmat Kurt Dinter (*Gerhart Hauptmann. Leben und Werk eines Dichters*. Berlin, Giffel-Verlag, 1932. Kis 8°. 78 l. 1, k. 140 M). Ez az olcsó és mégis nagyon szép kiállítású könyvecske, melyet a költőnek Orlik-tól való nagyon sikerült képe díszít, elsősorban az ifjúsághoz fordul ugyan, de bárki más is haszonnal forgathatja, olyan gazdag tartalmú. Szempontjai szintén nagyon helyesek. Mindenütt tárgyilagos és nem süllyed le kritikátlan imádóvá. Őszintén rámutat a legfrissebb drámai mű hiányaira, éppúgy, mint ahogy a régebbi munkák jónéhányáról nyíltan kimondja, hogy a költő túlgyorsan hozta őket tető alá, nem érlelte őket lelkében, míg teljesen művészi formát, tökélyt értek volna el. Legnagyobbbrészt azonban arra szorítkozik Dinter, hogy szeretetteljes, megértő, rövid, de így is eléggé teljes analíziseket adjon a főbb művekről egyszerű, közérthető nyelven. Minden egyes alkotást beleállít a költő életmenetének és művészi fejlődésének egészébe.

Érdekes bizonyítéka G. Hauptmann élő hatásának a Ludwig Kunz-tól szerkesztett füzet *Gerhart Hauptmann und das junge Deutschland* (Breslau, Priebatsch's Buchhandlung, 1932. 8°. 30 l.). Ebben a kiadó egy tucat fiatal író vallomástételét foglalta össze születésnapj csokorba. J. R. Becher, E. E. Dwinger, H. Fallada, M. Hermann, L. Kunz, G. Menzel, W. Milch, G. Pohl, E. Reger, L. Weltmann, Fred v. Zollikofer tesznek itt tanúbizonyságot főként a drámaíró G. Hauptmann rájuk gyakorolt hatásáról. Majdnem mindegyikükre más-más művek tettek erős benyomást, de néhány vissza-visszatér minden írásban: Die Weber és Der Ketzler von Soana! Hogy azonban hogyan és miért a „Takácsok“, azt valóban tanulságosan Reger tanulmánya, „Ein lehrreiches Beispiel“ mutatja. Sokat mond ez a megállapítása: Der Naturalismus ordnete nicht ein, er stellte nur dar... Hauptmanns Kühnheit war die Kühnheit der stofflichen Darstellung. Die Kühnheit der heutigen Generation kann nur darin

bestehen, dass sie das Dargestellte zu den treibenden und geschichtsbildenden Kräften der Zeit in Beziehung setzt.

Némi irónia rejlik abban, ha befejezéskép *Josef Maria Frank* remek kis humorisztikus elbeszélését, a *Berliner Capriccio*-t említem meg (Berlin, Universitas, 1932. Kis 8°. 73 l. G. G. Kobbe színes rajzaival. 480 M), melyben úgy melleleg a „Geburts-tagskind“ Hauptmann is megkapja a magáét. A főhős, a kedélyes berlini ruhanagykereskedő, de egyben műgyűjtő könyvbarát Lichtblick kissé erősen illuminált éjszakai hazatérése alkalmával víziós félálmában a három évvel ezelőtt elhunyt Arno Holz-ba, ebbe az ősnaturalistába és Gerhart papa mindenkori esküdt ellenségébe ütközik, aki gúnyosan állapítja meg: Sie werden alt, Lichtblick! Wie Jerhart Joethe. Valóban az öregedő Hauptmann egyik főbűne ez volt és ma is ez: Goethe-t játszik, amire talán kritikátlan dicsőítői vitték rá. A fentebb említett füzetben Werner Milch már megint egy ilyen Goethe-reminiscenciával kedveskedik, amivel voltaképp csak azt árulja el, hogy szíve mélyen ellensége a sziléziai vendéglős fiának, aki a XIX. századból a XX.-ba hajló négy + három évtizedével is a nagy Frankfurt szülőttének érdekes életkörülményeire igyekszik emlékeztetni önmagát meg a világot. Ezen pedig nemcsak a felvágott nyelvű „Bücherwurm“ folyóirat mulat már évek hosszú sora óta, hanem hovatovább elviselhetetlenné válik minden jóízű emberre nézve, főként, ha Hauptmann-t becsüli és szereti.

Koszó János.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Nyelvpedagógia. *Walter Popp, Die Methode des fremdsprachlichen Unterrichts.* Kritik und Reformvorschläge auf sprachpsychologischer Grundlage. Leipzig und Berlin, 1932. B. G. Teubner. 200 lap. 9.20 RM. A könyv kiadója azt mondja prospektusában: „Endlich eine Methodenlehre auf wissenschaftlichem Fundament!“ Nagy érdeklődéssel vettem tehát kezembe ezt a könyvet, amely a többiek fölött állónak látszik. És valóban, megtaláltam benne a nyelvtanítás néhány problémájának az atomelméletét. A könyv ugyanis csak három módszertani kérdést tárgyal: a szótanulást, a nyelvtanulást és a fordítás kérdéseit, de a nyelvtanra csak öt lapot szán, a többi a másik két kérdést tárgyalja, s az eddigi módszereket bírálja. Atomelméletnek lehet nevezni, mert ezt a két kérdést minden dimenzióban oly sokoldalúan, oly aprólékosan tárgyalja, taglalja és világítja meg, hogy végül is, ha nagy keservesen átvergődöttünk a jellegzetes német filozófiai stílusban írt elméleti fejtegetések labirintusán, akkor sokszor ködben látjuk a problémát. Lényeges megállapításai közül ki kell emelnem egyet. Szerinte lélektani alapon csak két alapszerep van: a szintétikus-grammatikai módszer és a „Sprechmethode“, vagyis az anyanyelv kizárására alapított beszélgető módszer. Véleménye szerint eredményes iskolai módszernek csak a szintétikus-grammatikai módszer tekinthető, mert csak ez vezet lélektanilag indokolt eredményhez és a nyelvtanulást legfontosabb céljához, a formális képzéshez.

Élesen elítéli a szótanulásnak szokásos módját, amely ellentétben áll minden lélektani követelménnyel, mert azért, hogy az anyanyelvi és idegennyelvi szó közt létesít asszociációt, megakadályozza a foga-

lom és az idegen szó közti asszociációt, s így nem hogy előmozdítaná, hanem egyenesen megnehezíti a nyelvtanulást. Szerinte csak a közvetlen szótanulás (direktes Vokabellernen) vezet célhoz, amely kizárja az anyanyelvi és idegennyelvi szó közti asszociációt és közvetlen kapcsolatot létesít a fogalom és az idegen szó közt, ami minden nyelvtudásnak az alapja. Az ő módszere szerint a fogalom és az idegen szó közt szimultánasszociációk keletkeznek, míg a szokásos módszer szerint csak szukcesszivasszociáció keletkezhetik, ami a szóhasználatot csak gátolja. Hogy azonban ez a kissé komplikált eljárás hogy vihető keresztül a gyakorlatban, hogy lehet minden gyakorlati pedagógus számára könnyen elsajátítható módszert belőle csinálni, azzal adós maradt a szerző.

A könyv nemcsak a modern nyelvek, hanem általában az idegen nyelvek tanításával foglalkozik, s alapjában véve igen értékes munka, csak kár, hogy oly elvont fogalmazásban nyújtja mondanivalóit, hogy a gyakorlati ember számára alig használható. Olyan l'art pour l'art módszertan.
Lux Gyula.

Angol könyvek az iskolai irodalomtanításról. Robert Finch: How to Teach English Composition. Vol. I—II. pp 187 & 168. 4/6 each. U. a.: The Approach to English Literature, pp 151. 3/6. H. K. Prescott: Literature in the Classroom, pp 192. 3/6. VK, 8°. London, 1920—24—31. Evans Brothers Ltd. A vajúdo pedagógia eme naponta újat hozó korában is örömmel kell fogadnunk az olyan könyveket, melyek egy majdnem teljesen elhanyagolt területnek, az anyanyelv és irodalma tanításának kérdéseit feszegetik és új, egészséges, hasznavehető szempontok egész tömegével lépnek meg bennünket. Finch és Prescottnak lényegekben megegyező könyvei talán a mi, ezen kérdésben nagyon is elmaradt világunknak is fognak valaha jelenteni valamit s így nem érdektelen megismernedni a speciálisan angol vonatkozásokon túl alapideológiájukkal, mely mindenütt alkalmazható, bár a könyvek földrajzilag, érzelmileg és tanrendszerbelileg tőlünk távolálló és részben előbbrehaladotabb területekről jönnek. De ez a három könyv nem az első abban a mozgalomban, mely az irodalomtanítás kérdését gyökereiben akarja új alapokra, elvekre fektetni, hogy a más premiszákból más konzekvenciákat vonjon le. Már az ő elvi kiindulásuk is a mienktől lényegesen különböző (de ez nem egészen a szerzők sajátja, hiszen műveik, különösen Finché, a Board of Education híres Suggestions for the Teaching of English lakónikus útmutatásainak kifejtései és gyakorlati alkalmazásai), mert az irodalom-, tanításban" nem tananyagközlést és meg-tanultatást látnak, hanem alkalomadást bizonyos képességek megszerzésére. Szerintük irodalom nem tanítható, legfeljebb a története. Az iskola csak olvasásra, szelektáló- és élvezőképessegre, jóízlésre nevelhet, illetve csak ráhelyezhet arra az útra, mely jó (azaz szép és jól megírt) könyvek szeretetéhez vezet. Az irodalom „is something to be enjoyed“, s ehhez alkalmat és szabadságot kell adni a gyerekeknek. De az irodalomélvezethez vezető út hosszú, nem lehet mindjárt Dickensszel kezdeni.

A hosszadalmas előkészület az Angliában „composition“ néven ismert diszciplína feladata, mely nem más, mint hosszú, „careful and systematic practice in speaking, writing and reading“. Ők azonban ezt a már régóta létező műfajt is átszervezik, hiszen eddig a c-órákon nyelvtani és verstani szabályok unalmas alkalmazásán és idegen szavak megbeszélésén, valamint nehézkes olvasmánykommentáláson kívül egyébként alig történt. A fontos azonban szerintük az, hogy a gyermeknek legyen mondanivalója, amit jól fejezzen ki szóban, de lehető-

leg írásban. A munka tehát alkotással kezdődik, önállóan. Legnehezebb a tématalálás. Tárgy legyen sok, a választék egy-egy dolgozathoz egy tucatnyi legyen, de csak egy bizonyos tárgykörön belüli szempontok. (Finch az egyes évszakokra egyenkint 36 témát közöl, tanulói belőlük választják dolgozat előtt két-három nappal az egyéniségüknek legmegfelelőbb szempontot. Nem „Az ősztől kell írni, hanem az őszt bizonyos megnyilvánulásairól lehet.) Új tárgyköröket nyithatnak itt a történelem és földrajz, különösen az előbbibe lehet sok élményt belevinni és fantáziájukat fellobbantani.

Fontos momentum a composition-munkának a konzekvenciák levonása. Ez legsikeresebben a feldolgozott tárggyal azonos körű klaszszikus, de a gyerek megítélőképességén belül fekvő mintaképek tanulmányozásával (model-study) történik, melynek azonban nem szabad megelőzni az írást. A modell megértése és a gyermeknek képességeivel való önkéntelen párhuzam útja vezet át az irodalom értékeléséhez és élvezéséhez. Ugyanígy vezet el a versköltészet kapunyitásához a gyerekek verselése (itt már a modell megelőző tanulmányozása el nem kerülhető), mely ritmikai érzékére támaszkodva, elsősorban külsőségek által akarja, szinte kerülőúton, a költészet speciális alaki jelentőségével annak értelmét és különleges értékeit belopni. Igen, az angol gyerekek is írnak verseket, mint valaha nálunk is, de nem azért, hogy versképleteket alkalmazzanak (verselméletről szó sincs!), hanem, hogy mondanivalóikhoz a hozzáillő ritmusformákat megtalálják és fordítva: hogy a költészet eme külsőséges, de lényeges tartozékainak értékéről érzelmi és hangulati benyomásokat szerezzenek. Csak így tudják később magukból a magasabbrendű lírát aktíve vagy passzíve ki-csengetni. A compositionnak azonban nem annyira a passzív, mint az aktív munka a célja: a gyerekeknek írásra, szépirodalmi alkotásra nevelése. Ez átnyúlhat az élő nyelvbe (debatés, lecturettes stb.) s célja az öntevékenység fokozása a tanár diszkret és észrevétlen rendező-serkentő munkájával. A szónoki tradíciók sokkal élénkebben élnek még a ma Angliájában (és Amerikájában) s elsősorban a composition készítő erre, mint másra story-telling-, poetry-writing-kurzusaival a közép- és főiskola, hiszen angolszász felfogás szerint minden intellektuális életet élő embernek van életében legalább egy olyan élménye vagy témája, melyet érdemes volna jól megírni...

A composition magasabb fokán a munka újra passzívabb lesz, s ez az irodalmi műélvezésre való előkészítés, melynek eszköze elsősorban a megbeszélés és csak másodsorban az imitativ kezdetű alkotás. Mindenesetre inkább olvastasson az iskola, mint tanultasson. Szerzőink szerint sokkal jobb lenne, ha egy-egy gyerek csak két auktóri külső adatait ismerné, de olvasta volna élvezettel minden jelentős munkájukat, megismerte volna egyéniségüket, korukat, szóval a két névvel kapcsolatban tartós lelki élménye lett volna, mint tudná „elfújni“ irodalomtörténeti adatait minden írónak mélyebb műismeret nélkül.

Az irodalmi „appreciation“ gerince és célja mindig a mű és annak az olvasóban kiváltott reakciója (mennyiben színezi át régi élményeinket, értelmezi őket, állítja nagyobb összefüggésekbe és tesz szentitívve újak iránt), nem pedig a pl. nálunk is kultivált „írói egyéniség megismerése“, melynek moralizálásra való előnye természetesen kétségtelenek. De angoljaink műélvezetet, nem „Erbauung“-ot akarnak előidézni, hisz utóbbi más gondolatkörök feladata.

Az elindulás a magasabbrendű irodalmi értékek megértő élvezéséhez természetesen az adottságokból történik, abból, amit a 13-14 éves fiú olvasni szeret s ez az egész világon a véres és izgalmas

ponyvás s detektívregény, Nick Carter és Buffaló Bill. Nem is normális fiú, ki *ekkor* nem *ezt* élvezi. Tehát nem is szabad ettől apodiktikusan elrángatni, hanem le kell szállni nivójára, olvasmányai iránt érdeklődni, az iskolában vele olvasni, de végül technikai alapon, sok ügyességgel ízre szedni s persze mindjárt a műfaj magasabbrendű mestereihez utasítani (C. Doyle, Stevenson, Poe), mint olyanokhoz, akik mesterien csinálják ugyanezt. Nem kell a gyerekeknek tudni, hogy ezekben már „irodalmat” olvas! De ehhez is könyvkészlet kell (Finch kitűnő katalógust állít össze) efélékből és gyerekeknek gyerekekről írt munkákból és kalandos útleírásokból. Amíg a gyerekek egy-egy munkát olvasnak (mindenki ugyanazt és lehetőleg ott-hon), addig kérdésekkel ne zavarjuk őket, inkább ők kérdezősködjenek az elolvasás után. Közben új olvasási ingert kell támasztani bennük az iskolában felolvasott őket érdeklő részletekkel, melyeket a tanár hasonló munkákból vesz (s utána a fiúk az egészet elolvassák) s lassan vezeti át őket a már nem izgalmakra felépített, de még mindig böcseményű prózai (csetleg verses: Longfellow, Scott, Odysseia, stb.) klasszikusok felé, mint Dickens és másokhoz.

Az egész mű elolvasása után vita: gyerek kérdezzen, tanár csak irányítsa a figyelmet. Kinek tetszett a könyv? kinek nem? miért? mely részletek érdekesek és miért?, melyek nem és miért? Csak azután a filológiai és tárgyi nehézségek gyors és szófukar eltávolítása. Végül a részletek megbeszélése: jellemek (melyek bámulatramlítottak és miért?), jelenetek (melyek élthűek, mennyiben és miért?). A mese (plot) érdekes-e, precíz-e, valószínű-e, te is így fejezted volna be? (A magasabb igényű Prescott tanulmányozási szempontjai: range and truth of simile, selection of features for record, visualization, lucidity, metre, appropriateness, etc. Ezek minden esetben alkalmazhatók, főleg a karakter-studiumoknál.)

A részletekből lehet dolgozatot íratni, újra elmondatni őket, csetleg parafrázist készíttetni, de semmiképp sem tartalmat íratni, mert ez 14 éves gyerekek crejét meghaladja és elveszi kedvüket az irodalomtól. Inkább saját írói képességből ábránduljon ki az újraelmondás során, ez ösztönzi jobbra.

A prózai olvasmányok között — a költészet felé hidat verendő — nem feledkeznek meg a Bibliáról sem, melyet mint szépirodalmi olvasmányt kívánnak használni (elterjedt felfogás a sokfélekezetű angol nyelvterületen), egyrészt irodalmi értékei miatt, másrészt a huszadik század ifjúságának megdöbbentő biblia-járatlansága miatt. Ehhez persze megfelelő antológiák kelleneek és tapintatos tárgyalás.

Ugyanilyen átvetető út az essay-olvasatás, melytől legtöbb angol gyerek viszolog. Finch meggyőzően mutatja meg, hogy vezette el tanítványait W. Peacock ismert kis essay-antológiájának élvezéséhez s így a jellem-tanulmányozáshoz. Itt ismét nagy az előzetes és utólagos írásmunka — pen-portrait — szerepe.

A költészethez már sokkal nehezebb gyerekeket elvezetni, különösen fiúkat, számukra elvont érzelmek élvezhetetlenek. Esemény-kívánó lelkületükkel és primitív ritmuszomjukkal rokonszenveve régi balladákkal kell kezdeni, aztán modernebbekkel folytatni (Ancient Mariner), de kerülni kell a számukra érthetetlen érzelmeket (szerelem és halál). Azután — az idő a gyerekek intelligenciájától, a tanár entuziazmusától és átömlesztő képességétől függ, de hónapokig tarthat egy-egy fokozat — következnek, mint a próza meghódításakor, a leíró költemények. Soha verset ne előzzön meg bevezető beszélgetés, soha ne kövesse „kommentár”. Az élvezésnek nem ezek a föltételei. Inkább írjanak át prózába egy félig elbeszélő-leíró, félig lírai költeményt (pl.

Wordsworth: The Daffodils, vagy Reverie of Poor Susan), hogy lássák, mit tett a költő és a ritmus a nyersanyaggal. A lényeg a ritmusérzék kultiválása. Sokat lehet nyerni régi és új versek technikai összehasonlításából

Intelligens és érző vezetés után így egy 15 éves fiúnak élvezni kell már Keats-et (Ode to Autumn).

A dráma jelentősége angol iskolákban fokozott egyrészt a náluk amúgyis szokásos gyakori színjátszás, másrészt Shakespeare nagy értékei miatt, akit szerzőink szerint az iskolában nem lehet nélkülözni. 12—13 éves gyerekeknek lehet már prezentálni, ha van önálló dramaturgiai praxisuk és érzékük (melyet ügyes gyakorlatokkal fejtenek ki) s ha nem feledkezik meg a tanár arról, hogy Shakespeare-t játszani *kell* minden körülmények között. Másik generális szabály, hogy a darab-olvasást (egész szöveg, egyfolytában) ne szakítsa meg kommentár, még ha nem is értenék. Julius Caesart, vagy a Velencei Kalmárt iskolai élménnyé tenni szerzőink rengeteg szempontú és mindenre kiterjedő figyelmű feldolgozása után nem nehéz, hanem élvezetes imperativusz.

Általában azonban szerzőink egyike sem ragaszkodik az egész mű (bármily műfajú) teljes végigolvasatásához. Hagyja csak cleinte ki a gyerek azt ami untatja, de annál gondosabban kell kezelni a szép részeket (memo, kiíratás, utánoztatás).

Finch és Prescott tehát egészen más és az eddigieknél sokkal súlyosabb feladatokat rónak az irodalomtanár vállára, amikor alapelvül kimondják, hogy nem irodalomtörténeti fogalmak tanítandók, hanem élvezetre kell a gyereket ránevelni. Az inkább teoretikus Prescott, de főképp a gyakorlatibb Finch rengeteg példát hoznak a feldolgozásra és realizálására. Ez megkönnyíti ugyan az ő tanárideáljuk munkáját, de a belső reform mégis elkerülhetetlen. Mert a modern irodalomtanárnak lelkes és hivatott intelligenciának, biztos pszichológusnak és végtelenül entgegenkommend-nek kell lenni, hogy akár ezeket a komplex feladatokat megoldhassa, akár hogy általában sikeres és jó tanár lehessen. Bár akadna nálunk is pár inspirált lélek, aki ezeket az irodalmat föld- és lélekközbe hozó elveket propagálni és megvalósítani bátor és képes volna...

Országh László.

Új könyvek. *Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete.* Tudományos rendszerezés, V. k.: A magy. irod. a XIX. sz. első harmadában. Budapest, 1932. Magy. Irodalomtört. Társ. Nagy 8°. 940 l. — Pintér Jenő hatalmas művének pár évvel ezelőtt megindult új szép kiadása a IV. és V. k. között kissé hosszabb ideig megakadt volt, amit a mai nehéz körülmények között valóban nem lehet csodálni. Az előttünk fekvő legfrissebb kötet a XIX. századnak csak az első harmadát öleli fel, pedig majdnem ezeroldalas hatalmas könyv. Ebből az következik, hogy a századnak kb. még három további kötetet kell majd szentelni és a 20. sz.-nak is legalább kettőt szánni! Mindez mutatja, hogy szokatlanul nagyarányú vállalkozással állunk szemben: a magyar irodalom története tíz vaskos kötetben egy ember kezéből, ez éppen minálunk nem mindennapi esemény! Hallatlan tömegű anyag van itt összehordva és nagyon világosan, áttekinthetően elrendezve. A kimerítő könyvészet is mindenütt rögtön kéznél van. A művelődéstörténeti bevezetés itt is, mint az előző kötetekben, erős oldala a műnek. A magyar irodalom történetének valóságos epikai ihlettel megírt élvezetes előadását függelék-szerűen most is kiegészíti a hazai latin, német, sőt tót, szerb és oláh irodalmak rövid vázlata.

Abrý—Audic—Crouzet: Histoire illustrée de la Littérature Française. Paris, Didier, 1931. 8°. XII+746 l. — A közkedvelt francia irodalomtörténetnek ez az új bővített kiadása a maga 386 érdekes illusztrációjával, kitűnő beosztásával, a legmodernebbekre is kiterjesztett, 1926-ig menő pótlásával és francia tudományos könyvekben szokásos áttekintő táblázataival bizonyára ebben a formájában is sok érdeklődőre fog találni. Csak egy hibája maradt meg az első kiadástól kezdve, ami külső kiállítást illet, az apró betű, amely azonban szemrontóvá mégsem lesz sehol. Ebben az új foglalatban is meglephet megint, hogy a franciák mennyire a szépirodalmukba, illetve nemzeti irodalmukba beletartozónak érzik a tudományos munkásság reprezentatív műveit és ezek íróit. Ez ennyire talán egy más modern irodalom történetében sincs kiélezve. Helyenkint a szépirodalom határozottan háttérbe szorult e mögött a tömegeket mozgató tudományos irodalom mögött.

Josef Nadler: Literaturgeschichte der deutschen Schweiz. Leipzig-Zürich, Grethlein u. Co., 1932. 8°. 546 l. 8:50 M. — A jelenleg Bécsbe került, de egyetemi tanári pályáját a svájci Freiburgban megkezdett, munkás, energikus, sőt harcias, de mindenképen nagyon jelentékeny Nadler ezzel a szép kiállítású kötettel kedves karácsonyi meglepetést szerzett svájci barátainak, de minden német irodalomtörténettel foglalkozónak is. Monumentális művekhez vagyunk szokva az ő részéről és ez a svájci német irodalomtörténete is ilyennek volt szánva, mert eredetileg két kötetre tervezte. Impozáns azonban ebben az egy kötetre redukált formájában is, melyre a rossz kiadási lehetőségek miatt volt kénytelen rászánni magát. A kötet teljesen független négykötetes főműve, a „Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften“ vonatkozó részeitől, de bele van olvasztva „Die Schweiz im deutschen Geistesleben“ sorozatban megjelent két idevágó kötetkéjének az anyaga. A hatalmas kötet három „könyv“-re oszlik: I. Von Sankt Gallus bis zu Zwinglis Tode, II. Von Zwinglis Tode bis zum Falle Berns, III. Die neue Eidgenossenschaft. Nemcsak az írott emlékek, hanem a mondák, legendák szóhadgyománya is tekintetbe van véve mindenütt, ahol erről szó lehet.

Otto Forst de Battaglia: Johann Nestroy. Abschätzer der Menschen, Magier des Wortes. Leipzig, L. Staackmann, 1932. 8°, 226 l. 44 képmelléklettel. 5 (kötve 6:50) M. — A Staackmann-cég egy idő óta fokozott tevékenységet fejt ki az osztrák irodalomtörténeti művek kiadása terén. Nemrég közreadta a folyóiratunkban is ismertetett érdekes Wache-féle munkálatot az újabkori osztrák regényről, most pedig újra több idevágó művet jelentetett meg, melyek között első helyen érdemel dícsérő említést ez a Nestroyról szóló. Ezt a régi bécsi színművész, vígjátékíró és szatirikus egészen új oldalról mutatja be: magasán kora közönsége fölött álló szellemként, aki keserű kedvvel játszik ezekkel az emberekkel, nyelvművészként, aki sok alkotásában a zseni meg a gyermek természetes vakmerőségével kezeli a nyelvet. Nestroy alakján túl meglevenedik a régi császári Bécs, egész Altösterreich. A könyv rendkívül ügyesen, érdeklőtően, lebilincselő módon van írva és a kiadócég ennek megfelelő külső kiállítást is adott neki. A 44 képmelléklet (régii metszetek s egyéb eredeti anyag nyomán) egész kincseshányát képvisel külön önmagában is. A kötet egyike a legszebb idei irodalomtörténeti kiadványoknak. Szerző az előszóban szélesebb körű közönséghez kíván ugyan fordulni, de munkája tudományos szempontból mindenképp komolyan veendő. Természetesen a Rommel—Bukner-féle Nestroy-kiadásra és Rommel monográfiájára támaszkodik elsősorban, de lelkiismeretesen számbavette az egész további idevágó irodalmat is.

Anselm Salzer: Illustrierte Geschichte der Deutschen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. II., neu bearbeitete Auflage. V. Band: Vom neuen „Sturm und Drang“ bis zur Gegenwart, II. Teil. Regensburg, Habel, 1932. 4°. 2033—2599. II. Félbörk. 35 M. — Az utóbbi évek egyik legnagyobb irodalomtörténetírási vállalkozása került ezzel az ötödik kötettel új és megfelelően kiegészített kiadásban tető alá. Egyenesen valószínűtlen mértékű olvasottságról tesz ez a zárókötet tanuságot! Annyi benne a tartalmi analízis még a kisebbbrangú írakkal kapcsolatban is, hogy ezt a lelkiismeretes elmélyedést feltétlenül mély tisztelettel kell tudomásul venni. A munkát jelentőségét növeli, hogy az egyetlen modern, átfogó, nagy német irodalomtörténet katolikus szerző tollából. A Herder-cégnél megjelent „Lindemann—Ettlinger“ elfogyott és állítólag nem fog új kiadáshoz jutni, ami nagy kár, de, legalább egyelőre, más megfelelő pótlásáról sem történt gondoskodás. Eppen ezért jó lenne, ha Salzer hatalmas művéből készülné egy rövidített és arányosan olcsóbb kiadás, mert a mai nehéz körülmények között ilyen drága öt kötet beszerzése még könyvtáraknak sem igen lehetséges. — Salzer munkálatának ebben a zárókötetében van a nagyon bő és gondos könyvészeti rész mind a többi előzőhöz is, valamint a terjedelmes név- és tárgymutató. A tárgyalásból erre a következő fejezetek esnek: Die neuere geschichtliche Dichtung; Industrie und Krieg; Der Expressionismus und die Charontiker; Der Dadaismus; Die Gegenwart. Ebben az elmélyített és részletező foglalatban még jobban szembe szokik az az egyebünnen is tudott tény, hogy az utolsó két-három évtizedben a német irodalomban a katolikus költők és költőnők hatalmasan előretörték. A legújabb német katolikus irodalom tiszteletet parancsoló.

Paula Grogger: Das Röcklein des Jesukindes. Bilder von Balduin Reinthaler. München, Jos. Müller, 1932. 4°. 63 l. Kötve 4-50 M. — Paula Grogger, az egyszerű osztrák tanítónő Grimmingtor című nagy regényével szerzett világhírt magának pár évvel ezelőtt. Természetesen a pesszimisták rögtön készen voltak véleményükkal, hogy ez a dicsőség rövideltű lesz, mint annyi más modern irodalmi meteor. Csalódtak. Az író nő azóta is egy-egy új pompás művel bizonyította be rátermettségét és mélyseges költői ihletét meg hitét. Erőshítű katolikus nő létére itt egy olyan igazi német karácsonyi ajándékot nyújtott a gondba, bajba, sőt kétségbeesésbe elmerült 1932-es évnék, amely párját ritkítja bájban, kedvességben és mélyseges, gyermeki vallásosságban. A kiadó cég méltó köntöst szabott e pompás írásra: a külső kiállítás a gyönyörű nyomással és temérdek művészi színes képpel felülmúl mindent, amit Paula Grogger könyvei körül eddig megértünk. Reinthaler kongeniális művészete remekelt ebben az illusztrálásban! Ennyi szépséget rég nem láttunk német kiadványban sem együtt. Mind a szöveg, mind a képek a valódi ősi germán szellemet is lehelik, amely annyi század óta úgy egybeforrt a katolikus vallásossággal, hogy szentségtörésnek látszik különválasztani, de hozzáértőnek mindig újra nyilvánvalóvá válik minden nagyobb, szebb német alkotásban. Az éj és erdőromantika legpompásabb megnyilatkozásával állunk itt szemben. Külön ki kell emelni Paula Grogger sokat emlegetett nemesszépségszerű, egyszerű, erőteljes és mégis olyan poétikus nyelvének varázsát itt is. A nyelv és az előadásmód pompásan egyensúlyozzák a műalkotásnak fentebb dicsért sok romantikusan bájos vonását, úgyhogy az egész mű sohasem válik édeskésé vagy szentimentálisá. Minden elfogulatlan olvasó és szemlélő egyet kell hogy értsen abban, hogy ennél szebb karácsonyi könyv, mely nagyokhoz éppúgy szól, mint kicsinyekhez, ritkán került kiadásra.

K. J.